

प. पू. योगनिष्ठ आ. ऋद्धिसागरसूरीश्वरं म. कृत

आत्मदर्शन गीता

[विवेचन सहित]

: विवेचनकार :

आचार्य ऋद्धिसागरसूरीश्वरं

योगनिष्ठ आचार्य बुद्धिसागरसूरीश्वर सद्गुरुभ्यो नमः

परमपूज्य आचार्य बुद्धिसागरसूरिकृत
विवेचन संहिता

आत्मदर्शन गीता

प्रकाशक :

सागरगच्छ जैन संघ, शा. रसिकलाल केशवलाल

आणंद

ग्यार जैन

विक्रम सं. २०१७. क्र. सने १८६१

बुद्धि सं. ३६

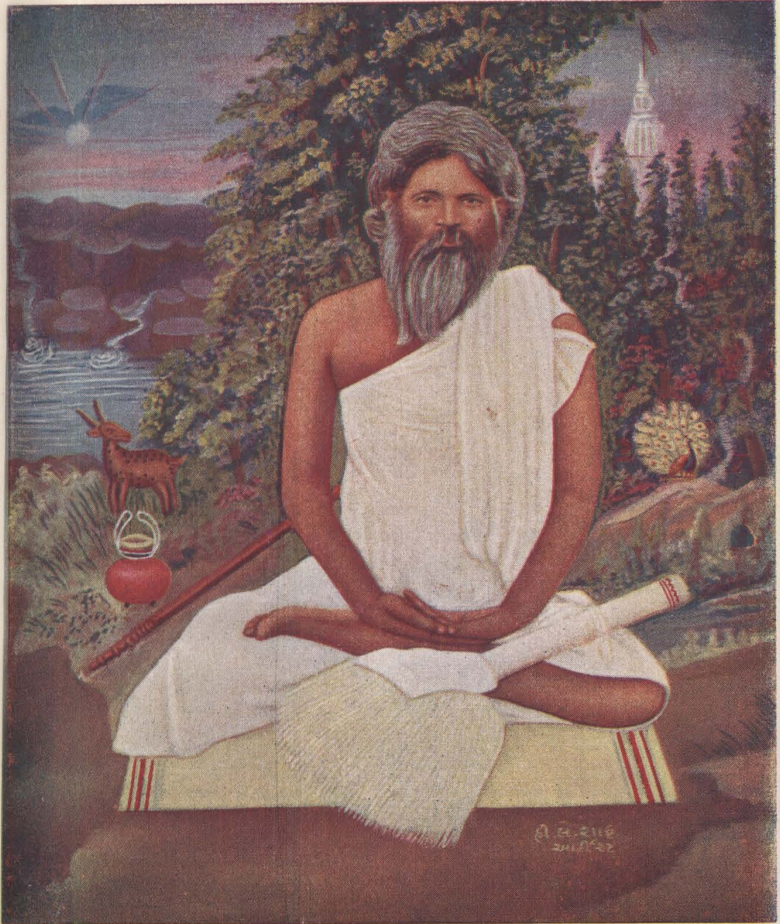
प्राप्तिस्थान :—

विष्णुपुर बुद्धिसागरसूरि जैनज्ञानमंदिर
विष्णुपुर.

मुद्रक :

पंडित भक्तलाल ऋषेरयंद गांधी
नयन प्रिन्टींग प्रेस,
रीयरीरोड पुल नीचे, ढींकवावाडी
अमदावाद.

श्री १०८ ग्रंथ प्रणेता शान्त्रविशारद योगनिष्ठ ज्ञेनाचार्य
श्रीमद् बुद्धिसागरसूरीश्वरज

जन्म : सं. १९३० महा वही १३ विन्गपुर
 दीक्षा : सं. १९५७ भागसर सुदी १ पालणपुर
 आचार्यपद : सं. १९७० भागसर सुदी १५ पैथापुर
 स्वर्गादेशु : सं. १९८१ जेठ वही ३ विन्गपुर.

પ. પૂ. આ. ત્રહ્ણિસાગરસૂરીશ્વરજી મ.

પ્રસ્તાવના

આત્મદર્શન ગીતા ' આમાં આત્મા, દર્શન અને ગીતા આ ત્રણે શબ્દો ઉપર મોટા મોટા મહાકાય ગ્રંથો અને તેની પાછળ કંઈ મહાપુરુષોએ ચિંતન મનન કરી અનેકવિધ વિચારણા કરી છે.

ભારતના તમામ દર્શનોએ ' આત્મદર્શન 'ની પાછળ ખૂબ પરિશ્રમ કર્યો છે. અને તેને પામવા ભક્તિ, જ્ઞાન, ક્રિયા વિગેરે અનેક માર્ગે જીવન વિતાવી આત્મદર્શન પામવા પ્રયત્ન કર્યો છે. અને આ બધા માર્ગોનું સાફદેહ આત્મદર્શન પામવામાં માનવામાં આવ્યું છે.

પૂર્વકાળમાં રાજપાટ છોડી રાજર્ષિઓ યથા ઉંડા ચિંતન કર્યો. આ બધે પ્રયત્ન આત્મદર્શનની સાધનાનો છે. અને આત્મદર્શનની પ્રાપ્તિમાં બધી જ પ્રાપ્તિ માનવામાં આવી છે.

જૈનશાસનમાં થયેલા મહાપુરુષોએ અનેકવિધ ભક્તિસાહિત્ય અને તત્ત્વસાહિત્ય રચ્યું છે. તે બધાની પાછળ આત્મદર્શનની લાવના છે. આ આત્મદર્શન જેને જીવનમાં લાધે તે ચક્રવર્તિ દેવેન્દ્ર કે કોઈપણ જગતના માનવી કરતાં અત્યંત સુખી અને મસ્ત હોય છે.

આ ગ્રંથમાં આત્મદર્શનનું સ્વરૂપ આત્મદર્શન કેમ પમાય. આત્મદર્શન વિણ જીવ કેવા અનર્થ પામે છે. વિગેરે વિસ્તૃત સ્વરૂપ યોગનિષ્ઠ ગુરૂદેવ બુદ્ધિસાગરસૂરીશ્વરજી મહારાજે આપ્યું છે.

આ ગ્રંથ સંસ્કૃત ભાષામાં ૧૮૦ શ્લોકબદ્ધ શ્લોકરૂપ છે. તેનું ગુજરાતી ભાષામાં વિવરણ થાય તે સૌ કોઈને ઉપયોગી થાય તેવા અમૂલ્ય ગ્રંથ છે.

આ ગ્રંથનું વિવરણ પૂ. આચાર્ય ઋદ્ધિસાગરસૂરીશ્વરજી મહારાજે અતિ વિસ્તૃતપણે કર્યું છે, અને તેમાં તેમણે આપેલ અનેક ગ્રંથના સાક્ષીપાઠો તેમનું વિસ્તૃત વાંચન અને મનન સાથે ગુરૂદેવના કરેલા ગ્રંથને જગત્ ભોગ્ય બતાવવાની પૂર્ણ તમન્ના તેમાં જણાયા વિના રહેતી નથી.

આ ગ્રંથ વાંચકો વાંચે અને આત્મદર્શનની ઝાંખી કરી પરિશ્રમને સફળ બનાવે.

મતિમંદના પ્રેસ દોષ કે દષ્ટિદોષથી થયેલ ક્ષતિ બદલ ક્ષમા યાચી વિરમું છું.

લી. પ્રકાશક

स म र्प णु

न मे किञ्चिद् न मे किञ्चिद् बाह्यभावेषु निश्चितम् ॥
पुर्णोऽहं स्वीयवीर्येण सत्तया ज्ञानवानहम्

परमपूज्य प्रातःस्मरणीय योगनिष्ठ शासनद्विवाकरः

१५० अंथनाप्रणेता गुरुदेव युद्धिसागरसूरीश्वरः म.

क्रिया, ज्ञान अने योगनी त्रिवेणीथी ज्ञानशासननी.

प्रभावना करनार आत्मदर्शन भस्त गुरुदेवना

यरणारविंदमां आत्मदर्शनगीतानुं

विवरणु समर्पणु करुं छुं.

सहगुरुदेवना यरणुकमलतो दासः

ऋद्धिसागर

॥ ॐ ॥

॥ श्रीमहावीरपरमात्मने नमः ॥

॥ श्रीरत्रिसागर-सद्गुरुभ्यो नमः ॥

॥ श्रीसुखसागर-सद्गुरुभ्यो नमः ॥

आत्मदर्शन गीता.

इन्द्रश्रेणिततं वीरं, सर्वभावावभाषिणम् ॥
अर्हतं योगिधयेयं च, प्रणम्य आत्मदर्शिनम् ॥ १॥

श्रीसुखसागरं नत्वा, बुद्धयन्विधस्वरीशं तथा ॥
आत्मदर्शनगीतायां, विवरणं विधीयते ॥२॥

अर्थः—इन्द्रोनी श्रेष्ठिवडे नमन करायेला, सर्व पदाथीने
जुष्टावनारा, योगी पुष्पेने ध्याववायेज्य, आत्मदर्शिं अरिहंत
परमात्माने नमीने, श्री युष्पर सुखसागरं मळाराज तथा
पुष्पिसागरसूरिं युष्प मळाराजने नमीने आत्मदर्शन गीतानुं
विवरणं आत्मस्वप्नेने अक्यास करवा करीये छीये. १-२

विवरणं—आ अणिल चराचर जगतमां अनादि कालथी
वसता सर्वं प्राणीयेण सुपनी ध्येछाथी निरंतर प्रवृत्ति करै
छे. पण तेये ध्ये सुपने कैमनथी पामी सकता? तेनुं कारणं
अवश्य विचारवुं जेछे. ते ध्येनी प्राप्ति करवासां केण

ચાહું આવે છે ? શાથી આવે છે ? તેને દૂર કરવા આપણે કેવો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ ? આ વાતને ખ્યાલમાં રાખીને જગતગુરૂ, જગતપૂજ્ય, સર્વજ્ઞ પરમાત્મા તીર્થંકરોએ, જગત ઉપર વિહાર કરી પૃથ્વીને પાવન કરી, સર્વ આત્માઓને આત્મદર્શનની પ્રાપ્તિ માટે સમવસરણની મધ્યમાં પ્રતિષ્ઠિત થઈને સત્ય માર્ગનો ઉપદેશ આપ્યો હતો. તે સર્વજ્ઞ વાણીરૂપ અમૃતના પ્રવાહને, મહાદેવે જેમ સ્વર્ગંગાને માથા ઉપર ઝીલી હતી તેમ, ગણધર દેવોએ પોતાના હૃદય પાત્રમાં સંપૂર્ણ ઝીલીને ભાવિકાલમાં ભવ્યાત્માઓને પરંપરાએ હિત સઘાય તે કારણે દ્વાદશાંગ-મહાશાસ્ત્રોની રચના કરી છે. તેમજ અન્ય દર્શન પંથના પતંજલિ, કપિલ, ઐત્ર વિગેરે મહર્ષિઓએ પણ તે આત્મસ્વરૂપની શોધ માટે પણ ખુબ-ખુબ પ્રયત્ન કરેલો છે. જે જે સ્વરૂપ તેઓને જોટલા અંશે જેવું સમજાયું તેવું જગતને જણાવવા પ્રયત્ન કરીને અર્થોની રચનાઓ તેઓએ પણ કરી છે. આ વસ્તુની વિચારણા સર્વ ભવ્યાત્માઓને સમ નય, ચાર નિદ્રેપ્ર, પ્રત્યક્ષ પરોક્ષ રૂપે બે પ્રમાણુ વડે સત્ય સમજાય, અસત્યનો ત્યાગ કરાય, તે માટે આપણા પૂજ્ય ગુરૂવરો શ્રી-હરિભદ્ર સૂરીશ્વર, શ્રીહૈમચંદ્ર સૂરીશ્વર, આનંદધન યોગીશ્વર વિગેરે મહાપુરૂષવરોએ આપણને બોધ આપેલો છે. તેમના અનેક અર્થો પ્રાકૃત સંસ્કૃત આદિ ભાષામાં રચાયેલા છે, પણ તેની વિચારણા બહુ ગહન હોવાથી મારા જેવા અણપુ બુદ્ધિજનો જલદી અણસુ કરી શકે તે માટે પરમ

આં. ઋદ્ધિસાગરસૂરિકૃત વિવરણ સહિત

૩

પૂજ્ય સર્વશાસ્ત્રવિશારદ યોગનિષ્ઠ અધ્યાત્મદિવાકર
જૈનાચાર્ય શ્રીબુદ્ધિસાગરસૂરીશ્વર ગુરૂદેવે થોડા જ
શ્લોકમાં સાગરને ગાગરમાં સમાવવાની જેમ સર્વ
શાસ્ત્રોના અવગાહન વડે જે સત્ય અનુભવ જણાયો તેવો
આ આત્મદર્શનગીતામાં એકસો ને બ્યાશી શ્લોકમાં
રચીને આપણા ઉપર મહાન ઉપકાર કર્યો છે. જોકે
પરમાત્મ દર્શન, પરમાત્મ આત્મજ્ઞાપ્તિ, આત્મ પ્રદીપ
આદિ સંસ્કૃત અને ળીળ પ્રાકૃત ગુર્જર ભાષાના લગભગ
એકસો પચાસ ઉપરાંત ગ્રંથો રચીને તેઓ આપણને શ્રી
મહાવીર પરમાત્માના તત્વજ્ઞાનનો મોટો વારસો આપી
ગયા છે, તેને જો આપણે વાંચન, અધ્યયન, અભ્યાસ
કરીને, તે જ્ઞાનને અંતરમાં અવતાર કરાવીને, શ્રદ્ધાપૂર્વક
અપ્રમાદથી ચારિત્ર યોગવડે આચારમાં લાવીને પ્રવૃત્તિમાં
ઉતારીએ, તો અવશ્ય આપણે ભવબ્રમણના જન્મમરણના અનિ-
ચ્છનીય દુઃખોથી મુક્ત થઈને ઇષ્ટ સંપત્તિને મેળવીને શાશ્વત
સુકિતના સુખોનો અનુભવ કરી શકીએ. માટે ગુરૂદેવ શ્રી-
બુદ્ધિસાગરસૂરીશ્વર રચિત આ આત્મદર્શન શબ્દાર્થને
વ્યક્ત કરીને આત્માના સત્ય સ્વરૂપની ઋદ્ધિને દેખી
શકીએ, તેથી હું (ઋદ્ધિસાગર) આત્મઋદ્ધિ પ્રકાશ
નામનું આત્મદર્શન ગીતા ઉપરનું વિવરણ રચવાનો
પ્રારંભ કરું છું.

પૂજ્ય ગુરૂદેવ મંગલાચરણ કરતાં જણાવે છે કે:-

પ્રણમ્ય પરાત્માનં, યોગિશ્ચેયં સનાતનમ્ ॥

ધમંદેવં ગુરું નત્યા, ષન્મિ સત્યાત્મદર્શનમ્ ॥ ૧ ॥

અર્થ:—યોગીઓને ધ્યાન કરવા યોગ્ય અને સનાતન એવા પરમાત્માને નમસ્કાર કરીને ધર્મ દેવ અને ગુરૂને નમસ્કાર કરીને સત્ય આત્મદર્શનને હું કહું છું. ॥૧૧॥

વિવેચન:—પ્રથમ મન વચન કાયાથી પરમાત્માને નમસ્કાર કરવારૂપ ભાવમંગલને ગ્રહણ કરવાનું શું પ્રયોજન છે? મંગલ કર્યા વિના પણ કીરણાવલી આદિ ગ્રંથોના ગ્રંથકારો પોતાનું ગ્રંથ રચવાનું કાર્ય પૂર્ણ કરી શકેલ છે, અને બહુ મંગલ કર્યા છતાં પણ કાદંબરીકાર પોતાનું ગ્રંથ રચવાનું કાર્ય પૂર્ણ નથી કરી શકેલા. આથી મંગલ ગ્રંથ પૂર્ણ થવામાં ઉપાદાન કે નિમિત્ત કારણ નથી બનતું, માટે મંગલ આદિ કરીને ગ્રંથનું દલ વધારવું તે નિષ્ફળ છે. આ પ્રશ્નનો જવાબ આપતાં પૂજ્ય ગુરૂ મહારાજ જણાવે છે કે ‘રે ભાઈ સાંભળ! જ્યાં ગ્રંથકારને વધારે અંતરાય-વિદ્નેા આડા આવેશા હોય ત્યાં કરેલ મંગલાચરણોનું અદ્વપબળ હોવાથી વિદ્નેાનો નાશ નથી કરી શકાતો અને કીરણાવલીકારે પૂર્વ જન્મમાં પુણ્યરૂપ પ્રબલ મંગલ સિદ્ધ કરેલું હોવાથી આ ભવમાં ગ્રંથ રચનામાં તે ભૂતકાલિન મંગલોએ આવતા વિદ્નેાનો નાશ કર્યો છે તેમ સમજવું. જેમકે લાંબા પ્રયાણમાં સાથે લીધેલું ભાતું ભારે જંગલની વચમાં ખૂટી જાય તો પ્રયાણ આગળ કેવી રીતે થાય? ત્યાંજ ભૂખ અને પરિશ્રમના યોગે મરણ થઈ જાય. પણ ઇષ્ટ સ્થાનકે ન પહોંચી શકે. તેજ પ્રમાણે ગ્રંથકાર પણ પુણ્યમય મંગલવડે આવતા વિદ્નેાને હઠાવીને ગ્રંથને પૂર્ણ કરી શકે છે. તેથી ગ્રંથની આદિમાં ઇષ્ટદેવની પૂજા સ્તુતિરૂપ મંગલ આસ્તિક

આ. ઋદ્ધિસાગરસૂરિકૃત વિવરણ સહિત

૫

ધર્મમાં પ્રવૃત્તિ કરનારા સર્વ શિષ્ટ પુરૂષોએ કરેલ છે.

શિષ્ય કહે છે કે 'હે ભગવાન! ગ્રંથની આદિમાં જે મંગલ કરાય તેથી લોકો ગ્રંથનો આદર કરે એવું હું નથી માની શકતો. તે ગ્રંથમાં જે ઈષ્ટ પ્રયોજન સિદ્ધ કરવાનું સામર્થ્ય હોય, આપણને અધ્યયન માટે શક્ય હોય, અને યથાર્થ સંબંધિત હોય, તે જ તેના ઈચ્છકો તે ગ્રંથમાં અભ્યાસ અર્થે પ્રવૃત્તિ કરે છે. માટે તે વસ્તુ અવશ્ય પહેલી હોવી જોઈએ'.

ગુરૂ જણાવે છે કે 'આત્મ દર્શન સર્વ આસ્તિકોને ઈચ્છનીય છે તેથી તેના અર્થોએ સત્ય આત્મદર્શનને પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છાવાળા અવશ્ય આ ગ્રંથનો ભણવા માટે આરંભ કરશે જ. કારણ આત્મદર્શન પરમ મુક્તિનો હેતુ છે. તેથી આ ગ્રંથ સિદ્ધ પ્રયોજનવાળો છે.' અભિધેય 'સત્યઆત્મદર્શન' શબ્દથી આત્મદર્શન ગીતા જાણી શકાય છે. તેમજ તે શક્ય પણ છે. અદ્વય અક્ષર અને અર્થથી મહાન ગ્રંથ અભ્યાસમાં સુગમ થાય છે. તે શક્ય અને આદરણીય છે. શબ્દવડે અર્થનો યથાર્થ બોધ થવાના હેતુથી વાચ્ય વાચક સંબંધ પણ ઘટે છે. આમ 'અનુબંધ ચતુષ્ટય' યુક્ત આદિ વાક્યો હોવાથી નવા અભ્યાસીને ગ્રંથમાં પ્રવેશ કરાવીને ઈષ્ટાર્થની પ્રાપ્તિ કરાવે છે.

ગુરૂવર જણાવે છે કે પ્રણિપત્ય પરાત્માને 'મન વચન કાયાની પ્રવૃત્તિપૂર્વક એકાગ્રભાવે પરાત્માને નમીને અહિં' આ શબ્દથી આત્માની ત્રણ અવસ્થાઓ વડે ભેદ પડે છે. તેમાં જે બાહ્યાત્મા છે તે જીવ અજીવ પુણ્ય પાપ આદિને

જાણતા ન હોવાથી આત્મદર્શન માટે અયોગ્ય જ છે અને અંતરાત્મા બીજો લેદ છે. તે તો સદ્ગુણી ઉપાસના કરતો સર્વ તત્વાતત્વનો જ્ઞાતા થઈને આત્મદર્શનને કાંઈક અંશે પ્રાપ્ત કરે છે. સંપૂર્ણ આત્મદર્શનને પરમાત્મા એટલે સર્વ આવરણોને દૂર કરીને કેવલજ્ઞાન-દર્શનને પ્રાપ્ત કરીને સિદ્ધિ સ્થાનને પ્રાપ્ત થયેલા સિદ્ધ ભગવાંત કરી શકે છે. આવા પરમાત્માને નમસ્કાર ત્રિકરણ શુદ્ધિપૂર્વક કરતાં આત્મા મોક્ષમાર્ગ તરફ ગમન કરનારો થાય છે, તેથી તે પરમાત્મા મોક્ષ અર્થે એવા યોગિજનો ગણધરાદિ સર્વ સાધુવૃંદોને એકાગ્ર ભાવે ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે. તેમજ તે પરમાત્મા પ્રવાહની અપેક્ષાથી અનાદિકાલથી પવિત્રતા પામેલા સનાતન છે તેમને નમસ્કાર કરીને, ધર્મ, દેવ, ગુણને નમીને તે ત્રણને અવશ્ય નમસ્કાર કરીને સત્ય આત્મદર્શન જેથી પ્રાપ્ત થાય તે આત્મદર્શન ગીતાની રચના કરવા માટે હું પ્રવૃત્તિ કરું છું.

અહિં 'પરાત્માનં' એ શબ્દથી પ્રકૃતિથી નિર્લેપ છે, તે 'પરમાત્મા' વંદનીય છે. યોગીને ધ્યેય છે. તે અદ્વૈત મતમાં પરમ બ્રહ્મ સ્વરૂપને ગ્રહણ કરાય છે, જે માયાના પ્રપંચથી મુક્ત છે, બૌદ્ધ મતે બુદ્ધ દેવનું ગ્રહણ થાય છે. કે જેથી જગતના સર્વે દૃશ્ય પદાર્થો ક્ષણિક દેખાય છે. નૈયાયિક મતે જગત કર્તાને ગ્રહણ કરાય છે, જેમાં શુદ્ધ ચૈતન્ય નિત્ય દેખાય છે. આત્માનું શુદ્ધ સ્વરૂપ તે સર્વ મત પંથના આચાર્યોને સ્વીકૃત છે, તેથી તેની પ્રાપ્તિ

આ. ઋદ્ધિસાગરસૂરિકૃત વિવરણ સહિત

19

અર્થે મહેરબાની મેળવવા માટે સ્વર્ગના લાલ માટે સર્વ મત પંથના સેવકોને પરમાત્મા સ્વીકૃત છે. તેમને ખુશ કરવા જે જે અનુષ્ઠાનો કરાય છે તે ધર્મ કહેવાય છે. તે ધર્મને પ્રગટ કરનારા દેવ સમજવા અને તે પ્રવાહને ઉપદેશની પરંપરાથી ચલાવનારા ગુરૂઓ સમજવા તેમને નમસ્કાર કરીને આત્માનું સત્ય સ્વરૂપ જે જ્ઞાનવડે સમજાય તે સત્ય આત્મ દર્શન ગીતા ગ્રંથ હું (યુદ્ધિસાગર સૂરિ) તમને શ્રોતાજનોને કહું છું ॥૧॥

આત્માના દર્શનનું મહાત્મ્ય જણાવતાં ગુરૂદેવ જણાવે છે કે—

આત્મનો દર્શન શ્રેષ્ઠ, સર્વપાપમળાશકમ્ ॥

દૃશ્યતે યેન સત્તત્વં, દર્શનં તદ્વિ કથ્યતે ॥ ૨ ॥

અર્થ:—આત્માનું દર્શન શ્રેષ્ઠ છે, સર્વ પાપનો નાશ કરવામાં સમર્થ છે. તે સત્તત્વ જે શક્તિથી જણાય તે દર્શન નિશ્ચયથી કહેવાય છે. ॥૨॥

વિવરણ:—પ્રાણીમાત્ર એકેન્દ્રિયથી માંડીને પંચેન્દ્રિય સુધીના સર્વને દર્શન શક્તિ કર્મના ક્ષયોપશમ યોગે અવશ્ય હોય છે. જેઓને દર્શનશક્તિ નથી તેઓ જડ પુદ્ગલ રૂપ વા અજીવ રૂપ કહેવાય છે, એમ જૈનદર્શન કહે છે. પણ સામાન્ય રીતે સર્વ જીવોને તેનાં કર્મફલનો ક્ષયોપશમ જેવો હોય તે પ્રમાણે દર્શનશક્તિ રૂપી દષ્ટિ વિકસ્વર થાય છે. એકેન્દ્રિય—વૃક્ષ, વનસ્પતિ, પૃથ્વી, પાણી, વાયુ, અગ્નિ, જીવોમાં માત્ર સ્પર્શન દર્શન શક્તિ છે.

એઈન્દ્રિયો, તેઈન્દ્રિયો, ચૈરિન્દ્રિયો અને પંચેન્દ્રિયો જે પ્રાણીઓને હોય છે, તેમને તે અનુક્રમે વિશેષ વિશેષ ભાવે ખીલેલ હોય છે. આ દર્શનશક્તિ ઈન્દ્રિયો વડે બાહ્ય પુદ્ગલ પદાર્થોને ગ્રહણ કરવાનું કામ કરી શકે છે. પણ જે અપૌદ્ગલિક પદાર્થ છે તેને તથા તેના ગુણ-સ્વરૂપને ગ્રહણ કરવામાં ઈન્દ્રિયો સમર્થ નીવડતી નથી. દેવ, નારક, તિર્થંચો અને મનુષ્યોને બાહ્ય દર્શન શક્તિ છે. તે વડે જગતના ઈષ્ટ ભોગો પુણ્યવડે પ્રાપ્ત કરીને ભોગવે છે. અને પાપનો જે ઉદય હોય તો તે ઈન્દ્રિયો વડે બાહ્ય પદાર્થોને ગ્રહણ કરીને દુઃખનો ઉપભોગ કરવો પડે છે. પણ ત્યાં કોઈને પણ આત્મ સ્વરૂપનું દર્શન ઈન્દ્રિયો અને મન વડે થઈ શકતું નથી. ત્યારે આત્મ-દર્શન કરવા માટે એવી કઈ અપૂર્વ શક્તિ છે? તે બાણવાની જિજ્ઞાસા, અભિલાષા જેને થાય તે ભવ્યાત્માઓ જ હોય.

જેઓને આત્મદર્શન થાય તેઓ અદ્યકાળમાં પરમાનંદ પદદાયક મુક્તિનો લાભ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, તેઓને આત્મ-દર્શન થયા પછી નારક કે પશુચોનિમાં અવતાર લેવાનું કારણ પ્રાયઃ નથી જ રહેતું. કારણ કે આત્મદર્શન કરનારને જગતના સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર રાગ-દ્રેષ નથી રહેતો. સર્વત્ર સમભાવ પ્રગટે છે. પૂજ્ય દેવ ગુરૂ અને સાધર્મિક બંધુઓમાં વાત્સલ્ય પ્રગટે છે, પુદ્ગલ ભોગમાં ઈચ્છાની નિવૃત્તિ થાય છે. તે જીવ ભૂશય્યા કરતો હોય કે ભોગોમાં પડેલો હોય તો પણ હર્ષ શોક નથી કરતો, વસ્તુ તત્વનો નિશ્ચય થયો હોવાથી સમતા ભાવે આનંદમાં રહે છે, તેથી આત્માનું દર્શન

આ. ઋદ્ધિસાગરસૂરિકૃત વિવરણ સહિત

૬

પરમાનંદનું ઉપાદાન દારણ્ય હોવાથી પરમ શ્રેષ્ઠ છે. તેમજ પુફ્ફલ ભોગની ઇચ્છા નબટ થયેલ હોવાથી તેના અર્થિઓ સાથે ઝઘડામાં આવવાનું પણ નથી બનતું. તેથી કોઈને તે આત્મદષ્ટિવાળો આત્મા પોતાનો દુશ્મન નથી કરતો, તેમ પોતે પણ કોઈનો દુશ્મન નથી બનતો. આત્મદષ્ટિ આત્મા વસ્તુતઃ અતીતશત્રુ બનતો હોવાથી સર્વ પાપનો ક્ષય કરનારો થાય છે. આવી દર્શનશક્તિ જેથી પ્રગટ થાય તે ભાવના નામથી ઓળખાય છે.

ત્રણ પ્રકારના ભાવો શાસ્ત્રોમાં જણાવ્યા છે. (૧) ક્ષાયિકભાવ (૨) ઉપશમભાવ (૩) ક્ષયોપશમ ભાવ. આ ત્રણ પ્રકારના અધ્યામિત્ક ભાવો, આત્માને મોહનીય જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, અંતરાય રૂપ કર્મનો ક્ષય ઉપશમ ક્ષયોપશમ જેટલા અંશે થાય તેટલા અંશે આત્મ દર્શન સ્પષ્ટ કે અસ્પષ્ટ કરાવી શકે છે.

પ્રથમ ક્ષાયિક ભાવ મોહનીય કર્મની જે અડાવીશ પ્રકૃતિઓ છે તેમાંથી પ્રથમ સાત પ્રકૃતિ-અનંતાનુભંધી ક્રોધ, માન, માયા, લોભ તથા સમ્યક્ત્વ મોહનીય, મિશ્રમોહનીય અને મિથ્યાત્વ મોહનીય રૂપનો ક્ષય કરે તેને થાય છે. આ ક્ષાયિકભાવે જીવ આત્મદર્શન કરી શકે છે. અને તે ભાવ પ્રાપ્ત થયેલ જીવ ત્રીજા ભાવે મોક્ષમાં જાય છે. તે ભાવ નિત્ય-કાયમ રહે છે. પ્રાપ્ત થયા પછી નબટ થતો નથી. ઉપશમ ભાવે આત્મદર્શન થાય તે અદ્યકાળમાં નબટ થાય છે. પણ તે

આત્મા અર્ધપુહ્લ પરાવર્તમાં મોક્ષ મેળવનારો થાય છે. તેમજ ક્ષયોપશમ લાવે થયેલું આત્મદર્શન લગભગ છાસઠ સાગરોપમ સુધી રહી શકે છે. અને લગભગ સાત આઠ ભવમાં તે આત્માને મોક્ષમાં પહોંચાડવાનું તેનું આલંબન રહે છે. તે કારણે આત્મદર્શનરૂપ લાવેા અત્યન્ત શ્રેષ્ઠ છે અને તે જ આત્માનું સમ્યક્ત્વરૂપ સહદર્શન કહેવાય છે. ॥ ૨ ॥

આમ કહીને પૂજ્ય ગુરુદેવે આત્મદર્શનનું મહાત્મ્ય સામર્થ્ય અને ફલ પણ વ્યક્ત કરીને સ્પષ્ટ નીચે પ્રમાણે દેખાડયું છે:-

સહજાનન્દસ્વરૂપસ્ય, ચેતનસ્ય પ્રવોધકમ્ ।

કૃત્વા મઘ્યાઃ શિક્ત્વં યાન્તિ, સ્થિરં શાશ્વતમાલયમ્ ॥ ૩ ॥

અર્થ:-સહજાનન્દસ્વરૂપવંત ચૈતન્યમય આત્માનું સારા પ્રકારનું શુદ્ધજ્ઞાન જે ભવ્યાત્માઓ કરે છે, તે આત્માઓ અદ્યકાળમાં અત્યંત શાશ્વત સુખના મહાલય સમાન અત્યંત એકાંત સ્થિર શિવપદને પ્રાપ્ત કરે છે. ॥ ૩ ॥

વિવરણ:-નિશ્ચય નયવડે આત્મા-ચેતન સ્વભાવથી જ સહજ લાવે સન્નિવહાનન્દ સ્વરૂપ છે. એટલે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર-વીર્ય ઉપયોગમયજ છે. પણ ખાણુમાંથી બહાર કઢાતું સુવર્ણ માટીમાં એક રસરૂપ હોવાથી સોના તરીકે જણાતું નથી, તેમ આત્મા પણ અનાદિ (આદિના છેડા વિનાના) કર્મ-મલથી લેપાયેલો છે. તે અનાદિ નિગોદ રૂપ સાધારણ વનસ્પતિમાંથી કાલપરિણતિના વિપાકની પરિપક્વતાએ બહાર આવે છે. અને ક્રમે ક્રમે તે શક્તિનો જેમ જેમ અનુકુળ સાધ-

આ. ઋદ્ધિસાગરસૂરિકૃત વિવરણ સહિત

૧૧

નરૂપ નિમિત્ત કારણ મળે તેમ તેમ આગળ વધતો સંજ્ઞિપંચે નિદ્રયપણું પામીને યથાપ્રવૃત્તિકરણ, અપૂર્વકરણ, અનિવૃત્તિકરણ અંતકરણ કરીને સમ્યક્દર્શનરૂપ આત્મદર્શન ત્રણમાંથી કોઈક ભાવે પ્રાપ્ત કરે છે અને આત્માનો ચૈતન્ય વિકાસ સાધે છે. તેને ક્ષાયિક ભાવે સાધનારા આત્માઓ પૂર્ણ આત્મસ્વરૂપને અનુક્રમે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રવડે સાધીને કર્મમલનો સંપૂર્ણ નાશ કરીને અત્યંત સ્થિર શાશ્વત સુખના અદ્વૈત સ્થાનરૂપ શિવ-કલ્યાણમય મોક્ષને પ્રાપ્ત કરે છે. ॥૩૧॥

આમ આત્મદર્શનને મુખ્ય જણાવીને હવે અંતર અને બાહ્ય દષ્ટિનું નિરૂપણ કરતાં જણાવે છે કે:-

આત્મદષ્ટિપ્રભાવેન, મોહદષ્ટિર્વિદ્વન્વયતે ॥

બાહ્યદષ્ટિમવભ્રાન્તિ, વિનશ્યેદાત્મદૃષ્ટિતઃ ॥ ૪ ॥

અર્થ:-આત્મદર્શન રૂપ જે સમ્યક્ દષ્ટિ તે આત્મદષ્ટિ. તેના પ્રભાવથી મોહમય રાગાદૈતમય દષ્ટિ અવશ્ય હણાય છે. જે મોહમય ને બાહ્ય દષ્ટિ જીવને છે તે ભવમાં ભમાડનારી-ભ્રમણા કરાવનારી છે તે, આત્મદષ્ટિથી અવશ્ય થોડા વખતમાં નાશ પામે છે. ॥૪॥

વિવરણ:-આત્માનું દર્શન જેને થયું છે તે આત્મદષ્ટિ-આ જીવ પૂજ્ય ગુરુઓની ઉપાસના કરીને, ગુરુઓના સફ ઉપદેશ પ્રમાણે ક્રિયા અનુષ્ઠાન કરીને, ગુરુના ઉપદેશમાં શ્રદ્ધાપૂર્વક પ્રવૃત્તિ કરીને જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનોવરણીય,

અને મોહનીય કર્મનેો ક્ષયોપશમ થતાં યથાપ્રવૃત્તિ કરણુ કરતાં તે મોહનીય કર્મના સીત્તેર કોટાકોટી સાગરનાં ભોજ્ય દલો અને જ્ઞાન, દર્શન, અંતરાયની ત્રીસ કોટાકોટી સાગરોપશમમાં ભોગવાય તથા નામ, ગોત્ર, વેદનીયતા વીસ કોટાકોટી સાગરમાં ભોગવાય તેવા કર્મદલોને આ યથાપ્રવૃત્તિ કરણુના અલથી વિખેરીને એક કોટાકોટી સાગરમાં ભોગવાય તેટલાં બાકી રાખે છે. પછી અપૂર્વકરણુમાં પ્રવેશ કરીને એક મુહૂર્તમાં વેદાય તેટલા દલને રાખી બાકીનાને ઉપશમાવી દે છે. મોહનીયકર્મની સાત પ્રકૃતિ ભોજ્યદલોને ઉદ્યમમાં લાવે છે. તેને ભોગવીને અપાવતાં અપાવતાં એક અંતમુહૂર્ત ભોજ્યદલને બાકી રાખીને અંતઃકરણુ કરી તેને અપાવીને ઉપશમ ભાવમય સમ્યગ્દર્શનનેો અનુભવ અપૂર્વ સુખરૂપે વેદે છે. કહ્યું છે કે:-

અટ્ટ્વહં પયડીણં ઉક્કોસઠિહ્હ વટ્ટમાણો ડ ।

જીવો ન લહ્હ સામાહ્હયં ચડ્ણહં પિ ઇમયરં ॥ (૧૦૬) ॥

જે વારે જ્ઞાનાવરણાદિ આઠે કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ વર્તે છે, ત્યારે જીવ ચારમાંથી એક પણ સામાયિકાદિને નથી પામતો. ત સામાયિક, સમ્યક્ત્વ સામાયિક, દેશવિરતિ કે સર્વ વિરતિને નથી પામતો. પણ ન્યારે:-

સત્ત્વહં પયડીણં અભિન્તર હોડ કોડાકોડીણં ।

કાડ્ણં સાગરાણં જહ્હ લહ્હ ચડ્ણહમ્ણયરં ॥ ૨ ॥

પણુ ન્યારે સાત કર્મની સ્થિતિને એક કોડાકોડીની

आ. ऋद्धिसागरसूक्तित विवरणु सद्धित

१३

अंदर लावे छे. त्यारे चारभांथी अेक जे सामायिकने आत्मा
पामी शके छे.

तत्रः- तथाह्यनन्तानन्तभवार्तेषु, देहिषु ज्ञानदृश्यावृति
वेद्यान्तरायाभिधकर्मकर्मणाम् ॥ १ ॥

सागरोपमकोटीनां कोट्यास्त्रिंशत्परा स्थितिः ।

विंशतिर्गोत्रनाम्नाश्च, मोहनीयस्य सप्ततिः ॥ २ ॥

ततो गिरि सरिद् ग्राव घोलणा न्यायतः स्वयम् ।

क्षीयन्ते सर्वकर्माणि कालानुभावतः क्रमात् ॥ ३ ॥

एकोनत्रिंशदेकोनत्रिंशत्येकोनसप्ततिः ।

सागराणां कोटाकोटीः स्थितिमुन्मूल्यकर्मणाम् ॥ ४ ॥

देशोनैकावशिष्टोब्धिकोटाकोटौ तु जन्मिनः ।

यथाप्रवृत्तिकरणाद् ग्रंथिदेशं समियति ॥ ५ ॥

रागद्वेषपरिणामो, दुर्भेदो ग्रन्थिरुच्यते ।

दुरुच्छेदो दृढतर काष्ठादेरिव सर्वदा ॥ ६ ॥

तीराभ्यर्णान्महापोता, इव वातसमाहताः ।

रागादिप्रैरिता केऽपि व्यावर्तन्ते पुनस्ततः ॥ ७ ॥

तत्रैव तन्परिणामविशेषाशंसनेऽपरे ।

स्थलस्वलितगमनान्यंभांति सरितामिव ॥ ८ ॥

अपरे ये पुनर्भव्या भाविभद्राः शरीरिणः ।

आविष्कृत्य परं वीर्यमपूर्वकरणेन ते ॥ ९ ॥

અતિક્રમન્તિ સહસાત્ ગ્રંથિ દુરતિક્રમમ્ ।
 અતિક્રાન્તમદ્ધવાનો ઘટ્ટભૂમિમિવાધ્વમાઃ ॥ ૧૦ ॥
 અથાનિવૃત્તિકરણાદન્તકરણં કૃતે તથા ।
 મિથ્યાત્વં વિરલીકૃત્ય, ચતુર્ગતિકજન્તવઃ ॥ ૧૧ ॥
 અન્તમુહૂર્તિકં સમ્યગ્ દર્શનં-પ્રાપ્નુવન્તિ યત્ ।
 નિસર્ગદેતુકમિદં સમ્યગ્શ્રદ્ધાનમુચ્યતે ॥ ૧૨ ॥

અર્થ:-અનાદિ અનંત સંસારના જન્મ મરણ રૂપ
 આવર્તમાં ભમતા જીવોને જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, વેદનીય
 અને અંતરાય રૂપ કર્મપ્રકૃતિની ત્રીશ કોટાકોટી સાગરો-
 પમની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ હોય છે. ગોત્ર નામ એ બેની વીશ
 કોટાકોટી સાગરોપમની સ્થિતિ હોય છે અને મોહનીય
 કર્મની ત્રીતેર કોટાકોટી સાગરોપમની સ્થિતિ હોય છે.
 આ સર્વ જીવો નિગોદ, નારક, દેવ, મનુષ્ય વિગેરે
 ચોનિઓમાં રહેલા હોય છે.

પર્વતના પ્રપાતમાંથી ઉપરથી પડતા ન્હીના ધોધના
 પાણીના મારથી કેઈક પથ્થર ધસડાતો ધસડાતો અથડાતો
 સહજભાવે ગોળ દડા જેવો દેખાવમાં સુંદર બની જાય
 છે, તેમ જીવો પણ સાતે કર્મના ફલનો ભોગ કરીને તેના
 ફલને ભોગવીને જ્ઞાનદર્શનાવરણીય વેદનીય અને અંતરાય
 કર્મની ઓગણત્રીશ, નામ ગોત્ર કર્મની ઓગણીસ, મોહ-
 નીય કર્મની ઓગણત્રીસેર કોટાકોટી સાગરોપમની સ્થિતિને
 અપાવીને એક કોટાકોટીમાં પદ્યોપમના અસંખ્યાતમા

આ. ઋદ્ધિસાગરસૂરિકૃત વિવરણ સહિત

૧૫

ભાગ ઓછી એટલી સ્થિતિ બાકી રાખે છે. જ્યારે તે જીવ યથાપ્રવૃત્તિકરણના બલથી આવી કર્મની મોટી સ્થિતિનો ક્ષય કરીને એક ડોટાકોટી સાગરમાં પલ્લોપમના અસંખ્યાત ભાગે ઓછી રાખે છે, ત્યારે તે જીવ મોહનીય કર્મની ભારે ગણાતી ગાંઠની પાસે આવ્યો કહેવાય છે. આ ગાંઠ એટલે શું વસ્તુ સમજવી? જણાવે છે કે જેમ રાયણના મૂળની ગાંઠ અત્યંત કઠણ હોવાથી કુકારાવડે જલદી ભેદાતી નથી તેમ જીવોને પણ જેમ આત્મપ્રદેશ સાથે લાગેલા કર્મરૂપ મહાવૃક્ષમૂલરૂપ આ કર્મ-ગાંઠ પણ અત્યંત દુઃખે ભેદાય તેવી હોય છે. કોઈક મહાવીર્યાવાન જ ભેદીને પાર પામે છે, પણ ઘણા જીવો આ યથાપ્રવૃત્તિ કરણ યોગે અંધિની નજીક આવીને ફરી મોટી કર્મની સ્થિતિને ગ્રહણ કરી પાછા જાય છે. જેમ વહાણ મહાસમુદ્રને ઓળંગીને કાંઠાની નજીક આવીને આવર્તમાં પડીને પાછું મહાસમુદ્રમાં હડસેલાઈ જાય છે. તેમ જીવો નજીક આવ્યા છતાં પણ અંધી ભેદ કર્યા વિના સંસાર કર્મ દલમાં બૂડી જાય છે. તેમાં કેટલાક મહાત્માઓ તેવા પ્રકારના શુભ પરિણામના બક્ષી અંધિ ભેદ કરે છે. આ અંધિભેદ તે અપૂર્વ કરણ છે.

મહાપંથને ઓળંગીને ઠઠ ભૂમિમાં અનિવૃત્તિકરણ વડે પ્રવેશ કરીને અંતઃકરણ વડે મિથ્યાત્વના દલને છૂટા પાઠીને તેને આત્માથી ભિન્ન કરવા પ્રવૃત્તિ કરે છે. તેને જો સમૂળ ક્ષય કરે તો ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વરૂપે આત્મદર્શન પ્રાપ્ત થાય અને ઉપશમ કરીને સત્તામાં દબાવી દે તો ઉપશમ ભાવમય આત્મદર્શન કરે છે. અને તે અંતમુંદૂત સ્થિતિ સિદ્ધ સ્થે છે.

આવું આત્મદર્શન નિસર્ગ સહજ ભાવે આત્મ શુદ્ધ પરિણુતિ રૂપ હોય છે. તે સુદેવ, શુરૂ, ધર્મતત્ત્વની શુદ્ધ પૂર્ણ શ્રદ્ધામય સમ્યક્ત્વરૂપ આત્મદર્શન છે.

તે સમ્યક્દર્શન જે ક્ષાયિકભાવે પ્રાપ્ત થાય તો ત્રીજા ભવની અંદર મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. અને ઉપશમ ભાવે પ્રાપ્ત થાય તો તે અદ્વપકાળમાં આદ્યું બન્ય છતાં પણ અર્ધપુદ્ગલ પરાવર્તથી વધારે વખત સંસારમાં તે જીવ રહેતો નથી. ક્ષયોપશમ ભાવનું સમ્યક્ દર્શન સાત ભવ સુધી આત્માનો સાથ કરે છે. તેટલા વખત સુધી રહેતો અવશ્ય મોક્ષના દ્વાર સુધી આત્માને પહોંચાડી આવે છે, તેમજ ત્રણ ભાવમાંથી કોઈપણ ભાવવાળું સમ્યક્ આત્મદર્શન આત્માના સહજ સ્વરૂપનો સત્ય ઝોધ કરાવે છે અને અનુક્રમે જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રની પ્રાપ્તિ કરાવીને અત્યન્ત સ્થિર અપુન-રાવૃત્તિ રૂપ શાશ્વત, શિવ મોક્ષના સ્થાનમાં લઈ બન્ય છે. તેવી આત્મદષ્ટિ અનંતાનુબંધીના ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, મિથ્યાત્વ, અવિરતિ અને અશુભ યોગનો નાશ કરી શકે છે. એટલે અનાદિ કાળથી આત્મા જે મિથ્યાત્વયોગે પુદ્ગલ સુખમાં રાચતો હતો તે દષ્ટિરૂપે બાહ્યાત્મત્વરૂપે હતો. હવે સમ્યક્ આત્મદર્શનવડે તે અશુભ ભાવનો ક્ષય કરીને સહજનંદ સ્વરૂપના લોગમાટે સમ્યક્જ્ઞાન ચારિત્રને પામીને તેમાં શુદ્ધોપયોગવડે પ્રવૃત્તિ કરનારો થાય છે. ॥૪॥

આત્મદર્શનથી કેવો આનંદ પ્રગટે છે તે જણાવે છે:-

સ્વહીયદર્શનાડનન્દો, દષ્ટ્વાત્માનં ત્વ પ્રાપ્તને ॥

પૂર્ણપૂર્ણતામેતિ, પૂર્ણધર્મપ્રભાવતઃ ॥૫॥

આ. ઋદ્ધિસાગરસૂરિકૃત વિવરણ સહિત

૧૭

અર્થ:- આત્મા જ્યારે પોતાના સહજ સ્વરૂપમય આત્માનું દર્શન-નિશ્ચયભાવે પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે પોતાના દર્શનથી તે અપૂર્વ આનંદ અનુભવે છે. તેથી જ્યારે તે પૂર્ણદર્શન પ્રાપ્ત કરે છે ત્યારે પૂર્ણધર્મની પ્રાપ્તિથી સંપૂર્ણ આનંદને નિત્ય અનુભવતો વિચરે છે. ॥૫૫॥

વિવેચન-સહજભાવે આત્મા જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રરૂપ સચ્ચિદ્દાનંદ ધન છે. તેનું રૂપ અનાદિકાળથી મોહના જ્ઞેરે અવરાયેલું હતું. તેને અપૂર્વકરણ અનિવૃત્તિકરણ વડે અનંતાનુબંધીની ચોકડી અને ત્રણ મોહનીય-મિથ્યાત્વ, મિશ્ર, અને સમ્યક્ત્વરૂપ ત્રણ પુદ્ગલરૂપ આવરણને દૂર કરીને આત્મસ્વરૂપની પૂર્ણરૂચિવંત થયેલો આત્મા પોતાના સ્વરૂપની શ્રદ્ધાનું રૂચિપૂર્વક જે દર્શન કરે છે તેથી અજ્ઞાન મોહનો ક્ષયોપશમ ઉપશમ અથવા ક્ષાયિક ભાવ થવાથી દર્શન કરે છે. તેથી સ્વદર્શનનો આનંદ અનુભવતો છતો સમ્યગ્જ્ઞાન ચારિત્રપૂર્ણની પ્રાપ્તિ માટે મહાવીર્યને પ્રગટાવતો એવો અંતરાત્મા પૂર્ણ ચારિત્ર ધર્મના પ્રભાવથી અપ્રમાદચારિત્રની શ્રેણિમાં ધર્મશુકલ ધ્યાનમય ગુણસ્થાનકે ચડતો સર્વમોહ તથા જ્ઞાનાવરણ, દર્શનાવરણ, અંતરાય કર્મનો ક્ષય કરીને પૂર્ણ સચ્ચિદ્દાનંદનો અનુભવ કરતો પૂર્ણાનંદનો અનુભવ સાક્ષાત્ કરે છે. શ્રીમાન્ યશોવિજયજી મહોપાધ્યાય પરમાત્મદર્શનમાં જણાવે છે કે:—

નિત્યનિજ્ઞાનમાનંદ, વ્રહ્મ યત્ર પ્રતિષ્ઠિતમ્ ।

શુદ્ધબુદ્ધસ્વભાવાય, નમઃ તસ્મૈ પરમાત્મને ॥૧૧॥

જે નિત્ય એવા સર્વ વિજ્ઞાનો એટલે આપણી દષ્ટિમાં નહિ આવનારા અદૃશ્ય અને દૃશ્ય જડ પદાર્થો તથા ચૈતન્યવંત આત્માદિ પદાર્થોને કેવળજ્ઞાન દર્શનવડે જોતા જાણુતા હોવાથી તેમનું જ્ઞાન પણ વિજ્ઞાન કહેવાય છે. તેવા વિજ્ઞાન અને નિત્ય આનંદને લોગવતા પરમાત્મા સ્વરૂપ પરમ બ્રહ્મ મય પ્રતિષ્ઠિત થયા છે. અને શુદ્ધ બુદ્ધ સ્વભાવમય નિત્ય વર્તે છે તે પરમાત્મા પરમ બ્રહ્મને મારા નમસ્કાર થાવ.

આથી પૂર્ણધર્મ એ આત્માનો જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, વીર્ય ઉપયોગમય નિત્યધર્મ છે. તેમાં રમણુતા કરનારા સિદ્ધ પરમાત્મા શુદ્ધબોધને-જ્ઞાનને પામેલા હોવાથી બુદ્ધ કહેવાય છે. અવિચલિત ધર્મવાલા હોવાથી બ્રહ્મા કહેવાય છે. નિર્વિ-કારી હોવાથી શુદ્ધ પણ કહેવાય છે. તેઓ પૂર્ણધર્મની પ્રાપ્તિથી પૂર્ણાનંદના નિત્ય લોકતા છે. તેની પ્રાપ્તિથી આત્માને આત્મદર્શનરૂપ સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થતાં પૂર્ણ ઈચ્છા થાય છે, તેથી તે માટે અવશ્ય ઉદ્યમ કરવો. ॥૫॥ જે અંતરાત્મા દર્શને પ્રાપ્ત થયેલા છે તેઓ પૂર્ણતા માટે હૃદય કેવી રીતે કરે તે કહે છે—

અર્ણવઃ પૂર્ણતામેતિ, પૂર્ણધર્મપ્રભાવનઃ ।

યેનાંશેન સ મુચ્યતે, તેનાંશેન સ મુક્તિભાક્ ॥૬॥

અર્થ:—આત્મામાં સત્તાથી પૂર્ણધર્મ રહેલો છે. તે જ ધર્મના પ્રભાવથી અપૂર્ણ એવો અંતરાત્મા પૂર્ણતાને પ્રાપ્ત કરશેજ, તેથી સાધનકાળમાં જેટલા અંશે ધર્મ મુકાય તેટલા અંશે તે મુક્તિવાલો ગણાય છે. ॥૬॥

આ. ઋદ્ધિસાગરસૂરિકૃત વિવરણ સહિત

૧૬

વિવેચન-આત્માએ સહજ સ્વભાવથી નિત્ય સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ છે. તે પણ અનાદિકાળના કર્મના મલથી ગાઢ લેપાયેલ હોવાથી અંશથી એટલે આઠ રૂચક પ્રદેશ વડે નિત્ય શુદ્ધ હોવાથી તે અંશથી શુદ્ધ છે જ, તેથી અપૂર્વ શુદ્ધ ગણાય છે. તેને સ્વરૂપનું કાંઈક ભાન સંજ્ઞિ પાંચેન્દ્રિય અવસ્થામાં આવ્યા પછી સહ્યુરુના યોગે જીવન વર ભગવંતના ઉપદેશ રૂપ અમૃતનું પાન કરીને અનાદિમોહને ઝોળખે છે ત્યારે થાય છે તેથી હું ભિન્ન છું. શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન એ મારા નથી. બાહ્ય દેખાતા ભોગના સાધનો મારા નથી. હું રાજા કે શેઠનો નોકર કે દાસ નથી. જે કર્મયોગથી જે ભેદ દેખાય છે તેથી હું સર્વથા ભિન્ન છું. મારું સહજ સ્વરૂપ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રમય છે ને શરીરથી જુદું છે એમ નિશ્ચય કરીને સુદેવ, સુગુરૂ. સુધર્મ અહિંસારૂપ ધર્મ આચરતો છો તે અંતરાત્મ ભાવને પામતો આત્મા પૂર્ણ ધર્મવંત બાણુવો. તે આત્મા પોતાના સહજ ગુણોને પામ કરવા સમ્યગ્ દર્શનવંત એવો પુદ્ગલ ભોગની ઇચ્છાનો ત્યાગ કરીને સ્વશક્તિને અનુસારે સમ્યગ્ દર્શન જ્ઞાન અને ચારિત્રમાં વીર્યને પ્રગટાવતો અનુક્રમે ગુણશ્રેણિએ ચડતો શ્રાવકના યા સાધુના ગુણોની ઉપાસના કરતો અપ્રમતભાવે ભાવચારિત્ર પણામાં આવીને તપ સંયમ ત્યાગમાં સંવેગ નિવેદ્ય પૂર્વક ચડતો અપૂર્વ કરણરૂપ નિવૃત્તિ કરણરૂપ ચારિત્રને પામતો ક્ષાયિકભાવની યોગ શ્રેણિ ઉપર આરૂઢ થઈને આત્મામાં સત્તામાં રહેલ રત્નત્રયીની ઉપર વળગેલો કર્મ મલ ધોતા ધોતા આવિભાવે સહજ ગુણોની પૂર્ણતાને પામે છે.

“સ્વગુણૈરેવર્તાન્તશ્ચ સદાકાલમવિનશ્વરી” શ્રીમાન્ વાચક વર યશોવિજયજી જણાવે છે કે પોતાના ગુણોવડે જ આત્મા પૂર્ણતાની તૃપ્તિ પામે છે, ત્યારે જ તે શાશ્વત સુખાનંદનો લોકતા થાય છે. કારણ કે ગુણની પૂર્ણતા ભાવે તૃપ્તિ થઈ તે જ્યારથી થઈ ત્યારથી નાશ પામવાના ધર્મથી રહિત થઈને શાશ્વતી બની છે. પણ સાધક કાલમાં તે પૂર્ણ ન હોવાથી અપૂર્ણ હોવા છતાં પણ જેટલા જેટલા અંશે ગુણ શ્રેણીમાં આગળ વધે છે તેટલા અંશે તેો અવશ્ય એ કર્મથી મુક્ત થયેલો જ હોય છે. જેમ ભારવાહકના માથા ઉપર જેટલો બોલો હોય તેટલામાંથી રસ્તામાં જે જે તેના ગ્રાહક મલે તેને તે આપતા આપતા જેટલો ગયો તેટલો ભાર વાહકના માથા ઉપરથી ઓછો થાય છે. તેમ જેટલા અંશે આત્મા ઉપાધિનો ત્યાગ કરે, મળેલી સંપત્તિનું દાન કરે તેટલો બોલો-ચિંતા ઓછી થાય છે. શ્રીમદ્ યશોવિજયજી મહોપાધ્યાયશ્રી જણાવે છે કે “જે જે અંશે રે નિરુપાધિકપણું તે તે બાણો ધર્મ, સમ્યગ્ દષ્ટિ ગુણ થકી ભવ લહો શિવ શર્મ” જેટલા અંશે જીવ કર્મની પ્રવૃત્તિથી દૂર રહે, નવા કર્મને આવતા રોકે અને પ્રાચીન કર્મનો ક્ષય કરે તેટલા અંશે તે અવશ્ય શાંતિને અનુભવતો હોવાથી મુક્ત રહે છે. તેમજ સમતા ભાવે આનંદને લોગવે છે. તેમજ તે આનંદ નિરંતર ભાવના શુદ્ધોપયોગ વડે વધતા મહાનંદનું ઉપાદાન થાય છે. ॥ ૬ ॥ તે વાતને જણાવતાં પૂજ્ય ગુરૂદેવ કહે છે કે :-

સર્વાંશેન મુક્તવાન. સર્વપુક્તઃ પ્રહીર્યતે ।

સચ્ચિદાનન્દરૂપેણ, ધ્રુવતઃ સાવકાલિકમ્ ॥૭॥

આ. ઋદ્ધિસાગરસૂરિકૃત વિવરણ સહિત

૨૩

અર્થ :- સર્વ અંશથી કર્મ મુક્ત થતો આત્મા સર્વ મુક્ત કહેવાય છે, ત્યારે તે સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ વડે સર્વ-કાલિક-શાશ્વત સુખનો ભોક્તા થાય છે. ॥૭॥

વિવેચન :- જ્યારે આત્મા અપ્રમાદ ભાવથી શુદ્ધ આરિત્ર યોગમાં વીર્યના ઉદ્ભાસથી અપૂર્વકરણ અને અનિવૃત્તિ કરણવડે ક્ષાયિક ભાવે ગુણશ્રેણિમાં ચડવા માંડે છે ત્યારે ધર્મધ્યાનમાંથી પરમ શુદ્ધ શુકલધ્યાનમાં પ્રવેશ કરીને તે વડે મોહનીય કર્મના સર્વ પુહ્લગતને અપાવતો અનંતાનુ-અંધી, અપ્રત્યાખ્યાનીય, પ્રત્યાખ્યાનીય, સંજવલનાદિ સર્વ કષાયોના દલને ક્ષય કરતો કરતો અનુક્રમે આરમા ગુણ-સ્થાનકે આવીને મોહનીય કર્મના સર્વ અંશોનો નિર્મૂલ ક્ષય કરીને જ્ઞાનાવરણ દર્શનાવરણ અને અંતરાય કર્મનો પણ ક્ષય કરીને કેવલજ્ઞાનદર્શનને પ્રગટ કરીને પરમાત્મ દશાને આત્મા પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યારે પ્રાયઃ નવા ભવના કારણરૂપ કર્મને આંધવાના બીજ ન હોવાથી જે સત્તામાં હોય તેનો ક્ષય કરવાનો ઉદ્ધમ સહજ ભાવે હોવાથી તે પરમાત્મા સર્વ મુક્ત કહેવાય છે. કારણ કે ત્યાં તેરમા ગુણસ્થાનકમાં સ્વરૂપથી સચ્ચિદાનંદ શાશ્વત્ જ્ઞાન દર્શન આરિત્રમાં નિરંતર રમણતા વર્તે છે અને તે સદા સર્વકાલમાં ધ્રુવપણે રહે છે. તે માટે પૂજ્ય મહોપાધ્યાય શ્રીયશોવિભ્યંજી ગુરૂ જણાવે છે કે :-

ચિદાનન્દમયં શુદ્ધં, પરાપાયનિરામયમ્ ।

અનંતસુખસંપન્નં, સર્વસંગવિવર્જિતમ્ ॥ ૧ ॥

-મુક્તાવસ્થામાં આત્મા નિત્ય, જ્ઞાન દર્શન આરિત્રરૂપ ચિદાનંદમય, પૂર્ણ અને શુદ્ધ સ્વરૂપમાં અનંત અવ્યાબાધ

સુખનો નિરંતર લોકતા હોવાથી અને પુફ્ફલાદિક સર્વ સંગ વિનાનો હોવાથી રોગ શોક રૂપથી પર એટલે પુફ્ફલની પીડા વિનાનો છે.

તેથી શાશ્વત સુખનો નિરંતર લોકતા છે. તેમ સર્વજ્ઞ કેવલી પરમાત્માઓ જણાવે છે. યતો વાચો નિવર્તન્તે આપ્રાપ્ય મનસા ચસહા તદ્ધામ પરમં મમ ॥ જ્યાં વાણી અને મન પહોંચી શકતા નથી તે માડું પરમધામ તમે જાણો. ॥૭૧॥ પરમાત્માનું લક્ષણ જણાવતાં કહે છે કે:-

આત્મદૃષ્ટિસુધાવૃષ્ટ્યા, મોહનાપો વિલીયતે ।

ધર્મોદયઃ શ્રેયાન્, પરાત્મેતિ સ ગીયતે ॥૮॥

અર્થ-આત્મસ્વરૂપની દૃષ્ટિરૂપી અમૃતની વૃષ્ટિ વડે આત્માને લાગેલો મોહનો તાપ નાશ પામે છે. અને કલ્યાણ મય આત્મધર્મનો ઉદય પ્રગટ થાય છે ત્યારે તે પરાત્મ કહેવાય છે. ॥૮॥

વિવેચન-આત્માને જ્યારે અમૃત સમાન આત્મદર્શનની દૃષ્ટિ પ્રગટ થાય છે અને તેથી જગતના સર્વ આત્માઓને પોતાના સમાન ધર્મવંત જાણીને તેનું ભહું-હિત કરવાની બુદ્ધિરૂપ અમૃતમય દૃષ્ટિની વૃષ્ટિ આત્માને સ્પર્શ કરે છે. ત્યારે મારા તારાજાણનો ક્ષય થાય છે. સર્વત્ર એક મૈત્રીભાવ પ્રગટે છે, તેમજ આત્મ દૃષ્ટિથી દ્રવ્યને બાહ્ય ચારિત્રમાં અંતર-ભાવ ચારિત્રનું ઉપાદાન કારણ થાય છે. અને ભાવ ચારિત્ર સર્વ મોહનો આત્મદૃષ્ટિરૂપ અમૃતવૃષ્ટિ દ્વારા નાશ કરે છે. તેથી પરમ શાંત સમ-ભાવને પ્રાપ્ત થતો અજ્ઞાન-મિથ્યાત્વ-અવિરતિ અઠાર પ્રકારના

આ. ઋદ્ધિસાગરસૂરિકૃત વિવરણ સહિત

૨૩

પાપ કષાયો રાગ દ્વેષ મોહ માયા કામ ક્રોધ માન વિગેરે પુદ્ગલના ધર્મોનો વિનાશ કરીને પરમાત્મ સ્વરૂપને ભળે છે. તે પરમાત્મા કહેવાય છે. તથા શરીર, ઈન્દ્રિયો, મન અને કર્મરૂપ પુદ્ગલોનો સર્વથા અભાવ હોવાથી પૂર્ણ આત્મધર્મનો ઉદય પ્રકાશ વર્તે છે. ગીતામાં જણાવે છે કે. “ગુણાનતીત્ય-શ્રીન્વેદ્દીમવેહસમુદ્ભવાન્ ! જન્મમૃત્યુજરાદુઃસ્વૈર્વિમુક્તોઽમૃતમન્જુતે” રાજસ તામસ અસત્ય પ્રકૃતિમય મોહ ગુણોથી મુકા-ચેલો આત્મા જન્મ જરા અને મૃત્યુ આદિના દુઃખથી સર્વથા મુક્ત થયેલો હોવાથી નિરંતર અવ્યાપાધ સચ્ચિદાનંદ મય અમૃતનો આસ્વાદ કરે છે. ॥ ૮ ॥

વસ્તુતઃ આત્મા પોતાની આનંદની વસ્તુ કોઈપાસેથી નથી લાવતો.

સત્તા પરાત્માનઃ પૂર્ણા, વ્યક્તિભાવેન પૂર્યતે ।

પૂર્ણપૂર્ણાન્વિચ્છાન્તઃ, શુદ્ધપર્યાયતઃ સ્વયમ્ ॥૯॥

અર્થઃ—પરમાત્માની સત્તા આત્મામાં અવ્યક્ત ભાવે પૂર્ણ રહેલી છે. તે વ્યક્તિ ભાવે જ્યારે પૂર્ણ કરે છે, ત્યારે શુદ્ધ ચૈતન્યમય પર્યાયોવડે પૂર્ણતા પામેલો હોવાથી પૂર્ણ અઘિધની પેઠે પૂર્ણ શાંતપણાને સ્વયં અનુભવે છે. ॥૯॥

વિવેચનઃ—આત્માઓ અનંત છે, પણ દરેક આત્માઓમાં સર્વ ગુણો ચૈતન્યરૂપ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, વીર્ય ઉપયોગ સત્તાએ સમાન ભાવે નિરંતર વર્તે છે. દરેક આત્મા સત્તાએ સમાન ગુણોથી યુક્ત છે તોપણ દરેકના આત્મપ્રદેશ લોકાકાશ પ્રમાણે સમાન છે. કહ્યું છે કે:—

લોકાકાશપ્રદેશૌઘઃ, તુલ્યાડશેષપ્રદેશવાન્ ।

જીવઃ પુનર્જીવં હતિ, વ્રવત્તવ્યો વ્યક્તવુદ્ધિભિઃ ॥

લોકાકાશ પ્રમાણુ પ્રદેશોને ધારણુ કરનારો જીવ છે. તેના સર્વ પ્રદેશ સમુહમાં જીવ એવી સંજ્ઞા લાગી શકે છે. પણુ એક પણુ એાછામાં તેને પૂર્ણપણુ ન કહી શકાય. એમ પૂજ્ય આચાર્યો અને સારા વિચારક બુદ્ધિ વંતોને તે વ્યક્ત રીતે અનુભવાય છે. તેમ સર્વ આત્મા-પણુ પ્રદેશની તુલ્યતાથી અને ગુણુ ચૈતન્ય શક્તિની સમાનતા હોવાથી આપણુ આત્મા સમાન મિત્ર સમજવા. આમ છતાં પણુ દરેક જીવોને શુભાશુભ અધ્યવસાયના ચેાજે, આઠ કર્મની પ્રકૃતિઓના ભિન્નભિન્ન પ્રકારના સ્લાવપાકાના ઉદયથી તે જીવોમાં પણુ પચિત્રતા આપણુને માલૂમ પડે છે. શ્રી યશોવિજય મહાપાધ્યાય ગુરુવર જણાવે છે કે:—

યેષાં શૂનઙ્ગમાત્રેણ, મજ્યન્તે પર્વતા અપિ ।

તૈરહો કર્મવૈષાયે, ભૂર્પૈર્મિસ્રાડપિ નાપ્યતે ॥૧॥

જાતિચારુર્ગ્રહીનોડપિ, કર્મણ્યમ્યુદયાવહો,

ક્ષણાદ્ સ્ફોડપિરાજા સ્યાત્, છત્રછન્નદિગન્તરઃ ॥૨॥

વિષમા કર્મણઃ સૃષ્ટિદૃષ્ટા કર્મશુષ્ટવત્,

જાત્યાદિભૂતિવૈષમ્યાત્, કા રતિસ્તત્ર યોગિનઃ ॥૩॥

જેમના આંખના પલકારાથી પર્વતો પણુ લાંગીને જીકો થઈને ધૂળરૂપ બની જતા હતા, તેવા બલવાન રાબાધિરાજે પણુ કર્મ બલની વિષમતા આવ્યે છતે ભીખ

આ: ઋદ્ધિસાગરસૂરિકૃત વિવરણ સહિત

૨૫

માગવા છતાં પણ પેટ પૂર્ણ થાય તેટલું પણ અન્ન નથી મેળવી શકતા. તેમજ જાતિહીન આતુર્યહીન દેહની શોભાથી પણ હીન કર્મના ઉદય બલથી એક ક્ષણમાં દશે દિશામાં સત્તા ચલાવનારો રાજછત્રને ધારણ કરનારો રાજધિરાજ બની જાય છે. આવી અત્યન્ત કર્મ વિપાકોની વિચિત્રતા ઉંટની પીઠ જેવી વક્ર જોઈને કહો યોગી તેમાં કઈ રીતે આદર ધરે? તે કર્મદલની વિચિત્રતાથી સમાન ધર્મવાલા એવા આત્માઓની વ્યક્તિરૂપમાં વિચિત્રતા છતાં પણ સત્તા સ્વરૂપે સર્વ આત્માઓ પરમાત્મા રૂપે છે. તે સુદેવ, સુશુરુ અને સુધર્મની સામગ્રી માનવ ભવમાં આવીને પ્રાપ્ત કરે છે. ત્યારે પૂર્વે જણાવેલા ત્રિકરણે કરી સમ્યગ્ દર્શન યુક્ત થઈને શુદ્ધ ચારિત્ર યોગવડે સર્વ કર્મમલને ધોતો છતો અંતરાત્મ દશામાં ગુણુશ્રણિમાં ચડતા તપ જપ ધ્યાન અગ્નિયોગે સુવર્ણની જેમ પૂર્ણ શુદ્ધ થયો છતો વ્યક્તિભાવે સ્વાભાવિક ગુણોવડે એટલે પૂર્ણ સન્ધ્યાનંદ રૂપ પરમાત્મ દશાથી પૂર્ણ થાય છે. કહું છે કે:—

કૃષ્ણે પક્ષે પરિક્ષીણે શુક્લે ચ સમુદશ્ચતિ ।

દ્યોતન્તે સકલાધ્વક્ષાઃ પૂર્ણાનન્દવિધોઃ કલા ॥૧॥

કૃષ્ણ પક્ષની રાત્રીઓમાં ક્ષીણ થયેલો ચંદ્ર શુક્લ પક્ષની પૂર્ણિમાએ સર્વ કલાથી પૂર્ણ થઈને શોભે છે. આત્માએ પણ અજ્ઞાન, મિથ્યાત્વ, અવિરતિ કપાય અશુભ યોગ રૂપ પ્રવૃત્તિમય કૃષ્ણપક્ષ રૂપ અનંત અનાદિકાલ વિતાવ્યો. હવે જ્યારે શુક્લપક્ષ સમાન શુદ્ધ ક્ષાયિકાદિ ભાવમય સમ્ય-

ફત્વ રૂપ ખીજના ચંદ્રની રેખા સમાન આત્મદર્શનની કાંઈક ઝાંખી ઝાંખી પણ અનુભવવા માંડે છે. તે ગુણુશ્રેણિમાં જેમ જેમ આગળ વધે તેમ તેમ સચ્ચિદાનંદમાં ચારિત્ર, જ્ઞાન, ધ્યાન, તપ, યોગથી આગળ વધતો સર્વ કર્મકલંકમય આવરણોને દૂર કરી પૂર્ણ ચંદ્રની પેઠે સર્વજ્ઞાન, દર્શન ચારિત્રરૂપ, નિરાવરણ ગુણોની પૂર્ણ વ્યક્તિ ભાવે થાય છે. ત્યારે તે પરમાત્મા સ્વયંભૂ રમણ સમુદ્રની પેઠે પૂર્ણ ગંભીર પૂર્ણ શાંત એવા આત્માનંદના ગુણોમાં શુદ્ધ પર્યાયરૂપે પૂર્ણતાથી રમણતા કરે છે. ॥૬॥

આવા સ્વરૂપને ધારણ કરનારો આત્મા હોવાથી તેની પ્રાપ્તિ માટે યત્ન કરવો.

નાહં બાહ્યપપञ्चस्य, कर्ता कारयिता न च ।

अन्तरदृष्ट्या विलीयेत, बाह्यवस्तु च नान्यथा ॥૧૦॥

અર્થ:—હું આત્મા વસ્તુતઃ બાહ્ય દેખાતા જગતના પ્રપંચોને કરનારો કે કરાવનારો નથીજ, પણ અંતર દષ્ટિના વિલય થવાથી બાહ્ય દષ્ટિથી સર્વ પ્રપંચોને હું કરનારો છું એવી માન્યતા ભારી વર્તે છે, વસ્તુતઃ હું તેથી ભિન્ન છું. ॥ ૧૦ ॥

વિવેચન:—હું આત્મા હોવાથી મારાથી અન્ય જે જે ભાવો જગતમાં વર્તે છે, તેનો હું નિશ્ચય નયથી કર્તા કરનારો નથી, તેમ કારયિતા—કરાવનારો પણ નથી. ગીતામાં કહ્યું છે કે:—

न कर्तृत्वं न कर्माणि, लोकस्य सृजति प्रभुः ।

न कर्म फलसंयोगं, स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥૧૦॥

આ. ઋદ્ધિસાગરસૂરિકૃત વિવરણ સહિત

૨૭

નિશ્ચય નયથી આત્મા શરીર આદિનો કે તેવા કર્મોને કરવાના સ્વભાવવાલો નથી. લોકમાં જે પ્રપંચો દેખાય છે તેને પણ કરવામાં વસ્તુતઃ આત્મા સમર્થ નથી. તેમજ કર્મફલને તે આત્મા ભેડતો નથી. પરંતુ અનાદિસ્વભાવથી વ્યવહારથી લોકમાં એ સ્થિતિ કર્મના સંબંધથી પ્રવર્તે છે, તો પણ અનાદિ કાલના વ્યવહારથી અશુદ્ધ અધ્યવસાયના યોગે મારાથી આત્માથી બધો પ્રપંચ કરાયો છે, તેવા પ્રપંચ યોગે આત્માની આંતર દષ્ટિનો વિલય થયો હોવાથી બાહ્ય દષ્ટિથી અનાદિ સંસાર પ્રવૃત્તિમાં જન્મ મરણ વ્યાધિ રોગ શોકમાં ઘેરાયેલો રહેલો છે, પણ બીજી રીતે બાહ્યદષ્ટિનો નાશ કરીને બ્યારે આંતર દષ્ટિમાં આવશે ત્યારે બધા પ્રપંચનો વિનાશ કરવા શક્તિમાન થશે જ, તે માટે જણાવ્યું છે કે-

જ્ઞાનેન તુ તદજ્ઞાનં યેષાં નાશિતમાત્મનઃ ।

તેષામાદિત્યવજ્ઞાનં પ્રકાશયતિ તત્પરમ્ ॥

જે આત્માઓનું જે જે વસ્તુનું અજ્ઞાન છે તે તે વસ્તુના સાચા જ્ઞાનવડે નાશ પામે છે. જેમકે આખા જગતનું અંધારૂં સૂર્યનો ઉદય થતાં નાશ પામે છે. તેમ આત્માનું અજ્ઞાનપણું સમ્યક્ જ્ઞાનરૂપ સૂર્યથી નાશ પામે છે. તે આંતરાત્મ જ્ઞાનરૂપ દષ્ટિ પ્રગટ થતાં બાહ્યાત્મ દષ્ટિમય અજ્ઞાન નાશ પામશે. ॥ ૧૦ ॥ અજ્ઞાનતાથી જે જે કાર્યો આજ સુધી થયાં, તેના ફલ કેવાં મલ્યાં તે જણાવે છે :—

વાહ્યદષ્ટયા કૃતં યદ્યત્, તત્તન્મે ન સુખાવદ્દમ્ ।

વાહ્યદષ્ટાવહં નાસ્મિ શુદ્ધધર્મસ્મૃતો સ્વયમ્ ॥૧૧॥

અર્થ:- મેં જે જે કાર્યો કર્યાં તે બાહ્યદષ્ટિથી થયાં. તે મને જરા પણ સુખને આપનારાં ન થયાં, પણ હવે શુદ્ધ આત્મધર્મને સંભાળવાથી મને મારી મેળે નિશ્ચય થયો. તેથી બાહ્યદષ્ટિથી હવે હું જોનારો રહ્યો નથી. ॥ ૧૧ ॥

વિવેચન:- આત્માએ અજ્ઞાન, મિથ્યાત્વ, અવિરતિ કષાય અને અશુભ યોગ રૂપ બાહ્યદષ્ટિથી સુખ મેળવવા માટે જે જે ઉપાયો કર્યાં, જે જે પ્રયત્નો કર્યાં, પાસલાઓ રચ્યા, પણ એમાંથી એક પણ મને સુખને આપનાર ન જ થયા. કહ્યું છે કે,

રૂપે રૂપવતી દૃષ્ટિ દૃષ્ટ્વા હૃદં વિમુહ્યતિ,
શબ્દ રૂપરસ ગંધ અને સ્પર્શન, રૂપ અનુકુળ વિષયોમાં રૂપાદિવાળી દષ્ટિ-લોભ લોભવવાની દષ્ટિ ઇચ્છા કરી તેથી તું ગૃધ્વિ ભાવે મુઝાણો છે તેથી

ગ્રામારામર્ષદ મોહાય યદ્ દૃષ્ટં બાહ્યદર્શનં
આરામ ખગીયા વિગેરેની બાહ્ય દષ્ટિની સુંદરતા તને લાગી છે. તેમાં મુઝાઈને તારા આત્માને લલે તું સુખી માને પણ ત્યાં સ્થિરતા અનુભવતો નથી. તેમજ—

લાવણ્યલહરીપુષ્યં વપુઃ પશ્યતિ બાહ્યદૃગ્,
તારી બાહ્ય દષ્ટિ ભાના રૂપ લાવણ્યના તરંગમાં રમતા શરીરને પુણ્યવંતુ માની બહારના અવયવોમાં દષ્ટિ રાખીને મોહ પામે છે.

પણ તે સુંદર રૂપ લાવણ્ય શરીરમાંથી જરા ચામડી ખસી જાય તો કુતરા કાગડા ગીધ અને સમજીને ખાવા યોગ્ય બને

આ. ઋદ્ધિસાગરસૂરિકૃત વિવરણ સહિત

૨૯

એથી ક્રીડાએથી ખદખદતા એ શરીર સિવાય કશું દેખાતું નથી. તે કેવી રીતે તત્ત્વદષ્ટિવંતને સુંદર લોગ્ય લાગે? ન જ લાગે. તેથી તત્ત્વદષ્ટિથી જો આત્મ સ્વરૂપનો વિચાર કરાય તો આત્મ સ્વરૂપની સુંદરતા-જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર વીર્ય રૂપ ગુણની સુંદરતા-જોતાં આત્મ ધર્મની સ્મૃતિ જોવાય અને તેથી સ્વયં પોતે આત્મા પોતાની સાચી ઓળખાણ પામે

જેમ અજ કુલ ગત કેશરિ લહેરે

નિજ પદ સિંહ નિહાલ

તેમ પ્રભુ ભકતે ભવિ લહેરે, આત્મ શક્તિ સંભાળ હો જનજી ॥૧૧॥

શુદ્ધ ધર્મને જ્યારે આત્મા પ્રાપ્ત કરે છે ત્યાર પછી અન્યમાં લેખાતો નથી.

શુદ્ધધર્મપ્રબોધેન સત્યં સ્પષ્ટં પ્રમાસતે,

તટસ્થઃ સર્વમાત્રેષુ, બાહ્યેષુ ન હિ લિપ્તવાન ॥૧૨॥

અર્થ:—જ્યારે આત્માનો શુદ્ધ ધર્મ પ્રગટ થાય છે, ત્યારે સર્વ વસ્તુઓનું સત્ય સ્વરૂપ પ્રગટ-પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. અને આત્મા સર્વ પદાર્થોમાં તટસ્થ રહે છે. પણ બાહ્ય વસ્તુમાં લેખાતો નથી ॥૧૨॥

વિવેચન:—જ્યારે પૂર્વે જણાવ્યા પ્રમાણે મોહથી આત્મા મુક્ત બને છે એટલે અજ્ઞાન મિથ્યાત્વ વાસના નષ્ટ થાય છે, ત્યારે જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો સારી રીતે ક્ષયોપશમ થવાથી વિશેષ વિવેક શક્તિ ખીલવાથી આંતરિક સચ્ચિદાનંદ રૂપ આત્મ ધર્મનો ક્ષયોપશમ ભાવે વિકાસ થાય છે તેથી જગતમાં જે જે પદાર્થો રહેલા છે તે પદાર્થોનું

જ્ઞાન અને તેના પરિચયના અનુભવ વડે ધર્મ, અધર્મ, આકાશ, પુદ્ગલ કાળ આત્મા વિગેરે પદાર્થોના ગુણો, સ્વભાવો, પર્યાયો વિગેરેનો સત્ય યથાર્થ અનુભવ-જ્ઞાન યોગીઓ કરે છે. ઠહું છે કે—

જો જાગૃદ અર્ગિહને, દ્રવ્યગુણપદ્મવેદિં,

સો જાગૃદિ અપ્પાણં મોહો સ્વલુ જાદિ તસ્સ લયં ॥૧॥

જે આત્મા અરિહંત સિદ્ધ વિગેરે સર્વ પદાર્થોમાંથી એક પણ પદાર્થને સર્વ દ્રવ્ય ગુણ પર્યાય સ્વરૂપથી જાણે છે તે આત્મા જગતના સર્વ પદાર્થને પણ યથાસ્વરૂપે જાણે છે. આત્માના સ્વરૂપને પણ તે જાણે છે. આત્મ જેને સત્યજ્ઞાન હોય તે આત્માને મોહ અજ્ઞાન જલ્દી લય થાય છે. નાશ પામે છે. આવા વસ્તુ સ્વરૂપનો જાણકાર મુનિ જગતના લોગ્ય બાહ્ય પદાર્થોમાં નથી લેપાતો.

શરીરરૂપલાવણ્યગ્રામારામા ધનાદિભિઃ ।

ઉત્કર્ષં પરપર્યાયૈશ્ચિદાનંદમનસ્ય કઃ ॥

શ્રી યશોવિજય ઉપાધ્યાય કહે છે કે શરીર, રૂપ લાવણ્ય ગ્રામ-ઈન્દ્રિયોની ચક્રોરતા રામા-સ્ત્રી આરામ અગીચા હોય, ગુણાનુરાગી ભક્ત રાજાઓ વશ થયા હોય, દાની શેઠ ભક્ત થયા હોય, બહુ આજ્ઞાકિત શિષ્યોનો સમુદાય હોય, આમ પર પર્યાયો વડે મહાન ગણ્યાવાપણું પ્રાપ્ત થયું હોય પણ જે મહાત્મા આત્મસ્વરૂપમાં રમણ કરતા ચિદાનંદ ધન સ્વરૂપ વિચારતા હોય તેને એવી વસ્તુઓમાં આત્મ લાભ નથી જ જણાતો. તેઓ તો અનુ-

આ. ઋદ્ધિસાગરકૃત વિવરણ સાંહત

૩૧

કુળ કે પ્રતિકુળ પદાર્થોમાં, પરસ્પર વિરોધવાલા સંબંધમાં પણ તટસ્થતા માધ્યસ્થતા ધરે છે. તેથી અન્ય પુદ્ગલમય ભોગ્ય પદાર્થોમાં દેષાંતો જ નથી. કહ્યું છે કે:—
“ ન કામભોગા સમયં ઉવિતિ નયાવિ ભોગા વિગદં ઉવિતિ ”
કામ ભોગો તે આત્માને સ્વભાવ નથી તેને જોવાથી—નજરે પડવાથી તે વિકાર કરતા પણ નથી, પરંતુ વસ્તુ શું છે તે જણાવતાં કહે છે કે:—

“ ત્વપ્રાસિશ્વપરિગ્ગદ્ધિઅ, સો તેસુ મોહો વિગદં ઉવતિ ”
તે ભોગો આત્માને અનુકુળ ન હોય કે અનુકુળ હોય પણ તેના પ્રત્યે દ્વેષ કે રાગ હોય જેથી ધિક્કાર કે આહકતા અહમ્મની બુદ્ધિ ઉપજે, તેજ મોહનો વિકાર ઉપજાવે છે, પણ જેને તે વસ્તુ પ્રત્યે સમભાવ હોય માધ્યસ્થતા હોય તે જ વીતરાગ છે.

સમો અ તેસુ જો સ વીયરાયો ॥૧૨॥

વસ્તુ સ્વરુપનો વિવેક બતાવતાં પૂબ્ય ગુરૂદેવ કહે છે કે:—

મદીયં કલ્પિતં યદ્યત્, મિથ્યાજ્ઞાતં વિવેકતઃ ।

જ્ઞાનાદિકં મદીયં યત્, સ્વકીયં તત્તુ તત્ત્વતઃ ॥૧૩॥

અર્થ:—મેં અવિવેકથી જેને મારું મારું કરીને જાણ્યું, તે તો સર્વથા મિથ્યા જ છે. પણ જ્ઞાનાદિક જે સહજથી મારા તરીકે મેં જાણ્યા તેજ વસ્તુતઃ સત્ય રીતે મારા જ છે. ॥૧૩॥

વિવેચન:—જગતના સર્વ પુદ્ગલમય અનેક પ્રકારના પદાર્થો છે. તે સચિત્ત વા અચિત્ત પણ છે. તે સર્વ પદાર્થો

કે જે આપણા નહિ હોવા છતાં પણ ખોટા વિકલ્પો વડે આપણા માની લીધા છે. તે સ્ત્રી, ધન, ભાઈ, બહેન, માતા, પિતા, પુત્ર પુત્રી, સ્વજન, શેક, નોકર, રાજા, પ્રધાન, ગામ, દેશ, ઘર, દુકાન, શરીર, ઇંદ્રિયો, મન, કર્મ વિગેરે બાહ્ય વસ્તુઓને અજ્ઞાનતાથી પોતાની અને હું શરીર ઇન્દ્રિય વિગેરેને હું પણ આત્મારૂપે જે બાહ્ય તે મિથ્યા બાહ્યાત્મ ભાવે રૂપે છે. કહ્યું છે કે:—

“ આત્મચિયા સમુપાસત્તઃ કાયાદિ કીર્તયતે, અથ્વા બહિરાત્મા ”
કાયાદિક નજરે દેખાતા અને ઇન્દ્રિયો મન નહિ દેખાતા છતાં શરીરમાં રહેલા છે, તે સર્વ પદાર્થોને અવિવેકથી આત્મા હું પોતાના રૂપ એટલે આત્માની બુદ્ધિથી માને છે તે મિથ્યાત્વ જ છે તેનો ભેદ વિવેક જ્ઞાનથી થાય છે. વિવેક વડે

કાયાદેઃ સમચિષ્ઠાય કો ભવત્યંતરાત્મા તુ ॥ ૧ ॥

કાયાદિથી જુદો કાયામાં સર્વત્ર વ્યાપીને રહેલો કાયા દ્વારા સુખ દુઃખને ભોગવનારો છતાં તેથી પોતાને વિવેકથી ભિન્ન સમજનારો આત્મા અંતરાત્મા બાહ્યવેા. તેના સહજ લક્ષણોમાં જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, વીર્ય, ઉપયોગ, ચતન્ય રૂપ આત્મા સહજ ગુણોથી યુક્ત છે. તેજ તેનું છે. તેમાં જ અંતરાત્માઓ મારાપણું બાણે છે.

સચ્ચિ જ્ઞાનસ્વરૂપેણ, સ્થિતિર્યસ્ય સ્વભાવજ્ઞા,
સદચિત્—આનંદરૂપ—સદ શાશ્વત્ચિત્ત એટલે ચૈતન્ય શક્તિ
રૂપ જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર તે રત્નત્રયીનું એકત્વ ભાવે જે પરિ
ષ્કમન તે આનંદ. તેજ વસ્તુતઃ આત્મ ધર્મ છે સર્વ

આવરણો નષ્ટ થતાં કેવળજ્ઞાન કેવળદર્શન રૂપે પ્રગટ થાય છે અને તેજ આત્મધર્મ સમજવો. ॥૧૩॥

જેણે આત્મધર્મ ઓળખ્યો છે તે કેમ દુર્ગતિમાં જાય ? નજ જાય એ જણાવતાં કહે છે કે—

શુદ્ધધર્મે પ્રવિષ્ટોઽહં, ધ્યાનધૈર્યપ્રભાવતઃ
પ્રાવલ્યં મોહશત્રોઃ કિં, દુર્ગતૌ યેન ખ્રામ્યતે. ॥ ૧૪ ॥

અર્થ—હું શુદ્ધ ધર્મમાં પેઠો છું ત્યારે ધ્યાન અને ધૈર્યના પ્રભાવથી મને મોહરાજનું પ્રબળ સૈન્ય દુર્ગતિમાં કઈ રીતે ભમાડી શકે તેમ છે ?

વિવેચન—જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય મોહનીય અને અંતરાય કર્મનું ખલવત્તરખણું હતું ત્યાં લગી તે મોહમહાશત્રુએ અને ચાર ગાંત અને ચોરાસી લાખ જીવાયોનિમાં અનેક પાપો કરાવી ભમાડ્યો પરંતુ હવે મેં સ્વભાવ અને પરભાવને યથાર્થ સ્વરૂપે જાણેલ છે તેથી વીતરાગ દેવાધિદેવ મહાવીર આદિ અરિહંત ભગવાનોને દેવ તરીકે, પંચ મહાવ્રતધારી ગીતાર્થ શુરુમહારાજને શુરુ તરીકે, અહિંસા સત્ય અચૌર્ય બ્રહ્મચર્ય અને ત્યાગને ધર્મ તરીકે સ્વીકાર્યા છે. તેમજ આત્મધર્મના અર્થિઓને મેં મારા અંધુરૂપે જાણ્યા છે. સર્વ પુદ્ગલ ભોગોને મેં મારાથી અન્ય હોવાથી અલોચ્ય ગણ્યા છે અનુકુળ પ્રતિકુળ સંયોગોમાં અને શત્રુમિત્રમાં સમતાભાવ રાખવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો છે આત્મ રોદ્ધ ધ્યાનનો ત્યાગ કરીને

ધર્મ અને શુદ્ધધ્યાન તરફ વળ્યો છું તેમજ તેમાં સ્થિરતા માટે ધૈર્ય અને આત્મવીર્યને વિકસાવવા પ્રયત્નશીલ થયો છું તો પછી મહામોહરૂપ ભયંકર શત્રુ મને કઈ રીતે ભ્રમણામાં નાંખી શકે તેમ છે ? કહ્યું છે કે:—

અસ્થિ ચેદ્ ગ્રન્થિભિર્જ્ઞાનં કિંચિત્રૈસ્તન્ત્રયન્ત્રકૈઃ

જે આત્માને મોહની ગાંઠ ભેદવાનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે તેને જુદી જુદી ભતના યંત્ર તંત્રોનું શું કામ છે ? ॥૧૪॥

આમ મને સ્વભાવ અને પરભાવની સમજ થયેલ હોવાથી મોહ રાજ કોઈ રીતે દુર્ગતિમાં ભમાડી શકે તેમ નથી.

અપૂર્વમાત્મસામર્થ્યં, કર્મહન્તુ પ્રકથ્યતે;

શુદ્ધપર્યાયકર્તા ચ, શુદ્ધધ્યાનપ્રભાવતઃ ॥ ૧૫ ॥

અર્થ—આત્માનું સામર્થ્ય અપૂર્વ છે અને આ અપૂર્વ સામર્થ્ય કર્મનો નાશ કરનાર છે અને જ્યે કર્મના નાશથી શુદ્ધ ધ્યાન પ્રગટે છે. અને તે શુદ્ધધ્યાનના પ્રભાવથી આત્માનું આ અપૂર્વ સામર્થ્ય આત્માના શુદ્ધ પર્યાયનો કર્તા છે.

વિવેચન—આત્માનું સામર્થ્ય અપૂર્વ છે આત્મામાં સહજ ભાવે અનંત શક્તિ રહેલી છે. જ્યાં સુધી એને પોતાની આ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, વીર્ય, ઉપયોગરૂપ શક્તિઓનું જ્ઞાન ન હતું ત્યાં સુધી તે મોહ અને કર્મને પોતાના સાથી મિત્રો માનતો હતો. બાહ્યદષ્ટિથી પોતાને અનુકૂલ લાગતા વિષયોમાં

આસક્તિ ધરીને એનું પોષણ આપનારને પોતાના અંધુ ગણ્યો હતો. અને તેમાં ભાગ પડાવનાર કે વચિત કરનારને શત્રુ લેખ્યો હતો. પરંતુ સદ્ગુરુની ઉપાસના દ્વારા તેને પોતાનું કોણ ? અને પારકું કોણ ? તેની સાચી સમજ આવી છે અને તેથી તેનું પોતાનું સામર્થ્ય અને શક્તિ શું છે તે સમજાયું છે. આવા સામર્થ્યવાળાને શાસ્ત્રમાં ઈંદ્ર અને ચક્રવર્તી સમાન ગણ્યા છે કહ્યું છે કે:—

સમાધિનન્દનં ધૈર્યં દમ્મોલિ સમતા શચી ।
જ્ઞાનં મહાવિમાનં ચ વાસવશ્રીરિવ મહામુનેઃ ॥
વિસ્તારિતક્રિયાજ્ઞાનચર્મછત્રો નિવારયન્ ।
મોહમ્લેચ્છમહાવૃષ્ટિં ચક્રવર્તીં ન કિં મુનિઃ ॥ ૧ ॥

જે આત્મા સ્વભાવ પરભાવને સમજે છે. તે આત્માને સમાધિભાવ તે નંદનવન છે. તે આત્માનું ધૈર્ય એ વજ્ર ગણવું આ આત્મામાં રહેલ સમતા એ ઈંદ્રાણી ગણવી અને તેનામાં ઝળહળતું જ્ઞાન એ મહાવિમાન સમજવું. આત્મધર્મમાં રહેલા મુનિની આ ઈંદ્રની ઋદ્ધિ છે.

ચક્રવર્તીને ચક્ર અને છત્ર હોય છે તેમ આ મહામુનીને ધર્મધ્યાન શુકલધ્યાનરૂપ ક્રિયા અને આત્મોપયોગરૂપ જ્ઞાન એ ચર્મ અને છત્ર રત્ન સમજવાં કે જે મોહરૂપ મહારક્ષેત્રની વૃષ્ટિને રોકી રાખે છે. આમ આત્માના અપૂર્વ સામર્થ્યને જાણનાર દેવેન્દ્ર અને ચક્રવર્તી તુલ્ય ઋદ્ધિવંત છે.

આવી સહજ શક્તિ આત્મામાં પ્રથમથી હોવા છતાં તે મેં બાણી નહતી પરંતુ જ્ઞાન દર્શન આરિત્રના યોગબળથી આ શક્તિ મારામાં છે. તે જોઈ તેથી તે અપૂર્વ છે. આ અપૂર્વ શક્તિ કર્મનો નાશ કરનાર છે. અને તે દ્વારા ધર્મધ્યાન અને શુકલધ્યાન પ્રગટે છે. અને તેથી આત્મા શુદ્ધપર્યાયોનો કર્તા બને છે. આત્માજ શુદ્ધ સ્વરૂપનો કર્તા છે. ॥૧૫॥

कर्त्तात्मा शुद्धरूपस्य, शुद्धसामर्थ्यतः स्वयम् ;
बाह्यभावे न मे किञ्चित्, विगतो बाह्यविभ्रामः ॥ १६ ॥

અર્થ—શુદ્ધ સ્વરૂપનો કર્તા આત્મા છે અને તે પણ શુદ્ધ સામર્થ્યથી પોતે જ કરે છે. આ શુદ્ધ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરવામાં તેને બહારની કોઈ સહાય મળતી નથી આથી મારે બાહ્ય-વસ્તુઓમાં જે ભ્રમ હતો એ ચાલ્યો ગયો છે.

વિવેચન:—આત્મામાં અનંત શક્તિ સહજ લાવે છે પરંતુ આત્મા પોતાના સ્વરૂપને અજ્ઞાનતાથી ભૂલી ગયો છે. આ આત્મા શુદ્ધ દેવગુરૂ ધર્મનું પુષ્ટાલંબન લઈને વ્યવહાર ધર્મને અપ્રમત્ત પણે આરાધતો જ્ઞાનવરણીયાદિ કર્મનો વિનાશ કરી પરમાત્માનો મુકાબલો કરી પોતાનામાં પરમાત્મા થવાની શક્તિને નિહાળી શકે અને કયા કારણે મારામાં પરમાત્મા કરતાં ન્યૂન છે. તે શોધી કાઢી શકે છે. પરમાત્મા સર્વકર્મ દોષથી રહિત છે હું કર્મ દોષથી લેપાયેલો છું.

कषायविषयायोगाः प्रमादा विरति तथा मिथ्यात्व-
मार्त्तरौद्रं चेत्यशुभं प्रतिहेतवः

કષાયો, વિષયો, યોગો, પ્રમાદ, અત્રત મિથ્યાત્વ અને આત્મરોન્દ્ર ધ્યાનોની અશુભપરિણુતિતરડે મારામાં રહેલું શુદ્ધ ચૈતન્ય અનાદિથી જે અવરાયેલું હતું તે હવે પરમાત્મા તમારા દર્શનથી તમારા સ્વરૂપનું રૂપસ્થ ભાવે ધ્યાન કરતાં મારા સ્વરૂપની શુદ્ધતાનું ભાન થયું

કહ્યું છે કે:—

વીતરાગો વિમુચ્યેત, વીતરાગં વિચિન્તયન્, રાગિણં તુ સમા-
લમ્બ્ય રાગી સ્યાત્ ક્ષોભણાદિકૃત્.

જેવું આલંબનનું ધ્યાન હોય તેવો તેને ધ્યાવનારો થાય છે. એટલે રાગ દ્વેષ આદિ મોહમાં લેપાયેલા દેવોનું આલંબન-ધ્યાન કરનારો ધ્યાતા રાગી મોહમાં ખુંચેલો અને છે અને વીતરાગ પરમાત્માને ઓળખીને તેમની મુદ્રાને હૃદયમાં સ્થાપીને વીતરાગ પરમાત્માનું ધ્યાન રૂપસ્થ ભાવે કરનારો એકત્વતા-અભેદતા પામતાં વીતરાગ અને તેમાં વીતરાગ પરમાત્માનું માત્ર આપણે આલંબન કર્યું છે. વીતરાગ આપણી શુદ્ધતામાં ઉપાદાન કારણ નથી બનતા પુષ્ટાલંબન નિમિત્ત કારણ અવશ્ય અને છે. તેથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપનો આત્મા પોતેજ કર્તા છે તે પણ એકલા વિચારો માત્ર નથી બનતો પણ પોતાનું આત્મ સામર્થ્ય-વીર્ય જે સત્તામાં રહેલું છે તેને પ્રગટ કરવા પૂજ્ય વીતરાગ પરમાત્મા તથા સદ્ગુરુએ દેખાડેલા શ્રદ્ધાયુક્ત તપ, સંયમ, નિયમ સાથે પરમાત્માની પૂજા, ભક્તિ, તેમજ ગુણ સ્તુતિરૂપ આલંબન ધ્યાન

યોગથી મોહના આવરણોને દુર કરીને પરમાત્મા અને છે. પોતેજ પોતાના શુદ્ધ આત્મપર્યાયિનો કર્તા છે. બાહ્ય પુદ્ગલ લોગની આકાંક્ષા અને મારાપણાની બુદ્ધિને હમેશાં ત્યાગ કરવો જોઈએ. બાહ્ય વસ્તુઓમાં માફ કાંઈજ નથી. હું ભિન્ન છું. આ આત્મભાવના ભાવતાં જે આત્મા પુદ્ગલ આસક્તિનો નાશ કરે છે તે વીતરાગ અવસ્થ થાય છે ॥૧૬॥

આ જગતમાં જે બાહ્ય વસ્તુઓ છે તેમાં તારૂં કશું નથી તે તું શોધ.

न मे किञ्चिन्न मे किञ्चिद्, बाह्यभावेषु निश्चितम् ;
पूर्णाऽहं स्वीयधर्मेण, सत्तया ज्ञातवानहं. ॥ १७ ॥

અર્થ—આ બહાર દેખાતા પદાર્થોમાં માફ કાંઈનથી માફ કાંઈ નથી. હું પોતે મારા જ્ઞાન, દર્શન, ચરિત્ર અને વીર્યરૂપ ધર્મથી પૂર્ણ છું.

વિવેચન—આંખે દેખાતા બહારના સ્ત્રી, ધન, ભાઈ, બેન, રાજ્ય, સત્તા, કુટુંબ, મિત્ર, પરિવાર વિગેરેને આજ સુધી અજ્ઞાનતાને યોગે મેં મારા જાણ્યા હતા પણ હવે મને ખાતરી થઈ છે કે તેમાંથી મારી સાથે પરભવમાં આવવાનું એક પણ નથી, શ્રીમાન હેમચંદ્ર પ્રભુ જણાવે છે કે:—

यत्रान्यत्वं शरीरस्य वैसदृश्याच्छरीरिणः,
धनबन्धुसहायानां तत्रान्यत्वं न दुर्वचम् ॥१॥

પોતે જેમાં યાવત જીવન સુધી રહેવાનો છે તે શરીર પણ પોતાથી આત્માથી જુદુ અને લેહ સ્વભાવવાળું જોવાય

છે. તો પછી ધન બંધુ અને સહાયકોના બુદ્ધિપણા માટે શું વિચાર કરવાનો ? આત્મા જ્ઞાનાદિ ગુણોવાળો ચતન્યવાન નિત્ય છે. અને શરીર તો ક્ષણે ક્ષણે નવા નવા પરણિામને ધરતું હોવાથી સર્વથા વિલય પામનારું છે. તેમજ જડ અને વિકાર વાળું છે. આત્મા સ્વશક્તિ રૂપ વીર્યવડે સત્તાએ પૂર્ણ છે તેમજ સત્તાથી જ્ઞાની પણ છે. પૂજ્ય મહોપાધ્યાય શ્રી જણાવે છે કે—

શુદ્ધાત્મદ્રવ્યમેવાહં, શુદ્ધજ્ઞાનગુણો મમ

હું શુદ્ધઆત્મા દ્રવ્યસ્વરૂપે છું શુદ્ધ જ્ઞાન એ મારો ગુણ છે. તેમજ મારામાં જે દોષો-કર્મો રહ્યા છે. તેને દૂર કરવાનું મારામાં સહજ સામર્થ્ય છે.

નાડ્વ્યોહં ન મમાન્યે ચેત્યદો મોહાસુમુલ્બળમ્

હું આત્માજ છું પણ અન્ય જડપુદ્ગલ રૂપ હું નથી પુદ્ગલો મારા નથી તેવી ભાવના રૂપ બલ તેજ મહામોહને મારવાનું વજ્ર સમજવું. તેવા શુદ્ધ વીર્યથી હું સત્તાએ પૂર્ણ છું. પણ એ સત્તામાં રહેલા વીર્યને પ્રગટ ભાવે વિકસાવવાની જરૂર છે. ॥ ૧૭ ॥

હવે મારે મારા ગુણોને વિકસ્વર કરવા જોઈએ.

વ્યક્તિઃ પૂર્ણતાપ્રાપ્તૌ, યુક્તોઽસ્મિ સ્વોપયોગતઃ

શક્તિમાન્ કિં ન સિદ્ધયર્થમ્, સર્વશક્તિનિધિઃ સ્વયમ્ ॥ ૧૮ ॥

અર્થ-જેને સત્તામાં સર્વ સામર્થ્ય રહેલું છે એવા મારે પોતાના ઉપયોગથી પૂર્ણતા પ્રાપ્તિમાં તે સામર્થ્ય પ્રગટ કરવું

નેઈએ. સર્વશક્તિનો ભંડાર એવો હું પોતે તેની સિદ્ધિમાટે શું સમર્થ નથી? જરૂર સમર્થ છું.

વિવેચન:—જે શક્તિ આત્મામાં અવ્યક્ત સત્તારૂપે વિદ્યમાન છે. તેથી તે પોતાની શક્તિનો સ્વામિ-માલિક છે. પણ મોહના જ્વેરથી પોતાના સ્વરૂપને ભૂલી ગયો હોવાથી રાંક ગરીબ થઈને અનાદિ કાળથી અન્યની પાસે શક્તિની ભીખ માંગે છે.

પરસ્વન્યકૃતોન્માયા ભૂનાયા ન્યૂનતેક્ષિણ:

પારકું ધન માલ મિલકત પોતાની કરવા માટે અત્યન્ત આગ્રહ કરનારા રાજાઓ પણ પોતાને વ્યાકુલતા ઉપબવતા ન્યૂનતાનો અનુભવ કરે છે. એટલે મળેલી વસ્તુથી સંતોષ પામતા નથી.

મોહથી મુંઝાયેલો આત્મા પોતાનામાં જે સત્ય શક્તિનો સાગર ગુપ્ત ભાવે સત્તામાં રહેલ છે. તેને જાણે જ્યારે ત્યારે તે આત્મા પોતાના જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રમાં ઉપયોગવંત થયો છતાં મોહાવરણ દૂર કરીને પોતાના સ્વરૂપ ચિદ્ધનને પ્રગટ કરવા શું પ્રયત્નને ન કરે? જરૂર કરે. હું પણ મારા સ્વરૂપને પ્રગટ કરવા નમિ-રાજર્ષિની પેઠે પ્રયત્નવંત થઈશ અને આત્મ સ્વરૂપને પૂર્ણભાવે વ્યક્ત ભાવે કરવા આત્મવીર્યને પ્રગટ કરીશ. ॥૧૮॥

પોતાના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ પોતાના બલથી જ થાય છે તે

વાત જાણાવતા કહે છે કે:—

આત્મસામર્થ્યતઃ સ્વસ્ય, સિદ્ધિર્જ્ઞાનેને નિશ્ચિતા;
વ્યોમવદ્ બ્રહ્મરૂપે હિ, જ્ઞાતે કોઽપિ ન લિપ્યતે. ॥ ૧૯ ॥

અર્થ:—આત્માના સામર્થ્ય તથા સમ્યગ્ જ્ઞાન વડે આત્મ સ્વરૂપની સિદ્ધિનો નિશ્ચય થાય છે. વ્યોમની પેઠે બ્રહ્મસ્વરૂપ જાણ્યા પછી તે કોઈપણ વડે લેપાતો નથી ॥ ૧૯ ॥

વિવેચન—આત્મામાં સર્વપ્રકારનું સહજ સામર્થ્ય રહેલું છે. પણ તે અજ્ઞાનતાના યોગે નહિ જાણવાથી ચોરાસી લાખ યોનિમાં ભ્રમણ કરે છે. તે સામર્થ્યને જ્ઞાનથી યથાર્થ સ્વરૂપે જાણીને તમારા આત્મામાં રહેલા જ્ઞાન, દર્શન ચરિત્ર ઉપર રહેલા આવરણોનો નાશ કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, તેથી અવશ્ય સ્વસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ સિદ્ધિ નિશ્ચયથી થાય છે. કર્મદેહો જે આત્માની સાથે એકઃસરૂપે અલેદ દેખાય છે પણ વસ્તુતઃ આકાશ અને વાદળોના જેવો સર્વથા ભિન્ન છે.

લિપ્યતે પુદ્ગલ સ્ક્રુધો ન લિપ્યતે પુદ્ગલૈરહમ્ ।

ચિત્રવ્યોમાજ્ઞને નૈક્રવધ્યાયન્ આત્મા ન લિપ્યતે ॥૧॥

પુદ્ગલોના સ્ક્રુધો પુદ્ગલોથી લેપાય છે. શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન, વિગેરે અશુભ આત્માધ્યવસાયથી લેપાય છે. પણ આકાશ અરૂપિ હોવાથી કાળા વાદળોથી લેપાયેલું દેખીયે પણ વસ્તુતઃ આકાશ સ્વભાવથી નિર્મલ જ છે. એક વાયરનો ઝપાટો વાગતાં અનેક પ્રકારના વિચિત્ર વાદળો ક્યાંય ચાલ્યા જાય છે. તેમ આત્મા પુદ્ગલોનો સંયોગી હોવાથી શરીર, ઇન્દ્રિયો, મન વિગેરેમાં

૪૨

આ. ઋદ્ધિભાગરસૂરિ કૃત વિવેચન સહિત

હુંપણું ધરતો હોવાથી તેવા પ્રકારના શુભાશુભ અધ્યવસાયોના યોગે પુદ્ગલોના સ્કંધો સાથે અન્ય કર્માદિના પુદ્ગલોથી લેપાયેલો પોતાને માને છે. પણ હું પુદ્ગલોનો કર્તા કે ભોક્તા નથી, તેનું સ્વરૂપ અન્ય છે. તે પોતાને શુદ્ધ બ્રહ્મસ્વરૂપ નિરંજન માનતો હોવાથી કોઈ પણ વસ્તુથી લેપાતો નથી.

નાહં પુદ્ગલભાવાનાં કર્તા કારયિતા પિ ચ ।

નાનુમન્તાઽપિ ચેત્યાત્મા જ્ઞાનવાન્ લિપ્યતે કથં ॥

હું પુદ્ગલ પદાર્થોને કરનારો કરાવનારો અનુમોદન આપનારો નથી. એવો જ્ઞાનવાંત આત્મા કર્મ પુદ્ગલોથી કેમ લેપાય. ॥૧૬॥

તે ઉપર દષ્ટાંત કહે છે કે:—

આત્મયોગસ્ય સામર્થ્ય-મપૂર્વં હિ વિલોકયતે;

ભરતર્પિર્યેન સંપ્રાપ્ત, કેવલજ્ઞાનમાસ્કરમ્. ॥ ૨૦ ॥

અર્થ—આત્મયોગનું સામર્થ્ય કેવું અપૂર્વ છે જે આત્મ યોગથી ભરતયકી ગૃહસ્થ હોવા છતાં કેવળ જ્ઞાનરૂપ સૂર્યને પામ્યા હતા ॥૨૦॥

વિવેચન—આત્મ સ્વરૂપને ગ્રાહ્ય કરવા રૂપ યોગનું કેવું સામર્થ્ય છે. તે તમો વિચારો. મહારાજ ભરતેશ્વર પિંડસ્થ સમાધિ યોગવડે આરિસા ભુવનમાં કેવળજ્ઞાનરૂપ સૂર્યને પ્રગટ કરવામાં સમર્થ થયા. તેનું દષ્ટાંત આ પ્રમાણે.

ભરતેન્દ્ર ચક્રવર્તિ અનેક પુદ્ગલ લોગમાં રહીને કાળ નિર્ગમન કરતા હતા, એક સમયે પ્રભાતમાં સ્નાન કરીને પોતાના શરીરના પ્રતિબિંબને આરિસાલુવનના આદર્શમાં જોવા લાગ્યા. તેવામાં એક આંગળીમાંથી રત્ન મુદ્રિકા પડી ગઈ અને તે આંગળીને શોભા રહિત થતી જોઈને સર્વ આબૂષણોને ત્યાગ કરતાં (નિર્વેદ અસારતા જાણતાં) વિચારવા લાગ્યા હા હા ! ખેદની વાત છે કે આ શરીર વિભૂષણોથી જ શોભતું હતું. તે વિના માટીના પુત્તળા જેવું જ લાગે છે. આવા શરીર માટે મોહ મમતા કરી તેને વળગી રહેવું ઉચિત નથી.

આ દેહ તો વિષા મલમૂત્રથી ભરેલો છે. આમાં મોહ મમતા કરવી ખોટી. માટે તેનો ત્યાગ કરીને વિષય લોગથી વિરામ-વિરતિ પામીને ચારિત્ર તપ સંયમ તરફ વળું આમ ચિંતવી-ક્ષાયિકાદિકભાવની શ્રેણિએ શુકલધ્યાને ચઢતા મોહનીય કર્મોને આત્મયોગ રૂપ વજ્રથી નાશ કરીને ભરત રાજ્યે કેવળજ્ઞાન દર્શન રૂપ સૂર્ય ચંદ્રને પ્રગટ કર્યો. તેજ વખતે શકેન્દ્રે ત્યાં આવી રાજ્યોને જેમ રત્નાદિકની ભેટ કરાય તેમ ભરત-મહર્ષિને રજોહરણ મુહ્યત્તિ રૂપ રત્ન ભેટ ધરી નમસ્કાર કર્યો. રાજ્ય ઉપર ઈન્દ્રે તેમના પુત્ર આદિત્યયશાને સ્થાપન કર્યો અને ભરતમહર્ષિએ લવ્યત્માઓને ધર્મનો ઉપદેશ કરીને મુક્તિ માર્ગ પ્રવર્તાવ્યો.

આ રીતે આત્મયોગનું મહાન સામર્થ્ય છે તેમ જાણવું. ॥૨૦॥

બીજું દષ્ટાંત જણાવતાં કહે છે કે:—

અત્મસામર્થ્યયોગેન, સંપ્રાપ કેવલશ્રિયમ્;
પ્રખ્યાતપૂર્ણ આષાઢો, ધન્યો ધન્યતમેષુ ચ. ॥ ૨૧ ॥

અર્થ—ધન્યવાન પુરૂષોમાં ધન્યતમ અતિપ્રસિદ્ધ અષઠ ભૂતિ
આ આત્મસામર્થ્યના યોગથી કેવળજ્ઞાનને પામ્યા છે. ॥ ૨૧ ॥

વિવરણ—આત્મ સ્વરૂપનું કોઈ અપૂર્વ સામર્થ્ય વર્તે છે
તે યોગનું જે આલંબન કરે છે, તે અવશ્ય આત્મ સ્વરૂપ ઉપર
લાગેલા મહામોહના ગાઠ પડદાને દુર કરીને સહજાનંદ સ્વરૂપને
પ્રગટાવી શકે છે. અનેક લખિંધ સંપન્ન અષાઢાભૂતિએ નાટક કરીને
કૈવલ્ય લક્ષ્મીને પ્રાપ્ત કરી તે અષાઢાભૂતિની કથા નીચે પ્રમાણે છે.

રાજગૃહ નગરમાં સિંહરથ રાજા રાજ્ય કરે છે. ત્યાં અનેક
લખિંધવંત શિષ્યોના પરિવાર સાથે ધર્મરૂચિ નામના મહાન આચાર્ય
પધાર્યા. તેમાં એક શિષ્ય અષાઢાભૂતિ નામે વિવિધ વિજ્ઞાનવંત
હતો, અને જેણે અનેક લખિંધો પણ પ્રાપ્ત કરી હતી તે.
ગુરુની આજ્ઞા મેળવીને રાજગૃહ નગરીમાં ગોચરી માટે ગયો.
મધ્યાન્હ થયેલું હોવાથી તાપના ભયથી દુર ન જતાં નજીકમાં
રહેલા મહર્ષિ નામના નટના ઘરમાં ગયો. તે નટને ભૂવનસુંદરી
તથા જ્યાસુંદરી નામે બે પુત્રીઓ હતી. તેમણે શુદ્ધ દ્રવ્યથી
બનાવેલો એક મોઢક તે સાધુના પાત્રમાં મુક્યો. તે લઈને સાધુ
ઘરની બહાર ગયો અને વિચાર્યું કે આ એક તો ગુરૂને આપવો
પડશે, માટે બીજો મેળવું એમ ચિંતવીને બીજું યૌવન પૂર્ણ
શરીરવાળું નવું રૂપ બનાવીને ફરી ઘરમાં પેઠો અને ધર્મલાલ
હીધો. તેણીઓએ બીજો મોઢક આપ્યો. સાધુ તે લઈને બહાર ગયો

અને વિચારવા લાગ્યો કે આ મારા ધર્માચાર્યને આપવો પડશે ત્રીજો મળે તો ઠીક એમ વિચારીને ખારણા બહાર જઈને જલદી ત્રીજું અત્યંત વૃદ્ધ સાધુતું સ્વરૂપ બનાવીને ફરીને ઘરમાં પેઠો. તેઓએ ત્રીજો આપ્યો, ફરી બહાર જઈને વિચાર્યું કે આ ઉપાધ્યાયને આપવો પડશે. ત્યારે ચોથીવાર કુબડા સાધુતું રૂપ કરીને પેઠો તેઓએ ચોથો લાડુ આપ્યો. પાંચમી વખતે કોઠીયાસાધુતું રૂપ કરી પાંચમો લાડુ વહોર્યો. આ ગુરૂભાઈયોને વહોર્યો આપવા પડશે. તેથી ખાર વર્ષના બાળક સાધુતું સ્વરૂપ ધરીને છઠ્ઠો લાડુ વહોર્યો. આમ છ વખત લાડુ લઈને ગુરુની પાસે આવીને ગુરુને સમર્પણ કર્યાં. અહિં આ વખતે નટરાજ પોતાના ઘરના મેડા ઉપર રહ્યો છે તે આ સાધુના બહુ રૂપ ધારણ કરવાની શક્તિથી પ્રસન્ન થઈને વિચારવા લાગ્યો કે જો આ માણસ આપણે ત્યાં હોય તો આપણે બહુ ધનવંત અને કૃતકૃત્ય થઈએ. તે વિચાર બંને પુત્રીઓ અને સ્વસ્ત્રીને જણાવ્યો અને કહ્યું કે આ પુરુષને તમે હાવભાષ કરીને તમારો પતિ બનાવો. તો આપણે ત્યાં સુવર્ણ પુરુષની સિદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય તેમ છે. આ નટ થાય તો અચનત સુંદર લાલ આપણને થાય તેમ છે માટે તેને તમારી સ્ત્રી કળારૂઠે વશ કરો. તે તૃણાના લોભથી અવશ્ય આવશે જ. તેને તમારે જલદીથી પાસામાં નાખીને તમારા શરીરનો લોકતા બનાવવો.

કહેવાય છે કે ‘માયાવિ માયાથી જ વશ કરાય છે.’ તેમ તેમને સમજાવીને નિશ્ચય કરાવ્યો. આ પછી તે પુત્રીઓ તે મુનિને આદર બહુમાન પૂર્વક આમંત્રણ કરીને મોઢક આદિ

અનેક ખાદ્ય વહે પ્રતિલાભિત કરવા લાગી અને કહેવા લાગી કે ‘આપ પૂજ્ય નિરંતર અહિં આં પધારીને અમારા ગરીબના ઘરને પાવન કરશો. આપ પૂજ્યોના પ્રસાદથી અત્રે આપને યોગ્ય સર્વ વસ્તુઓની જોખવાઈ રહેશે.’ એમ વિનવીને નિત્ય આવવાની ભાવના મુનિની કરી. તેથી તે અષાઠાભૂતિ નિત્ય પિંડના દોષને ભૂક્ષી જઈને રસ લોલુપતાથી નિત્ય મોદકાદિક વહોરવા લાગ્યા. અને તે જો જાણીયો એકમને તેમની સાથે હાસ્ય ઠક્કા કરવા, હાવભાવના વિકારો દેખાડવા, કામોદીપન થાય તેવા અંગના ચાળા કરવા વિગેરે રૂપ લાવણ્ય અને સુંદર ભૂષણોથી સંજ્ઞ થઈને અનેક પ્રકારના વિલાસો ખતાવવા લાગી. તેમજ એકાંતમાં મશકરી અને વિષય લોગની પ્રાર્થના કરવા લાગી. તેની ઉપર હજવે હજવે મુનિની કામરાગદૃષ્ટિ જોડાવા લાગી. તે બંનેની આકૃતિ મુનિના ચિત્તમાં કોતરાવા લાગી. અને તે મુનિ સ્ત્રીઓના પગની પાની વિગેરે અંગોને વારંવાર જોવા લાગ્યો. આથી તેનો પોતાના ઉપરનો ગાઠ રાગ થયેલો જાણીને તે બંને જાણીઓ નમ્ર બનીને વિનંતિ કરવા લાગી. ‘હે સ્વામિ! હે પ્રભુ! તમારી રૂપપરાવર્તનની અપૂર્વ શક્તિને જોઈને અમારો અત્યંત પ્રેમરાગ આપના ઉપર થયો છે. તેથી અમારી આપની સાથે પત્નીભાવે રહેવાની પૂર્ણ અભિલાષા થઈ છે. તો આપ કૃપા કરીને અમારા કામજ્વરનો તાપ જલદી નષ્ટ કરો. અમે હબ્બુ કુંવારી છીએ. આપને પતિ રૂપે સ્વિકારીએ છીએ. અમારા શરીરમાં કામજ્વર જે આપના દર્શનથી વ્યાપ્ત થયો છે. તો તેના આપજ રોગ મટાડનાર મહાવદ્ય છો. માટે અમારા રોગને નાશ કરવાની કૃપા કરો.

આત્મદર્શન ગીતા

૪૭

અમોને આપના ચરણની ઢાસીઓ ખનાવો. તમે આ ભીખ માગી ખાવાની, ગામોગામ રખડવાની, શીત, તાપ, ભુખ, તરસ અને વેદના ભરેલા ભુવનને ત્યાગ કરો. અને અહિં આ આપના ભુવનમાં વાસ કરો અને નવાનવા સ્વાદુ લોજન મોઢકાદિને આરોગો, જે ડાહ્યા હાય તે પ્રત્યક્ષ સુખને મૂકીને પરલોકના અદૃશ્ય સુખ માટે તપ જપ કરી મૂર્ખ નથી બનતા.

‘આમ વાત કરીને તેને ત્યાં રહેવાનું નક્કી કરાવ્યું. ત્યારે સુનિએ જણાવ્યું કે મારે મારા પુણ્ય ગુરુ ધર્માચાર્યની રજા લેવી જોઈએ. તેમની રજા મેળવીને અહિંયા આવીશ. ત્યારે એ જણી ઓએ જણાવ્યું કે ‘હવે આપને એક ક્ષણ વિરહ સહવા સમર્થ નથી, આ જે કહીએ છીએ તે સત્યજ છે. આપ આપનો અમને સત્ય નિશ્ચય જણાવો કે જેથી અમો તેના આધારે ઘડી એ ઘડી મુહુર્ત આદિ કાળ ધીરજ રાખી શકીએ.’

આવા તેણીઓના વચનમાં વિશ્વાસ કરીને મનથી આરિત્ર-બ્રૂટ થએલા અષાઠાભૂતિએ વચનથી આવવાનો સ્વિકાર કરીને પોતાના ગુરુ ધર્માચાર્યની પાસે આવીને વિનંતિપૂર્વક કહેવા લાગ્યા. ‘હે પુણ્ય આપે મને અજ્ઞાન બાલ અવસ્થામાં દીક્ષા આપીને શિષ્યપણે ગ્રહણ કરીને અનેક ધર્માચરણ વિદ્યા ભણાવી. પણ આજ સુધી પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિષય લોગના સુખો મેં નજરે નહોતા જોયા. પણ હાલમાં નટ કન્યાઓ કે જે દેવકન્યા સમાન સુંદર રૂપ લાવણ્યવાળીને સંસર્ગ થયો તેઓને જોઈ તેઓને મારા પ્રત્યે અનન્ય પ્રેમ જણાવાથી મેં તેમને

સ્વિકારી છે. તેથી આપ પૂજ્યો મને આજ્ઞા આપો જેથી હું ત્યાં જઈ, આ ઓઘો રજોહરણુ મુખવસ્ત્રિકા અને પાત્રાને આપ ગ્રહણ કરો.’

આ વચનો સાંભળીને સૂરિવર વિચાર કરવા લાગ્યા. અત્યંત ખેદની વાત છે કે આજી મારી પાસે સુંદર જ્ઞાનનો અભ્યાસ કર્યો. આજ સુધી સાડું ચારિત્ર પાડ્યું, પણ નિત્ય-પિંડ ગ્રહણ વડે આવું પતન થવાનું કારણ બન્યું છે. સાધુઓને ઉત્તરગુણની હાની કરે તો તેથી મૂલગુણ પણ અવશ્ય હણાય છે જ. તેનું આ પ્રત્યક્ષ દષ્ટાંત છે. આ ભાવથી નષ્ટ ચારિત્ર થયા છતાં પણ તેનામાં ગુરૂ આજ્ઞા અને ધર્મશ્રદ્ધા છે. તેથી કોઈક વખત બ્રૂટ થયેલો છતાં પણ તરવાનો રસ્તો તેને હાથ લાગશે. એમ વિચારીને દીર્ઘદષ્ટિવંત ગુરૂએ કહ્યું ‘ભાઈ તને પાપમાં પડવાની આજ્ઞા અમારાથી કેમ અપાય ?

ગુરુ પુન : વિચારે છે કે આ આત્મા સંયમથી કાંઈ ચલચિત્ત થયો છે કે સર્વથા બ્રૂટ થયો છે તેની પરીક્ષા કરવા પૂછ્યું કે ‘ભાઈ તને ખબર છે કે સાધુ ચારિત્રી મરણ પામીને દેવત્વ પ્રાપ્ત કરે છે ત્યાંના સુખ પાસે આ માંસ, હાડ, અને ત્રામડીમાં ખદબદતા કીરાવાળા શરીરમાં શો આનંદ આવશે ? ચારિત્રની આરાધના વડે ઈન્દ્રદેવત્વના સુખો ભોગવતાં કેટલો આનંદ આવશે તેનો તું કાંઈક વિચાર કર.

તે સાંભળીને તેણે જણાવ્યું કે ‘હૈ ! ભગવાન ! હવે મારું મન અત્યંત વિહ્વલ થયું છે તેથી મારાથી ચારિત્રમાં રહેવાય

આત્મદર્શન ગીતા

૪૯

તેમ નથી, આપ આજ્ઞા આપો તે જ સાડું.' ગુરુ બહુ ખેદ પામ્યા, અને જણાવ્યું ભાઈ, તું પતન પામે છે. તોપણ ડાહ્યો હોય તો એટલો મનમાં નિશ્ચય કરજે કે ત્યાં તું મદ્ય, માંસ અને અલક્ષ્યોનો સંગ ન કરીશ! અને તું તેવા અલક્ષ્ય ભક્ષણ કરનારાનો સંગ ત્યાગ કરજે જેમ કે ઘડો કુવામાં પડે છે. પણ રાંઠવાનું અવલંબન બંધ હોય તો તે પણ બહાર નીકળવાને સમર્થ થાય છે. તેમ તું પણ પતન પામે છે. પણ આટલો નિયમ પાળીશ તો કોઈપણ સમયે તું તારા આત્માનો ઉદ્ધાર કરવા શક્તિમાન થઈશ.

ગુરુની તે આજ્ઞાનો સ્વીકાર કરી અષાઠાભૂતિ બોલ્યો. 'હે ભગવાન! આજીવન પર્યંત તે નિયમને ધારણ કરીશ. તેવા નમ્રતાયુક્ત શ્રદ્ધાવંત વંદનપૂર્વક સ્વિકારેલા વચનોથી ગુરુને ખાત્રી થઈ કે આ નિયમ અવશ્ય આનો ઉદ્ધાર કરશે જ. ત્યારપછી ચારિત્રના ઉપકરણોનો ત્યાગ કરી પૂજ્ય ગુરુને સોંપીને ગુરુને નમસ્કાર કરીને અતરમાં ચારિત્ર ઉપર પ્રેમવંત રહ્યો છતાં નટના ઘરે આવીને તે સર્વ લોકોને તેણે જણાવ્યું કે 'તમારે જે મારે ખપ હોય તો મારી આજ્ઞા એ છે કે તમારા ઘરમાં જે માણસો હોય તેઓએ મદ્ય, માંસ વિગેરે અલક્ષ્યો ન ખાવાં. ન ભોગવવાં તે વસ્તુનો સ્પર્શ પણ ન કરવો. તેવું તમો સર્વ લોકો શુદ્ધ મનથી નિયમ કરો તો હું તમારે ત્યાં વાસ કરું તે સર્વ લોકોએ એવો નિયમ સ્વિકાર કર્યો અને પછી અષાઠાભૂતિએ જણાવ્યું કે જ્યારે તમારામાંથી કોઈપણ આ અલક્ષ્યને ખાશે ત્યારે હું આ ઘરનો ત્યાગ કરીને ચલ્યો જઈશ, નટ તથા તેની બંને પુત્રીઓએ તે

નિયમનો સ્વિકાર કર્યો અને તે બંને પુત્રીઓ સાથે અષાઠા-ભૂતિ સંસારના ભોગો અને વિલાસો ભોગવે છે.

હવે રાજના દરબારમાં જે જે નવા નવા નટો આવે છે. તેને આ નટે અષાઠાભૂતિની સહાયતાથી જીતીને અનેક લાખ દ્રવ્ય ઉપાર્જન કર્યું. તેની પ્રશંસા સર્વ નટકુલોમાં પ્રસાર પામી. આ સુખમાં અષાઠાભૂતિ નટને બાર વર્ષના ઠંડાણા વહી ગયા. તેવામાં એક મહાન નટ ત્યાં પોતાની કળા વડે અન્ય નટોને જીતવા માટે નીકળેલો તે આવ્યો. તે અનેક નટોને જીતીને તેમના નામના પુતળા બનાવી બાંધતો હતો.

આમ તેણે ચોરાસી પુતલાં પગે બાંધ્યાં હતાં. તે આ અષાઠાભૂતિની ખ્યાતિ સહન ન થતાથી રાજ્યસભામાં આવ્યો. રાજને જણાવ્યું કે ‘હે મહારાજ ! આપના રાજનટોને બોલાવો. મારે તેની સાથે નટકળા વિષયમાં વાદ કરવો છે.’ રાજએ તેઓને બોલાવ્યા. તેઓએ-અષાઠાભૂતિ સહ સર્વનટોએ આવનારા નટો સાથે વિવાદમાં એવો કરાવ કર્યો કે ‘જે હારે તે સર્વ તેની મિલકત સામાને સોંપીને અહિંથી નીકળી જાય.’ બંને મહાનટોએ સર્વજન સમક્ષ તે પણનો સ્વિકાર કર્યો. ત્યારપછી ઘરે જઈને સર્વકુટુંબને જણાવ્યું કે ‘હું આવેલા આ નટને જીતવા માટે જઈ છું.’ ત્યારે તેની બંને પ્રાણુ-વલ્લભાઓએ જણાવ્યું કે કાર્ય સિદ્ધ કરીને વહેલા પધારજો.’

ત્યારપછી સર્વ સામગ્રી લઈને તે સભામાં આવ્યો : પાછળ બંને જણીએ વિચાર્યું કે આપણને મદ્યમાંસ ખાધે આજે બાર બાર વર્ષ વીતી ગયાં છે. તેનો સ્વાદ લેવાનો અવસર

પ્રાપ્ત થયો નથી. આજે આપણો સ્વામિ રાજદરબારમાં ગયો છે. તે નટ સાથે વિવાહમાં લગભગ તેમને છ માસ વ્યતીત થશે. તેથી આપણને સ્વતંત્રતા છે. માટે તેને મંગાવીને આજે આનંદ કરીએ. તેવો નિશ્ચય કરીને મધ-દાડૂ મંગાવીને બન્ને જાણીએએ કંઈ સુધી ઠીંચ્યો. તેના ઘેનથી તે બન્ને ભાન ભુલ્યા ઉન્માદમાં આવી ગઈ.

અહીં દરબારમાં પ્રથમ નવા આવેલા વાદિ નટે પોતાની સર્વકલા રાજ સમક્ષ બતાવી તે સર્વકલાઓને થોડી જ વારમાં મહાશય અષાઠાભૂતિએ જીતી લીધી અને નટનો મદ ઉતારી નાખ્યો. તેથી પોતાની સર્વ લક્ષ્મી અને ચૌરાશી પુતળાઓનો ત્યાગ કરીને શરમથી તે નટ નાસી ગયો.

ત્યારપછી મહાનટ અષાઠાભૂતિ એકદમ પોતાના ઘરે આવ્યો. ત્યારે બન્ને સ્ત્રીઓના વિચિત્ર સ્વરૂપો તેણે જોયાં. મદથી ગાંડી બનેલી એ નટ પુત્રીઓ જેમ તેમ લવે છે મોઢામાં માખીઓ પ્રવેશ નિર્ગમન કરે છે. આખું શરીર દુર્ગંધ મારી રહ્યું છે. તેવી બન્નેની અવસ્થા જોઈને અષાઠાભૂતિને હૃદયમાં વૈરાગ્ય નિર્વેદ જાગૃત થયો. શુરુએ આપેલ પ્રતિજ્ઞા સાંભળી. તેથી વિચારવા લાગ્યો કે 'મને ધિક્કાર છે. જુહું' જોલવું. એહું' ખાવું, નાગુ નાવું, નાચવું, આવા જુઠાણાના ઘર સમાન અને દુર્ગંધે ઘેરાયેલી માખીઓના ચુંબનોવાળા મુખવાળી આ બન્ને પિશાચણીમાં રૂપના ચામડીયાની પેઠે મોહ પામીને હું અંધ બન્યો. વ્યવહારથી અને ધર્મથી પણ પતિત થયો.' આમ વિચારીને અષાઠાભૂતિ નિર્વેદ-વૈરાગ્યપરાયણ થયો. શુરૂના વચનો યાદ કરતો મોઢા

૫૨

આ. ઋદ્ધિસાગરસુરિ કૃત વિવેચન સહિત

ઉપરથી નીચે ઉતર્યો અને નટના ઘરના સર્વ લોકોને કહેવા લાગ્યો. ‘અનેક પાપોની ખાણ સમાન સ્ત્રી ચરિત્ર બહુ જ વિચિત્ર અને ભયંકર છે. તમોને મેં મોહમાં મુંઝાધને સ્વીકાર કર્યો અને મારા હાથમાં પૂજ્ય ગુરુએ આપેલ ચિંતા-મણી સમાન ચારિત્રરત્ન મૂખે બની કંકરની માફક ફેંકી દીધું. અને નરકદ્વાર સમાન લોગોને ગ્રહણ કર્યા તેથી મને ધીક્કાર છે. નિઃકારણ પરમોપકારી જગતનો ઉદ્ધાર કરનારા જીનેશ્વર પરમાત્માના વચનામૃતોને અજ્ઞાતવાડે મેં વૃથા ખનાવ્યાં. શાસ્ત્રને ભણ્યો પણ તે પ્રમાણે આચરણ ન કરીને ભણવાતું કૃળ નિષ્કૃળ કયું’. પણ હવે હું સમજ્યો. મારાં હૃદયચક્ષુઓ ઉઘડયાં હવે તો હું ચરિત્ર શબ્દના પ્રથમ અક્ષર ઉપર જે માત્રવાળો આ લગાડીને ચારિત્ર શબ્દ ખનાવી તેથી મારા આત્માનો ઉદ્ધાર કરીશ.’ આમ સર્વને જણાવીને ગમન કરવા લાગ્યો. તેટલામાં જેઓનો મદ ઉતરી ગયો છે. પોતાની ભુલતું ભાન થયું છે તેવી ખન્ને જણીએ કાલાવાલા કરતી નીચે લોંચ તળીએ આવીને ‘હે સ્વામિ ! હે પ્રાણેશ ! આ દાસીઓનો એક અપરાધ ક્ષમા કરો. આ અબલાઓના જીવન નષ્ટ કરો છો. અમારું આ નવું યાવન નિષ્કૃળ કરો છો. વિગેરે કહી રહવા લાગી.

ત્યારે તે બોલ્યો આ લોગોની અભિલાષા અનાદિકાળથી આપણી પાછળ રાક્ષસીની પેઠ પડેલી છે જ અનંતજન્મ સુધી જીવ લોગો લોગવે તો પણ આશા પિશાચણી શાંત થતી નથી. ક્રૂર એક પરમાત્મા જીનેશ્વર દેવના શાસ્ત્રવપંથમાં શ્રદ્ધાયુક્ત થઈને ચારિત્રમાં અપ્રમત્ત બને ત્યારે તે આશા પિશાચણી

નષ્ટ થાય. પરમાત્માના માર્ગ વિના બીજા કોઈ પણ વડે તે શાંત થતી નથી. આમ તે બન્નેને તેણે કુટુંબ સાથે બહુ ધર્મ ઉપદેશ કર્યો પણ તેઓનું એક અંશપણ દીલ્લીનું ન થયું. પથ્થર ભૂમિમાં ઉત્તમ અનાજનું બીજ નકામું જાય તેમ તેઓને કાંઈ પણ ધર્મલાભ ન થયો. પરંતુ જીવન ચલાવવા ધનની તેઓએ માંગણી કરી ‘હું નાથ! અમારી આજીવિકાનો યોગ્ય પ્રબંધ કરીને આપ સુખ પૂર્વક પધારો. અમે આપને નહિ રોકીએ.

તેણીઓના તેવા વચન સાંભળીને અષાઠાભૂતિ, મહારાજા સિંહરત્નની પાસે ગયા ને કહ્યું કે હું મહારાજા! તમોને ચક્રવર્તી રાજાઓનું નાટક ખતાવવાની ઈચ્છા રાખું છું.’ રાજાએ તેને જોવા બહુ ખુશીથી હા પાડી અને કહ્યું કે ‘તે માટે તું તૈયાર થા.’ ત્યારે રાજાની પરવાનગી મેળવીને સાત દીવસમાં ભરતચક્રીનું નવું અકલ્પ્ય નાટક અષાઠાભૂતિ નટે તૈયાર કર્યું. ત્યાર પછી તે નટકમાં અન્યપાત્રોની જે જે જરૂર હતી તેની તૈયારી કરાવી રાજા પાસેથી પાંચસો રાજકુમારોની માંગણી કરી. તે મેળવીને તેમને પણ અભ્યાસ કરાવીને પાત્રમાં ઉતારવા કર્યા અને જણાવ્યું કે ‘હું જેમ કરું તેમ તમારે પણ કરવાનું છે.’ ત્યાર પછી પોતે ભરતરાજાનો સ્વાંગ સજીને ચક્રની ઉત્પત્તિ પ્રગટ કરી અનુક્રમે ચૌદ રત્નો પણ પ્રગટાવ્યા અને અનુક્રમે છ ભરતના ખંડોને સાધીને ચક્રિતવનો અભિષેક પણ કરાવ્યો. બત્રીસ હજાર સુકુટબંધ રાજાઓ સેવા કરતા દેખાડ્યા. ચોરાશી લાખ હાથી ઘોડા રથ અને છન્નુલાખ પાયદળ મહા સુભટો

પણ પ્રગટાવ્યા છ ખંડને જીતીને વિદ્યાધરની કન્યારત્નને પરણીને તે સ્ત્રીરત્નને પટ્ટરાણી રૂપે સ્થાપન કરીને રૂપભદ્રુટ ઉપર હું ભરત સમ્રાટ પ્રથમ ચક્રિ છું. તેવું નામ કાંકીણીરત્ન વડે લખીને એકલાખ બાણુહંનર સ્ત્રીઓના સ્ત્રામિ થઈ અયોધ્યા નગરીમાં પોતાના રાજ્ય મહેલમાં પ્રવેશનો દેખાર બતાવ્યો. ચક્રિત્વના અભિષેક મહોચ્છવને અને પછી બાહુબલી સાથેનું યુદ્ધ દેખાડીને નવાણુભ ઈઓની દીક્ષા પણ બતાવી અને ક્રમે કરીને આદર્શ ભુવનમાં આભુષણ પૂર્વક પ્રવેશીને હાથની ટચલી આંગળીની વીંટીને પડતી દેખાડી અને ક્રમે ક્રમે સર્વ આભુષણ છોડતાં ભરતની પેઠે. અન્યત્વ, એકત્વ, અસારત્વ, અનિત્યત્વ ભાવના ભાવતા ધર્મધ્યાનમાંથી શુકલધ્યાનમાં શ્રેણીએ ચડીને આરિસાની સન્મુખ જ નટ અષાઠાભુતિ મહર્ષિએ કેવલજ્ઞાન, અને કેવલજ્ઞાન પ્રગટ કર્યું પાંચ મુકીથી લોચ કર્યો અને દેવોએ રજોહરણ મુખવસ્ત્રિકા આદિ સાધુનો વેષ (લીંગ) આપ્યો. અષાઠાભુતિમહર્ષિએ નાટકમાં પાત્ર માટે જોડેલા પાંચશો મજકુમારોને પ્રતિબોધ કરીને મુક્તિની સાધના કરાવી ચક્તિના નાટક માટે લેગા કરેલા અનેક રત્નો નટને આપી તેનું દ્રારિદ્ર દુર કર્યું. આ પછી તે મુનિઓ અષાઠાભુતિમહર્ષિ સાથે ચારિત્ર ખાલતા જગત ઉપર વિચરવા લાગ્યા. તેમના પૂજ્ય ગુરૂએ કોઈ દ્વારા પરંપરાથી આ વાત જાણી હર્ષપામતા તેમના ગુણને સ્મરણ કરતા તે અપૂર્વ યોગ સામર્થ્યની સ્તુતિ કરવા લાગ્યા અહો! આ અષાઠાભુતિનું બાહ્ય સામર્થ્ય કેટલું હતું. નાટકમાં તે ચકવર્તી હતો. ઐહરત્નો તેની પાસે હતાં પણ તેણે આ બાહ્ય સ્વરૂપને આંતરરૂપે પ્રગટાવ્યું આત્મા આ ઉપરથી સાચો ઈંદ્ર

અને ચક્રવર્તિ છે તે કરી બતાવ્યું. તેણે આત્માના સર્વ પાપ કર્મને ક્ષણમાં ભેદી નાખ્યાં. અને નાટકના વેષમાં જ કૈવલ્ય લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરી. તે મહાન અપૂર્વ આશ્ચર્ય છે. ધન્ય છે તે અષાઠાભુતિ મહર્ષિને ખરેખર તે સર્વ મહર્ષિઓમાં યોગીઓમાં અને ધ્યાનીઓમાં પણ મહાનમાં મહાન છે. ॥૨૧॥

એ આત્મદર્શન ગૃહસ્થો ને પણ અપૂર્વ યોગ વડે થાય છે તેનું ત્રીભું દર્શાંત પણ પુણ્ય ગુરુવર આપે છે!

કૂર્માપુત્રો ગૃહે તિષ્ઠિન્, કેવલજ્ઞાનમાસવાન્;

આત્મદષ્ટિપ્રમાવોડયં, કેન વારયિતું ક્ષમઃ ॥ ૨૨ ॥

અર્થ-કુર્માપુત્રે ઘરમાં રહ્યા છતાં પણ કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું આ શુદ્ધ આત્મદષ્ટિના પ્રભાવને કોણ રોકી શકે તેમ છે? ॥૨૨॥

વિવેચન:-આત્મદષ્ટિ એટલે આત્માના આંતરિક સહજ સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર કરવો. તેની પ્રાપ્તિ અર્થે અનેક યોગીઓ યમ નિયમ આસન પ્રાણાયામ પ્રત્યાહાર ધ્યાન ધારણા સમાધિઓને અનેક કાલ પર્યંત કરે છે. ત્યારે તેની કાંઈકે અંખી થાય છે. ભગવાન શ્રી મહાવીર દેવને આ દૃષ્ટિની પ્રાપ્તિ માટે નયસાર રાજના ભવથી આદરેલો પ્રયત્ન કોટાકોટી સાગરોપમ ઉપરાંત પણ કેટલાક કાલે પુણ્ય આત્મદર્શન કરાવનાર થયો ત્યારે શ્રી કુર્માપુત્રને બાહ્યભાવે માતાપિતાની સેવામાં પ્રવૃત્ત હોવા છતાં આંતર દષ્ટિથી બધાને પોતાથી ભિન્ન માનતા.

“एके खलु अस्मि अहम् नास्मि मे कंचन”

એવી ભાવના ભાવતાં ગુણશ્રેણીમાં ચડતા અપુર્વ અનિવૃત્તિ સૂક્ષ્મ સંપરાય આદિ ગુણસ્થાનક પ્રાપ્તિ યોગ્ય ક્ષાયિક ભાવની

શ્રેણિ વડે કર્મમેલને આત્મવીર્ય વડે નષ્ટ કરીને મહામોહનો વિનાશ કરી જ્ઞાન, દર્શન, અંતરાયનો એક ઘડીમાં નાશ કરીને કેવળજ્ઞાન અને કેવળ દર્શનને પ્રગટાવ્યું. છતાં આશ્ચર્ય છે કે નિર્લેપથી કુટુંબની સેવા કરતા રહ્યા માતાપિતાને પણ તે વાતની ખબર ન જ પડી. આવી યોગની આત્મશક્તિ આત્મામાં તીરાલાવે આપણામાં પણ રહેલી છે જ તેનો કોઈ નિષેધ કરી શકે કે તેમ નથી જ ॥૨૨॥

કુર્માપુત્રનું દષ્ટાંત

દુર્ગમ પુરમાં દ્રોણ નામનો રાજા હતો. તેને દ્રુમાદેવી પટરાણી હતી. તેને લલકુમાર પુત્ર હતો. રાજ્ય અને ભુવનીના મદથી રાજા નાના છોકરાને રમત ખાતર દડાની પેઠે આકાશમાં ઊડાડીને આનંદ માનતો હતો.

એક વખત તે નગરના ઉદ્યાનમાં કેવલી ભગવાન પધાર્યા તેમને વનની ચક્ષિણી ભદ્રમુખીએ પુછ્યું કે ‘મારો પૂર્વ ભવનો પતિ હાલ કયાં છે ?

જ્ઞાની એ જણાવ્યું કે ‘આ નગરના રાજાનો તે પુત્ર થયેલો છે.’ તે સાંભળીને પૂર્વભવનું સ્વરૂપ બતાવીને તે કુમારને વિષયમાં લોભાવી દૈવશક્તિ વડે હરણુ કરીને તે પોતાના ભુવનમાં લઈ ગઈ ત્યાં કુમારને પૂર્વભવનો વૃતાંત જણાવ્યો ભતિસ્મૃત્તિ વડે પૂર્વભવ જાણીને પરસ્પર પ્રેમથી તે વાતને તેણે સ્વિકારી. દેવીએ તેના શરીરમાંથી દુર્ગંધમય દ્રવ્યોને કાઢી નાંખીને સુંદર સુંગંધી દ્રવ્યો વડે પોતાને ભોગ કરી શકાય તેવું તેનું દીવ્યરૂપ બનાવ્યું. કુમારના માતાપિતાને તેની તપાસ કરતાં તેનો

પત્નો કેવલી દ્વારા તેમને મલ્યો. ત્યારે તેમણે વૈરાગ્યથી ચારિત્ર ગ્રહણ કર્યું”

આમ વિષયલોગમાં કેટલોક સમય જતાં દેવીએ પોતાના તે કુમાર પતિનું અલ્પ આશુભ્ય જાણીને તે વાત પતિને જણાવીને તેમને દિક્ષા માટે અનુચિત આપી અને તેજ વનમાં કેવળી ભગવંત પાસે તેને મૂક્યો ત્યાં કેવલીએ ધર્મોપદેશ કરતાં જણાવ્યું કે આ જીવ અનાદિથી લોગમાં આસક્ત છે. તેણે તેમાં સુખ માન્યું છે. પણ વસ્તુતઃ તેથી સુખ કે સતોષ નથી જ થતો.

જત્તો ચ્ચિય પચ્ચક્કલ્લં સોમ્મ સુહં નત્થિ દુક્કલ્લ મેવેદમ્
તપ્પહિયારવિમત્તં, તો પુણ ફલંતિ દુક્કલ્લંતિ ॥૧॥
વિષયસુહં દુક્કલ્લં ચિય, દુક્કલ્લંપ્પહિયારઓતિગિચ્છિલ્લ
તં સુહં ઉવયાર ઓ ન ઉવયારો વિણા તત્થં . ૨॥

હૈ, ભાગ્યશાળી, સમતાએ વિચાર કરીશ તો તને જે પ્રત્યક્ષરૂપ ઈન્દ્રિય વિષયગત સુખ દેખાય છે. તે વસ્તુતઃ દુઃખ જ છે. તેનો પ્રતિકાર કરીને લેહપાડીને વિચાર કરતાં તે લોગના ક્ષણરૂપ શરીરમાં જે પીડા થાય અશક્તિ થાય કળતર થાય તે દુઃખ જ છે. તેથી પંડિતે વિષય સુખને દુઃખ જ કહે છે. જેમકે શરીર પર ચળ-ખણજ આવતી હોય છે. ત્યારે ઢોંકો ખણવામાં સુખ માને છે પરંતુ ચામડીમાં ઢોંકો ખડાર આવે બળતરા થાય ત્યારે દુઃખ મેળવે છે. દુઃખનો વધારો થાય છે. તેમ વિષયો લોગવતાં આસક્તિ મટતી નથી પણ લોગો ક્ષયાદિ રાગોને ઉપજાવે છે. આ વાત પ્રત્યક્ષ સર્વને વિદ્વાન વૈદ્યોને અનુભવતાં

છે. જોકે લોગ વખતે વિષયાસક્ત તેમાં સુખ છે, તેવી બ્રમણા કરે છે. એટલે તેમાં સુખનો આરોપ કરે છે. પણ તથ્ય વસ્તુ વિનાનો આરોપ અસત્ય એટલે દુઃખનો હેતુ જ થાય છે. મનુષ્ય દિલ્લોને તેની અનાદિ કામસંજ્ઞા હોવાથી દુઃખમાં પણ સુખની કલ્પના કરે છે. તે માટે જણાવે છે કે :

જહ નિંવ ફલે સમુપ્પન્નો કીલો કહું અપિ મન્નણ મહુરં
તહ સિદ્ધિસુહે પચ્ચક્ખે સંસારે સુહં ચિંતિ.

જેમકે લીંમડાના પત્ર પુષ્પ ફળાદિકમાં જે કીડાઓ થાય છે, તેઓ તેના રસમાં આસક્ત હોવાથી વિષ સમાન કડવા ને પણ મધુર માને છે. તેમ જે જીવાત્માઓને મોક્ષ અને સંવરમાં સુખ છે તેથી અજાણુ હોવાથી અને તે સુખને કોઈ પણ વખત અનુભવ્યું ન હોવાથી વિષયાદિને સુખરૂપે માનીને તેને સુખ કહે છે. વળી જણાવાનું કે :

જો મત્તિઓ મણુબ્રમવં લહિંતું ધમ્મે પમાયમાયરહ, સોહલદ્ધ
ચિંતામણિરયણં રયણાયરે ગમહ ॥૧॥

ભવ્યાત્મા પુણ્યયોગથા ચિંતામણી રત્નની ખાણુ રૂપ માનવ જવને પ્રાપ્ત કરી જો પ્રમાદ વિષય કષાય અને અવિરતિઓમાં પ્રવૃત્તિ કરીને ધર્મરૂપ ચિંતામણી રત્નને ફેંકી દેતો ભવસમુદ્રમાં પોતાના આત્માને ભસાડવાને અનેક જન્મ મરણુ લોગવવા માટે ફેંકી દે છે.

આમ પૂજ્ય કેવલની વિસ્તાર પુર્વક ભવ વિનાશિની મોક્ષ માર્ગની શ્રેણિ સમાન દેશના સાંભળીને તે રાજકુમારે શુરૂ પાસે ચારિત્ર ગ્રહણુ કરીને પાળીને તેના માતા પિતા અને

તે મહાશુકદેવ લોકમાં દેવતા પછે ઉપન્યા અને આ યક્ષિણી દેવલવતું આયુષ્ય પુર્ણ કરો ભ્રમરરાજની વૈશાલી નામે ભાર્યા થઈ. રાજા રાણી બન્ને ધર્મને ઈષ્ટ માનતા યોગ્ય આરાધના કરી અંતે તેઓ પછુ મહાશુકમાં દેવપછે ઉત્પન્ન થયાં.

તેમાં કુમાર દેવલવતું આયુષ્ય પુર્ણ થયે ચ્યવીને રાજગૃહ નગરમાં મહેન્દ્ર નામના રાજની ભાર્યા-મહારાણી કૂર્માદેવીની કુક્ષિમાં પુત્ર પછે ગર્ભરૂપે રહ્યો. સારા દિવસે સારા મુહુર્તમાં સારા દગ્નમાં તેનો જન્મ થયો. દોહલો ધર્મકરણી મય આઠ્યો હોવાથી માતા પિતાએ પુત્રનું ધર્મદેવ નામ રાખ્યું. પુર્વલવમાં કુતુહલથી લોકોના બાળકોને બાંધીને પોટલા રૂપ બનાવીને આકાશમાં ફેંકવાનું કરવાથી આ લવમાં તેનું શરીર વામન કુબડું થયું. યુવાન અવસ્થામાં તેની બે હાથની ઊંચાઈ થઈ. તેથી રાજના પુત્રને કુબડો દહેતાં લોકોને લય લાગ્યો તેથી તેમણે કુર્માદેવીથી ઉત્પન્ન થયેલો હોવાથી લોકોમાં કૂર્મા-પુત્ર તરીકે પ્રસિદ્ધિ પામ્યો. યુવાન અવસ્થામાં આવે છ તે તેના રૂપ શુભ વિજ્ઞાન આદિથી તે બહુરાજકન્યાને પરણ્યો.

રાત્રિએ મુનિઓથી કરાતી સૂત્રની આવૃત્તિ અને સ્વાધ્યાયમાં ગણાતા સૂત્રોને સાંભળીને ઉડાપોહ કરતાં કુર્માપુત્રને જાતિસ્મૃતિ મતિજ્ઞાન પ્રગટ થયું તેના ધ્યાનથી સ્વકર્મને ભાવનાબદ્ધે ખપાવતા શુભ શ્રેણીએ ચડી મોડનો પ્રથમ સમૂલ ઘાત કરીને જ્ઞાન દર્શનના આરસોનો તેણે અંતઃાય કર્મનો પછુ શુકલ-ધ્યાન યોગે નાશ કરીને કેવલજ્ઞાન અને કેવલ દર્શન પ્રાપ્ત કર્યું.

આ પછી તેમણે વિચાર્યું કે જો હું અત્યારે મુનિવેષ રૂપ ચારિત્ર અંગીકાર કરું તો વિરહના યોગે વસ્તુ સ્વરૂપના અબ્જાણ માતાપિતા બહુ દુઃખ અને મરણ પામે માટે તેઓને પ્રતિબ્રોધ કરવા મારે ગૃહસ્થાવસ્થામાં રહેવું યોગ્ય છે.

એવા અવસરમાં સ્વર્ગથી ચ્યવીને તે કુમારના ચારે સંબંધિઓ વૈતાલ્ય પર્વત ઉપરના નગરમાં વિદ્યાધર થયા ત્યાં ભોગ ભોગવીને ચારણશ્રમણ મુનિ પાસે સંયમ લઈને સાધુ થયા અને મહાવિદેહમાં વિચિત્રા જિનેશ્વર ભગવંતોની યાત્રા કરવા ગયા. પ્રભુને વંદના કરીને ૨૭ દેશના શ્રવણ કરવા બેઠા. આ સમયે ચકવર્તિ પ્રભુને વંદના કરીને દેશના સાંભળવા બેઠો. દેશનાને અંતે ચકવર્તિએ પુછ્યું કે ‘ ભરતમાં હાલ ચકવર્તિ કે કેવલી કોઈ વિદ્યમાન છે. ’ ત્યારે પ્રભુએ જણાવ્યું કે ‘ હે ચકવર્તિ રાજા ! ભરતક્ષેત્રમાં કુર્માપુત્ર ગૃહસ્થના વેષમાં માતાપિતાને પ્રતિબ્રોધ કરવા કેવલી હોવા છતાં ઘરમાં જ રહ્યા છે. ’ ત્યારે તે ચારે જણાએ ભગવાનને પૂછ્યું કે ‘ અમને કેવલજ્ઞાન ક્યારે પ્રાપ્ત થશે. ’ ત્યારે તે ચાર મુનિઓને જણાવ્યું કે ભરતમાં રાજગૃહનગરમાં કુર્માપુત્રની પાસે તમેને કેવલજ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે. ’

આ સાંભળીને તે ચારે ચારણ શ્રમણો કુર્માપુત્ર પાસે આવીને મૌન ધરીને બેઠા ત્યારે કુર્માપુત્ર કેવલીએ કહ્યું કે ‘ તમે તીર્થંકર પરમાત્માને નમસ્કાર કરી તેમના વચન વડે મારી પાસે આવ્યા છો ’ આ પછી તેમણે તેમનું પૂર્વભવ સ્વરૂપ કહી બતાવ્યું તેઓ પોતાના પૂર્વભવનું સ્વરૂપ સંભળીને જાતિ-સ્મરણ પામીને ક્ષણે ક્ષણેમાં ચડયા અને કેવલજ્ઞાન પામ્યા આ

પછી તે કેવળીઓ જીનવર ભગંતને વંદન કર્યા વિના કેવલીયર્ષદામાં બેઠા. ત્યારે ઇંદ્રે પૃછ્યું કે ' ભગવંત આ ચાર મુનિઓ વંદન કર્યા વિના કેમ બેઠા. ? પ્રભુએ જણાવ્યું કે તે ચારે મુનિઓ કુર્માપુત્રના મુખથી પોતાનો પૂર્વ ભવ સાંભળીને કેવલી થયા છે.

ઇંદ્રે પૃછ્યું કે ' તે કુર્માપુત્ર ક્યારે દ્રવ્ય ચારિત્ર ગ્રહણ કરશે.' ત્યારે પ્રભુએ જણાવ્યું કે ' આજથી સાતમા દિવસે તે દ્રવ્ય ચારિત્ર સાધુવેષને ધારણ કરશે. તે માતાપિતાને પ્રતિબોધ કરીને કેશ લોચ કરશે. દ્રવ્ય ચારિત્રને લઈ ને દેવોએ રચેલા સુર્વણ કમળ પર બેસીને ધર્મદેશના વડે અનેક ભવ્યાત્માઓને પ્રતિબોધ કરીને મોક્ષ લક્ષ્મીને પામશે.' જઘન્યથી બે હાથની ઉંચાઈવાળા મોક્ષમાં જાય છે. અરે ઉકૃષ્ટથી પાંચશેા ધનુષ્યની કાયાવાળા મોક્ષમાં જાય છે.

હવે પૂજ્ય ગુરુદેવ જણાવે છે કે આત્મ દૃષ્ટિને અપૂર્વ પ્રભાવ આજે પણ દેખાય છે. —

આત્મદૃષ્ટિપ્રભાવેણ, સદાનન્દાસ્સુસંયતાઃ

અધુનાઽપિ ત્રિલોક્યન્તે, વાહ્યદૃષ્ટિપરાઙ્મુખાઃ ॥ ૨૩ ॥

અર્થ :—આત્માની દૃષ્ટિના અપૂર્વ પ્રભાવથી સુસંયમીઓં સદા આનંદનો અનુભવ કરે છે. તેવા બાહ્ય દૃષ્ટિથી વિમુખ રહેલા મહાત્માઓ આજે પણ જોવા મળે છે. ॥ ૨૩ ॥

(વિવેચન—હે ભવ્યાત્માઓ ! આત્માના સ્વરૂપનું જેને જ્ઞાન થાય છે તે આત્માને આ ભવમાં પણ આધિ વ્યાધિ અને ઉપાધિ નથી રહેતી. આવેા આત્મદૃષ્ટિનેા અપૂર્વ મહાન પ્રભાવ જોવાય છે. ક્ષયોપશમ ભાવે જેણે આત્માના દર્શન કર્યા છે. તેવા

આત્માઓ અહિંઆં આ શરીર વડે સર્વ જીવોના અહિંસક સત્યવચની, ચોરીના ત્યાગી, બ્રહ્મચારી, અને પરિબ્રહ્મના ત્યાગી હોવાથી બહારના કારણોથી કોઈપણ જીવની સાથે વર વિરોધ કરતા નથી. તેમજ અંતરમાં પણ છગ, કપટ, કૂડ, પાસ આચરવાની તેમને જરૂર પડતી ન હોવાથી તેવા સંયતી આત્મા સાધુપુરુષો અહિંઆં પણ આનંદ ભોગવે છે.

ભગવાન શ્રી આચાર્ય હેમચંદ્ર સૂરીશ્વરજી કહે છે કે:-

મોક્ષોઽસ્તુમાસ્તુ પરમાનન્દ વેદ્યતે સ્વલુ યસ્મિન્નચિલ
સુખાનિ પ્રતિભાસન્તૈ ન ક્વિન્ચ્ચદિવ ॥૧॥

શુદ્ધ આત્મદ્રષ્ટિના પ્રભાવથી અહીં આજે આનંદ અનુભવાય છે તે મોક્ષની વાનગી જેવો જ હોય છે. તેથી હાલમાં મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય કે ન થાય પણ આત્મત્વાનુભવનો પ્રત્યક્ષ આનંદ તો અનુભવાય છે જ. તે આનંદની પાસે સર્વ સંસારના બધા ગણાતા સુખો કાંઈ હિસાબમાં નથી તૃણ સરખા પણ નથી. આવે અનુભવ આત્મદ્રષ્ટિના ધ્યાનવાલા ચોગીઓ રૂપરૂથ ધ્યાનમાં યા રૂપાતીત ધ્યાનમાં પ્રવૃત્તિ કરનાર આનંદધન, યશોવિજયજી, દેવચંદ્ર આદિ મહાયોગીઓ આ શરીરમાં આજ ભવમાં અનુભવતા હતા. કારણ કે તેઓ પુણ્યલ ભોગ સાતા અશાતા અનુકુલ પ્રતિકુલ બહારના સંયોગો સંબંધો ઉપર દ્રષ્ટિ નહોતા રાખતા તેથી મહા સંયમી એવા મહાપુરૂષો પરમાનંદનો અનુભવ કરતા હતા.

શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ જણાવે છે કે —

નિર્વિકારં નિરાબાધં જ્ઞાનસારમુપેયુષામ્ વિનિવૃત્તપરા-
શાનાં, મોક્ષોઽત્રેવ મહાત્મનામ્ ॥૧॥

જેઓને મન કર્મનો વિકાર નથી કેઈ પણ સંકલ્પ વિકલ્પમય બાધા નથી જે આત્મ જ્ઞાનના સાર રૂપ સમ્યક્ત્વ ફલને પ્રાપ્ત થયેલા છે. અને પર પુદ્ગલની આશા ત્યાગ કરવાથી મોક્ષના જેવી વાનગી રૂપ આનંદ અનુભવે છે ॥૨૩॥

ન્યારે આત્મા સંકલ્પ વિકલ્પોનો ત્યાગ કરે છે. ત્યારે આનંદ મેળવે છે. તે જણાવે છે:—

આત્માઽસંખ્યપ્રદેશેષુ, સ્થીયતે શુદ્ધદષ્ટિઃ

સ્થિરત્વેનાનુભૂયત. ચિદાનન્દમહોદધિઃ

॥ ૨૪ ॥

અર્થ:—આત્મા પોતાના અસંખ્યાતા પ્રદેશમાં રહેલો છે. તે શુદ્ધ દ્રષ્ટિથી સ્થિરતા વડે, ધ્યાન વડે અનુભવ કરતાં જ્ઞાન. દર્શન ચારિત્રરૂપ આનંદ મહોદધિ સ્વરૂપ આત્માનો અનુભવ થાય છે ॥૨૪॥

વિવેચન :—આત્મ સ્વભાવથી જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, વીર્ય-રૂપ સચ્ચિદાનંદનો મહાસમુદ્ર અસંખ્યાત પ્રદેશ થાય છે. તેને યોગાભ્યાસ વડે કર્મપટ્ટા હઠાવીને યોગિઓ પ્રત્યક્ષ રીતે અનુભવે છે. તે આત્મદષ્ટિની પ્રાપ્તિ મોહનીય કર્મની ભયંકર ગાંઠ ન્યારે ભેદાય ત્યાર પછી જ થાય છે. એટલે સંસારમાં સુખ અને દુઃખને ભોગવતાં અકામ નિર્જરા વડે આત્મા બહુ કર્મદલને ભેદ કરીને મોહનીયકર્મની વજ્ર મયમહાકઠણ ગાંઠની નજદીક આવે છે જીવની ત્યાં સુધીની વૈરાગ્ય પ્રવૃત્તિને યથાપ્રવૃત્તિ કહેવાય છે.

તે વખતે મોહનીય કર્મની ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિને ખપાવીને એક કોરાકોડી સાગરોપમથી પણ પલ્યોપનના અસંખ્યાત ભાગે અલ્પ સ્થિતી કરેલી હોય છે.

અપૂર્વ કરણમાં જેમ બલવાન કઠીઆરો કુહાડા વડે રાયણવૃક્ષની બહુ કઠણ ગાંઠને ભેદે છે. તેમ જીવ પણ અપૂર્વ વીર્યાના ફેરવવા વડે કર્મગાંઠને ભેદ કરીને અપૂર્વ કરણને સફલ કરે છે. ત્યાર પછી સમ્યક્ત્વ મોહનીય, મિશ્ર મોહનીય, મિથ્યાત્વ મોહનીય, તેજ અનંતાનુબંધી કષાયની ચોકડીને ખપાવીને જીવ સમ્યક્ત્વ દર્શન એટલે આત્મસ્વરૂપના દર્શન શ્રદ્ધા પ્રાપ્ત કરે છે. આત્મા અસંખ્ય પ્રદેશમય જ્ઞાન, દર્શન ચારિત્ર ગુણ યુક્ત છે. તેમ અનુભવે છે.

જા ગંઠી તા પદમં ગંઠી સમઙ્ચ્છેઓ ભવે વીયં અનિયહિ
કરણં પુણ સમ્મત્ત પુર ક્વહે જીવે ॥૧॥

ગાંઠ સુધી આવવું તેને યથાપ્રવૃત્તિકરણ કહે છે. અને જે ભાવનાથી મોહની ગાંઠ ભેદાય તે અપૂર્વકરણ કહેવાય છે ત્યાર પછી સમ્યક્ત્વ સન્નુબ-આત્મસ્વરૂપની શ્રદ્ધામય દષ્ટિ જે પ્રગટ થવાના સમય સુધીને અનિવૃત્તિ કરણ કહેવાય છે. અને સમ્યક્ દર્શન જે શુદ્ધ પરિણામની ધારાએ થાય છે. તેને અંતરકરણ કહેવાય છે. તે સમ્યક્ત્વ વડે અંતર દ્રષ્ટિ વિકસ્વર પામતી હોવાથી આત્મા પોતાના સ્વરૂપને અનંત જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર, વીર્ય ઉપયોગ તપ વિગેરે સર્વગુણોનો મહોદધિ બાણ છે તેને પ્રગટ કરવા માટે જે આવરણ કર્મો છે. તેને ભેદવાનો નિશ્ચય પણ આત્મદ્રષ્ટિના પ્રભાવથી કરે છે. ॥૨૪॥

આત્મા અંતર દ્રષ્ટિને ક્યારે પ્રાપ્ત કરે તે જણાવે છે:-
ચિત્તં સ્થિરં યદા સ્વસ્મિન્, તદાન્તદ્રષ્ટિભાગ્ ભવેત્;
સોન્તર્ગદેષ્ટિપ્રભાવેન, કાર્યં કિમવશિષ્યતે. ॥ ૨૫ ॥

આત્મદર્શન ગીતા

૬૫

અર્થ :- જ્યારે ચિત્તની યોગ્ય સ્થિરતા આવે ત્યારે જીવ આત્મદ્રષ્ટિવાળો થાય છે, તે અંતરદ્રષ્ટિના પ્રતાપ વા પ્રભાવ વડે કયું કાર્ય કરવામાં બાકી રહે તેમ છે ॥૨૫॥

વિવેચન :- જ્યાં સુધી આત્મા અચંચલતાને ધારણ કરે ત્યાં લગી વસ્તુ સ્વરૂપને પામી શકતો નથી. કહ્યું છે કે

“વત્સ કિં ચશ્ચલસ્વાન્તો, ભ્રાન્ત્વા ભ્રાન્ત્વા વિષીદસિ
નિષિં સ્વસન્નિધાવેત્ર, સ્થિરતા દર્શયિષ્યતિ ॥ ૧॥

હે વત્સ ! તું ચિત્તની અચંચલતા ધરે છે. ત્યાં લગી યથાર્થ સ્વરૂપને તું જાણી શકવાનો નથી જ અને જેમ અચંચલ ચિત્ત વૃત્તિવાલા મૃગો રણમાં (મરૂભૂમિમાં) પાણીની બ્રાંતિથી રખડી ને મરી જાય છે પણ તેની તૃષ્ણા શાંત થાય તેવું પાણી તેમના હાથમાં આવતું નથી. તેમ તું પણ બાહ્ય વિષયોમાં ચિત્ત વૃત્તિઓને સુખની આશા રાખીને દોડાવે છે. પણ તેથી સત્ય સુખનું સ્થાન તારા હાથમાં આવવાનું નથી પણ સ્થિરતા પૂર્વક આત્મ સ્વરૂપ કે જે પૂજ્ય ગુરુઓએ ઉપદેશ્યું છે. તેમાં સ્થિરતા પૂર્વક એકાગ્રભાવે સ્થિર થઈને વિચાર કરી આત્મધ્યાન કર ! તો તારી પાસે જે અંતરમાં પરમનિધાન સ્વરૂપ રત્ન ત્રયી છે તેને પ્રત્યક્ષ કરી શકીશ. અંતરદ્રષ્ટિનો એવો અપુર્વ પ્રભાવ છે કે તેની પાસે અન્ય બાહ્ય હથિયારો મંત્ર તંત્ર વિગેરે શક્તિ નકામી જાય છે. માટે બાહ્ય શક્તિ ઉપર વિશ્વાસ કરવા કરતાં આત્મસ્વરૂપની શક્તિ પ્રગટ કરવા ઉદ્યમવંત થવું. માટે સ્થિરતાથી અંતરભાવે આત્મસ્વરૂપનું ધ્યાન કર ॥૨૫॥

અંતરંગમાં સ્થિરતા લાવવા માટે તું સર્વ જગતના

જીવાત્માઓ પ્રત્યે શુદ્ધ પ્રેમમય બન. એ માટે પૂજ્ય ગુરુદેવ જણાવે છે કે :—

મિત્રભાવશ્ચ જીવેષુ, પ્રમોદઃ સજ્જનેષુ ચ,

કૃપાદૃષ્ટિશ્ચ દીનેષુ, માધ્યસ્થ્યં ભાવયેચ્છુભં. ॥ ૨૬ ॥

અર્થ :-સર્વ જીવો ઉપર મિત્રભાવ સજ્જનો ઉપર પ્રમોદભાવ તથા દીન દુઃખી જીવો ઉપર કૃપાભાવ અને અધર્મિ ઉપર માધ્યસ્થ્ય ભાવને સારી રીતે ધારણ કર ॥૨૬॥

વિવેચન :-જગતના સર્વ જીવો ઉપર પોતાના આત્મા સમાન ગુણસ્વભાવવંત જાણીને મિત્ર ભાવે પ્રેમ કરવો, સમાનેષુ મૈત્રી ન્યાં ન્યાં સમાન સ્વભાવ હોય સમાન વય હોય, સમાન કુલ હોય, સમાન જાતિ હોય તેવા તેવા મનુષ્યો સાથે પ્રાયઃ મત્રી થાય છે. આપણા આત્માના સ્વરૂપ સમાન જગતના સર્વ આત્માઓનું સહજભાવે સમાન સ્વરૂપ હોવાથી સર્વ જીવાત્માઓને આપણા બન્ધુ સમજવા અને તેઓનું ભલું થાય તેવા પ્રયત્નો અવશ્ય કરવા. કોઈપણ જીવ દુઃખી ન જ થાય તેવી ભાવનાને મૈત્રીભાવના પૂજ્ય પુરુષો જણાવે છે. શ્રી હેમચંદ્ર પ્રભુ જણાવે છે કે

માકાર્ષીન્કોઽપિ પાપાનિ મા ભૂત્કોઽપિ દુઃખિતઃ

મુચ્યતાં જગદપ્યેષા મતિમૈત્રી નિગદ્યતે ॥૧॥

કોઈ પણ જીવ પાપોને ન જ કરે. પાપજ દુઃખનું ઉપાદાન કારણ થાય છે. તેવા પાપોનો જો જીવો ત્યાગ કરે તો અશાતાવેદનીય કર્મને ન બાંધે અને કદાપિ પણ દુઃખને નજ પામે. આથી કોઈ દુઃખી ન થાઓ એવું પરમપુરુષો સર્વદા ઇચ્છે છે. આ

આત્મદર્શન ગીતા

૬૭

સર્વ જગત-જગતના સર્વ આત્માઓ કર્મ જંઘનથી સર્વથા મુક્ત થઈને મોક્ષનું નિત્ય સુખ ભોગવનારા થાય. આવો ભાવનામય જે પ્રેમ તેને પૂજ્યો મૈત્રીભાવના કહે છે. જે કે સામાન્ય રીતે સર્વ અજ્ઞાનીઓમાં રાક્ષસોમાં કે હિંસક પશુપક્ષીઓમાં પણ પોતાના અપત્યો-પુત્ર સ્ત્રી આદિમાં વિષયાદિમય પ્રેમરૂપ મૈત્રી હોય છે. પણ તે સાચી મૈત્રી ન કહેવાય. તેમજ રાજ્યના કર્મચારીઓ મુસદ્દિઓ પણ વાણી અને લેખિણીમાં પ્રેમમૈત્રીને વ્યક્ત કરે છે. પણ તે સત્ય શુદ્ધ પ્રેમ રૂપ મૈત્રીભાવ ન સમજવો. સર્વ જીવો પૂર્ણ સચ્ચિદાનંદને ભોગવો એવી ભાવનામય પ્રેમમૈત્રી તેજ સાચી મૈત્રી છે.

ખીજી ભાવના સન્નજનો ઉપર પ્રમોહ ભાવ કરવો જેઓ જગતના કલ્યાણ માટે પોતાના જગત સંબંધી ભોગ સુખોને તિલાંજલિ હર્ષને સાચું સુખ જીવોને કેવી રીતે મળે તે માટે નિરંતર ચિંતવન કરતા, અજ્ઞાનીઓ તરફથી આવતા દુઃખ ઉપસર્ગોને સમતા ભાવે સહન કરતા, વસ્તુ સ્વરૂપને યથાર્થ નિશ્ચય કરીને જગતના કલ્યાણ માટે સતત પ્રવૃત્તિ કરનારા, સન્નજનો સમજવા. તેઓના ગુણોનો જે પક્ષપાત, તંમના ગુણો અને કલ્યાણ મય પ્રવૃત્તિની પ્રશંસા કરવી તે પ્રમોહ ભાવના કહેવાય છે, શ્રી હેમચંદ્ર પ્રભુ જણાવે છે કે

‘અપાસ્તાઞ્જ્ઞેષદોષાણાં વસ્તુતત્ત્વાવલોકિનામ્ ॥ ગુણેષુ પક્ષપાતો યઃ સ પ્રમોદ પ્રકીર્તિતઃ ॥૨૥

અર્થ:-હિંસા અસત્ય, ચોરી, મૈથુન, પરિગ્રહ, ક્રોધ, માન માયા, લોભ, રાગ, દ્વેષ કલેશ, આડી, આળ, ખોટો આરોપ, રતિ,

અરતિ, માયા પૂર્વકનું અસત્ય, મિથ્યાત્વશલ્યરૂપ સર્વપાપમય દોષો અને અજ્ઞાન વિગેરેનો ત્યાગ જેમને યથો છે તેવા તથા જગતના સર્વ રૂપી અરૂપી પદાર્થોના દ્રવ્ય ગુણુપર્યાય-પરિણામોને નામ સ્થાપના દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાલ ભાવ નય પ્રમાણુ વિગેરે દૃષ્ટિથી અવલોકનારા સર્વ તીર્થંકર, ગણુધર, સામાન્ય કેવલી, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક, શ્રાવિકા અને સમ્યક્ત્વ ગુણુવંત વિગેરેની ઉત્તમ પ્રવૃત્તિ કે જે જગત કલ્યાણુકારી હોય તેની મનમાં આહ્લાહ પૂર્વક પ્રશંસા કરવી તે પ્રમોહ ભાવના સમજવી

ત્રીજી ભાવના દીન દુઃખી જીવોને દેખીને હૃદયમાં દયા અનુકંપા કરવી તેઓને દુઃખથી મુક્ત કરવા આપણાથી જે શક્ય હોય તેવી પ્રવૃત્તિ કરવી તે કરુણા કહેવાય છે. શ્રીહિમ-ચંદ્ર પ્રભુ જણુવાવે છે કે:—

દીનેષ્વાર્ત્તેષુ મીતેષુ યાચમાનેષુ જીવિતમ્,

પ્રતિકારપરા બુદ્ધિઃ કારુણ્યમભિધીયતે ॥ ૩ ॥

અર્થ:—દીન એટલે દુઃખી દ્રવ્યથી રાગ પીડાથી આજીવિકાના અભાવથી ભયંકર ઉલ્લંઠોના ઉપદ્રવથી જે દુઃખી તે દ્રવ્યથી દુઃખી જાણુવા અને મિથ્યાત્વ અજ્ઞાન પાપ શાસ્ત્રોના અભ્યાસથી કુમાર્ગમાં પડેલા અનંત ભવ પરંપરામાં નિરંતર દુઃખો ભોગવનારા ભાવ દુઃખી સમજવા. તેમજ નવા નવા વિષય ભોગની લાલચથી પ્રયત્ન કરતા છતાં જેમની ઇચ્છા પુર્ણ થતી ન હોવાથી નિરંતર આર્તધ્યાનમાં પરેલા રાવણુ જેવા આર્તો જાણુવા.

આત્મદર્શન ગીતા

૬૯

દ્રવ્યથી દુઃખી આત્મ જે રોગથી પીડાતો હોય તેને દુઃખથી મુક્ત કરવા હવા તથા દ્રવ્યદાન કરવું, લયકારક ગુંડાથી ખીક પામેલાને રક્ષણુ આપવું તે પણ કર્ણુ લાવના કહેવાય છે અને લાવથી દુઃખીઓ તથા દીનો પ્રત્યે તેમનું અજ્ઞાન નષ્ટ થાય સમ્યગ્જ્ઞાન દર્શનને પ્રાપ્ત થાય તેમજ વ્રત નિયમ શૈચતા પાળી શકે તેવી તેઓને સહાય કરવી તે લાવ હયા સમજવી.

અશુભ આચરણમાં અત્યન્ત રકત હોય, ધર્મી પ્રત્યે દ્વેષ કરતા હોય મારણાંતિક ઉપસર્ગ કરનારા હોય તેવા અધર્મિ આત્માઓ પ્રત્યે પણ અમૈત્રી ન કરવી પણ તેવો પ્રત્યે માધ્યસ્થ લાવ-ઉપેક્ષા લાવ ધરવો, શ્રી હેમચંદ્ર સૂરવિર જણાવે છે કે :-

કુરુકર્મેસુ નિઃશક્ક, દેવતાગુરુનિન્દિષુ, આત્મશંસિષુ યો-
પેક્ષો, તન્માધ્યસ્થમુદીરિમ્ ॥ ૪ ॥

અર્થ:- જે પાપત્મા અલક્ષ્યલક્ષક, અગમ્યગામી, અપેયનું ખાન કરનારો, મુનિ ઋષિ સ્ત્રી ખાલ બ્રુશુ ધાતક હોય, અઠારે પાપમાં પ્રવૃત્ત હોય, જેનામાં પૂજ્ય અપૂજ્યનો વિવેક ન હોય, દેવગુરુ ધર્મને નહિ માનનારો હોય, તેમજ પૂજ્યો ઉપર ઓટા આળ કલંક ચડાવીને ખાનગીમાં કે જાહેરમાં ભારે નિંદા કરનારો હોય, પાપથી દુઃખ ભોગવવા નરક તિર્યચમાં જન્મવું પડશે તેવા ભય વિનાનો હોય, દેવગુરુને ભયંકર ઉપસર્ગ, પરિશ્રમ, અને દુઃખ આપનારો હોય તેના પ્રત્યે ક્રોધ કે શાપ નહિ આપતાં માધ્યસ્થતા- ઉપેક્ષા લાવને ધારણુ કરવો.

આ ચાર ભાવનાવડે આત્માને અનાદિકાગથી વળગેલા કર્મનો નાશ થતાં આત્મદર્શનની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે.

આ ચાર ભાવના જે કાર્ય કરે છે તે પૂજ્ય શ્રી જણાવે છે

મૈત્ર્યાદિભાવનાયુક્તો, હંસઃ પ્રાપ્નોતિ શુદ્ધતામ્ ;

શુદ્ધતાયાઃ પ્રકર્ષેણ, સાક્ષાદાત્મા પ્રદેશ્યતે.

॥ ૨૭ ॥

અર્થ :-આચાર મૈત્રી પ્રમોદ કૃષ્ણા માધ્યસ્થ ભાવના ભાવનારો હંસ-આત્મા શુદ્ધતાને પામે છે આમ શુદ્ધતાની ઉત્કૃષ્ટ અવસ્થાથી આત્મા સ્વયં આત્મદર્શન-સાક્ષાત્કાર કરે છે. ॥૨૭॥

વિવેચન :-આત્માને હંસની સાદૃશ્યતા આપીને પૂજ્ય શુદ્ધેવ જણાવે છે કે જે હંસ ઉન્નવલવર્ણો છે તેમ આત્મા સ્વસત્તાએ કર્મની અવિવક્ષામાં સ્વરૂપથી ઉન્નવલ છે. અથવા તેના મધ્યભાગે નાભિમાં રહેલા આઠ રૂચક પ્રદેશો સદા નિરાવર્ણ હોવાથી ઉન્નવલ છે. તે ઉન્નવલતાના યોગે કાલ પરિપકવ થતાં સર્વ પ્રદેશોને પાંચ કારણુની પ્રાપ્તિ થતાં ઉન્નવલ કરી શકે છે.

આત્મા મૈત્રી પ્રમોદ કાકૃષ્ણ માધ્યસ્થ ભાવના ભાવતો છતો નિરંતર તેના અભ્યાસથી જેમ જેમ ભેદ પામતો જાય છે. તેમ તેમ મોહના આવરણો વિલય કરતો છતો છેવટે પ્રત્યક્ષ આત્માના સ્વરૂપને જ્ઞેનારો થાય છે. એટલે પ્રથમ સંસારના દુઃખોને પોતાથી અનુભવ કરતો અથવા ભાગ્યવંતીના વિષયોના ઉપભોગોને દેખી તેવા ભોગની ઈચ્છા કરતો અજ્ઞાન ભાવે તપ કરતો કેટલાક કર્મને ખપાવતો આત્મા યથાપ્રવૃત્તિ કરણુ કરે છે. પણ બંને સદ્ગુણના યોગે સમ્યગ્જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તો સર્વ

આત્મદર્શન ગીતા

૭૧

જગત જંતુ પ્રત્યે મૈત્ર્યાદિલાવના કેળવતો છતો મોહનીય કર્મની સાતપ્રકૃતિને ખપાવતો છતો અપૂર્વકરણ અનિવૃત્તિ કરણ કરીને સુદેવ, સુગુરુ સુધર્મની ઉપર પ્રેમપૂર્વક રૂચિ કરતો સમ્યક્ત્વ સ્વરૂપ આત્મ દર્શનને હંસ આત્મા પ્રાપ્ત કરે છે.

તે સમ્યગ્દર્શની આત્મા સુદેવ સુગુરુ સુધર્મની આરાધના કરતો મૈત્ર્યાદિલાવના બલ વડે દેશવિરતિ અને સર્વ ચારિત્રને અનુક્રમે પ્રાપ્ત કરી ગુણ શ્રેણીમાં વધતો આત્મ ધાતક કર્મોને આત્મવીર્ય વડે ધાત કરીને કેવલજ્ઞાન અને કેવળ દર્શન યુક્ત થઈને પુર્ણ આત્મ દર્શનને પ્રત્યક્ષ અનુભવે અને જગતના સર્વ આત્માઓને પણ તે સત્તાથી પોતાના સમાન શક્તિવંત બાણે છે.

તે માટે શ્રીમાન આત્મયોગી શ્રી દેવચંદ્રજી સુવિધિનાથ લગવાનના સ્તવનમાં જણાવે છે કે:—

તુમ પ્રભુ બાણુગ સર્વ જગ દેખતા હો લાલ સર્વ જગ દેખતા નિજ સત્તાએ શુદ્ધ સહુને લેખતા હો લાલ સહુને લેખતા પરપરિણુતિ અધવેષપણે ઉવેખતા હો લાલ, અધવેષપણે ભોગ્યપણે નિજશકિત અગવેષતા હો લાલ ગવેષતા,

અર્થ :- હે પરમાત્મા સુવિધિ જિનેશ્વર તમે તો આખા સર્વ જગતને જીવ, પુદ્ગલ, ધર્મ, અધર્મ, આકાશ કાલ રૂપે છે. એ દ્રવ્યથી વ્યાપક છે. તેને નિરંતર જ્ઞેય ભાવે રાગ દ્વેષ ના અભાવથી બેઈ રહ્યા છો. તેમજ સર્વ ભવ્યાત્માઓને પણ જીવો છો સર્વ આત્માઓને ચૈતન્યમય પોતાના સમાન સર્વ આત્મઋદ્ધિમય પૂર્ણ છે તેમ બાણુ છો પણ તે સર્વ આત્મા-

ઓની આત્મઋદ્ધિ મોહ અજ્ઞાનાદિ કર્મના ભયંકર આવરણથી હાથ ગઈ હોવાથી તેઓ પોતાનો શુદ્ધ આત્મ સ્વભાવને નહિ જાણતા હોવાથી ચારગતિ ચોરાસી લાખ ચોનિઓમાં ભમે છે પણ દરેક આત્મા સત્તાથી અનંત જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર વીર્ય ઉપયોગમય નિજગુણોનો કર્તા ભોકતા તેમાં જ સદા વિચરનારો અનંતગુણોનો સ્વામી છે તેથી સર્વ આત્માઓ પણ આત્મ સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર નિશ્ચયથી કરી શકે છે માટે સર્વજીવોએ એવી ભાવના કેળવવા નિરંતર પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

अहिंसा सत्यमस्तेयं, ब्रह्मचर्यमकिञ्चनम् ;

अमक्षयवस्तुसंत्याग, आत्मदर्शनहेतवः

॥ ૨૮ ॥

અર્થ:-આત્મદર્શનની અભિલાષા રાખનારે અહિંસા-સત્ય-અચૌર્ય-બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ વ્રતો તથા અભક્ષ્ય લોજનનો ત્યાગ અવશ્ય કરવો જોઈએ. કારણ કે તે તેના હેતુઓ છે. ॥૨૮॥

વિવેચન:-આત્મ દર્શનને ઈચ્છનારા મહાનુભાવોને યમ નિયમ આસન શૌચ ધ્યાન જ્ઞાન શ્રદ્ધારૂપ ઉત્તમ ચારિત્ર અવશ્ય જરૂરી છે. તે યમમાં અહિંસાની પ્રથમ જરૂર છે. સર્વ જીવોને આપણી જેમ સુખશાતા પ્રિય છે. તેથી જે આચરણથી આપણને દુઃખ લાગે તેવી આચરણ આપણે અન્ય પ્રત્યે ન કરવી આપણને જીવવું સ્વતંત્ર વિચરવું પ્રિય છે. તેમ અન્ય સર્વ જીવોને પણ તેવું પ્રિય હોવાથી કોઈને દુઃખ-અશાતા થાય કે મરણ થાય તેવી આચરણ આત્મદર્શનના અભિલાષીઓએ ન કરવી જોઈએ. અહિંસાનું સ્વરૂપ શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ જણાવે છે કે:-

न यत्प्रमादयोगेन, जीवितव्यव्यपरोपणम् त्रसानां स्थाव-
राणां च तदहिंसाव्रतं मतम् ॥ १ ॥

અર્થ :- અજ્ઞાન સંશય વિપર્યય અને પ્રમાદના યોગે જે સ્થાવર એકેન્દ્રિય અને ત્રસ-એ ઇન્દ્રિયાદિથી પંચેન્દ્રિય સુધીના જીવોની હિંસાનો ત્યાગ કરવો તે અહિંસા. સર્વ જીવોને પોતાના સમાન ગણીને કોઈનું મન તથા કાયાને દુઃખ ન થાય તેવી આપણી મન વચન કાયાની જે પ્રવૃત્તિ તેને પરમપૂજ્યો અહિંસા કહે છે. તેવી અહિંસા આત્મસ્વરૂપના અભિલાષીએ અવશ્ય પાળવી જોઈ એ

સત્ય સાચું જોલવું કોઈને પણ છીતરવું નહિ કે ખોટો અનર્થ થાય તેવી બુદ્ધિ સલાહ ન આપવી. શક્તિ હોય તો સત્ય સદાચરણનો ઉપદેશ આપવો તે સત્ય વચન કહેવાય છે. શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ મહારાજ જણાવે છે કે

प्रियं पथ्यं वचस्तथ्यं, सूनुतव्रतमुच्यते, तत्तथ्यमपि नो
तथ्यमप्रियं चाहितंच यत् ॥२॥

જે વસ્તુ જેવી હોય તેવી કહેવી તે તથ્ય કહેવાય છે પણ તે સાંભળનારને પ્રેમ ઉપજાવે તેમજ આત્માનું હિત કરનારું હોય તેને સત્ય વચન સમજવું. જે પ્રિય હોય પણ આત્મ હિત કરનારું ન હોય તે તથ્ય હોય તો પણ અસત્ય સમજવું. જે પરમાર્થ દ્રષ્ટિએ સત્ય હિતકર હોય તેવું વચન આત્મદર્શનમાં ઉપકારક થાય છે. ॥૨॥

અસ્તેય-ચોરીનો ત્યાગ કરવો. પારકી વસ્તુ કે જેના આપણે માલિક નથી તેને લેવી વાપરવી કે ઇચ્છા થાય તેમ ઉપયોગ

કરવો, તે ચોરી કહેવાય છે. અન્ય મનુષ્યોનું ધન, સુવર્ણ, રૂપું, હિરણ્ય, ધાન્ય વિગેરે નવ પ્રકારની જે મિલકત તથા સ્ત્રી દાસ દાસી ગાય ભેંસ બકરી ઊંટ ઘોડો બળદ વિગેરે ધર હાટ વિગેરે સ્થાવર જંગમ મિલકત હોય તે તેના માલિકની આજ્ઞા મળ્યા પહેલા આપણાથી ન લેવાય ન વપરાય, જે વાપરીએ તેા ચોરી જ ગણાય.

ભગવાન શ્રી હેમચંદ્રસૂરિવર જણાવે છે કે:—

અનાદાનમદત્તસ્યાઽસ્તેયવ્રતમુદીરિતમ્, બાહ્યપ્રાણા નૃણા
મર્થો હરતા તં હતા હિ તે ॥૩॥

અર્થ :- ધનધાન્ય આદિ વસ્તુઓ તેના માલિકે આપણને સમર્પણ ન કરી હોય અથવા અમુક સત્ય માટે વાપરવા આપી ન હોય તે વસ્તુને ન ગ્રહણ કરવી તે અસ્તેય-અર્થૈય વ્રત સમજવું. તે વસ્તુઓ ઋદ્ધિઆં સામાન્ય રીતે ચાર પ્રકારે ગણાવી છે તે

સામીજીવાદત્તં, તિત્થયરઅદત્તં તહેવં ય ગુરુહિં એવમ
દત્તં ચઊહા પન્નત્તં વીયરાયેહિં ॥ ૧ ॥

કોઈ પણ વસ્તુ કે જે આપણને ઉપયોગી લાગતી હોય તેા પણ તેના માલિકની રજા વિના વાપરવી લેવી ભોગવવી તે ચોરી ગણાય છે. જીવો કે જે ચાર છ સાત આઠ નવ અને દશ પ્રાણોને ધરનારા છે તેની ઇચ્છાને બાધ્યા વિના લેવું તે જીવાદત્ત અથવા ગૃહસ્થાને સ્ત્રી દાસદાસીની ઇચ્છા ન હોવા છતાં તેના ઉપર બલાત્કારથી વ્યભિચાર કરવો તે પણ જીવાદત્ત ચોરી જ સમજવી.

આત્મદર્શન ગીતા

૭૫

સાધુ સાધ્વીએ શ્રાવક શ્રાવિકા અને સમ્યગ દર્શનિએને તીર્થંકર પરમાત્માએ જે જે ક્રિયા વ્યવહાર ન કરવા આજ્ઞા કરી હોય તેવી ક્રિયા અનુષ્ઠાન આચરણા કરવી તે તીર્થંકર અદત્ત કહેવાય અથવા જે તત્ત્વ જ્ઞાન વ્યવહાર વિગેરે પરમાત્માએ નિષેધ કર્યા હોય તેવા તત્ત્વની પરમાત્માની વિરુદ્ધ રીતે ઉપદેશવી અને પોતે પ્રરૂપેલાં ગ્રન્થોમાં પરમાત્મા કે આચાર્ય ગણધરોના નામે ચકાવીને પોતાની વાત સત્ય ઠરાવવા જે પ્રવૃત્તિ થાય તે તીર્થંકર અદત્ત કહેવાય. ગુરૂ અદત્ત પૂજ્ય ગુરૂઓ-આચાર્યોએ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવને અનુકુળ ન લાગવાથી જે ક્રિયા અનુષ્ઠાને ગોચરી વિહાર અધ્યયનની શિષ્યાદિકને અનુમતિ ન આપી હોય-રજા ન આપી હોય તેવી કોઈપણ આચરણા કરવી તે ગુરૂની આજ્ઞા ન હોવાથી ગુરૂ અદત્ત કહેવાય છે. એ ચાર પ્રકારની ચોરી કે જેમાં સર્વ સૂક્ષ્મ કે સ્થૂલ ચોરી પણ આવી જાય છે. તેનો આત્મદર્શનના અભિલાષીએ ત્યાગ કરવો જોઈએ. તેમજ વ્યવહારમાં ધનધાન્ય વિગેરે નવ પ્રકારનો પરચિત્રક તેના માલિકને દશ પ્રાણ જેટલો પ્રિય છે કારણ કે તે વડે તેનું બાહ્ય જીવન નભાવીને વ્યવહારમાં સર્વની સાથે બાહ્ય આનંદ ભોગવે છે તેનો જો અપહાર થાય કે નાશ થાય તો તેનું જીવન બહુ મુશ્કેલ બને છે તેથી તેવી ચોરી કરનારો તે આત્માનો ધાતક થાય છે માટે આત્મદર્શનના અભિલાષીએ તેવી ચોરીનો ત્યાગ કરવો.

ચોથું વ્રત મૈથુન ત્યાગ રૂપબ્રહ્મચર્ય કહેવાય છે. બ્રહ્મ એટલે આત્મ સ્વરૂપ જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રમાં રમણું તે બ્રહ્મચર્ય કહેવાય

બ્રહ્મણિ ચરતીતિ બ્રહ્મચર્યં આમ નિર્ચુકિતથી અર્થ થાય છે. નિષ્પ્રયયથી તેજ સત્ય બ્રહ્મચર્યં છે કે જે આત્મ સ્વરૂપમાં પરમાત્માના ગુણોમાં સાલંબન કે નિરાલંબન ધ્યાનમાં અલેદલાવે લીન થવું પણ તે આપણા માટે હજુ કઠણ હોવાથી વ્યવહારમાં બ્રહ્મચર્યં એટલે શરીરના વીર્યં ધાતુની રક્ષા કરવી, મન વચન કાયાથી પાંચ ઈંદ્રિયોના વિષયોથી મનને દુર રાખવું, રસાસ્વાદ ન કરવો, શરીરને અલંકાર વાળું ન કરવું. સ્ત્રીની હાંસી મશકરી ન કરવી, સ્ત્રી પુરૂષોના શૃંગારો ન જોવા, સ્ત્રી સાથે એકાંતમાં વાતો ન કરવી, અને અત્યંત લોજન ન કરવું, રાત્રીએ આહાર ન કરવો તેમજ સ્ત્રીની મૂર્તિ છબીને વારંવાર ન જોવી, દેવ દેવીના શૃંગારો કે હાવભાવ કટાક્ષાદિ ન જોવા, શૃંગાર રસમય કાવ્ય નાટકો ન વાંચવા વિચારવા. તેથી દ્રવ્ય બ્રહ્મચર્યંનું રક્ષણ થશે.

પૂજ્યશ્રી હેમચંદ્રસૂરીશ્વર આ માટે જણાવે છે કે:-

દિવ્યૌદારિકકામાનાં કૃતાનુમતિકારિતૈઃ

મનોવાકાયત્યાગો બ્રહ્માષ્ટાદશ ધીમતામ્ ॥૪॥

અર્થ :-દિવ્ય-વૈક્રિય શરીરવાલા દેવદેવીઓ અને ઔદારિક શરીરવાલા મનુષ્ય તિર્યંચોની પુરુષ તથા સ્ત્રીઓની સાથે વિષય લોગ કરવો, કરાવવો અને તેને દેખી જાણીને વખાણવો અનુ-મોહન કરવું તેવા છ પ્રકારના મૈથુનની મનથી વચનથી તથા કાયાના યોગ વડે પ્રવૃત્તિ કરવી તે મૈથુનના અઠાર લેકો થાય છે. તેવા મૈથુનને આત્મદર્શનના વાંચ્છુએ સર્વથા ત્યાગ કરવો.

તેમજ વસ્તુની મમતા મૂર્છાનો પણ આત્મદર્શન વાંચ્છુ ત્યાગ કરે છે.

શ્રી હેમચંદ્ર પ્રભુ જણાવે છે કે :-

સર્વભાવેષુ મૂર્છાત્યાગઃ સ્યાદપરિગ્રહઃ, યદસત્સ્વપિ જાયતે
મૂર્છયા ચિત્તવિપ્લવઃ ॥ ૫ ॥

જગતના સર્વ દ્રવ્યો-ક્ષેત્રો કાલ અને ભાવ રૂપે જે પદાર્થો વર્તે છે. તેમાં તે મારા છે હું તેનો માલિક છું એવો આસક્તિ ભાવ એટલે ગૃહ્ણિભાવ તેને મૂર્છા કહેવાય છે. આ મૂર્છાનો ત્યાગ તે અપરિગ્રહ છે. કળ્પનામાં ન હોય તો પણ મેળવવા અને લોગવવાની ભાવના થાય છે. તે મૂર્છાના યોગે આત્મા દુર્ગતિમાં જાય છે. મૂર્છાનો ત્યાગ કરનારો કર્મમલથી પણ મુક્ત થઈને પરમાનંદ પામે છે.

શ્રી હેમચંદ્રપ્રભુ જણાવે છે કે

ત્યક્તપુત્રકલત્રસ્ય મૂર્છામુક્તયોગિનઃ

ચિન્માત્રપ્રતિવદ્ધસ્ય, કા પુદ્ગલનિયન્ત્રણા ॥૧॥

અર્થ:-જેમણે પુત્ર કલત્ર ધનધાન્ય સુવર્ણાદિનો ત્યાગ કરેલ છે. અંતકરણમાંથી પણ મમત્વ મૂર્છાનો એટલે કે વસ્તુ મેળવવા, લોગવવા, અને રક્ષણ કરવાના મમત્વથી મન વચન કાયાથી સર્વત્ર મૂક્ત થયેલ છે. એક માત્ર ચિન્મય જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર રૂપ આત્મ સ્વરૂપમાં મનને અલેદ ભાવે જોડી દીધું છે, તેવા યોગી પ્રવરો કે જે તત્ત્વજ્ઞ મુનિવરો છે તેમના પાદકમલમાં હીરા મોતી માણેક સુવર્ણાદિ અથડાય લોક મહોત્સવ મહિમા કરે દેવ કિન્નરની નારીઓ સુંદર કંઠથી ગુણ આમ કરે તો પણ તેમાં રાગ દ્વેષ ન જ થાય. તેવા મહાન

શુભવંતોને પુદ્ગલ સમુદની કેઃઈ પ્રતિબંધકતા નથી જ લાગતી કારણ કે મન જ આત્મ સ્વરૂપમાં જોડાયેલું છે. આ ઉપર એક દૃષ્ટાંત આપે છે.

અયોધ્યા નગરીમાં શ્રીવર નામનો એક રાજા અત્યંત મિથ્યાદ્રષ્ટિવાળો હતો. તેને એક શ્રીકાંત નામનો યુવાન પુત્ર હતો. તે રૂપ લાવણ્ય અને બુદ્ધિકૌશલ્યતાથી યુક્ત હતો. વિનય વિવેક અને વિચારવંત હોવાથી સદ્ગુરૂ પાસેથી શાસ્ત્ર તેના અર્થ પરમાર્થને સમજવા સાંભળવામાં બહુ જ રસિક હતો. તેમજ બાલ્ય અવસ્થાથી જ વિષય ભોગની લાલચમાં નહોતો. રૂપ સૌભાગ્ય અને શૌર્યવ વડે આકર્ષાઈને અનેક રાજાઓ મહારાજાઓ પોતાની કન્યાઓ કુમારને પરણાવવા રાજા ઉપર પોતાના પ્રધાન પુરૂષો સાથે મોકલતા હતા. તેઓએ રાજાની આજ્ઞાથી શ્રીકાંત પાસે આવીને દાસી તરીકે અમોને આપના ચરણની સેવા આપો એમ વિનંતિ કરવા લાગી ત્યારે તે કુમારે તેમને પુછ્યું કે ‘હે બાળાઓ તમે તમારા માતપિતાના ઘરને છોડીને અહિં શા કારણે આવ્યાં છો? ત્યારે તે કન્યાઓએ જણાવ્યું કે તમારા ઉપર પતિપણાની અમારી અભિલાષાથી અત્યંત રાગ સ્નેહ પ્રેમથી અહિંઆં આવ્યાં છીએ. તમને જ અમે ઈષ્ટ કાંત-પતિરૂપ ઈચ્છીએ છીએ, ત્યારે કુમાર શ્રી કાંત જણાવે છે કે પરમાત્મા એવા વીતરાગ ભગવંતોએ જણાવ્યું છે કે :-

વિસયસુહં દુઃસ્વંચિય, દુઃસ્વપહિઆરઓતિ ॥ ૧ ॥

હે ભાગ્યવંત કન્યાઓ પરમાત્મા જણાવે છે કે વિષય સુખને જગત જો કે પરમ સુખ રૂપ માને છે અને પુણ્ય

યોગથી પ્રાપ્ત થાય છે. પણ તત્ત્વથી વિચારતાં તે દુઃખ રૂપજ છે. જેમ લુપ્તસ આદિ ત્વગ્ રોગીઓને હવાઓના કડવા કષાયેલા ખાટા તીખા એવા અચ્ચિકર ઉકાળાઓ પાય છે. તે શું સરસ લાગે છે? નથી જ લાગતા તેા પણ રોગને દુર કરવા લેવા પડે છે. પણ વસ્તુતઃ પ્રત્યક્ષ દુઃખ રૂપ જ છે. તેમ વિષય સુખને ઉપચારથી સુખ રૂપ મહા સુખરૂપ કલ્પવામાં આવે છે તે માત્ર ઉપચારથી સુખ કહેવાય છે પણ વસ્તુતઃ તે સત્ય સુખરૂપ નથી જ. ઉપચારમાં વસ્તુતઃ સત્યતા એકાંતે નથી જ હોતી, સાતા અને અસાતા વસ્તુતઃ કર્મરૂપે જ છે. અને તે વિષય-ભોગો આસક્તિથી થતા હોવાથી કર્મબંધમાં મૂલ કારણ ઉપાદાન કારણ થાય છે. બીજ રૂપે પરિણામ પામે છે. તેમ જ ભવ—સંસારનો વૃદ્ધિ પરંપરાના મૂલ કારણ થાય છે. તેથી તે વિષયોમાં લોલીભૂત થયેલાને પરમાત્માએ ઉપદેશેલ ધર્મક્રિયા કરવા માટે અવકાશ પણ જરા મલતો નથી અને તેથી મહા પુણ્યાનુબંધિ પુણ્યયોગે શરીર કુલ વય આયુષ્ય નિરોગતા સદ્ગુરુ સંયોગ શ્રવણની તત્પરતા વિગેરે સુંદર સર્વ સામગ્રી મળે છે તે જો વિષયમાં એતપ્રોત થવાય તેા ધર્મના યોગે મળેલી સર્વ સામગ્રીનો સંયોગ આયુઃક્ષય થતાં તિન્દુલ જાય. તેથી તત્ત્વમય ધર્મ આરાધના માટે પ્રાપ્ત કરાયેલા માનવ દેહને અન્ય ઉપયોગમાં લેવો ન જોઈએ તે ઉપર મમત્ત્વ ન કરવો જોઈએ. તેા પછી અન્યના દેહ ઉપર રાગ પ્રીતિ કડાપણવંત એવો પુરુષ કેમ કરે? માટે મારો રાગ-પ્રેમ કેવલજ્ઞાન દર્શન ચારિત્રને પૂર્ણ પામેલા અરિહંતો, સિદ્ધ પરમાત્માઓ અને તે માર્ગમાં સતત પ્રવૃત્ત થયેલા પૂજ્ય

શુદ્ધો ઉપર જ છે. મને તેવા પૂજ્ય પરમાત્માએ ખતાવેલા આત્મ સ્વરૂપ દર્શનના માર્ગે ગમન કરવામાં એકાંત રાગ પ્રેમ થયેલો છે. તેથી હે ભાગ્યવંત કન્યાઓ જે અનર્થનું પ્રધાન કારણ વિષય લોગ છે તેના ઉપર કોણ એવો મૂર્ખ હોય કે રાગ કરે ? પરમસુખી એ વીતરાગજ છે. કારણ નિજ સહજ સ્વભાવમાં નિરંતર પરમાનંદનો અનુભવ કરે છે. મને તેમના ઉપર અનન્ય અકૃત્રિમ અપૂર્વ પ્રેમ જાગેલો હોવાથી અન્ય પુદ્ગલના લોગોમય તમારા રૂપ લાવણ્ય મય શરીર ઉપર રાગ કરવો યોગ્ય નથી. તેમજ તમારે પણ મારા શરીર ઉપર રાગ કરવો તે યોગ્ય નથી જ. પણ આત્મના દર્શનની પ્રાપ્તિ માટે સર્વ આત્માઓને અવિકારી પ્રેમથી આત્મ ભાવે માની શુદ્ધ આત્મપ્રેમ કરવો તે જ યોગ્ય છે.

આમ કુંવર શ્રીકાંતને ઉપદેશ સાંભળીને તે સર્વ કન્યાઓ સમ્યગ્ બોધ પામીને પુદ્ગલ લોગના રાગને મન વચન કાયાથી ત્યાગ કરીને આત્મભાવે ભાવના ભાવતા શ્રી કાંત કુમાર સાથે સદ્ગુરૂ પાસે ચારિત્ર લઈને તપ જપ અધ્યયન જ્ઞાનાભ્યાસ ધ્યાન વડે અશુભ કર્મનો ક્ષય કરીને કેવળજ્ઞાન કેવળ દર્શનને પાળી તેવી જ રીતે આ બાહ્ય દેખાતા પુદ્ગલ મય પદાર્થોમાં તથા પુત્રાદિકમાં જે રાગ થાય તે કોઈને પણ જરાએ આત્મહિત માટે નથી જ થતો. અપરિગ્રહથી મમતાના ત્યાગથી ભવ્યાત્માઓ પૂર્ણ આત્મદર્શન કરી શકે છે.

હવે અમ્મદ્ય પદાર્થોનો ત્યાગ પણ તે માટે અવશ્ય ઉપયોગી છે. જે આર્યોની કૈટીમાં ગણાય છે. તેઓએ અવશ્ય

અગમ્ય અલક્ષ્ય અપેય વિગેરે અશુદ્ધ આહારાદિનો ત્યાગ કરવો જઈએ. તો જેને આત્મ સ્વરૂપ દેખવા બાણુવા ની ઈચ્છા હોય, તે માટે પ્રયત્ન કરતા હોય તેવા મહાનુભાવને આહાર શુદ્ધિ, વ્યવહાર શુદ્ધિ અને આચરણા શુદ્ધિની વધારે જરૂર છે. ભગવાન હેમચંદ્રસૂરીશ્વર દેવ જણાવે છે કે

મદ્યં માંસં નવનીતં મધૃદુમ્બરં પશ્ચકમ્, અનન્તકાય-
મજ્ઞાતફલં રાત્રૌ ચ મોજનમ્ ॥૧॥

આમગોરસ સપૃક્તં દ્વિદલં પુષ્પિતૌદનમ્, દધ્યહર્દિં
તયાતીતં, કુથિતાન્નં ચ વર્જયેત્ ॥૨॥

અર્થ-મદ્ય એ પ્રકારનું છે. એક વૃક્ષના પુષ્પોમાંથી મહુડા વિગેરે તથા અનાજના લોટ વિગેરેને કોહડાવીને ઉકાળીને બનાવાતું એમ બન્ને ઘેન કરનારા હોવાથી ત્યાજ્ય છે. તેમજ માંસ જલચર-માછલાં મગર તથા સ્થલચર-ગાય ભેંસ બકરા ઘેંટા આદિ, ખેચર-મોર ચકલા કબુતર વિગેરેના માંસ ચરખી લોહી વિગેરેનો આહાર આ માનવ માટે અવશ્ય ત્યાજ્ય છે

તેમજ મધમાખીઓએ બનાવેલું ભમરીઓએ બનાવેલું કૌત્તિકા એ નામની અત્યન્ત નાની જાતની જીવ રાશી થાય છે. તે પણ મધ બનાવે છે. તેના મધને કુત્તીચુ મધ કહેવાય છે એમ ત્રણ પ્રકારના મધ થાય છે. તેમાં તે જીવોના મુખની લાજ હગાર કે મુત્ર પણ આવતા હોય છે. આથી મધને અલક્ષ્ય તરીકે મહર્ષિઓએ જણાવ્યું છે.

અનંતકાય વનસ્પતિના ફળફૂલ પત્ર કંદ વિગેરે, અને ખડું-
 ખીજ વાલા ફલો અલક્ષ્ય છે. તેમજ નવનીત-માખણ ગાય બકરી
 ઘેટા ભેંસના દૂધથી બનેલા દહીંની છાશ કરતાં ઉપર સ્નેહ
 મય માખણ આવે છે. તે જ્યાં સુધી છાશ સાથે સંબંધિત
 હોય ત્યાં લગી લક્ષ્ય રહે પણ છાશથી બુદ્ધિ પાડતાં અલ-
 ક્ષ્ય થાય છે. તે ખાવા યોગ્ય નથી. રાત્રીએ ભોજન કરવું તે
 પણ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. તેમજ જે ફલના નામ કે ગુણ બાણતા
 ન હોઈએ તેવા અને મૃત્યુ કરનારા વિષો વિગેરેને મહર્ષિઓ
 અલક્ષ્ય જણાવે છે. તેમજ વડપીંપળ, ઉંખરો કાલુંખર ટીંબ
 રૂના ફલોને ટેટા કહેવાય છે તેમાં બહુ ખીજ વર્તે છે. તે
 સાથે બહુ જીવાત તેમાં ઉપજતી હોવાતી ત્રસતું
 પણ લક્ષણ થાય તેથી તે પણ સર્વથા આર્યોને ખાવા
 યોગ્ય નથી તેમજ કાચું દહિં છાશ અને દુધ કઠોળ
 -કે જેને દ્વિફલ કહેવાય છે, તેની સાથે ભોજનને ખાવા
 યોગ્ય નથી. કારણ કે તેમાં તેવર્ણની ધયિજો તરત જ ઉપજી
 જાય છે. તેમજ વાસી અન્ન કે જે રંધાયા પછી રાત્રીએ
 રાખવામાં આવ્યા હોય તે તેવા ભાત રોટલી રોટલા વિગેરે
 અલક્ષ્ય સમજવા. તેમજ જે દીવસ ગયા પછીનું દહીં ત્રણ
 દીવસની છાશ કે જે સડી ગયેલું હોય તેવું અનાજ અને ફલોનો
 બનાવેલો આહાર અલક્ષ્ય છે. તેમજ નહિ ગળાયેલું જલ
 પણ અપેય જ છે. આવી અલક્ષ્ય વસ્તુઓ આત્મદર્શન
 પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છા રાખનારા મહાનુભાવે ત્યાગ
 કરવી જોઈએ. કેમકે રસનાની ગૃહિવાળાઓને તથા
 અશુદ્ધ ધ્યાન-લેશ્યાવાળાને આત્મ દર્શન પ્રાપ્ત કરવાના

અનુષ્ઠાનો કરવાની શક્તિ આવતી નથી. માટે તેની અભિલાષાવાળા એ અશુદ્ધ આહાર વિહાર ત્યાગ કરીને શુદ્ધ આહાર વિહારવંત યત્નવું જોઈએ. તેથી આત્મદર્શન પૂજ્ય ગુરૂઓની કૃપાથી તેઓને પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. ॥૨૮॥

ઉપર જણાવેલ છે તે આત્મદર્શનમાં નિમિત્તો જણાવેલ છે અને હવે આ ગાથામાં પુષ્ટાલંબન રૂપ શુદ્ધ નિમિત્તો ને પૂજ્ય ગુરૂદેવ જણાવે છે:—

ईश्वरप्रणिधानाद्वा, सद्गुरोर्वोधतस्तथा;
अनेकान्तनयज्ञानाद्, दर्शनं स्वात्मनो ध्रुवम्. ॥ २९ ॥

અર્થ :- ઈશ્વરના ધ્યાનથી અને સદ્ગુરૂના ઉપદેશથી તથા અનેકાંત-સ્વાહ્વાદ પ્રમાણુ તથા નય જ્ઞાનથી સ્વાત્મ-પોતાના આત્મ સ્વરૂપના દર્શન થાય છે ॥૨૯॥

વિવેચન:- ઈશ્વર એટલે પરમાત્મા અહાર દોષ રહિત દેવ તે ઈશ્વર પરમાત્મા. તેમના જ્ઞાનાદિ ગુણોત્તુ સ્તવન કરવું, કાયાથી વંદન નમસ્કાર કરવા, મનથી તેમનું એકાગ્ર ભાવે ધ્યાન કરવું તે પ્રણિધાન તેથી તથા સદ્ગુરૂની ઉપાસના કરતાં જે ઉપદેશ મળે તેને અનુસારે યોગ્ય ક્રિયા રૂપ અનુષ્ઠાન તપ જપ સ્વાધ્યાય કરવાથી આત્મદર્શન થાય છે. તેમજ અત્યંત સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવંતોને પૂજ્ય ગુરૂની ઉપાસના કરતા અનેકાંત દર્શનરૂપ સ્વાહ્વાદ દર્શનના ઓધથી તથા જે સાત નય અને ચાર નિષ્કેપા વિગેરેની અપેક્ષાનો વિચાર કરતાં દરેક પદાર્થના સહજ પારિણામિક ભાવનો તથા દ્રવ્ય ગુણુ પર્યાયનો ઓધ થવાથી દરેક આત્માનો તથા

પોતાના આત્મ સ્વરૂપનો ઓધ થયાથી આત્મ દર્શનનો સાક્ષા-
ત્કાર થાય છે. તે વાત જાણાવતાં પૂજ્ય શ્રી યશોવિજય
વાચકેન્દ્ર જણાવે છે કે:-

શ્રેયઃ સર્વનયજ્ઞાનં, વિપુલં ધર્મવાદતઃ

આત્મ સ્વરૂપના ઓધની ઇચ્છાવાળા મહાનુભાવોએ
નમ્રતા પૂર્વક નય પ્રમાણુ નિક્ષેપાની દૃષ્ટિને ધ્યાનમાં
રાખીને પરસ્પર વિચારોની આપલે કરવી. આથી શંકાના સમા-
ધાનો થાય, છુતવાની અપેક્ષા નહોય પણ યથાર્થ વસ્તુ તત્ત્વના
ઓધની જ અપેક્ષા રાખીને જે વાદ થાય તે ધર્મવાદ. આ
ધર્મવાદ આત્મકલ્યાણ માટે આત્મ સ્વરૂપના અવઓધ
માટે અવશ્ય થાય છે. માટે આત્મતત્ત્વના અવઓધના
ઇચ્છનારાઓ સદ્ગુરૂની તેમની આજ્ઞાની તથા પરમાત્માની
પૂજા તેમજ ધ્યાનની-યોગક્રિયા અનુષ્ઠાનની પ્રવૃત્તિ સતત
રાખવી જોઈએ. ॥૨૯॥

આત્મદર્શનના જે હેતુ છે તે જાણાવે છે.

વીતરાગપ્રભોઃ શ્રદ્ધા, ભક્ત્યા તદ્ગુણસેવનમ્ ;

ક્ષમા શૌચં ચ સ્વાધ્યાય-માત્મદર્શનહેતવઃ

॥ ૩૦ ॥

અર્થ :-વીતરાગ પરમાત્મા ઉપરની શ્રદ્ધા તથા ભક્તિ
વડે તેમના ગુણોને પ્રાપ્ત કરવા ક્ષમા શૌચ સ્વાધ્યાયવિગેરેનો
અભ્યાસ તે આત્મ દર્શનને પ્રાપ્ત થવામાં વિશેષ કારણુ છે.

વિવેચન :-વીતરાગ પરમાત્મામાં સુદેવવ ભાવની
જે આસ્તિકતા તે સમ્યક્ શ્રદ્ધા છે. તે શ્રદ્ધાથી પૂજ્ય

ભાવની ભક્તિ વડે તેમના સહજ ગુણોની ઉપાસના કરવી
 બેઈએ. તે ઉપાસના આત્મ દર્શનમાં ઉપાદાન હેતુ થાય છે
 આગમો જણાવે છે કે

“ વીતરાગો વિમુચ્યેત, વિતરાગં વિચિન્તયન્

વીતરાગ પરમાત્માનું ધ્યાન કરનારો, ઉપાસના સેવા
 ભક્તિ કરનારો, વીતરાગના ગુણુ સ્વભાવ પર્યાયને વિચારતો
 છતાં પોતાના સર્વ મોહાદિ કર્મોના વિનાશ કરીને પોતે
 વીતરાગ કેવલી આત્મદર્શી બને છે.

માણસ જેનું ધ્યાન કરે તેવા આકારને પ્રાપ્ત
 થાય છે. તેમજ પરમાત્માની શક્તિએ છે તેવી આપણી
 પણ છે તે પણ અનાદિકાલથી અજ્ઞાન, મિથ્યાત્વ, અવિરતિ
 ભય શોક વિગરે મોહનીય કર્મોના આવરણોથી અવરાયેલી
 હોવાથી આપણે પોતાને પુદ્ગલભાવના ભોગી માનીએ
 છીએ. ક્ષમા સર્વ અપરાધીઓને માફી આપવી શૌચ મનવચન
 કાયાનો-આહાર વિહાર ચારિત્રની પવિત્રતા રાખવી તે
 સ્વાધ્યાય-આગમગ્રન્થ અને શાસ્ત્રનું અધ્યયન તેનું મનન અર્થ
 વિચારણા સૂક્ષ્મતાથી કરવી તે. પૂજ્યો જણાવે છે કે.

જેથીર આતમ ધ્યાનમેં, આતમ જ્ઞાન વિલિન, જે નિજ ગુણ
 ચિરતા હૈં ગ્રહે ન કર્મ નવીન ॥૧॥ નવનવ ભવતરુ છેદ કૌં યહ
 શીત શાસ્ત્ર ઉદાર ધ્યાન પવિત્ર મુનીશકો, રહે ધ્યેય
 ગુણધાર ॥૨॥

અર્થ:-જે આત્મ ધ્યાનમાં એટલે પરમાત્માના શુદ્ધ
 સ્વરૂપ ગુણમાં રૂપસ્થ બાવે સ્થિરતા પામે છે તે પરમાત્માએ

ઉપદેશેલા આત્મગુણના જ્ઞાનની વિચારણામાં લયલીન થાય છે. તે ભૈયાત્મા જ્ઞાન શ્રદ્ધા અને ચારિત્રના ઉપયોગમાં વર્તીને હોવાથી તેના આશ્રવ દ્વારા બંધ થાય છે. તેથી નવા કર્મફલનો તે આત્મા ગ્રાહક થતો નથી અને જે પ્રાચીન કર્મફલ છે તે તપ ધ્યાન જ્ઞાન વડે તે કર્મના રસનો નાશ કરી રક્ષાના જેવા બનાવીને ભવવૃક્ષના ખીજ સહિત વિનાશ કરે છે. તે માટે આત્મ સ્વરૂપની શીતલતાનું સહજ સ્વરૂપે ભાન કરાવનારા પરમાત્માના શાસ્ત્રો મહાન ઉદ્ધાર છે, તેનું અધ્યયન-સ્વાધ્યાય આત્મદર્શન માટે વસ્તુતઃ ઉપાદાન કારણ છે ॥૩૦॥

ખીજે હેતુ જણાવે છે :-

પૌદ્ગલિકેષુ ભાવેષુ. રાગદ્વેષૌ પરિત્યજન્ ;

અન્તરાત્મનિ યો મગ્નઃ પરમાત્માનં સ પश्यति.

॥ ૩૧ ॥

અર્થ—પુદ્ગલ ભાવોમાં રાગ દ્વેષનો પૂર્ણરીને ત્યાગ કરીને આત્માના આંતરિક સ્વરૂપમાં જે મગ્ન થાય છે. તે અવશ્ય પરમાત્માને પ્રત્યક્ષ કરે છે. ॥૩૧॥

વિવેચન—આત્માએ પૂર્વ કાલના શુભાશુભ કર્મના યોગથી શાતા અને અશાતાને લોગવે છે. યોગી મુનીશ્વર પરમાત્મા મહાવીર જેવાને પણ તેવા શુભ વા અશુભ કર્મ અવશ્ય લોગવવા પડે છે. તેઓ શુભ સાતા વેદનીય પુગ્દલના ભાવમાં કે અશુભ કર્મ યોગે સંગમ જેવાના ભયંકર ઉપસર્ગોમાં રાગદ્વેષનો ત્યાગ કરીને સમતા ભાવે સુખ અને દુઃખને અનુભવે છે. તેજ પ્રમાણે આત્મ દર્શ-

નની અપેક્ષા રાખનારે સર્વ શુભાભલા પુદ્ગલો ભોગવતા છતાં રાગદ્વેષનો ત્યાગ કરીને માધ્યસ્થભાવે આત્માના આંતરિક ગુણોમાં મગ્ન થઈને એકાગ્રભાવે ધ્યાન કરવું જોઈએ. તે પરમાત્માનું ધ્યાન આત્મસ્વરૂપને પ્રત્યક્ષ કરે છે. યોગશાસ્ત્રમાં શ્રી હેમચંદ્રપ્રભુ જણાવે છે કે.

અમૂર્તસ્ય ચિદાનંદરૂપસ્ય પરમાત્મનઃ

નિરંજનસ્ય સિદ્ધસ્ય ધ્યાનં સ્યાદ્રુપવર્જિતમ્ ॥૧॥

इत्यजस्रं स्मरन् योगी तत्स्वरुपावलम्बनः,

एतन्मयत्वमवाप्नोति ग्राह्यग्राहकवर्जितम् ॥२॥

अनन्यशरणीभूय स तस्मिन् लीयते तथा

धातुध्यानोभयाभावे ध्येयेनैक्यं यथाऽव्रजत् ॥३॥

અર્થ:-અમૂર્ત ચિદાનંદ સ્વરૂપ પરમાત્મા નિરંજન સિદ્ધ ભગવાંતોનું ધ્યાન રૂપ વર્જિત છે. સિદ્ધ ભગવાનોના સ્વરૂપના આલંબનવાળા યોગી તે સ્વરૂપને નિરંતર ધ્યાન ધરતા ગ્રાહ્યગ્રાહક ભાવ વર્જિત તન્મયપણાને પામે છે આ પછી તે યોગી અન્ય કોઈનું પણ શરણ નહિ કરતા એક માત્ર પરમાત્મામાં અલેહ ભાવે લય થાય છે -એટલે ધ્યેયમાં એક-ત્વને જેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય તેવા પ્રકારે લય થયા છતાં પરમાત્મ સ્વરૂપ આત્માને પ્રત્યક્ષ કરે છે. ॥૩૧॥

मनोवाक्काययोगानां क्रियासु न ममत्ववान्;

सावद्ययोगसंहर्ता, परात्मानं स पश्यति.

॥ ૩૨ ॥

અર્થ:—મન વચન કાયાની જે અશુભ વા શુભ ક્રિયામય યોગ પ્રવૃત્તિ તેમાં મારા તારાના મમત્વ ભાવને ન કરનારો તથા સર્વ પાપમય યોગોની ક્રિયાનો વિનાશ કરનારો યોગી પરમાત્માને પ્રત્યક્ષ કરી શકે છે. ॥૩૨॥

વિવેચન:—મન વચન કાયાના યોગ વડે પુણ્ય અને પાપનો બંધ થાય છે, તેથી શુભ અશુભ રૂપ શાતા અને અશાતા લોગવાય છે. અ પ્રકારની યોગક્રિયા આત્માને કર્મબંધમાં કારણ થતી હોવાથી તેવી બંધ હેતુની ક્રિયામાં મમતાનો ત્યાગ કરનાર એટલે અશુભ ક્રિયાનો સર્વથા ત્યાગ કરીને અને શુભક્રિયામાં ફક્તની ઈચ્છારૂપ મમત્વને છોડીને સર્વજીવને કલ્યાણ માર્ગ પ્રાપ્ત થાય તેવી ક્રિયામાં નિષ્કામ ભાવે પ્રવૃત્તિ કરનાર તેમજ સર્વ સાવધ પાપ પ્રવૃત્તિના યોગનો ત્યાગ કરીને એક પરમાત્મ સ્વરૂપમાં ધ્યેય ભાવને ધરે છે. તે માટે જણાવે છે કે.

જા કિરિયા સુકૃંયરી સા વિશુદ્ધિ યેન અપ્પધમ્મો
તિ પુન્નિ દિયાય પ્છા, અદિયા જહા નિસ્સહાઈ તિગં. ॥૧॥

અર્થ:—કાયાથી કરાતી એવી શુભતર ક્રિયાઓ પુણ્ય લોગને લોગવીને સુભૂમ ચક્રવર્તિની પેઠે અશુભ પાપમય ક્રિયામાં હેતુ બનતી હોવાથી આત્મધર્મને હિતકર નથી કેમકે પ્રથમ સત્તા રૂપે હિતકર થઈને પછી અહિતકર થતી હોવાથી યોગી પુરુષો તેવી ક્રિયા મમત્વ ભાવ વિના કરે છે. તેઓ તેના ફક્તની ઈચ્છા નથી જ રાખતા માત્ર આત્મધર્મને ધ્યાનમાં રાખી અપ્રમત્ત ભાવે સર્વ સાવધ પાપમય

આત્મદર્શન ગીતા

૮૬

યોગોનો ત્યાગ કરીને પરમાત્માના એક ધ્યાનમાં આત્મ સ્વરૂપની ગવેષણામાં પ્રવૃત્તિ કરતાં તેના ફલરૂપ આત્મસ્વરૂપ મય પરમાત્માને પ્રત્યક્ષ કરે છે. ॥૩૨ાં

આત્મા ઇન્દ્રિયોથી અગ્રાહ્ય છે.

ક્ષયોપશમજ્ઞાનેન લીનો યઃ પરબ્રહ્મણિ;

સમભાવં ચ યપ્રાપ્ય પરમાત્માનં સ પश्यति. ॥ ૩૩ ॥

અર્થ—જે ભવ્યાત્મા ક્ષયોપશમ જ્ઞાનવડે પરમબ્રહ્મ સ્વરૂપમા લીન થાય છે. તે પરમ શ્રેષ્ઠ સમભાવને અભ્યાસ યોગે પામીને પરમાત્માના સ્વરૂપને પ્રત્યક્ષ કરે છે. ॥૩૩ાં

વિવેચન:—જે ભવ્યાત્માએ ક્ષયોપશમ જ્ઞાનવાળા, પરમ બ્રહ્મસ્વરૂપ આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપમાં રૂપસ્થ ધ્યાન કરતા, એકબ્રહ્મભાવે અભ્યાસ કરતા, સતન પ્રયતન યોગે મોહના આવરણોને ક્ષય કરીને શુદ્ધ ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વને પ્રાપ્ત કરે છે. અને ચારિત્રમાં અપ્રમત્ત ભાવ યોગવડે ક્ષપક શ્રેણીને પ્રાપ્ત કરી યથાખ્યાત ચારિત્રને પામીને મોહની સર્વ પ્રકૃતિનો જ્ઞાનાવરણ દર્શનાવરણ અને અંતરાય કર્મનો ક્ષય કરીને કેવળજ્ઞાન કેવલદર્શન અને અનંત વીર્યને પ્રાપ્ત કરીને આત્મસ્વરૂપ પરમબ્રહ્મને પ્રત્યક્ષ દેખે છે અનુભવે છે કહ્યું છે કે.

આનન્દરૂપં પરમાત્મતત્ત્વમ્, સમસ્તસંકલ્પવિકલ્પમુક્તમ્,
સ્વભાવલીના નિવસન્તિ નિત્યં, જાનાતિ યોગિસ્ત્રયમેવ તત્ત્વ ,॥

૬૦

આ. ઋદ્ધિસાગરસૂરિ કૃત વિવેચન સહિત

અર્થ :-એક અખંડ આનંદ રૂપ પરમાત્માનું સ્વરૂપ -તત્ત્વ છે તેમજ તે સર્વ સંકલ્પ વિકલ્પથી પણ મુક્ત છે. તથા સ્વરૂપ-સ્વભાવ સચ્ચિદાનંદમાં નિત્ય લીન છે તેવા આત્મ સ્વરૂપ પ્રદાને ધ્યાન કરનારા યોગીશ્વરો બાણે છે.

યત્ક્ષણં દૃશ્યતે શુદ્ધં, તત્ક્ષણં ગતવિગ્રમઃ સ્વસ્થચિત્તં
સ્થિરીભૂતમ્ નિર્વિકલ્પં સમાધયે

જે ક્ષણે આત્મા પોતાના સ્વરૂપને બાણે છે દેખે છે ત્યારે તેજ ક્ષણે તેની સર્વભ્રમણા ચાલી જાય છે. તેને આત્મદર્શન પૂર્ણ સ્વસ્થ અને સ્થિરભૂત થાય છે. સંકલ્પ વિકલ્પ રહિત સ્થિર સમાધિમાં આત્મા વર્તીતો હોય ત્યારે ક્ષયો-પશમ ભાવે આત્મ સ્વરૂપને બાણે છે દેખે છે અને ક્ષાયિક ભાવે ગુણુશ્રેણિમાં ચડેલો આત્મા સર્વધાતિ કર્મને ક્ષય કરીને આત્મસ્વરૂપને પ્રત્યક્ષ બાણે છે અને દેખે છે.

જો જાણઈ અરિહંતે, દવ્વ ગણ પજ્જવેહિ, સો જાણઈ
અપ્પાણં, મોહો સ્વલુ જાઈ તસ્સ લયં ॥

જે આત્મા ધ્યાન યોગે અરિહંતના સ્વરૂપને દ્રવ્યક્ષેત્ર કાલ ભાવવડે ગુણુ પર્યાય સાતનય સાતભંગ અને પ્રમાણુવડે બાણે છે. તે આત્માને બાણે છે અને તેનો સર્વ પ્રકારના મોહનો અને જ્ઞાનાવરણુ દર્શનાવરણુ અંતરાય વિગેરે કર્મને નાશ થાય છે ॥૩૩॥

તેમજ રૂપી પદાર્થો છે તેઓ અને અરૂપી પદાર્થો છે તે કેવી રીતે જાણાય તે કહે છે.

પદાર્થા રૂપિણો દૃશ્યા, ઇન્દ્રિયૈરુક્તમાકરે;

પચ્ચેન્દ્રિયૈસ્તુ ન ગ્રાહ્ય, આત્મા ચ મનસાઽપિ વૈ.

॥ ૩૪ ॥

અર્થ—જે જે રૂપી પદાર્થો છે તે ઇન્દ્રિયોવડે તેના આકારોને ગુણુ પર્યાયોની મારફતે દેખી જાણી શકાય છે. પણ આત્મા તેથી અગ્રાહ્ય છે મનથી પણ અગ્રાહ્ય છે.

વિવેચન:—જગતમાં જે જે પદાર્થો છે તે સર્વ જાણવા દેખવા યોગ્ય છે. પણ તે જાણવા દેખવાનું કાર્ય એક આત્માએનો સમુદાય જ યોગ્યતા ધરાવે છે. કારણ કે તે ચૈતન્ય રૂપ જ્ઞાન દર્શન શક્તિનો સ્વામિ છે. એથી અન્ય જડ પદાર્થોમાં તેવી દેખવા જાણવાની શક્તિ નથી. હવે તે જડ ચૈતન્ય પદાર્થોમાંથી જે જડ પદાર્થોમાં જે રૂપી છે તે પુદ્ગલ પદાર્થ જ છે. તેમાં રૂપ રસગંધ સ્પર્શ શબ્દ એ પાંચ જડના ગુણો હોવાથી તે દ્વારા પુદ્ગલના સમુદાયને તે તે શક્તિવાળી ઇન્દ્રિયોના સાધનવડે આત્મા જાણી દેખી શકે છે કારણ કે ઇન્દ્રિયો તથા મનની શક્તિ રૂપી પદાર્થોને ગ્રહણ કરવાની છે તેથી તે સંબંધી ઇન્દ્રિય અને મનોજ્ઞાનાવરણીય પ્રકૃતિઓનો જેટલા અંશે ક્ષયો ભાવ પ્રગટે છે તેટલા પ્રમાણમાં તે ઇન્દ્રિયોવડે આત્મા જાણવાની શક્તિ ધરાવે છે. તેથી અન્ય અરૂપી પદાર્થો જાણવા દેખવાની શક્તિ ઇન્દ્રિય તથા મનની નથી હોતી.

આકાશ કાલ ધર્માસ્તિકાય અધર્માસ્તિકાય અને આત્મા ઇન્દ્રિય અને મનોજ્ઞાનવડે જાણી જોઈ શકાતા નથી એટલે આત્મા અરૂપી હોવાથી ઇન્દ્રિય અને મનથી પ્રત્યક્ષ થાય તેવો નથી ॥૩૪॥

અરૂપી વસ્તુનો યોધ પણ શક્ય છે તે જણાવે છે:-
 અરુપિણાઽઽત્મબોધેન, સાક્ષાદાત્માનુભૂયતે,
 અહં સુખીતિ યજ્ઞાનં તદ્વિ દર્શનમાત્મનઃ ॥૩૫॥

અર્થ:-અરૂપી પદાર્થોનો આત્મા જાણુકાર છે. તે જ્ઞાનવડે પોતાનો પણ આત્મ સ્વરૂપનો યોધ આત્મા કરે છે હું સુખી છું. હું દુઃખી છું તે જ્ઞાનવડે આત્મદર્શન અવશ્ય થાય છે ॥૩૫॥

વિવેચન:- આત્માને ઇન્દ્રિયો અને મનવડે બહારના રૂપી પદાર્થોનો યોધ થાય છે. તેમ અરૂપી પદાર્થોનો યોધ સૂક્ષ્મબુદ્ધિ વડે વિચાર કરતાં તે કરી શકે છે અને અરૂપી આત્માનો પણ તે યોધ કરી શકે છે. નૈયાયિકો જણાવે છે કે અનુમાન અને આગમ પ્રમાણથી આત્માનો યોધ થાય છે. તેઓ જણાવે છે કે

“અસ્તિ ભૂતાતિરિક્તઃ કશ્ચિત્સુખદુઃખેચ્છાદીનાં
 સમવાયિકારણં પદાર્થ સાત્મેતિ ।

પાંચ ભૂતથી જુદો સુખ દુઃખ ઇચ્છા વિગેરે ગુણ ક્રિયાનો સમવાયિ કારણ કોઈ પણ પદાર્થ છે જ અને તેને પંડિતો મહર્ષિઓ આત્મા નામે ઓળખાવે છે. તે સુખદુઃખ ઇચ્છા જ્ઞાન વિગેરે જડમાં કયાંએ સંભવતા નથી જ. તેથી તે આત્મા જડરૂપ પાંચ ભૂતોથી અન્ય છે. તે પ્રત્યક્ષ અનુમાન આગમ અર્થોપતિ પ્રમાણથી અવગ્રોધાય છે.

તેમજ ઔપપાત્તિક સૂત્રમાં પણ કહ્યું છે કે

“ અત્થિ મે આયા”

હું આત્મા જ્ઞાનદર્શન ચારિત્ર વીર્ય ઉપયોગ તપ

આત્મદર્શન ગીતા

૯૩

વિગેરે આત્મ ગુણોથી અલેદ તાદાત્મ્ય રૂપે છું. હું સુખી દુઃખી ભોક્તા કર્તા છું તેવા પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી આત્મબોધ થાય છે. અને અન્યને માટે અનુમાન આગમ અર્થાપત્તિ પ્રમાણોવડે પણ આત્મ સિદ્ધિ કરાય છે. તેથી સામાન્ય રૂપે આત્મઅસ્તિત્વનો બોધ થાય છે ૩૫ વિશેષ અનુભવ આપતાં જણાવે છે કે

અનુભવેન તથ્યેન, પ્રત્યક્ષઞ્ચ તતઃ સ્વયમ્,

આત્મનોઽનુભવં પ્રાપ્ય, પક્વશ્રદ્ધા પરાત્મનઃ ॥૩૬॥

અર્થ—આત્માના સાચા અનુભવથી આત્મા પોતે જ પોતાને પ્રત્યક્ષ થાય છે સ્વયં આત્માના સ્વરૂપનો અનુભવ કરીને તે પાકો શુદ્ધ શ્રદ્ધાવંત થાય છે. ॥૩૬॥

વિવેચનઃ—સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવંતો પ્રત્યક્ષ અનુમાન અર્થાપત્તિ ઉપમાન વિગેરે પ્રમાણોવડે આત્માના ગુણ ક્રિયારૂપ પરિણામ મય ધર્મોનો અનુભવ કરીને અને અન્ય જ્ઞાસુઓને અનુભવ કરાવતા સ્વયં આત્મ સ્વરૂપને પ્રત્યક્ષ કરે છે. ભગવાન શ્રીહરિભદ્રસૂરિવર જણાવે છે કે.

‘ યઃ કર્તા કર્મભેદાનાં, ભોક્તા કર્મફલસ્ય ચ, સંસર્તા પરિનિર્વાતા સહ્યાઽત્મા નાન્યલક્ષણઃ

જે કર્મ પુણ્ય પાપનો કરનારો તે કર્મના સુખ દુઃખ આદિ કર્મ ફલોને ભોગવનારો તથા તે કર્મ અને ફલોની પરંપરાએ નવા નવા ભવમાં જન્મ લઈને સંસારના મહાવનમાં ભ્રમણ કરનારો તથા તપ જપ સંયમ યોગવડે સર્વ કર્મનો સંહાર કરી સર્વ સંસાર ભવપરંપરાને સમ્યગ્જ્ઞાન

૯૪

આ. ઋદ્ધિસાગરસૂરિ કૃત વિવેચન સહિત

દર્શન ચારિત્ર રૂપ નેત્રત્રયિવડે ખાળનારે તે જ આત્મા છે. અન્ય કોઈ ખીજુ તેનું લક્ષણ નથી. આમ આ તેના ગુણો અને પાર્યાયિના સ્વરૂપને અનુભવીને જ્ઞાની આત્મા આત્માને જ્ઞાનથી પ્રત્યક્ષ કરે છે તે જ્ઞાનના અનુભવથી તેને પૂર્ણ પકવ શ્રદ્ધા થાય છે તે શુદ્ધ શ્રદ્ધા તે આત્મદર્શન. અર્દ્ધિઆં શ્રીમાન્ વિજય લક્ષ્મીસૂરિ જણાવે છે કે:—

उनुभव सिद्धो जीवः प्रत्यक्षो ज्ञानचक्षुषाम्,

ज्ञायतेऽनेकवाञ्छाम्भिरस्तिस्थानं तदेहि ॥१॥

द्रव्यार्थपिक्षया सत्त्वाव्ययोत्पादविवर्जितः,

पर्यायक्षपेतोऽनित्यः सद्भावेनशाश्वतः ॥२॥

पर्यायविच्युतं દ્રવ્યં પર્યાયા દ્રવ્યવર્જિતાઃ ।

કિં કદા કેન કિંરૂપા દૃષ્ટા ? માનેન કેન વા ! ॥૩॥

શુભાશુભાનિ કર્મણિ જીવઃ કરોતિ હેતુભિઃ

तेनात्मा कर्तृको ज्ञेयः कारणैः कुंभकृत्तथा ॥४॥

स्वयंकृतानि कर्माणि स्वयमेवानुभूयते;

कर्मणामकृतानां च नास्ति भोगः कदाऽपि हि ॥५॥

અભાવે બન્ધહેતુનાં ઘાતિકર્મક્ષયોદ્ભવઃ

કેવલે સતિ મોક્ષઃ સ્વાચ્છેષાણાં ચ ક્ષયે સવિ ॥૬॥

જ્ઞાનાદયલ્લયઃ શાસ્ત્રે મોક્ષોપાયાઃ પ્રકાશિતાઃ,

इति सम्यक्त्वरत्नस्य षष्ठं स्थानं विचिन्तयेत् ॥

અર્થઃ:—જીવ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી અનુભવ સિદ્ધ છે અનેક

ઇચ્છાઓ વડે તે અસ્તિત્વ સ્થાનવાલો પણ જાણાય છે. તે દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષા વડે અવ્યય, નિત્ય ઉત્પાદ વ્યય વિનાનો મનાય છે. અને પર્યાયાર્થિક નય વડે જન્મમરણ કરનારો અનિત્ય પણ મનાય છે કારણ કે દ્રવ્ય છે તે પર્યાયોથી સર્વથા જુદું નથી તેમ જ પર્યાયો પણ દ્રવ્યથી જુદા કોઈએ દેખ્યા જાણ્યા નથી. જો કોઈએ એકલા સ્વતંત્ર દ્રવ્યો અને સ્વતંત્ર પર્યાયો દેખ્યા જાણ્યા હોય તો તેઓએ ક્યારે ક્યાં કેવા રૂપે અને કયા પ્રમાણ વડે જાણ્યા તે જાણાવે. તે જીવ શુભાશુભ કર્મોનો સ્વયં કર્તા હોવાથી તે પુણ્ય પાપને ઉપાર્જે છે. અને તેના ફલરૂપે સુખ દુઃખ ભોગવે છે. તેથી આત્મા કર્મોનો સ્વયં ભોક્તા પણ છે. માટે ચક્રચિવર અને પાણીની સહાયતાથી કુંભાર ઘાટ કરે છે. તેમ આત્મા પણ શુભાશુભ અધ્યવસાયોવડે મદ્ય માંસ વિષય કષાયનિંદા વિકથા આજસ અમૃત તિદ્રા વિગેરે વડે નિરંતર કર્મોનો બંધ કરે છે. અને કર્મ ઉદયમાં આવે ત્યારે અવશ્ય ભોગવે પણ છે. પણ જેમણે પૂર્વે કર્મ બંધ કર્યા ન હોય તેવાં કર્મ કદાપિ પણ ભોગવાતાં નથી જ.

સામાન્યજનો પણ પોતાની ક્રિયાથી સ્વર્ગ કે નરક મળે તેમ જાણાવે છે. એટલે નહિ કરેલા કર્મોનો ભોગ કોઈને પણ સંભવતો જ નથી. તે કર્મવડે નવા નવા ભવની પરંપરા રૂપ સંસારમાં અનાદિ કાલથી ભ્રમણ કરે છે. આ ભ્રમણ ભૂતકાળમાં કર્યું હતું. અને જ્યાં સુધી કર્મોનું બાંધવાપણું ધારણ કરશે ત્યાં સુધી જન્મ મરણરૂપ સંસારમાં ભ્રમશે જ. સર્વ કર્મોનો નાશ થતાં નવા કર્મોના બંધન

૯૬

આ. ઋદ્ધિસાગરસૂરિ કૃત વિવેચન સહિત

ન બાંધનારો આત્મા શિવ-સિદ્ધ વા મુક્ત થશે. એટલે જીવની મોક્ષમાં યોગ્યતા કર્મના બંધના અભાવમા રહેલી છે. તે આત્મા સંસારના બીજ રૂપ મોહ જ્ઞાનાવરણ દર્શનાવરણ અને અંતરાયનો ઘાત કરીને કેવલજ્ઞાન દર્શન ચારિત્રને પામે છે. પછી બાકી રહેલા ચાર કર્મનો વિનાશ થયે મોક્ષને પામે છે. મોક્ષની પ્રાપ્તિનો ઉપાય જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર રૂપ ત્રણની ઉપાસના જણાવી છે. તે જ મુક્તિનો ઉપાય-ઉપાદાન કારણ છે. તેના કારણોમાં અનન્ય શ્રદ્ધા તત્ત્વરૂપિ પણ કારણ છે. તે શ્રદ્ધા રૂચિવડે કરીને આત્મા પોતાના આત્મ સ્વરૂપના દર્શન કરી શકે છે. ॥૩૬॥

મત્યાદિપશ્ચ ભેદાનાં, જ્ઞાનાનામાશ્રયઃ સ્મૃતઃ

અનન્ત જ્ઞેયપર્યાયાઃ માસન્તે તત્ત્વતઃ સ્ફુટમ્ ॥૩૭॥

અર્થ:-મતિઆદિ પાંચ જ્ઞાનના ભેદોનો આશ્રય આત્મા જ છે. તે જ્ઞાનમાં જગતમાં રહેલા અનંત પદાર્થોના અનંતગુણ પર્યાયો રહેલા છે. તે તત્ત્વથી સ્ફુટ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. ॥૩૭॥

વિવેચન:- આત્મા મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન બંધિજ્ઞાન મનઃપર્યાય જ્ઞાન અને કેવલજ્ઞાન એ પાંચ ભેદમય જ્ઞાનનો આશ્રય છે. જો કે ઘટે જલ માં જલનો આશ્રય ઘટ જલથી જુદો છે તેથી આધાર આધેય ભાવમય સંબંધવાલો છે. પણ જ્ઞાનનો આશ્રય જ્ઞાનથી જરા પણ જુદો નથી. ત્યાં તેા ગુણ ગુણીભાવનો સંબંધ છે ગુણો ગુણીથી જુદા નથી હોતા. ગુણાભાવમાં ગુણીનું અસ્તિત્વ નથી. ગુણી વિના

આત્મદર્શન ગીતા

૯૭

ગુણુનું પણ અસ્તિત્વ નથી જ તેથી અહિં આં આધાર આધેય ભાવ વ્યવહાર નયથી ઉપચાર ભાવે દેખાડયો છે. તેમાં ય જ્ઞાન આત્માનો સ્વભાવમય અલેહ છે.

જ્ઞાનાવરણ કર્મનો જેટલા જેટલા અંશે ક્ષયોપશમ થાય તેટલા તેટલા અંશે તે આત્માનો વિકાશ કરે છે. એટલે મિથ્યાત્વ મોહનો અને જ્ઞાનાવરણીયનો ક્ષયોપશમ ભાવ જેટલા અંશે થાય તેટલા અંશે તે જ્ઞાન શુદ્ધ સમ્યક્ત્વને પામે છે. જ્ઞાનમાં જગતના સર્વ પદાર્થો જેય ભાવે પ્રગટ થાય છે જેમ કે આપણી અક્ષુઓ માત્ર બે આંગળ લાંબી ડાઠ આંગળ પહોળી છે. પણ તે લગભગ હાલમાં એક બે ગાઉ સુધીમાં જેટલા સ્થૂલ પદાર્થો હોય તેને દેખી શકે છે. તેથી જ્ઞાનનો સ્વ.મિ દેહમાં વ્યાપક હોવાથી સાડાત્રણ હાથ માપમય હોવા છતાં તેની જ્ઞાન શક્તિથી એટલે જગતમાં રહેલા સર્વ પદાર્થો અને તેના ભૂત ભાવિ વર્તમાન પર્યાયોનું અનંતતાપણું હોવાથી અનંત ગુણ પર્યાયોને બાણુનારો થાય છે. તેમજ સર્વજ્ઞ સર્વદ્રવ્યગુણ પર્યાયોના જ્ઞાતા થાય છે. સાથે આત્મસ્વરૂપનો તથા સર્વ અરૂપી પદાર્થોનો અને રૂપી પદાર્થોનો જ્ઞાતા બને છે. કહ્યું છે કે

સંપ્રાપ્ય કેવલજ્ઞાનદર્શને, દુર્લભે તતો યોઽમિજાનાતિ
પદ્યતિ તથા લોકાલોકં યથાવસ્થમ્ ॥ (યોગશાસ્ત્ર)

અર્થ:—સામાન્ય જીવોને અત્યંત દુર્લભ એવા કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનને શુક્રદેહ્યાનયોગે પ્રાપ્ત કરીને યોગી

જગતના લોક અલોકના સર્વ પદાર્થોના ગુણુ પર્યાયોને યથા અવસ્થિત બાણુ દેએ છે. તેમજ આત્માને પણ બાણુ છે ॥૩૭॥

અભિલાપ્યાનમિલાપ્યા, જ્ઞેયા માવા વિચક્ષણૈ;

જ્ઞાનભેદેન જ્ઞાતવ્યા, શિષ્યૈસ્સિદ્ધાન્તપાઠકૈઃ ॥૩૮॥

અર્થ—વિચક્ષણુ પુરુષોએ અભિલાપ્ય અને અનભિલાપ્ય ભાવો જ્ઞેય—બાણુવા યોગ્ય છે. તે શિષ્યોએ અને સિદ્ધાન્ત બાણુવનારા પાઠકોએ જ્ઞાનના ભેદોવડે બાણુવા ॥૨૮॥

વિવેચન:—આ જગતમાં અનંત ગુણુ અને અનંત પર્યાયો રૂપ અનંત પદાર્થો વિદ્યમાન છે. તેમાં કેટલાક પદાર્થો એવા છે કે સર્વજ્ઞ ભગવંતો ઉપદેશમાં વાણુવડે તેનું સ્વરૂપ ઉપદેશી શકે છે. તેથી તે વાણુ ગોચર થયેલા પદાર્થો અભિલાપ્ય કહેવાય છે. પણ બધા અભિલાપ્ય પદાર્થોનું તે સર્વજ્ઞો પણ બાણુવા છતાં આયુષ્ય કાલની અદ્યતાએ કહી શકતા નથી. તેથી જેટલા પદાર્થોનું વર્ણન થાય, છે તેથી પણ અભિલાપ્ય પદાર્થો અનંતગુણુ છે. તેમ તે સર્વજ્ઞો જાણુવે છે અભિલાપ્યથી અનભિલાપ્ય પદાર્થો અનંત ગુણુ છે. તે કેવલજ્ઞાની પુરુષોથી જ્ઞેય—બાણુવા યોગ્ય છે. તે સર્વ જ્ઞેય બાણુવા યોગ્ય પદાર્થો જ્ઞાનના ભેદથી શિષ્યો અને તેના ઉપદેશક પૂજ્ય પાઠકો આચાર્યોએ સિદ્ધાન્તવડે બાણુવા જાણુવવા એટલે જેટલો જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષયોપશમ થયો હોય તેટલા અંશે પૂજ્ય આચાર્યો વાચકો અને પન્યાસ મુનિવરો સિદ્ધાન્તની આજ્ઞાને અનુસારે દ્રવ્યગુણુ પર્યાયોના જ્ઞાતા થાય છે. અને ઉપદેશ કરી

આત્મદર્શન ગીતા

૯૬

ભવ્યાત્માઓને આત્મદર્શનરૂપ સમ્યગ્ દર્શન જ્ઞાન ચારિત્રમાં વિકાશવંત બનાવે છે. જ્ઞાનસારમાં ઉપાઠ યશોવિજયભુ વાચક જણાવે છે કે—

વ્યાપારઃ સર્વશાસ્ત્રાણાં, દિગ્દર્શન એવ હિઃ પારં તુ
પ્રાપયત્યેકોનુભવો ભવવારિઘેઃ ॥૧॥

સર્વશાસ્ત્રો માત્ર અભિલાષ્ય ભાવનું અદ્યમાત્ર દિગ્ દર્શન કરાવે છે. પણ તેનો અનુભવ કરનારો યોગી ધ્યાન સમાધિભાવવડે અનભિલાષ્ય ભાવોને પણ કેટલાક અંશે જ્ઞાનાવરણકર્મના ક્ષયોપશમથી જ્ઞાન કરે છે. અને એકાગ્રતા વડે આત્માના દર્શન પણ પ્રત્યક્ષભાવે કરે છે ॥૩૮॥

આત્માનું સ્વરૂપ સ્વભાવથી જણાવતાં કહે છે કે
આત્મૈવ પરમાત્મેતિ, માવનાઽનન્દકારિણી,
આત્મદર્શનપ્રાપ્ત્યર્થ, માવનીયા મુમુક્ષુભિઃ ॥ ૩૯ ॥

અર્થઃ—આત્મા પરમાત્મા છે તેવી ભાવના આપણને આનંદ ઉપભવનારી છે, તેમજ આત્મદર્શનની પ્રાપ્તિ માટે મુમુક્ષુજનોએ તે ભાવના નિરંતર ભાવવી ॥૩૯॥

વિવેચન.—આત્મા એટલે જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર વીર્ય ઉપયોગવંત આ ગુણો જોડે સામાન્ય ધર્મરૂપ સર્વ આત્મામાં રહેલા છે.

“જીવો વૈ શિવો જાયતે” જે ભુવ છે તેજ શિવ કર્મ મુક્ત પરમાત્મા થાય છે, તેથી તે ભાવના ‘સોહં’ તે પરમાત્મા હું છું. ‘તત્ત્વમસિ’ તે પરમાત્મા તું જ છે.

૧૦૦

આ. ઋદ્ધિસાગરસૂરિ કૃત વિવેચન સહિત

‘બ્રહ્માસ્મિ’ હું બ્રહ્મ છું. વિગેરે પદવડે જાપ કરતો આત્મા પરમાત્મા બંને છે. તેવી ભાવના કલ્યાણ કરનારી આત્માને પરમાનંદને આહ્લાદ આપનારી થાય છે. જ્ઞાન-સારમાં ભગવંત યશોવિજય વાચકવર જણાવે છે કે:—

‘અનિચ્છન્ કર્મ વૈષમ્યં બ્રહ્માંશેન સમં જગત્

આત્માભેદેન યઃ પચ્યેત્ સો મોક્ષંગમી જમીઃ

દરેક જીવેને જેવા જેવા કર્મ હોય તેવા તેવા અનુકુળ કે પ્રતિકુળ સ્વભાવના સંયોગ સુખ દુઃખ વિગેરેની વિચિત્રતા થાય છે. તેમજ સર્વને પરસ્પર કર્મના યોગે વિચિત્ર પ્રકારની બુદ્ધિ અને સુખ દુઃખની સામગ્રી પ્રાપ્ત થાય છે. તેને ગૌણ કરીને મુખ્ય આત્મ-સ્વરૂપ વા આઠ રૂચક પ્રદેશની પૂર્ણ નિર્મળતા વડે સર્વ આત્મા પ્રત્યેક વ્યક્તિરૂપ અંશોના સમૂહરૂપ બ્રહ્મમય શુદ્ધ હોવાથી સર્વ આત્મા એક સમાન ધર્મને ધરનારા હોવાથી એક આત્મા અભેદભાવે જે સર્વને જીવે છે. તે સંયમી-કષાયો અને વિષયોને સંયમમાં રાખનારે મુનિ મોક્ષનો આનંદ અનુભવે છે. માટે આત્માને સાક્ષાત્-કાર કરવા માટે ઇચ્છનારા મહાનુભાવોએ અને મોક્ષની વાંચ્છા રાખનારા ભવ્યાત્માઓએ સર્વ આત્માઓને સત્તાથી પરમાત્મા સરખા ગણવાની ભાવના રાખવી. ॥૩૬॥

જે આત્મા આત્મ દર્શન ક્ષયોપશમ ભાવે કરે છે તેજ આત્મા અનુકંમે મોક્ષને પામે છે.

જ્ઞાનદર્શનચારિત્ર, -શર્મવીર્યાદિસદ્ગુણાઃ

આત્મદર્શનસંપ્રાપ્યાઃ વીર્યોત્સાહં મજસ્વ મોઃ

॥ ૪૦ ॥

આત્મદર્શન ગીત.

૧૦૧

આત્મદર્શનસંપ્રાપ્તિ, -ર્યસ્ય જીવસ્ય જાયતે;
 મવામ્મોધિઃ સમુત્તીર્ણઃ કેવલજ્ઞાનસમ્પુરવઃ

॥ ૪૧ ॥

અર્થ-હે આત્મનું તારે સમ્યગ્ જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રનું શર્મ-સુખ વીર્ય આદિ સદ્ગુણોને આત્મદર્શનથી મેળવવા યોગ્ય છે માટે તું વીર્યોત્સાહને સ્વીકાર જેને આત્મદર્શનની પ્રાપ્તિ થઈ છે. તે જીવ વીર્યના ઉલ્લાસને પ્રગટ કરીને સંસાર સમુદ્રને પાર પામવા કેવલજ્ઞાન દર્શનને પ્રાપ્ત કરીને અનંત આનંદમય મોક્ષને પામે છે. ॥૪૧॥

(વિવેચન:-જે દ્રવ્યો છે. તે સર્વે પોતપોતાના ગુણુ પર્યાયોથી વ્યાપ્ત છે. આત્મા-જીવ ચૈતન્યમય ગુણુથી વ્યાપ્ત છે તે ગુણો જ્ઞાન-વસ્તુના સ્વરૂપને યથાર્થ ઓળખવાની શક્તિ, દર્શન-દેખવાની શક્તિ તે બંને શક્તિઓ જ્યાં સુધી હ્રદયસ્થ છે ત્યાં સુધી ઇન્દ્રિય અને મન વડે તે વસ્તુઓને જાણવા-દેખવાનો ઉપયોગ કરી શકે છે. ચારિત્ર-એ આત્મ સ્વરૂપને પ્રગટ કરવાની શુદ્ધોપયોગમય ક્રિયા અને આત્મ સ્વરૂપમાં રમણતામય-શર્મ-આનંદ. વીર્ય-આત્મ સ્વરૂપને પ્રગટ કરવા જે ચારિત્ર ક્રિયામાં પ્રમાદ વિકથા આળસ અને મિથ્યાત્વ અજ્ઞાનને કૈંકી દેવા તથા આત્મ ગુણુ શ્રણીમાં ચડવા આત્માની શક્તિને નગૃત કરવાનો એકાગ્ર ભાવે જે પ્રયત્ન થાય તે. આ સર્વ આત્મસદ્ગુણોથી આત્મદર્શન થાય. તેજ તેના ઉપાદાન કારણ છે. તે સદ્ગુણુથી જેને આત્મસ્વરૂપનું દર્શન થયું છે તે આત્મા કેવલજ્ઞાન દર્શન ચારિત્રને પ્રાપ્ત થયો છતાં સર્વ ભવ પરંપરામય

૧૦૨

આ. ઋદ્ધિસાગરસૂરિ કૃત વિવેચન સમિત

સંસાર સમુદ્રને ઉલ્લાંઘીને મુક્તિકુમારીની વરમાળા પહેરે છે.
 અને અનંત અખંડ સચ્ચિદાનંદને ભોગવે છે, કહ્યું છે કે.
 અનંતસુખસંપન્નં, જ્ઞાનામૃતપયોધરં, અનન્તવીર્ય
 સંપન્નં, દર્શનં પરમાત્મન : ॥૧૭॥

આત્મા-ભુવ છે પોતે ચૈતન્ય-અનંત જ્ઞાન દર્શન
 ચારિત્ર આનંદ અને વીર્યથી પૂર્ણ અમૃતનો સમુદ્ર છે. તેને
 યોગીઓ ધ્યાન સમાધિ વડે સત્તાથી પરમાત્મ સ્વરૂપે નિરંતર
 જુએ છે.

તત્સમં તુ નિજાત્માનં, રાગદેષવિવર્જિતમ્ સહજાનન્દ
 ચૈતન્યં, પ્રકાશયતિ મહાયશે ॥૧॥

તે પરમાત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપ સમાન સત્તાથી સર્વ-
 ભુવોતું સ્વરૂપ છે. અને તે સ્વરૂપને રાગદેષ મોહના
 આવરણ તાદાત્મ્ય ભાવે નથી. પૂર્ણ સહજાનંદ સ્વરૂપ
 ચૈતન્ય છે. તેને યોગીઓ ધ્યાનયોગે પ્રકાશે છે. કર્મના
 ક્ષયથી પોતાતું તેવું શુદ્ધ સ્વરૂપ તે યોગીઓ શુદ્ધધ્યાનથી
 પૂર્ણ પ્રગટ કરે છે ॥૪૦॥૪૧॥

પોતાના સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરતા આત્માની અવસ્થા
 જણાવે છે.

પ્રભુરનન્તવીર્યોઽહ, મષ્ટકર્મવિનાશક,
 બ્રહ્મક્ષ્મી નં મે કિશ્ચિ, ત્તતઃ કિં મે સુસ્વં ભવેત્. ॥ ૪૨ ॥

અર્થ:—હું આત્મા અનંત વીર્યમાન હોવાથી આઠ
 કર્મ સમુહનો વિનાશ કરવામાં સમર્થ-પ્રભુ છું. વસ્તુતઃ

બાહ્ય લક્ષ્મી જે દેખાય છે તેમાં મારું કંઈ પણ નથી અને તેથી કંઈ પણ સુખ મને મળવાનું નથી ॥૪૨॥

વિવેચન:-હું આત્મા સહજ સ્વભાવથી શુદ્ધ ચૈતન્ય-મય છું. અનંત વિચ્છલનો સ્વામિ-પ્રભુ છું. આત્મામાં સહજ ભાવે એટલે અનંત જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર ઉપયોગ તપ વૈયાવૃત્ય વિનય વિવેક વિગેરે શુભોનો પ્રભુ-સ્વામિ છું. પણ અનંતકાલથી મોહ આદિ આઠ કર્મના આવરણોથી અનંત સંસારમાં રહ્યો છું. અને અનંત દુઃખ લોગવી રહ્યો છું.

શાસ્ત્રોમાં જણાવ્યું છે કે—

આયા નાણ સહાવી સદ્દંસણસીલો વિશુદ્ધસુહ
સ્વો, સો સંસારે મમઈ. એસો દોષો સુ મોહસ્સ ॥૧॥

જોડ અમુત્તો અકત્તા અસંગ નિમ્મલ સહાવ પરિ-
ણામી; સો કમ્મકવયવદ્ધો દીણો સોવસગતે ॥૨॥

હી દુઃસં આયમવં, મોહપ્પાણમેવ ધંસેઈ; જસ્સુદયે
ણિયમાવં સુદ્ધં સવ્વંપિ નો સરઈ । ૩॥

આત્મા. સ્વયં જ્ઞાનદર્શન સ્વભાવી ચારિત્ર અને વિશુદ્ધ સ્વભાવમય છે. આવો ચૈતન્ય સ્વભાવવાન હોવા છતાં પણ સંસારમાં નવા નવા ભવ કરતો દુઃખ લોગવતો ભમી છે તે માત્ર એક મોહનો જ દોષ છે. જે આત્મા અમૂર્ત અકર્તા અલોકતા પુદ્ગલોનો અસંગી સિદ્ધનિર્મલ સહજ-નંદ સ્વભાવી અને પારિણામિક ભાવવંત છે. તે પણ કર્મ

૧૦૪

આ. ત્રિસાગરસૂરિ કૃત વિવેચન સહિત

અધનથી કેદમાં પડેલો છતો દીન દુઃખી થયેલો છે, તેમાં મોહનું જ પરાધિનપણું કારણ રૂપે છે. તે મોહ આદિના ઉદયથી પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને સંભાળી શકતો નથી તેથી બાહ્ય લક્ષ્મી એટલે સ્ત્રી, ધન, ભાઈ, કુટુંબ, રાજ્ય, શેઠાઈ, વૈભવ, સૌભાગ્યદિને પોતાના માનને મુંઝાઈને બાહ્યાત્મા રૂપતાને ધરે છે. પણ જ્યારે તેને પૂજ્ય ગુરૂઓની ઉપાસના અને સેવા ભક્તિ કરતાં પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપનું ભાન થાય છે, ત્યારે હું આ શરીર મન કે ઈન્દ્રિય રૂપ નથી પણ હું શુદ્ધ આત્મ સ્વરૂપ સચ્ચિદાનંદનો ભોક્તા, જ્ઞાન દર્શન આરિત્રમાં રમણુતા કરનારો, પરમાત્મા સમાન શક્તિવંત હોવાથી આઠે કર્મનો ઘાત કરનારો છું. તે સમજાય છે. જ્ઞાનસારમાં બાણાંચું છે કે

શુદ્ધાત્મદ્રવ્યમેવાહં, શુદ્ધજ્ઞાનગુણો મમ

અર્થ—હું દ્રવ્યથી શુદ્ધ આત્મા છું. અને જ્ઞાન દર્શન આરિત્રવીર્ય ઉપયોગ વિગેરે મારા ગુણો છે. તેથી હું અન્ય પુદ્ગલ ભાવનો નિશ્ચય નયથી કર્તા કે ભોક્તા નથી. આવી ભાવના ભાવતો આત્મા મોહનો નાશ કરી આત્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે અને અનંત આનંદ ભોગવે છે. ॥૪૨॥

આન્મ દર્શનના અભિલાષીએ સર્વ જીવો પ્રત્યે કેમ રહેવું તે જણાવે છે.

જ્ઞાત્રુ મિત્રે સમા બુદ્ધિ-રિષ્ટાનિષ્ટેષુ કર્મસુ,
માવિતાત્મા સદાકાઙ્ક્ષી. બ્રહ્મદર્શનભાગ્ ભવેત્. ॥ ૪૩ ॥

અર્થ—શત્રુ અને મિત્ર ઉપર સમાનબુદ્ધિ તેમજ શુભ

કે અશુભ કર્મના ફલરૂપ સુખ કે દુઃખમાં પણ સમાન પરિણામ વડે જે આત્મા પરિણત થયો છતો સારી આકાંક્ષાવાળો બ્રહ્મરૂપ આત્મ દર્શન પામે છે ॥૪૩॥

વિવેચન—આપણું અનિષ્ટ કરનારને આપણે શત્રુ-દુશ્મન માનીએ છીએ, અને આપણું ભલું કરનારને મિત્ર માનીએ છીએ. પણ તેવું થવાનું કારણ અદૃશ્ય કર્મ છે. તેને આપણે જાણી જોઈ શકતા નથી, વસ્તુતઃ જગતમાં સર્વ પ્રાણી સહજભાવે સમાન ધર્મવાલા છે. તે વાતને મોહથી ભુલી જઈએ છીએ તેથી શત્રુ મિત્રની કલ્પના આપણને થાય છે, પણ તે યોગ્ય નથી જ. આપણે જેવા શુભ વા અશુભ કર્મ કર્યા હોય તેને કારણે તેઓ આપણા કાર્યમાં અનુકુળ કે આડા આવવાની પ્રવૃત્તિ કરે છે. માટે આપણે તે સર્વ આત્માઓ ઉપર શત્રુ કે મિત્ર ભાવનો પક્ષપાત મૂકી દઇને સર્વેને આપણા મિત્ર સમાન ગણવા કહ્યું છે કે—

આત્મૌપમ્યેન સર્વત્ર સમં પश्यति योऽर्जुनः ?

સર્વ જીવોમાં શત્રુ મિત્રમાં અને સુખ દુઃખમાં અનુકુલ પ્રતિકુળ વસ્તુના સમાગમમાં સમાન ભાવે જે દૃષ્ટિ રાખે છે. તે પરમ શ્રેષ્ઠયોગી સમજવો. આથી શુભાશુભ કર્મનો ઉદય હોયે છતે સાતા અસાતા ભોગવાય તેમાં પણ સમભાવ રાખીને સહજ ભાવે આત્મસ્વરૂપમાં રમનારો પરમ બ્રહ્મ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે. ॥૪૩॥

આત્મવત્ સર્વભૂતેષુ, ધર્મકાર્યે કૃતોદ્યમઃ

મનોવૃત્તિં ચ સંયમ્ય, શુદ્ધલક્ષ્યપ્રસાધકઃ

॥ ૪૪ ॥

અર્થ—સર્વ પ્રાણીઓને પોતાના આત્મા સમાન ધર્મવંત ગણીને ધર્મ કાર્યોમાં ઉદ્યમવંત થવું અને મનોવૃત્તિઓને કાબુમાં રાખી આત્મા શુદ્ધાત્મતત્ત્વનો સાધક અવશ્ય થાય છે. ॥૪૪॥

(વિવેચન:—આ જગતમાં સૂક્ષ્મ ને સ્થૂલ પ્રાણી ગણા વર્તે છે. તે સર્વમાં આપણા પ્રમાણે સહજ ભાવે ચૈતન્ય એટલે જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રાદિકની શક્તિ અપ્રગટ ભાવે રહેલી છે. તેથી તમો કોઈને પણ તમારાથી હલકો ન ગણશો. તમોને જે હલકો કે મહાન લાગે છે તે તેઓના ઉદ્યમમાં આવેલા કર્મવડે જણાય છે. વસ્તુતઃ સર્વ આત્મા ચતન્યધર્મવડે સમાન જ છે ગીતા જણાવે છે”

‘સમોઽહં ! સર્વભૂતેષુ ન મે દ્વેષોઽસ્તિ ન પ્રિયઃ !

હું અહુન હું સર્વ જીવોમાં સમાનભાવે છું મારે મન કોઈ શત્રુ કે મિત્ર નથી. સર્વ આત્માઓ એક બ્રહ્મ સ્વરૂપ જ છે.

તેથી તમો ધર્મ કર્મમાં ઉદ્યમ કરો. તમારા આત્મ કલ્યાણમાટે અહિંસા, સત્ય, અચૈર્ય, બ્રહ્મચર્ય, નિર્ગ્રન્થત્વ અને રાગ, દ્વેષ, ક્રોધ, કામ, માયા, મોહ, હાસ્ય, રતિ અરતિ મિથ્યાત્વ અને અજ્ઞાનનો ત્યાગ કરવા પૂર્વક ધર્મધ્યાન, જ્ઞાન સ્વાધ્યાય અને તપ જપમાં ઉદ્યમવંત થાવ. પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષયોને નિયમમાં કબજામાં રાખીને શુદ્ધાત્મ

તત્ત્વને લક્ષ્યમાં રાખીને પરમાત્માનું ધ્યાન કરશે। તેા આત્મ તત્ત્વનું સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ થશે જ ગીતા જણાવે છે કે :

સર્વદ્વારાણિ સંયમ્ય મનોહૃદિ નિરુઘ્ય ચ

સર્વ ઈન્દ્રિયોના વ્યપારમય દ્વારોના સંયમ કરીને મનને હૃદયમાં સ્થિર કરીને આત્માને પ્રહ્લ રંધ્રમાં ધારણ કરનારો યોગમાં આનંદને પામે છે. તેમ મન વચન કાયનો સંયમ કરનારો શુદ્ધ પરમાત્માતત્ત્વમાં લક્ષ્ય સ્થિર કરનારો પરમાનંદને પામે છે, ॥૪૪॥

આત્મદર્શનની પ્રાપ્તિ ગુરૂની ઉપાસનાને આધિન છે તે જણાવે છે.

ગુર્વાજ્ઞાપારતન્દ્રેણ, બ્રહ્મદર્શનયોગ્યતા,

અનેકજન્મસંસ્કારાત્, સતાં સમ્યક્ પ્રજાયતે. ॥ ૪૫ ॥

અર્થ—આત્મ સ્વરૂપના દર્શનમાં શુરુ આજ્ઞાની પરાધીનતાને યોગ્યતાની કોટિમાં ગણી છે. તેમજ અનેક જન્મના સંસ્કારોથી પણ સમ્યક્ ભાવવાળું આત્મદર્શન સંતમહાત્માઓને થાય છે ॥૪૫॥

વિવેચન—આત્મસ્વરૂપ પ્રહ્લદર્શનના ઈચ્છનારાને પૂર્ણ અનુભવી સમ્યચારિત્રવંત સર્વ શાસ્ત્રોના પારંગત પૂજ્ય ગુરૂની ઉપાસના તેમજ તેમની આજ્ઞાને અનુસારે તપ જપ ધ્યાન અને અષ્ટાંગ યોગનો અભ્યાસ કરવા પૂર્વક ઈન્દ્રિય મનને સંયમ કરવાથી પુણ્યોદયતાને યોગે યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય છે. પણ પેગડે પગ અને પ્રહ્લનો ઉપદેશની અચરણા સમ્યગ્ જ્ઞાન કે આત્મદર્શન કરાવી શક્તિ નથી જ. એટલે પૂજ્ય

૧૦૮

આ. ઋદ્ધિસાગરસૂરિ કૃત વિવેચન સહિત

ગુરુની પ્રસન્નતા વડે જ આત્મદર્શન પ્રાપ્ત થવાની યોગ્યતા આવે છે. જેમ કાચા માટીના ઘડામાં પાણી ટકવાનો સંભવ નથી તેમ અયોગ્યને પ્રહ્લ ઉપદેશ ટકતો નથી, તેથી અનુભવ અભ્યાસ વિના આત્મ દર્શન પ્રાપ્ત થતું નથી. શાસ્ત્રો જણાવે છે કે

નાળસ્સ હોઈ ભાગી, થિરયરો દંસણે ચરિત્તે અ ઘન્ના આવ
કહાણ ગુરુકુલ વીવાસંન મુંચંતિ

જે ગુરુકુલ વાસને જીંદગી સુધી છોડતા નથી. તેઓ સમ્યગ્ જ્ઞાનના ભાગી બને છે અને જ્ઞાનના પરિપાકથી સમ્યગ્ દર્શન રૂપ આત્મ સ્વરૂપનો સાચો અનુભવ અને ચારિત્રમાં સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરે છે.

તેમજ આત્મસ્વરૂપ પ્રહ્લદર્શન સંત પુરુષોને અનેક ભવ પરંપરામાં જે સંસ્કારો પડ્યા હોય તેના બલથી તેમજ જાતિસ્મૃતિ અથવા અન્ય જ્ઞાનબલથી ઉપદેશ વિના પણ સહજ ભાવે થાય છે. તે ઉપર આર્દ્રમુનિવરતુ દષ્ટાંત સમજવું. તે આ પ્રમાણે છે

મગધ દેશમાં વસંતપુરમાં સામયિક નામનો એક ખેડૂત પોતાની વસંતશ્રી નામની સ્ત્રી સાથે રહેતો હતો. ત્યાં ગુરૂવર ધર્મધોષ નામના આચાર્ય પધાર્યા. તેમનો ઉપદેશ સાંભળતાં તે બંનેએ સંસારની અસારતા જાણી ભાગવતી દીક્ષા ગુરૂ પાસે લઈને તપ જપ સ્વાધ્યાય કરવા લાગ્યા. કેટલોક સમય પ્રસાર થયો. તેવામાં કેઈ મોહોદયથી સામયિક મુનિને પોતાની સ્ત્રી સાધ્વીને જોતાં ભોગની વાંચળ

આત્મદર્શન ગીતા

૧૦૬

થઈ. તે વાત સાધ્વીના જાણવામાં આરતાં વ્રત રક્ષણ માટે તેણે જાવજાણવ અણસણ સ્વીકાર્યું. સમાધિ પૂર્વક કાલ કરીને તે સાધ્વી વસંતપુરમાં ઘનશેઠની પુત્રીપણે જન્મી ત્યાં તેનું નામ ધર્મશ્રી પાડ્યું.

સાધુ સામયિકને તે વાતની જાણ થવાથી પશ્ચાતાપ થયો. તેણે પણ અણસણ સ્વીકાર્યું. વ્રતના માનસિક ભંગની આલોચના કર્યા વિના તેણે કાલ કર્યો. મરી તે આર્દ્રદેશમાં આર્દ્રપુરના રાજાની પટ્ટરાણીના કુક્ષિમાં પુત્રપણે અવતર્યો. રાજાએ તેનું નામ આર્દ્રકુમાર રાખ્યું. તે યોગ્ય ઉંમરમાં આવતાં યોગ્ય અભ્યાસ કરીને સર્વ કલા કુશળ થયો અને સુવરાજ પદને પામ્યો. તેવામાં શ્રેણિક રાજાએ મોકલાવેલું નવા નવા રત્ન હીરાદિકના આભૂષણમય લેટણું રાજગૃહના વેપારીઓએ તે આર્દ્રરાજાની પાસે ધર્યું. રાજાએ શ્રેણિક રાજા માટે ત્યાં ઉપજતા સુંદર મોતીનો હાર વિગેરે આભૂષણો વ્યાપારીઓના હાથમાં સોંપ્યા. ત્યાં નજદીક બેઠેલા આર્દ્રકુમારને પણ એવો ભાવ થયો કે સમાન સમાનની મૈત્રી થાય છે. રાજા રાજા સાથે મૈત્રી કરે છે તો હું પણ મારા સમાન તે મગધના પાટવી કુમાર સાથે મૈત્રી કેમ ન બાંધું? અવશ્ય બાંધવી જ જોઈએ. એવો વિચાર કરીને સુંદર મોતીઓની માળા કરાવીને તેણે અભયકુમારને લેટ કરવા તે વ્યાપારીઓના હાથમાં સોંપી. આ પછી વ્યાપારીઓ રાજગૃહમાં આવી રાજાને પરસ્પરની કુશલતાના સમાચાર પૂછી કરીને આર્દ્રરાજા તરફથી આવેલ લેટ રાજાને

૧૧૦

આ. ઋદ્ધિસાગરસૂરિ કૃત વિવેચન સહિત

આપી અને આર્દ્રકુમાર તરફથી આવેલ ભેદ અભયકુમારને આપી.

અભયકુમાર વિચાર કરે છે કે રાજા રાજાએને પરસ્પર લેવડદેવડનો વ્યવહાર-સંબંધ પૂર્વથી આવ્યો આવે છે. પણ આ આર્દ્રકુમારને મારી સાથે મૈત્રીનો ભાવ થયો તેમાં પૂર્વભવનો કોઈ સંબંધ જ સંભવે છે. અને તે હોય તો તે ભવ્યાત્મા અને સ્ત્યશોધક પણ હોવો જોઈએ. માટે તેને એવું કાંઈક મોકલું કે તેથી પૂર્વમાં અનુભવેલું યાદ કરીને તે આત્મશુભ તરફ પ્રવૃત્તિ કરનારો થાય.

આ પછી અભયકુમારે સુવર્ણની એક આદીશ્વર-ઋષિ-ભદ્રેવ ભગવંતની પ્રતિમા કરાવી અને તેને હીરા મોતી માણેક મણિ વિગેરે આભૂષણથી શણગારીને એક સુંદર પેટીમાં ગોઠવીને ઉપર રૂમાલથી બાંધી પેક કરીને તે વ્યાપારીઓ ન્યારે આર્દ્રદેશમાં જવાને તૈયાર થયા, ત્યારે તેણે તેઓને એકાંતમાં જણાવ્યું કે આ વસ્તુ તમે તે રાજકુમારને એકાંતમાં આપશો અને જણાવશો કે કોઈને નહિ જણાવતાં એકાંતમાં આ આભૂષણને કુમારે જોવું અને કોઈને પણ આ વાત કરવી નહિ. આ પછી વ્યાપારીઓ આર્દ્રકુમારના દેશમાં ગયા અને તે પ્રમાણે તે વસ્તુ વ્યાપારીઓએ આર્દ્રકુમારને આપી.

હવે તે કુમાર એકાંતે વસ્તુ સ્વરૂપ આભૂષણને જોતો કોઈ પણ સ્થાન ઉપર ધારણ કરાય તેમ ન હોવાથી વિચારે છે કે આ કેવું આભૂષણ છે. કયાં ધારણ કરાય છે એમ

આત્મદર્શન ગીતા

૧૧૧

તેનો વિચાર કરતાં આહું સ્વરૂપ મેં કોઈને કોઈ પણ સ્થાને જોયેલું છે, ક્યાં જોયું છે તેમ ઈહા અને અપાય કરતાં કરતાં પૂર્વભવની સ્મૃતિતાલુ થતાં તેને જાતિસ્મૃતિ થઈ તે થતાં પોતાનું પૂર્વ જીવન પ્રભુ પૂજા ચારિત્રની આરાધના અને અંતકાલે સાતિચાર પૂર્વકની વિરાધના સ્મૃતિમાં આવી અને પરચાતાપ પણ થયો. (ગતં ન શોચ્યં) ગઈ વસ્તુને હવે શોચ નકામો છે પણ જાગ્યા ત્યારથી સવાર એ નિયમે મારે ચારિત્રની આરાધના કરવી. જેથી મારું ભાવિ સુધરે એમ વિચાર્યું, પણ અકિંથી કેમ છૂટવું! એ વિચાર કરીને તેણે પ્રથમ પિતાની રજા માગી પણ તે ન મળી ત્યારે નાશી છૂટવા તેણે પ્રયત્ન કર્યો પણ તે નિષ્ફળ ગયો, આખરે કોઈને પણ જાણાવ્યા વિના લાગ સાધીને પૂર્વના સંકેત પ્રમાણે તૈયાર કરી રાખેલ વહાણમાં તે વ્યાપારીઓ સાથે ભર્ય અંદરે આવ્યો તેણે પ્રતિમાને વ્યાપારીઓ સાથે રાજગૃહમાં અભયકુમારને પહોંચાડીને પોતે ચારિત્ર લેવા તૈયાર થયો પણ તેવામાં અદૃશ્ય દેવવાણી થઈ ‘હું રાજકુમાર તમારે પૂર્વે ખાંધેલ ભોગને સાતાવેદનીય કર્મનો આકરો ઉદય છે. તે કર્મને અપાવીને ચારિત્ર લો’ પણ આર્કુમાર વિચારે છે કે ‘પ્રયત્નથી અપ્રમાદ ભાવે સર્વ કર્મને હું ક્ષય કરીશ. ભોગાવળી કર્મ વૈરાગીને કેવા નડે છે?’ તેણે ગણકાર્યું નહિ આત્મબલથી ચારિત્ર લીધું. અપ્રમત્ત ભાવે વિચરતાં કર્મનો ક્ષય કરવા અપૂર્વ પ્રયત્ન સેવે છે.

એક વખત વસંતપુરની બહાર યજ્ઞના મંદિરમાં એકાંત સ્થાને કાયોત્સર્ગ કરી પરમાત્મ સ્વરૂપના ધ્યાનમાં

૧૧૨

આ. ઋદ્ધિસાગરસુરિ કૃત વિવેચન સહિત

લીન હતા. બહાર શું થાય છે. તેનું ધ્યાન નથી. તેવા અવસરમાં નગરની કેટલીક બાળાઓ તે મંદિરના ચક્ષુની પૂજા કરીને ત્યાં ચોકમાં બાલ ભાવથી રમવા લાગી બાળાઓ થાંભલા વિગેરે પકડીને આ મારો પતિ છે. તેમ રમતમાં રમતી હતી.

આ ધર્મશ્રીએ ધ્યાન ધરતા મુનિના પગ પકડી આ મારો પતિ છે. એમ બુમ પાડી. ત્યાં તે આકાશમાંથી દેવોએ સાડા બાર કરોડ સુવર્ણ મુદ્રાની વૃષ્ટિ કરીને જણાવ્યું કે 'ધર્મશ્રી અને તેના પતિને આ ભેટ ધરું છું' રાજાએ લોભથી તે દ્રવ્ય લેવા પ્રયત્ન કર્યો પણ દેવોએ ન લેવા દીધું. આથી ધર્મશ્રીના પિતાએ તે દ્રવ્ય તેના માટે અનામત રાખ્યું. ધર્મશ્રી લગભગ તે ૧૩ વર્ષની થઈ ત્યારે તેના પિતા તેને માટે વર શોધવા પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા, ત્યારે તેણે જણાવ્યું કે તમારો પ્રયત્ન નકામો છે. મારા જેવી કુળબાળિકાને એક વખત જે બોલ્યા હોય તે પાળવું જોઈએ. તેથી મારાથી તે મુનિ પતિ તરીકે સંબોધાયા છે. અને તેમાં દેવે સાડાબાર કરોડ સુવર્ણની વૃષ્ટિ કરી છે તે બ્યારે મલશે ત્યારે તેની સાથે લગ્ન કરાશે નહિ તેા યાવતજીવ બ્રહ્મચર્ય પાલીશ. શેઠ તેના તેવો નિશ્ચય બાળીને સાધુ સન્યાસી વિગેરેને અન્નપાણિ આપવા માટે દાનશાલામાં તેને નિયત કરી.

મુનિ વિહાર કરતા કરતા આહાર માટે કમંચોગે તે મંદિરમાં આવી ચડ્યા. તેમને ધર્મશ્રીએ ઓળખ્યા ને હાવ-

આત્મદર્શન ગીતા

૧૧૩

ભાવ પૂર્વક ખૂબ વિનંતિ કરતાં અનુકુલ ઉપસર્ગ બાણી આહાર લીધા વિના મૌન પશુ ચાલ્યા ગયા. પશુ ફરીને લગભગ બાર વર્ષે ત્યાં પાછા ગોચરીએ અબાણતા આવ્યા. ત્યારે તે સ્ત્રીએ ઝોળખીને ખૂબ આગ્રહ કરીને રોકી રાખ્યા. આ વખતે તે ભોગ કર્મનેા પૂર્ણ ઉદ્દય થએલો હોવાથી મુનિનું મન ઢીલું થયું અને દેવના વચન યાદ કરીને મુનિપશુ છોડીને તે સ્ત્રી સાથે લગ્ન કર્યાં, જુદા ઘરમાં બાર વર્ષ સુધી ભોગ ભોગવ્યા ત્યાં તેમને એક પુત્ર થયો. તે લગભગ સાત આઠ વર્ષનેા થયો હશે તે વખતે આર્દ્રકુમાર ફરી મુનિપશુ ધરવા ભાવના કરવા લાગ્યા. અને તે વાત સ્ત્રીને જણાવીને રજા માગવા લાગ્યા. સ્ત્રીએ ફરી પૂછીએ તથા રેંટીયો મંગાવીને સુતર કાંતવા માંડ્યું. તેટલામાં તે બહારથી આવેલા પુત્રે માતાને પૂછ્યું કે તું રેંટીએ શા માટે કાંતે છે ? ત્યારે તેણીએ જણાવ્યું કે , તારા પિતા હવે તને અને મને છોડીને સાધુ થવાના છે. તેથી આપણા ઉદર નિર્વાહના અર્થે રેંટીયાથી સુતર કાંતી આજીવિકા ચલાવવાનેા અને તને મોટો કરવાનેા. મારે માથે બાર આવ્યો છે. તે સાંભળીને અજ્ઞાન ભાવથી તે પુત્રે તે સુતરની કોકડીને પિતા પલંગમાં સુતા હતા, તેના બન્ને પગે બાંધી દીધી આર્દ્રકુમારે જોયું કે સુતરના બાર આંટા પુત્રે બાંધ્યા છે. એથી વધુ બાર વર્ષે રહ્યા.

જ્ઞાનસારમાં જણાવ્યું છે કે—

આરૂઠા પ્રશમશ્રેણીશ્રુતકેવલિનોઽપિ બ્રમ્યન્તોઽન્નન્ત
સંસારં ! મહાદુષ્ટેન કર્મણા ॥૫॥

૮

અર્થ—આશ્રયની વાત છે કે ઉપશમ શ્રેણિએ ચડીને અગીયારમાં ગુણસ્થાનકે પહોંચ્યા છતાં પણ અશુભ ભયંકર કર્મના ઉદયથી ચૌદ પૂર્વ જેવા શ્રતધર શ્રેણીથી પતન પામીને અનંત સંસારમાં ભમે છે.

હવે આર્દ્રકુમાર ભોગાવલી કર્મ ભોગવ્યા બાદ શુદ્ધ અપ્રમત્ત ભાવે ચારિત્ર અંગીકાર કરીને ધરમાંથી ચાલી નીકળ્યા. પરમાત્મા વીર ભગવાનને વંદન કરવાની ભાવનાથી જે દિશામાં ભગવાન હતા તે દિશા તરફ પ્રયાણ કર્યું. રસ્તામાં તે આર્દ્રકુમાર મુનિને ગોશાલક, બૌદ્ધ અને મિમાંસક મતવાદીઓ સાથે ખુબ ચર્ચા થઈ. તે સર્વને સ્યાદ્વાદ ધર્મની સુક્તિ વડે તેમણે નિરૂત્તર કર્યાં. પરમાત્માને વંદન કરી તેમની પાસે ચારિત્ર લીધું. ચારિત્ર લઈ તપ જપ ધ્યાન કરી સર્વ કર્મમલનો ક્ષય કરી મુક્ત થયા.

આથી આત્મદર્શન પૂર્વના અનેક ભવના અભ્યાસથી અને કોઈ મહાત્મા સંતોને ગુરુના ઉપદેશ વિના પણ આર્દ્રકુમારની પેઠે થાય છે. માટે આ ભવમાં કરેલો પ્રયત્ન કદાચિત્ સફળ થયેલો ન જણાય તો પણ તે પ્રયત્ન સતત રાખવો. જેથી આવતા ભવમાં આત્મ દર્શનની પ્રાપ્તિ આત્માને થાય ॥૪૫॥

उपादाननिमित्ताभ्यां, कारणाभ्यां विचक्षणः

आत्मदर्शनसंप्राप्त्यै, जिज्ञासुर्यतते ध्रुवम्.

॥ ૪૬ ॥

અર્થ :—આત્મદર્શન પ્રાપ્ત કરવા ઉપાદાન અને નિમિત્ત કારણો વડે કરીને નિશ્ચય પૂર્વક જિજ્ઞાસુ પ્રયત્નો કરે છે. ॥૪૬॥

વિવેચન:- આત્મદર્શન પ્રાપ્તિના કારણમાં પ્રથમ વીતરાગ પરમાત્માની સેવાભક્તિ રૂપ ઉપાસના છે. બીજું કારણ સદ્ગુરુ કે જે પાંચ મહાવ્રત અને પાંચ આચારને પાલનારા, છકાયની રક્ષા કરનારા, સાત ભયને જીતનારા. આઠ પ્રવચન માતાની નિરંતર ઉપાસના કરનાર અઠાર હજાર શિલાંગ રથને વહન કરનારા, સર્વ દર્શન શાસ્ત્રોના જ્ઞાતા છે. એવા પરમ કૃપાળુ ગુરૂની ઉપાસના અને તેમની આજ્ઞાનું પાલન કરવું. ત્રીજું કારણ જગતના સર્વ જીવોને પોતાના સન્માન ગુણુગણા બાણી તેઓને મન વચન અને કાયાથી આપણુથી પીડા ન થાય તેમની હિંસા ન થાય તેવું વર્તન રાખવું. ચોથું કારણ સત્ય શૌચ ક્ષમા વિગેરે ધર્મોને સેવવા તે.

તેમજ આત્મદર્શનમાં આત્મા સ્વયં ઉપાદાન છે. તે આત્મા બ્યારે યથાપ્રવૃત્તિ કરણુ કરીને અપૂર્વ કરણુ કરતાં અનંતાનુબંધી ક્રોધ માન માયા લોભ રૂપ ચોકડી મય કષાયો અને સમ્યગ્ મોહનીય મિશ્રમોહનીય અને મિથ્યા ત્વમોહનીય એમ સાતે મોહનીય પ્રકૃતિને ખપાવીને દેવગુરુ ધર્મોને ઉપાસક થાય, જીવ અજીવ પુણ્ય પાપ આશ્રવ સંવર બંધ નિર્જરા મોક્ષરૂપ તત્ત્વને યથાસ્વરૂપે બાણીને તેની શ્રદ્ધા કરીને આત્મા આત્મ સ્વરૂપને સ્યાદ્વાદ નય નિક્ષેપ જ્ઞાનથી વિચારતો થાય ત્યારે ક્ષયોપશમ ક્ષાયિક કે ઉપશમ ભાવના સમ્યક્ત્વને નિશ્ચય પૂર્વક પ્રાપ્ત કરે અને ત્યારે આત્મ સ્વરૂપનો નિશ્ચય કરે છે.

યા દેવે દેવતાબુદ્ધિર્ગુરૌ ચ ગુરુતામતિઃ

ધર્મે ચ ધર્મથી શુદ્ધસમ્યક્ત્વમિદમ્બુચ્યતે ॥ ૧ ॥

દેવ વીતરાગમાં દેવ બુદ્ધિ 'સદ્ગુણમાં ગુણ બુદ્ધિ' ક્ષમાદિ ધર્મમાં ધર્મબુદ્ધિ તે શુદ્ધ સમ્યક્ત્વ બાણુવું, તે ત્રણ પ્રકારનું છે. તે ઔપશમિક ક્ષયોપશમિક અને ક્ષાયિક. તેમાં જે ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ છે તે પરમ શુદ્ધ હોવા છતાં પણ રાખથી ઢાંકેલા અગ્નિ સમાન છે. મિથ્યાત્વમોહનો ઉદય થતાં અનંતાનુબંધી ક્ષયાયની ચોકડી ઉદય આવતાં ઉપશમ સમ્યક્ત્વનાશ પામે છે. અને ક્ષયોપશમ સમ્યક્ત્વનો લાભ-મિથ્યાત્વ મોહનિય કર્મ પ્રકૃતિને દેશથી ઉદયમાં આવેલાનો ક્ષય કરવાથી અને ઉદયમાં ન આવેલાને ઉપશમાવતો હોવાથી ક્ષયોપશમ સમ્યક્ત્વને જીવ પામે છે. અને વેદક પણ કહેવાય છે.

અનાદિ સંસારમાં પૂર્વે સમ્યક્ત્વ નહિ પામેલો આત્મા સાતે મોહનીય કર્મ પ્રકૃતિને ઉપશમાવીને ત્રણ પુનઃકર્યા ન હોય તેવો એક અંતર મુહુર્ત કાલ અત્યન્ત શુદ્ધ ઉપશમ સમ્યક્ત્વનો લાભ મેળવે છે અને તે આત્મ સ્વરૂપને અનુભવે છે. પણ તે પછી પાછા ચાર ગતિમાં ભ્રમણકરનારો થાય છે.

ક્ષયોપશમ સમ્યક્ત્વ છાસઠ સાગોરોપમકાલથી પણ અધિક કાલ સુધી જીવ અનુભવે છે. ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વ અનંતાનુબંધિ અને ત્રણ દર્શન મોહનીય પ્રકૃતિના ક્ષયથી થાય છે. આ ત્રણ સમ્યક્ત્વ આત્મદર્શનની પ્રાપ્તિમાં ઉપાદાન કારણ થાય છે. કારણકે તે આત્માના આંતરિક પરિણામ સ્વરૂપ છે. તત્ત્વાર્થભાષ્યમાં જણાવ્યું છે કે

આત્મદર્શન ગીતા

૧૧૭

एकमपिजिनवचनादस्मान्निर्वाहकं भवति, श्रुयते चानन्ताः
सामायिकमात्रपदसिद्धाः ॥ १ ॥ तस्मात्तत्रामाण्यात्समासतो
व्यासतश्चजिनवचनम्, श्रेय इति निर्विकारं ग्राह्यं धार्यं च
वाच्यं च ॥ २ ॥

અર્થ:—એકપણ પરમાત્માના વચનને ધારીને તેનું
મનન કરીને શુદ્ધ ચારિત્ર યોગરૂપ સામાયિક જો આરાધન
કરવામાં આવે શુદ્ધોપયોગપૂર્વક ધ્યાન કરાય તો તેવા એકજ
પદથી અનંત આત્માઓ સર્વ કર્મોનો ઘાત કરીને આત્મ-
સ્વરૂપ રમણતામય સિદ્ધપદને પ્રાપ્ત થાય છે. તેમ શાસ્ત્રો
જણાવે છે. તેથી તે વચનોનું પ્રમાણપણું સ્થૂલ બુદ્ધિવંત
માટે સમાસથી-સંક્ષેપથી અને વિશાળ બુદ્ધિવંત માટે વિસ્તા-
રથી આથી નિર્વિકાર બુદ્ધિ પૂર્વક વાંચવા ધારવા અને આચારમાં
મુકવાં, તેથી સર્વકર્મનો ક્ષય કરી જીવને કેવલ જ્ઞાન દર્શન
પ્રાપ્ત થાય છે. અને તે આત્માને પરમાત્મા સ્વરૂપે ખનાવે છે.

अनुभाव्यः सदात्मा वै, ज्ञानिना शान्तचेतसा,
मोहमायां परिहृत्य, देया दृष्टिः सदात्मनि. ॥ ४७ ॥

અર્થ:—શાંત ચિત્તવાલા મહાજ્ઞાની પુરૂષોએ મોહ-
માયાનો ત્યાગ કરીને સર્વદા આત્મસ્વરૂપનો અનુભવ કરીને
તેમાં એકાગ્રભાવે દૃષ્ટિને સદા સ્થિર કરવી તે આત્મદર્શનનું
ખાસ ઉપાદાન કારણ રૂપ છે. ॥૪૭॥

विवेचनः—शास्त्रोना साया अनुભवी महात्माओंએ
માધ્યસ્થ ભાવે ચિત્તને સ્થિર કરીને મિથ્યાત્વ કષાય માયા

૧૧૮

આ. ઋદ્ધિસાગરસૂરિ કૃત વિવેચન સહિત

મોહ, કામ, ક્રોધ, રાગ દ્રેષને મનવચન કાયાથી દુર કરીને સદા આત્મ સ્વરૂપને શાસ્ત્રવડે અનુભવ કરીને શુદ્ધાત્મસ્વરૂપમાં એકાગ્રતાપૂર્વક સ્થિરભાવે દષ્ટિ કરવી. કહ્યું છે કે

અસ્મિન્ હૃદયસ્થે તિષ્ઠતિ, તત્ત્વતો મુનોન્દ્ર ઇતિ ॥
હૃદયસ્થિતે ચ તસ્મિન્, નિયમાત્સર્વાર્થસિદ્ધિઃ સ્યાત્ ॥ ૧ ॥

(સિદ્ધસેન દિવાકર)

અર્થ:—જે પરમાત્માના ઉપદેશ કરાયેલા શાસ્ત્ર આગમોને અનુભવ પૂર્વક હૃદયમાં સ્થિર કર્યા હોય તેમણે પરમાત્માને પોતાના હૃદયમાં અવશ્ય સ્થિર કરેલા છે. તેમ સમજવું. અને જે પરમાત્માને સમ્યગ્ જ્ઞાન અનુભવ પૂર્વક હૃદયમાં સ્થિર કરે છે તે મહાત્મા સર્વાર્થને સિદ્ધ કરે છે એટલા માટે આત્મ સ્વરૂપમાં દષ્ટિ રાખવી. અને સમ્યગ્ આત્મતત્ત્વનું ધ્યાન કરવું. ॥૪૭॥

નયથી પણ આત્મબોધ થાય છે તે જણાવે છે.

દ્રવ્યાર્થિકનયં શ્રિત્વા, નિત્યાત્મા કથ્યતે જિનૈઃ
પર્યાયાર્થિકતોઽનિત્ય, આત્મા જ્ઞેયો વિચક્ષણૈઃ ॥ ૪૮ ॥

અર્થ:— દ્રવ્યાર્થિક નયનું આલંબન કરીને આત્મા નિત્ય છે. અને પર્યાયાર્થિકનયનું અવલંબન કરીને અનિત્ય આત્માને જાણવો. એમ જ્ઞાન વિચક્ષણો કહે છે. ॥ ૪૮ ॥

વિવેચન:—આત્મદર્શન માટે અનેક દર્શનના પંડિતો જુદીજુદી વાતો કહે છે. કોઈ આત્માને નિત્ય કોઈ અનિત્ય એમ જુદી જુદી રીતે પ્રતિપાદન કરે છે. જેમકે:

પુરુષ એવેદંશ્ચિ, સર્વેં યદ્ભૂતં યચ્ચ ભાવ્યં ઉતામૃતત્ત્વ
 સ્થેશાનો યદન્નેનાતિરોહતિ । યદેજતિ યન્નેજતિ યદ્ દૂરે
 યદ અન્તિકે યદન્તરસ્ય બાહ્યતઃ ઇતિ ।

જે પૂર્વે થયેલા છે. વર્તમાનમાં થાય છે ભવિષ્યમાં થશે. જે મરણ પામતો નથી. સદા અમૃત રૂપ છે. જે સર્વશક્તિવંત જે અન્નથી વૃદ્ધિ પામે છે જે ચલિત છે જે દૂર છે નજદીક છે. જે અંતર સ્વરૂપ છે. છે બાહ્યસ્વ-સ્વરૂપમાં છે. તે સર્વ એક પુરુષરૂપ છે પુરુષ અતિરિક્ત કાંઈ પણ વસ્તુ નથી. તેથી આત્મા નિત્ય સ્વરૂપનો બાણવો. આકાર બદલાતાં વસ્તુ બદલાતી નથી જ. જેમકે કુંડળીવાળીને સાપ પડ્યો હોય કે લાંબા સાંભલા રૂપ થયો હોય તો પણ તેનું સર્પપણું કાયમ જ રહે છે.

વાચક મુખ્ય ઉમાસ્વાતિ તત્ત્વાર્થમાં જણાવે છે કે
 ઉત્પાદવ્યયધ્રૌવ્યયુક્તં સદ્ ।

જેમાં નવા પર્ચાયો થતા હોય જુના નષ્ટ થતા હોય અને દ્રવ્યત્વ પણે ધ્રુવ હોય તે પદાર્થો ચેતન કે જડ હોય તો પણ તે સદ્ વિદ્યમાનત્વ ધર્મ વડે યુક્ત હોવાથી ક્વચિત્ નિત્યાનિત્ય ધર્મવંત બાણવા.

કલિકાલ સર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્ર પ્રભુ જણાવે છે કે:

આદીપભાવ્યોમસમસ્વભાવં, સ્યાદ્વાદમુદ્રાનતિભેદિ વસ્તુ,
 તન્નિત્યમેવૈકમનિત્યમન્યદિતિ ત્વદાજ્ઞાદ્વિષતાં પ્રલાપાઃ ॥ ૧ ॥

અત્યન્ત ક્ષણિક દેખાતો દીપક અને નિત્ય અખંડ

૧૨૦

આ. ઋદ્ધિસાગરસૂરિ કૃત વિવેચન સહિત

જણાતા આકાશમાં સર્વદા નિત્યત્વ અને અનિત્યત્વ બન્ને પરસ્પર વિરોધ ધર્મ જણાતા છતાં સાથે અબાધિત ભાવે કાયમ જણાય છે. આમ સર્વ પદાર્થો દ્રવ્યત્વરૂપે નિત્ય પર્યાયત્વ રૂપે અનિત્ય છે. તેમ આત્મા પણ સદ્ દ્રવ્ય હોવાથી કથંચિત્ નિત્યાનિત્ય જ છે. હવે જે નિત્ય એકાંત જ હોય અને ઉત્પાદ વ્યય ન થતા હોય તો આપણે નવાનવા અનુભવો કરીએ છીએ જેમકે જન્મ પામેલા મનુષ્યો મરણ પામે છે તે વ્યય અને પૂર્વભવથી નવા બાળકો જન્મ રૂપે ઉત્પન્ન થાય છે તે ઉત્પાદ ન બને આત્મા કુટસ્થ નિત્ય. અપ્રચ્યુતાનુત્પન્નસ્થિરૈકરૂપો નિત્યમ્ ।

જે ઉત્પન્ન ન થાય જે નાશ ન થાય અને સદા એક સ્વરૂપે રહે તે નિત્ય એમ હોય તો સંસારમાં જન્મ પામતા અને મરતા મનુષ્ય પશુપક્ષીને દેખીએ છીએ તે અનિત્યતાને સિદ્ધ કરે છે. અને પૂર્વ જન્મના કરેલા પુણ્ય પાપથી યુક્ત હોવાને કારણે જન્મ પછી કાંઈ પાપ પુણ્ય ન કર્યા છતાં સુખ દુઃખને લોગવે છે. તેમજ તેના પૂર્વ ભવના શુભાશુભ સંસ્કારોને લઈને માતાપિતાના ગુણ સ્વભાવના વ્યવહારથી કાંઈ જુદા પ્રકારનું આચરણ કરતા થાય છે. તેથી આત્મા નિત્ય સમગ્નય છે.

આમ આત્મા નિત્ય અનિત્ય બન્ને રૂપે છે. આત્માદિ પદાર્થો એકાન્ત નિત્ય હોય તો તેમાં પારિણામિક ભાવ જે દેખાય છે તે તેમજ આત્માઓમાં નવા નવા જન્મ મરણ બાળક યુવાન વૃદ્ધત્વને દેખાવાનો સંભવ થાય છે તે સંભવ ન હોવો જોઈએ.

તેમજ આત્મા એકાંતે ક્ષણિક નાશવંત જ હોય તો તુર્ત જન્મ પામેલાને સ્તનપાન સ્મૃતિ વિગેરે જ્ઞાનનો સંભવ થાય છે તે ન હોવો જોઈએ. કેમકે ક્ષણિકને પૂર્વના પદાર્થ કરેલા કૃત્યોને લાભ ન મળવો જોઈએ. જે આત્મા જે પુણ્ય પાપ કરે તેના ફલ તે કરનારને જ લોગવવા પડે છે. માટે આત્મા એકાંત ક્ષણિક પણ નથી જ. એથી કથંચિત્ નિત્યાનિત્ય આત્માદિ સર્વ પદાર્થો છે. જે એમ લાગતું હોય કે પરસ્પર વિરોધ ધર્મ એક પદાર્થમાં કેવી રહી શકે તો કહ્યું છે કે:-

માગે સિંહો નરો માગે યોર્થ્યો માગદ્વયાત્મકઃ ।

તમર્થમવિમાગેન નરસિંહં પ્રવક્ષતે ॥ ૯ ॥

એક અંશમાં સિંહ ખીજા અંશમાં મનુષ્ય એમ અભાગમય આત્મા નુસિંહ રૂપ કહેવાય છે. તેમ આત્મા દ્રવ્ય ઉર્ધ્વતા સામાન્યત્વ રૂપે એક હોવાથી નિત્ય છે. અને નવા નવા પરિણામ અને નવા નવા કાળયોગે પરિણામ રૂપ પર્યાયોની અપેક્ષાએ અનિત્ય પણ છે. તેથી પરમાત્મા ભગવાન મહાવીર દેવ દ્રવ્યાર્થિક નયથી નિત્ય અને પર્યાયાર્થિક નયથી આત્મા અનિત્ય છે તેમ જણાવે છે. આમ તે આત્મા સ્યાદનિત્યા નિત્ય હોવાથી પૂર્વકાલિન અજ્ઞાનતાને છોડીને આત્મ સ્વરૂપનો જ્ઞાતા અને સહજનંદનો લોકતા થાય છે. ॥૪૮॥

હવે જીવોનું સ્વરૂપ જણાવ્યા પછી જીવોના લેહને પૂજ્ય શ્રી ગુરુદેવ જણાવે છે.

જીવાઃ સંસારિણો મુક્તા, અનન્તા માષિતા જિનૈઃ

પ્રતિશરીરં ભિન્નાસ્તે, આત્મનઃ કૃતકર્મતઃ

॥ ૪૯ ॥

અર્થ:-પરમાત્મા વીતરાગ જીનેશ્વરોએ જીવોના બે ભેદ કહ્યા છે. એક સંસારીઓ અને બીજા મુક્તો તેમાં સંસારી જીવો દરેક પોત પોતાના કરેલા કર્મવડે સાધારણ શરીર કે પ્રત્યેકના જુદા જુદા શરીરને પામે છે. ॥૪૯॥

વિવેચન:-સામાન્ય રીતે ચતુર્થ રૂપ જ્ઞાનાદિને ધારણ કરતા સર્વ જીવોના એક જ પ્રકાર થાય છે પણ સ્વકૃત કર્મ વડે તેમાંથી જે સંસારમાં નવા નવા ભવ કરે છે. તે સંસારી જીવો કહેવાય છે. અને જેઓએ સર્વ સંસારના કારણોને ક્ષય કર્યો હોવાથી શરીર ઈન્દ્રિય મન અને કર્મનો સંબંધ ત્યાગ કરીને સર્વ દુઃખ અને તેના હેતુઓથી મુક્ત થયેલા હોવાથી મુક્ત, શિવ, સિદ્ધ. નિર્વાણી વિગેરે નામથી ઝાળખાય છે. તેથી એ અપેક્ષાથી સંસારી અને મુક્ત એમ અનંત જીવોના બે ભેદ કહેવાયા છે તેમાં જે સંસારમાં રહેલા છે. તે પોતપોતાના કર્મ વડે ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારના શરીર ઈન્દ્રિય બલ વેદના જ્ઞાન દર્શન શક્તિને ધરાવનારા છે. તેમાં જેમનાં શરીરો અર્મ્યશુથી ન દેખાય તે સૂક્ષ્મ આ સૂક્ષ્મ. જીવો પૃથ્વીકાયિક અપ્પકાયિક તેજસ કાયિક વાયુકાયિક અને વનસ્પતિકાયિક અસંખ્યાતા વર્તે છે.

સાધારણ એટલે અનંત જીવોનું સહિચારું એક શરીર જેમ ધર્મશાલામાં આવેલા સર્વ મુસાફરોને રહેવાનું સાધારણ ઘર હોય છે. તેમ તેવા અશુભ કર્મના યોગે અનંત જીવોના વાસમય એક એક શરીર રૂપ તે સાધારણ. અસંખ્યાત ગોળાના અસંખ્યાત વિભાગોમય નિગોદના નામે

ઝોળખાતું સાધારણ વનસ્પતિઓનું સ્થાન છે. તે પ્રાયઃ સર્વ જગત મધ્યે નિગોદથી વ્યાપ્ત છે. કહેવાય છે કે જેટલા લોકમાં આકાશ પ્રદેશના વિભાગો-અંશો છે તેટલા પ્રમાણવાળા તે નિગોદના ગોળા એક એક આકાશ પ્રદેશના આધારે રહ્યા છે. તે એક ગોળામાં અસંખ્યાત શરીરો સાધારણ ભાવે રહ્યાં છે. તે શરીરમાં અનંત જીવો છે જે અકથ્ય અકલ્પ્ય દુઃખ ભોગવી રહ્યા છે. તે પણ તેમાં મુક્તતા પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ ગૌણ ભાવે સદા વર્તે છે,

બીજા પ્રત્યેક સ્વતંત્ર પોતે પોતાના શરીરને ધારણ કરનારા એકેન્દ્રિય, બેદન્દ્રિય, તેદન્દ્રિય, ચત્તરિન્દ્રિય, પંચેન્દ્રિય, દેવ, નારક, મનુષ્ય, તિર્યચ પશુ પક્ષી જલચર વિગેરે જીવો પણ વર્તે છે. આ બધા સર્વે જીવો સ્વકૃત કર્મવડે નાની નાની જીવ્યોનિમાં ગમનાગમન કરતા દુઃખ સુખ ભોગવતા સંસારમાં ભમે છે. ભૂતકાલમાં ભમતા હતા. ભવિષ્યમાં પણ ભમશે. તેમાં એક અજ્ઞાન અને મિથ્યાત્વની કારણતા છે. જ્યારે આત્મા સ્વપર સ્વરૂપને જાણશે ત્યારે પર સ્વરૂપને ત્યાગ કરી આત્મ ગુણ પ્રવૃત્તિમાં પ્રયત્ન કરશે અને ત્યારે જ તે આત્મદર્શન પ્રાપ્ત કરશે. ॥૪૬॥ તે ક્યારે મુક્તિ પામશે.

अनाद्यनंतका जीवाः कर्मावृत्ता भ्रमन्ति वै,
यदा कर्मविमुक्तास्ते. मुक्ता सिद्धाः शिवालये. ॥ ५० ॥

અર્થ:-તે સર્વે પોત પોતાથી કરાયેલા કર્મની પરંપરાથી ઘેરાયેલા અનાદિ અનંતકાલથી સંસારમાં ભમે

૧૨૪

આ. ઋદ્ધિસાગરસૂરિ કૃત વિવેચન સહિત

છે, પણ જ્યારે તે સર્વ કર્મથી મુક્ત થશે ત્યારે તે સિદ્ધો શિવાલયમાં વાસ કરશે.

વિવેચન:—જગતમાં સર્વ જીવો એકેન્દ્રિયથી માંડીને પચેન્દ્રિય પર્યન્તના સ્વસ્વકૃત કર્મના શુભાશુભ ઉદયવડે અનાદિ અનંતકાલથી વર્તે છે, એટલે પ્રથમ તે શુદ્ધ હોતો પછી કર્મ લાગવાથી સંસારી બને છે. એવું ન માનવું. પણ અનાદિ અનંતકાલથી જુના કર્મને લોગવે છે અને નવા કર્મ બાંધે છે. એમ પરંપરાથી અનાદિ અનંતકાલથી જીવો સંસારમાં વસતા રહ્યા છે.

કાલે અણાહ્નિહણે, જોગિગહણંમિ મીસણે હત્ય ।

મમિયા મમિહિન્તિ, ચિરં જીવા જિણવયણમલહન્તા ॥૧॥

આ જીવ અનાદિ અનંતકાલથી અનેક પ્રકારની ભયંકર યોનિઓમાં જન્મ ભરણુ કરતો ભમતો અનેક દુઃખ લોગવતો વસી રહ્યો છે. વસે છે. અને ભવિષ્યમાં પણ વસશે જ. જ્યાં સુધી વીતરાગ પ્રણીત શાસ્ત્ર વચનને સાંભળશે નહિ તેની શ્રદ્ધા કરશે નહિ, ચારિત્ર અને તપ કરી કર્મ ક્ષય નહિ કરે ત્યાં સુધી અવશ્ય ભમશે જ. પણ જ્યારે કર્મમલને ક્ષય કરી કેવળજ્ઞાન પામી ઘાતી અઘાતી કર્મનો ક્ષય કરશે ત્યારે મુક્તિ પામશે.

આત્મા સ્વયં પોતાના સ્વરૂપને કે પર સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરવામાં સમર્થ છે. તે જણાવે છે.

યઃ કર્ત્તા કર્મણામાત્મા, હર્તા સ જીવ ઉચ્યતે,

કર્ત્તા હર્તા સ્વયંજ્ઞાત્મા, નાન્યઃ કોઽપિ પરઃ પ્રમુઃ ॥ ૫૧ ॥

આત્મદર્શન ગીતા

૧૨૫

અર્થ:- જે આત્મા પોતાના કર્મનો કર્તા હોય તેજ તેનો લોકતા કે હર્તા થાય છે. તેથી તે આત્માને જીવ કહેવાય છે. જ્યારે પોતાના કર્મનો કર્તા લોકતા અને હર્તા સ્વયં હોવાથી અન્ય કોઈ પણ તેને સુખ દુઃખ કે સુક્રિત આપવા સમર્થ નથી જ. ॥૫૧॥

વિવેચન:-“કરે તેવું પામે વાવે તેવું લભે” આ કહેવત સર્વ સામાન્ય જનતામાં પ્રખ્યાત છે. એટલે જીવો સ્વયં શુભાશુભ ક્રિયાઓ વડે મિથ્યાત્વ અજ્ઞાન અવિરતિ કષાય અને શુભાશુભ શરીર વચન મનની પ્રવૃત્તિરૂપ યોગો વડે જે જે કર્મ શુભ વા અશુભ બાંધે છે. તેનો પોતે જ કર્તા છે. અન્ય કોઈ તે કર્મ કરવામાં ઉપાદાન રૂપ થતો નથી. માટી ઘટને બનાવતી હોવાથી માટી ઉપાદાન કારણ ગણાય કુંભાર ચક્ર ચિવર (વગેરે નિમિત્તો ગણાય. જેવા અધ્યવસાયથી વર્તે તેવા કર્મનો તે પોતે કર્તા છે. પણ કોઈ ઈશ્વર મહાદેવ અંબા કે ભવાની તે કર્મના કર્તા ન જ મનાય. તેમજ તે કર્મનો સ્વયં પોતે જ લોકતા-લોગવનારો થાય છે. પણ અન્ય કોઈ કર્મના ફલ આપવામાં ઉપાદાન કારણ નથી થતો. મહાભારત વન પર્વમાં જણાવે છે કે

इश्वरप्रेरितो गच्छेत् स्वर्गं भ्रमेव वा, अन्यो जन्तुरनीशोऽय
मात्मनः सुखदुःखयोः ॥

જીવો ઈશ્વરની પ્રેરણાવડે સ્વર્ગ વા નરકે જાય છે. કારણ કે તે ઈશ્વર વિના અન્ય જીવ પોતાના સુખ દુઃખ

૧૨૬

આ. ઋદ્ધિસાગરસૂરિ કૃત વિવેચન સહિત

લોગવવામાં સમર્થ નથી આમ માનતાં ઈશ્વરતું કૃપાળુપણું નષ્ટ થાય છે. કેમકે તે કેટલાકને સુખી કરતો હોવાથી પક્ષપાતિ પણ ગણાય. પરંતુ ઈશ્વર સદા કૃષ્ણાવંત અને અપક્ષપાતિ હોવો જોઈએ સામાન્ય સંતો પણ પોતાને ઉપાધિ કરનારા ઉપર દયા યોગ્ય હોય તો દયા અને જો તેમ ન હોય તો ઉપેક્ષા ભાવને ધરે છે. પણ તેને શિક્ષા કરવા પ્રયત્ન નથી જ કરતા તો મહાન કૃપાલુ સર્વ ઉપર સમાન ભાવ રાખનારા ઈશ્વરને તેવા ખોટા આરોપ ન ચડાવવા જોઈએ. શ્રી ગીતામાં જણાવ્યું છે કે:—

ન કર્તૃત્વં ન કર્માણિ, લોકસ્ય સૃજતિ પ્રમુઃ ।

ન કર્મફલસંયોગં, સ્વભાવસ્તુ પ્રવર્તેતે ॥ ૧ ॥

નાદત્તે કસ્ય વિત્પાપં, ન ચ સુકૃતં વિમુઃ ।

અજ્ઞાનેનાવૃત્તં જ્ઞાનં, તેનમુદ્ધાન્તિ જન્તવઃ ॥ ૨ ॥

પરમાત્મા ઈશ્વર જગતને કે કોઈ જીવોને બનાવતા નથી કે નાશ પણ કરતા નથી જ. તેમ જીવોને પુણ્ય કે પાપ પણ ઈશ્વર આપતા નથી. જીવોએ કરેલ પુણ્ય પાપના ફલને પણ ઈશ્વર આપતા નથી. તેવા કર્મોના સંબંધ પણ જીવો સાથે જોડતા નથી પણ તે તે જીવો પોતાના કરેલા પુણ્ય પાપને અનુસારે તેમનામાં સ્વયં સ્વભાવથી તેવા પ્રકારની બુદ્ધિ પ્રવર્તે છે. કોઈ પણ જીવના પુણ્ય કે પાપને ઈશ્વર લઈ લેતા નથી. પણ લોકો મહામોહથી અને અજ્ઞાનવડે સાચું આત્મસ્વરૂપ ચૈતન્યને જાણતા ન હોવાથી દુઃખ પડે ત્યારે મુંઝાઈ હાવરાળ કરીને તેનો

આત્મદર્શન ગીતા

૧૨૭

દોષ ઈશ્વરના નામે ચઢાવે છે. વસ્તુના પોતેજ અજ્ઞાનતાથી મોહમાયામાં મુંઝાયેલો જીવ વિષય લોગની લાલચવાળો હોવાથી હિંસા ચોરી અસત્ય મૈથુન પરિગ્રહ ક્રોધ માન માયા લોભ રાગ દ્વેષ આદિ સેવતો અનેક પાપ કર્મના પોતેજ કર્તા થાય છે અને પોતાની ઇચ્છા ન હોવા છતાં પણ તે કર્મનો ઉદય કાળ પ્રાપ્ત થયે છતે પોતે જ તેના ફલને લોગવે છે. પૂર્વના શુભ કર્મ યોગે ભિક્ષાચર રાજા બની જાય તેમાં કોઈ ઈશ્વર કે ઇન્દ્ર આડા આવી શકતા નથી. કોઈ પ્રેમી પોતાના પ્રેમીના દુઃખને લઈ શકતો નથી કે કોઈ શત્રુ તેનો પુણ્યોદય હોવાથી દુઃખ આપી શકતો નથી. જેમ મહારાણી શ્રીમતી સીતાદેવીનું શિયળ લુટવા રાવણે અનેક પ્રયત્ન ઉપાયો યોજ્યા પણ તે સીતાદેવીના પુણ્યથી શિયળ અક્ષત રહ્યું. અને પાપ કર્મના ઉદયથી બંધવાન હોવા છતાં રાવણુ લક્ષ્મણુ અને રામના હાથે મરણુ પામીને નરકનો અતિથિ થયો. કોઈ ઈશ્વર કે દેવ તેની તે ભવિતવ્યતાને શકી શક્યો નહિ. તેથી પોતાના સુખ દુઃખ કર્મનો નાશ પણ પોતાના પ્રયત્નથી આત્મા કરી શકે છે. આત્મ સ્વરૂપ પણ પોતે જ સ્વયં પ્રયત્નથી જાણી શકે છે.

વળી ગીતાજીમાં મહર્ષિ વ્યાસજી જણાવે છે કે:-

જ્ઞાનેન તુ યદજ્ઞાનં, યેષાં નાશિતમાત્મનઃ ।

તેષામાદિત્યવજ્ઞાનં પ્રકાશયતિ તત્પરમ્ ॥ ૧ ॥

૧૨૮

આ. ઋદ્ધિસાગરસુરિ કૃત વિવેચન સહિત

જેમના અજ્ઞાન, મોહ, મિથ્યાત્વ, સમ્યગ્ જ્ઞાન વડે નાશ પામ્યા હોય તે આત્માને સૂર્યની પેઠે જ્ઞાન પરમ આત્મસ્વરૂપનું દર્શન કરાવે છે. તે માટે પરમાત્મ સ્વરૂપનું દર્શન કરવા ઈચ્છનારા મહાનુભાવોએ વીતરાગ અરિહંતોનું ધ્યાન રૂપસ્થ ભાવમય કરવું. ॥૫૧॥

કર્મપક્કવિનિર્મુક્ત, ઈશ્વરો હંસ ઉચ્યતે,
જગત્કર્તા ન સ જ્ઞેયો, મોહેચ્છાઽભાવતઃ પ્રમુઃ ॥ ૫૨ ॥

અર્થ:-જે આત્મા પોતાના કર્મ મેલને નાશ કરીને પરમ મુક્ત થયા છે. તે જ ઈશ્વર વસ્તુતઃ હંસ કહેવાય છે. પણ કોઈ જગત કર્તા ઈશ્વર નથી. કારણ કે જગતને બનાવવું, વિનાશ કરવો, રક્ષણ કરવું તેમાં મોહ ઈચ્છા રાગ દ્વેષ સંભવે છે. ઈશ્વરમાં તેનો સર્વથા અભાવ જ છે

વિવેચન:-ઈશ્વર એટલે સર્વ શક્તિમંત, સામાન્યતઃ સર્વ આત્માઓ સત્તાથી સર્વ શક્તિમંત છે. પૂજ્ય શ્રી જણાવે છે કે

જીવો ગુણપહિવન્નો નયસ્સ દવદ્વિયરસ સમાઈયં ।

દ્રવ્યાર્થિક નયથી સર્વ ગુણુવંત સ્વસત્તાએ સર્વ આત્મા સમાન ધર્મવંત છે. તેથી સત્તાએ તે ઈશ્વર જ છે.

આત્મા સર્વ કર્મ મેલને અનાદિકાલથી આત્મા સાથે લાગેલાં છે. તેનો ત્યાગ કરીને શુદ્ધ થાય ત્યારે તે સંપૂર્ણ ભાવે પ્રગટ ઈશ્વર થાય. તેને જ્ઞાનિઓ હંસ તરીકે સંબોધે છે. જે પરમાત્મા તેવું કરતા હોય તે તેઓને મોહ

આત્મદર્શન ગીતા

૧૨૯

ધૃષ્ટિ રાગ દ્વેષ ગણાય પણ તેવા દોષો તો મિથ્યા અજ્ઞાન અવિરતિ અશુભ યોગવાળાને જ સંભવે. પરમાત્મા તો તેવા અવગુણ દોષવાલા નથી જ કહ્યું છે કે

“આકારરહિતં શુદ્ધં, સ્વસ્વરુપે વ્યવસ્થિતમ્ ।
સિદ્ધમષ્ટગુણાપેતં નિર્વિકારં નિરંજનં ॥ ૧ ॥

પરમાત્માઓ સિદ્ધ સ્વરૂપ હોવાથી આઠ કર્મમય દોષોનો ત્યાગ કરીને પરમ શુદ્ધ આઠ ગુણો ધારણ કરતા હોવાથી દેહમય આકાર રહિત, શુદ્ધ, નિન્નત્મ સ્વરૂપમાં સ્થિર, વિકાર વિનાના છે. તેથી જગતનું કર્તૃત્વ ભોકૃત્વ નિયામકત્વ વિગેરેની ચિંતા કરવાનું તેમને નથી હોતું. તેથી જગતનું કર્તૃત્વ તેમનું ન સમજવું પણ યોતાના શુદ્ધ ગુણસ્વરૂપનું કર્તૃત્વ ભોકૃત્વ નિયામકત્વનો સંભવ છે. તે વાતને પુષ્ટ કરવા પૂજ્ય શ્રી જણાવે છે કે

જગત્કર્તૃત્વવાદસ્તુ, પરેશે નોપપદ્યતે,
કાર્યોપાદાનહેતુત્વં, મિન્નાઽમિન્નં પ્રમોરહો. ॥ ૫૩ ॥

અર્થ:-જગતનું રચવાપણું ઈશ્વર પરમેશ્વરમાં છે. તેવો વાદ કોઈ પણ રીતે સિદ્ધ થતો નથી કારણકે જે કાર્યો થાય તેમાં કર્તાનું ઉપાદાન કે નિનિત્ત કારણુ તે કર્તાથી ભિન્ન કે અભિન્ન છે તે વિચારવું પડે છે.

વિવેચન :-નૈયાયિકો ઈશ્વરને જગનકર્તા અને સંહારક માને છે. પરંતુ તે કેવી રીતે સંભવે? જે કોઈ ઈશ્વરે આ જગતને રચ્યું હોય તો તે પહેલા જગત હતું કે

:૧૩૦

આ. ઋદ્ધિસાગરસૂરિ કૃત વિવેચન સહિત

નહોતું. જે પ્રથમ જગત હતું તો ઈશ્વરે નવું કેવી રીતે બનાવ્યું ? વળી તેણે પહેલા જેવું બનાવ્યું છે કે તેથી વિપરીત બનાવ્યું ? જે પહેલા ન હતું ને પછી ઈશ્વરે બનાવ્યું હોય તો જ્યારે જગત નહોતું બનાવ્યું ત્યારે ઈશ્વર શું કરતા ? ક્યાં રહેતા હતા ? તેમનું ભજન કીર્તન કોણ કરતું હતું ? ઈશ્વરને જગત બનાવવા માટે કોણે જણાવ્યું ? કોણે વિનંતિ કરી ? જગતમાં ઈશ્વરે જીવોને જ માત્ર બનાવ્યા કે સાથે સાથે તેમને રહેવા માટે પૃથ્વી પર્વત નદી સમુદ્ર આકાશાદિ પણ બનાવ્યા ? જે જીવોને ઈશ્વરે બનાવ્યા હોય તો ઈશ્વર પોતે જીવ છે કે અજીવ છે ? ઈશ્વર અજીવ હોય તો તેમાં ઈચ્છા પ્રયત્ન વિગેરેના સંભવ ઘટે નહિ અને જે ઈશ્વર જીવ હોય તો એક જીવ રૂપ છે કે અનેક જીવરૂપ છે ? એક જીવ હોય તો એક જીવ બીજા જીવોને બનાવે તેવો કોઈ પુરાવો આપશો ? અનેક જીવરૂપ ઈશ્વર હોય તો અમે જેન સ્યાદ્વાદ્ માનનારા જગતને અનેક જીવમય અનાદિ માનીએ છીએ જ. અને તે જીવો રૂપ ઈશ્વરો માનીએ છીએ. સર્વ જીવો પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપે પૃષ્ઠ સ્વરૂપે સત્તાથી છે. અહિં ગીતામાં જણાવે છે કે:-

અનાદિત્વાન્નિર્ગુણત્વાત્પરમાત્મા અવ્યયઃ, શરીરસ્થોઽપિ
કૌન્તેય ન કરોતિ ન લિપ્યતે ॥

પરમાત્મા સ્વરૂપ આત્મા અનાદિપણાવાળો અવિ-
નાશી સ્વભાવવાળો અને રજસ તામસ સાત્વિક પ્રકૃતિઓથી

આત્મદર્શન ગીતા

૧૩૧

રહિત હોવાથી નિર્ગુણ છે. શરીરમાં રહેલા ઇશ્વર છે તે કદાપિ કાંઈ કરતો નથી કે લેપાતો નથી. તમે જો એક ઇશ્વર રૂપ માનતા હો તો તેમાં જણાવ્યા તેવા અનાદિત્વ અવિનાશિત્વ નિર્ગુણત્વ વિગેરે ગુણો હોય તો અકર્તૃત્વ આવે. કર્તૃત્વ હોય ત્યાં કર્મબંધનો સંભવ છે. જે ક્રિયાઓ થાય તે ઇચ્છા વિનાની ન જ થાય. જ્યાં ઇચ્છા થાય ત્યાં કર્મબંધ રહેલો છે જ. તેથી ઇશ્વરમાં જો ઇચ્છાદિ હોય તો ઉપર પ્રલોકમાં જણાવ્યા તે ગુણો-સ્વભાવથી રહી શકે જ નહિં. પણ અમારી પેઠે અનેક ઇશ્વરો એટલે સર્વ જીવોને ઇશ્વરપણું સત્તાથી રહેલું છે તેમ સ્વીકારો તો દ્રવ્યાર્થિક નયથી ઉપરના કહેલા સ્વભાવ ઇશ્વરમાં ઘટી શકે છે અને પર્યાયાર્થિક નયથી અનાદિકાલથી નવા નવા કર્મને કરી નવીન બીજા પરંપરારૂપ સંસારને રચનારો ઇશ્વર પણ જીવ કહેવાય અને તેમ કરવામાં આવે તો વાંધો ન આવે પણ જો એક ઇશ્વર માનીએ તો તે નિત્ય કે અનિત્ય શરીરી કે અશરીરી દૃશ્ય કે અદૃશ્ય, જ્ઞાની કે અજ્ઞાની, માયામય કે અમાયી વિગેરે સ્વરૂપનો વિચાર કરવો પડે છે. શ્રીમાન્ હેમચંદ્રસૂરીશ્વર જણાવે છે કે:

कर्तास्ति काश्चिद् जगतः, स चैकः स सर्वगः स्ववशः
स नित्यः. इमा कुहेवाकविडम्बनाः स्युस्तेषां न येषामनु-
शासकस्त्वम् ॥ ६ ॥

અર્થ:-હું મહાવીર દેવ ! પરમાત્મા તમારા શાસનને નહિ સ્વીકારનારા એવા નૈયાયિકો અને વૈશેષિકો ઇશ્વરને

જગતના કર્તા એક સર્વ વ્યાપકસ્વતંત્ર નિત્ય છે. આવી દલીલો દોષી ખોટી વિહંગના પામે છે. કહે છે કે જગત કર્તા એક ઇશ્વર છે. અને તે ભુદ્ધિવંત હોવાથી પૃથ્વી પર્વતાદિને બનાવનારો છે, તેવું સામર્થ્ય બીજામાં ન હોવાથી એક ઇશ્વર જ કર્તા છે. અને જે તેનાથી થાય તે કાર્ય કહેવાય છે જેમ કુંભાર માટીમાંથી ઘટ કરે છે તે માટીનું કાર્ય છે તેવી રીતે.

હવે વિચારો કે માટીમાંથી ઘટ થાય છે. તેમાં કુંભાર નિમિત્ત છે. માટીમાં ઘટની સત્તા ગુપ્ત હતી તે વ્યક્ત કરી છે. તેમ ઇશ્વરે પહેલાં કંઈ કંઈ વસ્તુ મેળવીને જીવ પૃથ્વી પર્વતો નદી સમુદ્ર બનાવ્યા ? તેવું કંઈ પણ સંભવતું નથી. કુંભારનું ઘટકાર્યમાં નિમિત્તપણું પ્રત્યક્ષ ચક્ષુગોચર થાય છે. તેમ ઇશ્વરનું જગતકર્તૃત્વનું સામ્યત્વ કેવી રીતે સંભવે ? અનુમાનથી પણ કાર્ય કારણનો સંબંધ પ્રત્યક્ષ કુંભારની પેઠે ઇશ્વરમાં કોઈએ જોયો હોય તો તે માન્ય કરાય પણ તેવો સંબંધ કદાચિત્ સંબંધ શ્રદ્ધા વડે માનીએ તો પણ એક ઇશ્વરની હૈયાતી કેવી રીતે સંભવે ? દરેક કાર્યોમાં વિચિત્રતા જોવાય છે. એક ઇશ્વરે જીવોને બનાવ્યા હોય તો તે સર્વ સમાન સ્વભાવના, સરખી રીતે દેવ ગુરૂ ધર્મ કરનારા, પરસ્પર પ્રેમ આનંદ સુખ ભોગવનારા બધા જીવો હોવા જોઈએ પણ જગતની વિચિત્રતા એક ઇશ્વરની કૃતિ હોવાનું અસ્વીકાર કરાવે છે. તેમ જ ઇશ્વર શરીરધારી છે કે અશરીરી છે તે પણ કોઈથી નિશ્ચય કરાતો નથી. કોઈ વિષ્ણુને કર્તા

કહે છે. કોઈ પ્રદાને, કોઈ અંખાને, તો કોઈ મહેશ્વરને કર્તા જણાવે છે અને તે તે નામ જુદા હોવા છતાં એકજ વ્યક્તિ રૂપે હોય તો ત્રણ દેવોના કાર્યો સ્વભાવ જુદા જુદા શાસ્ત્રોએ વર્ણવ્યા છે. તેથી એક ઈશ્વરવાદ પણ ઉડી જાય છે. ઈશ્વરને જો સર્વ જગત વ્યાપક માનીએ તો આકાશ જેમ વ્યાપક હોવા છતાં તે કાંઈ જગત બનાવવામાં સંબંધ કે નિમિત્ત બનતું જોવાતું નથી તેમ ઈશ્વર પણ વ્યાપક હોવા માત્રથી જગતનો કર્તા બની શકતો નથી. ઈશ્વર અમૂર્ત-શરીર ન હોવાથી મૂર્ત કાર્યો તેનાથી કેવી રીતે બને ? અમૂર્ત આકાશ જેમ રૂપી-મૂર્ત કાર્ય કરતું નથી તેમ ઈશ્વર અમૂર્ત હોવાથી મૂર્ત કાર્ય પૃથ્વી પર્વત વિગેરે પણ બનાવી શકે નહિ. ઈશ્વર સ્વતંત્ર છે એમ કહેવાય છે તો જગત બનાવવામાં કયો હેતુ તેમને જણાયો ? જગત બનાવ્યા પછી પાલન કરવું તેઓને ખવડાવવું ભક્તિ કરાવવી દુષ્ટો દંડ દેવા વિગેરે ઉપાધિ શા માટે વિના કારણે વહોરે છે. તેનો ખુલાસો કરવો જોઈએ.

कार्यकारणकर्तृत्वे, हेतुः प्रकृतिरुच्यते । पुरुषः सुख-
दुःखानां मोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥ १ ॥

જગતમાં જીવો સંબંધી જે કાર્યો થાય છે. તેમાં કારણ કે કર્તાપણું એક માત્ર પ્રકૃતિ જ છે. અને તે પ્રકૃતિની સાથે સંબંધિત થયેલો પુરુષ-આત્મા સુખ દુઃખ લોગવે છે. પણ ઈશ્વરનું તેમાં કારણ કે કાર્યકર્તાત્વપણું નથી જ. ॥૫૩॥

તે વાતને સિદ્ધ કરતા પૂજ્ય ગુરૂદેવ જણાવે છે કે:-
 ઉપાદાનાન્ન મિન્નંહિ, કાર્યં જગતિ દ્વશ્યતે,
 ઉપાદાનાદમિન્નં તત્, પ્રભુરૂપં જગત્ સદા. ॥ ૫૪ ॥

અર્થ-જે જે કાર્યોમાં જે ઉપાદાન કારણ હોય તે કાર્યથી અભિન્ન જ હોય છે અને જો પ્રભુ જગત્ કાર્યમાં ઉપાદાન હોય તો પ્રભુથી જગત્ સદા અભિન્ન જ હોય. ॥૫૪॥

(વિવેચન:-જગતમાં જે જે કાર્યો થાય છે. તેમાં જે પ્રકારના કારણો અનુભવાય છે. તેમાં એક આવશ્યક કારણ ઉપાદાન કારણ કહેવાય છે. જેના અભાવમાં કાર્યનો જ અભાવ હોય તે ઉપાદાન કારણ જાણવાં. ઘટમાં માટી-પિંડ તાસક વિગેરે પરંપરાથી જે કાર્યો થાય છે તે માટીથી માંડીને સર્વ ઘટ પૂર્વના કાર્યો ઘટના ઉપાદાન કારણ જાણવા. અને કુંભાર ચક્રચિવર વિગેરે નિમિત્ત કારણો જાણવા. જે કારણો કાર્ય બનવામાં સહકાર આપતા હોય તેઓને નિમિત્ત કારણ કહેવાય છે.

હવે જ્યારે પ્રભુ વ્યાપક હોવા સાથે જગત્ જંતુના ઉપાદાન કારણ થતા હોવાથી જગતથી અભિન્ન સિદ્ધ થયા એટલે જગત અને પ્રભુ ઉપાદેય ઉપાદાન રૂપે અલેહ એક મનાયા. એમ એકાંત અલેહ માનતાં કયા વાંધા આવે છે તે વિચારશો ! જો એમ હોય તો પ્રભુના ઉપાદેય રૂપ કાર્યો જીવ રૂપે હોય તો સર્વ જીવો સદા પ્રભુ સમાન અવસ્થાએ પરમાનંદ લોગવનારા અજર અમર જન્મ મરણ વિનાના

જ હોવા ભેદભે. કારણ કે જે પ્રભુની જગત કર્તૃત્વ શકિત છે તે તેમના ઉપાદેય કાર્ય રૂપ જીવોમાં પણ આવવી ભઈએ. પણ જીવો જન્મ મરણ કરતા, સુખ દુઃખ ભોગવતા, ઈષ્ટ પ્રાપ્તિમાં આનંદ આનંદ પ્રાપ્તિમાં શોક કરનારા અનુભવાય છે માટે પ્રભુને તેનું ઉપાદાન કારણ કેવી રીતે માનવું? કહ્યું છે કે

जातस्य हि ध्रुवो मृत्यु, ध्रुवं जन्म मृतस्य च ॥

જેઓને જન્મ હોયો પડે છે. તેને અવશ્ય મરવું પડે છે. અને જે મરણ પામે છે. તેને જન્મવું પણ પડે છે. એટલે પ્રભુનું સ્વરૂપ એકાંત ન જ મનાય. પણ સર્વ આત્માઓ પોતાના શરણમાં વ્યાપક ભાવે પોતાના ગુણ ધર્મ કર્મમાં ઉપાદાન કારણ થતા હોવાથી તે પોતાના પ્રભુ છે. અન્ય જીવો ઉપર અન્ય કોઈની પ્રભુતા નથી જ. જીવો સ્વતઃ કર્મનો ક્ષય કરીને સ્વયં સિદ્ધ પુદ્ગ પરમેશ્વર થાય છે પણ એક વ્યક્તિ સદા જીવો ઉપર સત્તા ચલાવનાર હોય બનાવનાર હોય શિક્ષા કે સુખ આપનાર હોય તેવું કોઈથી પ્રત્યક્ષકે અનુમાન પ્રમાણથી અનુભવાયું નથી જ. ॥૫૪॥

હવે જે પ્રભુને જગત ઉપભવવામાં નિમિત્ત કારણ કહિયે તે તે પણ યોગ્ય નથી જ.

अणूनां स्कंघरूपं यत्, कार्यं चेत् प्रभुणा कृतम्,

तादृग् जडस्वभावेन, नव्यं किं प्रभुणा कृतम् ॥ ५५ ॥

અર્થ-જે જગતમાં અણુ-પરમાણુઓ હતા. તેનું

સ્કંધ રૂપ કાર્ય પ્રભુવડે થયું તેમાં જડ સ્વભાવને ધારણ કરીને નવા સ્કંધ બનાવ્યા કે પૂર્વે હતા તે. જો પૂર્વે હતા તે તો પરમાત્માએ નવું શું કર્યું? કે જેથી જગતના કર્તા કહેવાય ? ॥ ૫૫ ॥

વિવેચન :—પરમાત્માએ જે અણુઓ પરમાણુઓ સ્વતંત્ર હતા તેને લેગા કરીને પૃથ્વી પર્વત નદી સમુદ્ર માનવ પશુ પક્ષી રૂપે બનાવ્યા તેથી એમ થયું કે પહેલા જીવો કે કાંઈ ન હોવું જોઈએ તોજ પ્રભુ તેના કર્તા ગણાય પણ પહેલાં ન હતું તેવું કાંઈ નથી. સદા જગત પૂર્વે સ્વરૂપનો વિનાશ નવા સ્વરૂપે ઉત્પાદ અને દ્રવ્યત્વ રૂપે કાયમ વર્તે છે. જગત-જડ ચેતનમય સર્વ વસ્તુનો સદા આવો સ્વભાવ વર્તે છે. તેમાં ઈશ્વરનું કાંઈ કરવા પણું જણાતું નથી, વળી જો ઈશ્વર જગતને બનાવતો હોય તો જડ સ્વભાવ ધારણ કરીને બનાવે છે. કે ચેતન સ્વભાવ ધારણ કરીને બનાવે છે? તે પણ વિચારવું પડે તેમ છે. કારણકે જે પદાર્થોમાં જેની પ્રવૃત્તિ થાય તેને તેવા સ્વરૂપ મય બનીને બનાવવું પડે છે, માટી ઘટાકારે થઈને ઘટ બનાવે છે. એટલે પરમાત્માએ જડ દ્રવ્યનો સ્વભાવ ધરીને પાંચ ભૂતમય જગતની રચના કરી એમ જો આપ કહોતો તે જડ પદાર્થ જગતનું ઉપાદાન કારણ ગણાય. અને જો નિમિત્ત કારણ કહેતા હોતો પૂર્વે પ્રભુએ કઈ વસ્તુ ઉપજાવી? જો તે પહેલાં નહતી તો પ્રભુએ તેવા રૂપે બનીને ઉપજાવી તેવું માનવું પડેજ એટલે ઉપાદાનતા સિદ્ધ થાય. કુંભાર ઘટ

આત્મદર્શન ગીતા

૧૩૭

બનાવતાં જે માટી વિગેરેને ગ્રહણ કરે છે તે પૂર્વે હતી તેનો આકાર તેણે બનાવ્યો. તેથી કુંભાર નિમિત્ત કારણ થયો પણ જો વસ્તુ નજ હોય તેને નવી ઉપજાવવી પડે. પ્રભુમાં તે શક્તિનો સ્વીકાર કરીને તેવા રૂપે આકાર લે તો ઉપાદાન ગણાય છે. એટલે ઇશ્વર જડ બન્યા તેવું તમારે અને આપણે માનવું તે અનિષ્ટ જ છે. જો પૂર્વે સર્વે પરમાણુ સ્કંધ આદિરૂપે હતાજ તો પછી ઇશ્વરે નવું શું કયું”.

अविनाशी तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् । विनाशंमम्य
यस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ १ ॥

આ જગતમાં જે જે પ્રાણીગણો વર્તે છે. તે ચેતનરૂપે સદા અવિનાશી જ છે. તેને નવા કરવા કે વિનાશ કરવાનું સામર્થ્ય કોઈમાં નથી, માટે ઇશ્વરે જડ કે ચેતનમય જગત બનાવ્યું તેવું કાંઈ સિદ્ધ થતું નથી. એટલે જગત બનાવવામાં ઉપાદાન કારણ કે નિમિત્ત કારણ પણ પ્રભુ થતા નથી ॥૧૫૫॥

જગતની ઉત્પત્તિ, વિનાશમાં કોણ ઉપાદાન કે નિમિત્ત છે તે પૂજ્યો જણાવે છે,

सक्रियत्वमणुस्कंधे, स्वभावोऽनादितो मतः

पुण्यपापाद् वपुः सृष्टं, चेतनेन महीतले.

॥ ૫૬ ॥

અર્થ:—સક્રિયત્વ સ્વભાવ આણુઓ અને તેના બનેલા સ્કંધોમાં નિત્ય વર્તે છે જ. તેથી જગતમાં જીવો

પુણ્ય પાપના ઉદયવડે પોતાને યોગ્ય પોતાનું શરીર આદિ બનાવે છે. ॥૫૬॥

વિવેચન:—જગતમાં જે જડ પદાર્થો વર્તે છે. તે સર્વ ક્રિયા કરવાના સ્વભાવવાલા જ છે. અણુઓ સ્વભાવથી ભેગા થતાં સ્કંધો બને છે અને ચેતન પુણ્ય પાપ આદિ પોતાના શુભાશુભ અધ્યવસાય વડે નવા નવા જન્મ મરણ રૂપ ભવોને પ્રાપ્ત કરે છે. તેમજ પુદ્ગલ પરમાણુઓ પણ ઔદારિક, વૈક્રિય, આહારક, તૈજસ, કાર્મણુ માનસ વિગેરે રૂપે પરિણામ પામી જે જે જીવો શુભાશુભ અધ્યવસાયમાં પ્રવૃત્ત થાય તે આત્મા જ ઉપાદાન કારણુ થાય છે. પણ પુદ્ગલના પરિણામમાં નિમિત્ત કારણુ છે. શરીર મન ઈન્દ્રિય વિગેરેના પરિણામ પામવામાં પુદ્ગલો ઉપાદાન કારણુ અને આત્મા નિમિત્ત કારણુ છે. તે સર્વ પરમાણુઓ રૂપ, રસ, ગંધ, શબ્દ, સ્પર્શ આદિના પરિણામ પામવાની ક્રિયા કરતા હોવાથી સદા સક્રિયજ છે. “ક્રિયાવત્ત્વં દ્રવ્યસ્ય” ક્રિયા કરવા તે દ્રવ્યનું લક્ષણ છે. નિયુક્ત પૂર્વક અર્થ કરતાં પણ એજ અર્થ સાર્થક થાય છે. દ્રવતિ નિરંતર નવા નવા પરિણામને ધરવું તે સ્વભાવ જેનો હોય તે દ્રવ્ય કહેવાય છે.

તથા ચ સર્વેષાં દ્રવ્યાણાં પારિણમિકત્વં પૂર્વ પર્યાયવ્યયઃ નવિન પર્યાયોત્પાદઃ, એવમપ્યુત્પાદવ્યયો દ્રવ્યેન ધ્રુવત્ત્વં ”

દ્રવ્યોમાં જે જે ધર્મો રહ્યા છે. તે સર્વે પારિણામિક ભાવે હોવાથી પુર્વ કાલના પર્યાયનો નાશ અને ઉત્તર

આત્મદર્શન ગીતા

૧૩૬

કાલના પર્યાયની ઉત્પત્તિ હોવાથી દ્રવ્યાત્મ રૂપે નિત્ય ધ્રુવ રહે છે. તેથી પુદ્ગલો સદા સક્રિય જ છે.

દ્રવ્યોમાં જે જે ધર્મો રહ્યા છે, તે સર્વે પારિણામિક ભાવે હોવાથી પૂર્વ કાલના પર્યાયનો નાશ અને ઉત્તરકાલના પર્યાયની ઉત્પત્તિ હોવાથી દ્રવ્યાત્મ રૂપે નિત્ય-ધ્રુવ રહે છે. તેથી પુદ્ગલો સદા સક્રિય જ છે, જીવ શુભાશુભ પરિણામ ફલ લોગવવાને નિમિત્તે તે જીવ તેવા પ્રકારનું શરીર ધારણ કરીને શુભાશુભ કર્મને લોગવે છે. તેથી તે કર્મનો શરીરનો પે.તે જીવ-આત્મા કર્તા છે. અન્ય માત્ર પિતા તેમાં ઉપાદાન નથી. માત્ર નિમિત્ત જ વ્યવહારની અપેક્ષાએ થાય છે. વ્યવહાર માટે જણાવે છે કે:-

“ અત્તકઢા કમ્મા બંધન્તિ નો પર કઢા અપ્પાવગાઠા ”

ભગવતીસૂત્રમાં જણાવે છે કે આત્મા પોતાના જ કરેલા કર્મોથી બંધાય છે. પણ પરના કરેલા કર્મથી બંધાતો નથી, તેમજ કહ્યું છે. અપ્પા કરેઈ કમ્માઈ અપ્પા વેયેઈ પરવસો ” આત્મા પોતાની અજ્ઞાનતાથી મોહમાં ઘેરાયેલો શુભ અને અશુભ કર્મ કરે છે. પણ કરેલા કર્મનો ઉદ્ધય આવે છતે કર્મને વશ થયો છતાં દુઃખ પૂર્વક લોગવે છે. બીજા તેમાંથી તેને મુક્ત કરી શકતા નથી ॥૫૬॥

ईश्वरेच्छानिमित्तं चेत्, नायं पक्षः सतां मतः

इच्छायाश्च सकर्मत्वात्, परेशे सा कथं घटेत्.

॥ ૫૭ ॥

૧૪૦

આ. ઝાઢસાગરસુરિ કૃત વિવેચન સહિત

અર્થ :—જગતની ઉત્પત્તિમાં જે તમો ઇશ્વરની ઇચ્છાને કારણુ છે તેમ કહેશો તો તે વાત સંત-વિદ્વાનોને માન્ય થાય તેમ નથી જ કારણુ કે ઇચ્છા પણ કર્મનો વિભાગ છે. તે પરમાત્માને કેવી રીતે હોય? તે જણાવશો ॥૫૭॥

વિવેચન :—જગતના ચેતન અચેતન પદાર્થોની ઉત્પત્તિમાં જે ઇશ્વરનેજ કારણુ કહેતા હો તો તે પણ યોગ્ય નથી. ઇશ્વર નિત્ય સુકત છે. તમાં બુદ્ધિ-જ્ઞાન ઇચ્છા પ્રયત્ન સંખ્યા પરિણામ પૃથક્ત્વ સંયોગ તે રૂપ આઠ ગુણો વર્તે છે, તેમાં ઇચ્છા નિત્ય હોય તો નિરંતર જગત બનાવવું જેઈએ અને ઇચ્છા ક્ષણિક હોયતો ઇશ્વરત્વનું પણ ક્ષણિક ત્વ આવે કારણુકે ગુણો સાથે ગુણીનો તાદાત્મ્ય ભાવ સ્વ-રૂપ સંબંધ હોય છે. તેની હાનીથી ગુણીની પણ હાની થાય જ. એટલે ઇશ્વરનું અનિત્યત્વ તમારી ઇચ્છા ન હોવા છતાં માનવું પડશે જ.

બીજું ઇચ્છા આઠ કર્મમાં મોહનીય કર્મની એક ગૌણ પ્રકૃતિ છે. ઇશ્વરમાં જે મોહ હોય તો તે સાથે અજ્ઞાન મિથ્યાત્વ અવિરતિ વિગેરે અનિષ્ટ દોષો પણ હોય તેથી ભૂત પિશાચ વિગેરેની પેઠે પોતાના આનંદ માટે જીવોને પીડવા વરદાન આપવા અનેક ચમત્કાર બતાવવાની રમત કરે પણ ઇશ્વર તેવા અવગુણુ રૂપ તામસ રાજસ કે સાત્વિક પ્રકૃતિઓથી સુકત હોવા જેઈએ. સૃષ્ટ સંહાર કરતા હોય તો તે પ્રકૃતિઓવંત બને અને તેથી ઇશ્વરમાં

નિત્યત્વ જ્ઞાનવંતત્વ વિગેરે ગુણો ઘટી શકે નહિ. અને ઇશ્વર એક સાધારણ પ્રાણી બની જાય માટે ઇશ્વરને જગત કર્તૃત્વ ન માનવું તે ઇષ્ટ લાગે છે.

શ્રીમાન આનંદધનજી મહારાજ ઋષભદેવના સ્તવનમાં જણાવે છે કે:-

કોઈ કહે લીલા રે અલખ લખ તણી રે, લખ પુરે મન આશ,
દોષ રહિતને લીલા નવિ ઘટે રે, લીલા દોષ વિલાસ.

પ્રભુ શ્રી આનંદધન યોગીશ્વર જણાવે છે કે કેટલાક લોકો એમ કહે છે કે ભગવાન જગત કર્તાની અલક્ષ લીલા છે. તેને લક્ષ કરનારા એવા યોગી મહાત્માઓની લાખો ગમે ભગવાન આશા પુરણુ કરે છે. પણ ભગવાન-ઇશ્વર સર્વ જગતમાં સમત્વ ધરનારા હોય, તેને માત્ર તારાનો ભક્ત અભક્તનો ભેદ ન હોય, એવા પરમાત્મા કોઈની મન માનતી ઇચ્છા પૂર્ણ કરવામાં ઉપાદાન કારણ નથી જ બનતા કારણ કે જે નિર્ગુણ નિષ્કલંક અવિનાશી પરમાત્મા છે. તેને તેવા પ્રકારની રમત લીલા કરવી યોગ્ય નથી જ. હોતી. જે જે લીલા કરાય તે બધી મોહ માયામાં મુઝાયેલા પામર જીવોને હોય છે. કારણ કે તે લીલા સદૈષ રાગદ્વેષ રૂપ મોહમાયાના ચાળા છે તે પરમાત્માને ન જ હોય ॥૫૭॥

રાગદ્વેષવિયુક્તવાત્, કર્તૃત્વં નૈવ ચિદ્ધને;

જગત્કર્તૃત્વવાદસ્તુ. સમ્યગ્નૈવ હિતાવહઃ

॥ ૫૮ ॥

૧૪૨

આ. ઋદ્ધિસાગરસૂરિ કૃત વિવેચન સહિત

અર્થ:-ચિદ્ધન પરમાત્મા તે રાગ દ્વેષથી અત્યંત રહિત છે. તેથી તેમાં કર્તૃત્વ ઘટી શકતું નથી. જગત કર્તૃત્વવાદ આ રીતે હિતાવહ નથી. ॥૫૮॥

વિવેચન :- જે પરમાત્મા છે. તે રાગ, દ્વેષ, મોહ, કામ, ઈચ્છા, પરિશ્રદ્ધ, માયા મૃષાવાદ. હિંસા, ચૌર્ય, અજ્ઞાન, વિગેરે સર્વ દોષોથી સર્વથા રહિત જ છે. કહ્યું છે કે:

નાન્તરાયો ન મિથ્યાત્વં, હાસ્યરત્યતી ચ ન,
 નમીર્યસ્યા જુગુપ્સા નો, પરમાત્મા સ મે ગતિઃ ॥ ૧ ॥
 ન શોકો યસ્ય નો કામો, નાજ્ઞાનાવિરતિસ્તથા;
 નોઽવકાશશ્ચ નિદ્રાયાઃ, પરમાત્મા સ મે ગતિઃ ૨
 રાગદ્વેષૌ હતો યેન, જગત્ત્રયભયંકરૌ
 સ ત્રાણં પરમાત્મા મે સ્વપ્ને જાગરેઽપિ વા ॥ ૩ ॥

જેમને અંતરાય, મિથ્યાત્વ, હાસ્ય, રતિ, અરતિ ભય, જુગુપ્સા શોક, કામ, ક્રોધ, અજ્ઞાન, અવિરતિ વિગેરે સર્વ દોષો નિર્મૂલ નાશ પામ્યા છે, તેમજ નિંદા અને નિદ્રાનો પણ તેમનામાં અવકાશ નથી તેવા પરમ શુદ્ધ પરમાત્માનું મારા હૃદયમાં સદા સ્મરણુ હો તેમણે જે ગતિ પ્રાપ્ત કરી છે. તેવી મને મળેા વસ્તુન: રાગ દ્વેષ રૂપ મહા મોહના સુભટી સર્વ જગતમાં ભયંકર ત્રાસ વર્તાવનારા છે. તેને જેઓએ હુણ્યા છે તેવા પરમાત્મા સ્વપ્ન

આત્મદર્શન ગીતા

૧૪૩

અવસ્થામાં કે જાગૃત્ દશામાં કે નિદ્રામાં પણ મારા હૃદયમાં સદા વસો. મારા આત્મનું રક્ષણ કરો. એટલે હું સદા પર-માત્માને સ્મરણ કરનારો રહું તો ઉપરના જણાવેલા અંતરાય-મય દોષોથી સદા ખર્ચીને પરમાત્મ સ્વરૂપનો લોકતા થઈ એવી ભાવના સાચા ભકતો કરે છે.

આથી એમ જણાવવાનું કે સદ્-ચિત્-જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર, આનંદમય એવા પરમાત્મામાં રાગ દ્વેષ ન હોવાથી જગતનું કર્તૃત્વ રક્ષણત્વ લોકૃત્વ વિનાશકત્વ સિદ્ધ થતું નથી. તેથી જગતના કર્તાપણાવાળો વાદ જો સાચો રીતે વિચારીએ તો અનેક દોષવાળો હોવાથી જગતજનું નો હિતકારક થતો ન હોવાથી તેનો ત્યાગ કરવો તેજ યોગ્ય છે ॥૫૮॥

આ વાદને પરમાર્થદૃષ્ટિએ વિચારવામાં કોઈકે અપેક્ષાએ અમે સમ્મત થઈ એ છીએ.

જગત્કર્તૃત્વવાદોઽપિ, સમ્મતો હિ વ્યપેક્ષયા;

યાવદ્દિ કર્મકર્તૃત્વં. જીવસ્ય હિ પ્રકીર્તિતઃ ॥ ૫૯ ॥

અર્થ:—અમે જૈનો પણ કોઈકે અપેક્ષાને ગ્રહણ કરીને જગતનું કરવા પણું છે તે સ્વીકારીએ છીએ, જ્યાં સુધી જીવો કર્મના કર્તા લોકતા છે. ત્યાં સુધી તે જીવ સમૂહને તે અપેક્ષાએ જગતનું કર્તૃત્વ છે એમ જણાવીએ છીએ ॥ ૫૯ ॥

વિવેચન:- જગતનું કર્તૃત્વ એક વ્યકિતરૂપ

૧૪૪

આ. ઋદ્ધિસાગરસૂરિકૃત વિવેચન સહિત

ઈવરમાં સિદ્ધ થતું નથી તેમ જળાબ્યું પણ અનંત જીવો જગતમાં વર્તે છે. તેઓ સદા અજ્ઞાન, મોહમાયા, મિથ્યાત્વ અવિરતિ, શુભ અશુભ યોગ વડે નવા નવા કર્મના દલોને શરૂ કરીને તે કર્મને તેવા પ્રકારના શુભાશુભ વિપાકના ઉદયને લોગવવા માટે તેવા પ્રકારના શરીર ઈન્દ્રિયો મન ગતિ ભતિમાં જઈને ઉપજે છે. જન્મ મરણ કરે છે. સુખ દુઃખ લોગવે છે. આ સંસારની તે ક્રિયામાં તે જીવોનું કર્તૃત્વ અવશ્ય માનવું પડે છે, કારણ કે અન્યના કરેલા કર્મો પોતાથી લોગવાતા નથી પોતાના કર્મોને પોતે જ લોગવે છે. તેથી પોતાના કર્મકર્તૃત્વ ભાવમાં ઉપાદાન કારણ છે. બીજા સાથે જે જે સંબંધ વડે અનુકુળ પ્રતિકુળ ભાવે જોડાવાનું થાય પોતાના નિમિત્તે અન્યને સુખ દુઃખ થાય તેમાં પોતે નિમિત્ત કારણ થાય છે. એક ધીને આપણે દ્રવ્ય રૂપે વિચારીએ તેમાં ત્રણ દુધ, દહીં અને છાશ થાય ત્યાં લગીની જે ક્રિયાઓ થાય છે. તે ત્રણ દુધ દહીં છાશ ઉપાદાન કારણ છે. અને ગાય, ભેંસ, ગોરી, વલોણું કરનાર રવૈયો વિગેરે જે જે સાધનો તે નિમિત્ત માત્ર જ છે, એક આત્મા પરમાત્મા બને છે. તેમાં તે જીવે જ્ઞાન પ્રાપ્તિ માટે શુરૂની ઉપાસના કરી, અભ્યાસ કર્યો, અનેકોનો સહકાર સાધ્યો, યોગ તપ સંયમ ક્રિયા કરી, ધ્યાનમાં સ્થિરતા મેળવી, પરમાત્મ સ્વરૂપનો અનુભવ અને આત્મ સ્વરૂપને ઓળખી કર્મ મેલને દૂર કરી પરમ સ્વરૂપમય પરમાત્મા થાય. તેમાં પોતાની જે જે શુભ પારણતિઓ તે ઉપાદાન કારણ અને તેમાં બીજી સહાયકારક.

આત્મદર્શન ગીતા

૧૪૫

થાય તે નિમિત્ત કારણુ સમજવાં. આમ સંસારના ઉત્પાદમાં જીવ પોતે ઉપાદાન કારણુ થાય છે. અને શુભાશુભ જે સંયોગ મળે તે નિમિત્ત કારણુ થાય છે. શ્રીમાન્ હેમચંદ્ર પ્રભુ જણાવે છે કે—

શ્રોત્રિયઃ શ્વપચઃ સ્વામી પત્તિર્બ્રહ્મા કૃમિશ્વસઃ
સંસારનાટયે નટવત્ સંસાર....

જીવ સંસાર નાટકમાં નટની પેઠે કોઈવાર શ્રોત્રિય બ્રાહ્મણ, કોઈવાર ચંડાલ, કોઈવાર સ્વામી, કોઈવાર સેવક અને કૃમિ બને છે. આ બધું કર્મસમ્પન્નધને લઈને થાય છે. અર્થાત્ આ જીવ કઈ યોનિમાં દાખલ થયો નથી અને કઈ યોનિ છોડી નથી. અર્થાત્ બધીયે નિકાયમાં તેણે અનેક જન્મ મરણ કર્યાં છે. સમસ્ત લોકાકાશમાં વાળાગ્ર પ્રદેશ નથી કે જેને તે સ્પર્શિત ન થયો હોય.

તેથી સર્વજીવો પોતાના કર્મ કરવામાં અને તેને અનુસારે શુભાશુભ યોનિરૂપ સંસારમાં પોતેજ ઉપાદાન ભાવે કર્તા છે. આમ સંસારી જીવોને આ સંસારના ઉપાદાન ભાવે કર્તા માનીએ તો તે યથાર્થ પણે ઘટે જ છે. અને તે અપેક્ષાએ જીવનું પોતાનું જગત્કર્તૃત્વ અને નિયામકત્વ પણ ઘટે છે. ॥૫૯॥

ઉપર જીવનું કર્તૃત્વ બતાવી પોતાનું ઈષ્ટ અનિષ્ટ કરવામાં પોતેજ ઉપાદાન છે તે જણાવ્યું. હવે જીવને કઈ ઈષ્ટ વસ્તુ છે. તે જણાવે છે.

આત્મજ્ઞાનાગ્નિના કર્મ, પ્રપન્ચ દહતે ધ્રુવમ્;

આત્મજ્ઞાનં સદાઽરાધ્યં, ત્યક્ત્વોપાધિ વિભાવકમ્. ॥ ૬૦ ॥

અર્થ—આત્મ સ્વરૂપનું જ્ઞાન જ્યારે પ્રગટ થાય છે. ત્યારે તે આત્મજ્ઞાન રૂપ અગ્નિવડે નિશ્ચયથી સર્વ કર્મ પ્રપંચ અળીને ભસ્મીભૂત થાય છે. આથી વિભાવમય સર્વ ઉપાધિને છોડીને હંમેશાં આત્મજ્ઞાનની આરાધના કરવી.

વિવેચન—જીવો અનાદિકાળથી અજ્ઞાન, મિથ્યાત્વ અવિરતિ અને અશુભયોગની પ્રવૃત્તિવડે નિરંતર નવા નવા કર્મ આંધે છે અને જીનાકર્મના પરિપાકથી દુઃખ ભોગવે છે. આમ કર્મનો પ્રવાહ ભરનિકરનો અનાદિનો છે.

એક વખત બુદ્ધ વિહાર કરતા હતા ત્યારે તેમના પગમાં શૂળ લોકાઈ ત્યારે શિષ્યે કહ્યું ‘ભગવંત આપના પગમાં આ શૂળ શાથી લોકાઈ ? ત્યારે તે બોલ્યા.

इतो एकनवतो कल्पे शक्त्या मे पुरुषो हतो

तस्य कर्मविपाकेन पादे विद्धोऽस्मि मिश्रवः

આજથી એકાલ્પમા ભવમાં મેં શક્તિ નામના શરીરથી પુરુષને હણ્યો હતો ને કર્મના બાકી રહેલા વિપાકથી હું પગમાં હે ભિક્ષુઓ વિંધાયો છું.

કર્મનો ભરનિકાર પ્રવાહ અનાદિનો છે. આ પ્રવાહને સહંતર અટકાવવા કર્મના મૂળનો નાશ કરવો જોઈએ. જે આત્મા કર્મનો અંધ કરવામાં સમર્થ છે તે આત્મા તે કર્મના મૂળનો નાશ કરવામાં પણ સમર્થ છે, તે સમર્થ ક્યારે અને કે જ્યારે આ આત્માને તેને તેના પોતાના યથાર્થ સ્વરૂપનો ખ્યાલ આવે. પોતાની શક્તિનો તેને પરિચય થાય. આ પોતાની શક્તિરૂપ અગ્નિ ભભૂકે ત્યારે કર્મને ભસ્મીભૂત

થવામાં વાર લાગવાની નથી આની પ્રથમભૂમિકા અંથિલેદ-
જ્ઞાનની છે તે માટે કહ્યું છે કે :

अस्ति चेद ग्रन्थिभिद्ज्ञानं किं चित्रस्तंत्रयंत्रकैः

અંથિલેદ કરવાનું સમ્યગ્ જ્ઞાન થયું તો પછી બીજા
તંત્રમંત્રયંત્રની શી જરૂર છે ? તે જ્ઞાન મોક્ષ તરફ ગમન
કરાવવામાં અને સર્વકર્મના દાહ કરવામાં સમર્થ છે.

યશોવિજય મહોપાધ્યાય જણાવે છે કે જ્ઞાનમેવ બુધા
પ્રાહુઃ, કર્મણાં તપનાત્ત્વઃ ॥ પૂજ્ય ગીતાર્થ પંડિતો જ્ઞાન
કર્મને બાળનારું અને તપાવનારું હોવાથી જ્ઞાનજ તપ છે.
તે જ્ઞાનવડે સંયમ ચારિત્ર અને આત્મધ્યાનના બલ વડે
સર્વ કર્મના પ્રપંચનો વિનાશ થાય છે. માટે તેવું જ્ઞાન
આરાધવા ભજવા ભજાવવા અને તેને વિકસાવવા અવશ્ય
પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. કારણ કે જ્ઞાનવડે સત્ય વિવેક પ્રગટે
છે. કાર્યાકાર્યનો વિવેક આવે છે. કેમકે સ્વપર-આત્મા અને
પુદ્ગલના સ્વરૂપનો યથાર્થ બોધ તેનાથી થતો હોવાથી સર્વ
આદ્ય ભોગ્ય જે પ્રપંચ કર્મ સમુહ છે તેનો ત્યાગ થાય છે.
એટલે વિભાવ અને સ્વભાવનો લેદ થતાં આત્મા સ્વ સ્વરૂપમાં
આવી પરમાનંદ ભોગવે છે. ॥ ૬૦ ॥

તે જ્ઞાનના ફલને પૂજ્ય જણાવે છે.

**सम्यग्ज्ञानप्रतापेन, चारित्रं प्राप्यते स्फुटम्,
सम्यग्गुरुं समालम्ब्य, सम्यग्ज्ञानं विभावय. ॥ ६१ ॥**

અર્થ :—સમ્યગ્ જ્ઞાનના પ્રતાપથીજ શુદ્ધ ચારિત્રની

પ્રાપ્તિ થાય છે. માટે સદ્ગુરૂની ઉપાસના કરી તેમનું પૂજું
અવલંબન કરીને શુદ્ધ જ્ઞાનને મેળવો.

વિવેચન:—સમ્યગ્ જ્ઞાન એટલે વસ્તુ સ્વરૂપનો યથાર્થ
બોધ. તેના પ્રભાવથી સાચું શુદ્ધ ચારિત્ર પ્રાપ્ત થાય છે,
શ્રીમાન ઉઠ પૂજ્ય યશોવિજયજી મહારાજ જણાવે છે કે

“ મિથો યુક્ત પદાર્થાનાંસંક્રમચમત્ક્રિયા,
ચિન્માત્રપરિણામેન, વિદુષેવાનુભૂયતે ॥ ૧ ॥

પરસ્પર એકીભાવ રૂપે થયેલા આત્મા અને કર્મરૂપ
પદાર્થોનાં સંક્રમણ-લક્ષણ-સ્વભાવનો અમત્કાર કેવો છે. તેને
તો સમ્યગ્ જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રમાં રમણતા કરનારા પરમ
વિદ્વાન યોગી મુનિવરો જ અનુભવી શકે છે. જ્ઞાનવડે જ
શુદ્ધ ભાવમય ચારિત્રની પ્રાપ્તિ થાય છે. “જ્ઞાનસ્ય ફલં
વિરતિઃ” સાચા જ્ઞાનવડે નમિરાજની પેઠે ચારિત્રનો સ્વી-
કાર કરીને સર્વ જીવોપર મૈત્રીભાવે જોતા ધ્યાનમાં પરમાત્મ
સ્વરૂપને અનુભવે છે. અને કર્મ ખપાવીને આત્મ સ્વરૂપને
પ્રત્યક્ષ કરીને કેવલજ્ઞાન કેવલ દર્શનને પ્રાપ્ત કરે છે. ॥૬૧॥

તે વાત પુષ્ટ કરતાં પૂજ્ય ગુરૂદેવ જણાવે છે કે:-

સમ્યગ્ મતિશ્રુતામ્યાં તુ, શુદ્ધચારિત્રસંસ્થિતિઃ ।

સમ્મગ્ દૃષ્ટેષુ યદ્ જ્ઞાનં જ્ઞાનં તદેવ કથયતે ॥ ૬૨ ॥

અર્થ:-સમ્યગ્ મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન વડેજ શુદ્ધ
ચારિત્રની પ્રાપ્તિ થાય છે. તે માટે સમ્યગ્ દૃષ્ટિ આત્માનું
જે જ્ઞાન તેજ સાચું પરમાર્થિક જ્ઞાન કહેવાય. ॥ ૬૨ ॥

વિવેચન:-શુદ્ધ મતિજ્ઞાન એટલે પાંચ ઇન્દ્રિયો અને મનથી દેખાતી અનુભવાતી વસ્તુઓનો યથાર્થ સ્વરૂપે ઓધ, અને શ્રુતજ્ઞાન તે પરમાત્મા વીતરાગ તીર્થકરોએ ઉપદેશેલા તત્ત્વ સ્વરૂપનો યથાર્થ ઓધ, તે ત્યારેજ સાચો ગણાય કે નય, પ્રમાણ, નિક્ષેપ, દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાય વિગેરેએ કરીને યથાસ્વરૂપે સમજીને દેવગુરૂ ધર્મની પૂર્ણ નિશ્ચય પૂર્વક શ્રદ્ધા હોય તો તે વિનાતું જ્ઞાન અજ્ઞાનજ ગણાય. “શ્રદ્ધા વિણુ નત્ર પૂર્વી અજ્ઞાની કહેવાય” શ્રદ્ધા વિનાતું સર્વ જ્ઞાન મિથ્યાત્વ અને મોહમાયાથી યુક્ત હોવાથી અજ્ઞાનજ કહેવાય છે. શ્રી નંદિસૂત્રમાં કહ્યું છે કે—

“દુવાલસંગં ગણિપિઢગં સમ્મત્તસુયં, મિચ્છત્તપરિગ્ગહિઅં મિચ્છસુયં, બાર અંગોતું અક્ષર રૂપ જ્ઞાન ગણિપિટક કહેવાય છે. તે સમકિતિ ધારણ કરે તો સમ્યગ્ જ્ઞાન. પરંતુ જેને શુદ્ધ દેવ ગુરૂ ધર્મ-જીવાણવ પુણ્ય પાપ આશ્રવ સંવર નિર્જરા બંધ મોક્ષરૂપ તત્ત્વની શ્રદ્ધા ન હોય તે મિથ્યાત્વી ગણાય તેમને તે જ્ઞાન હોય તો મિથ્યાજ્ઞાન થાય છે. કારણકે જ્ઞાનતું ફલ ત્યાગમય આત્મરમણતા ચારિત્ર જ છે. તેથી પૂજ્યો જણાવે છે કે “નાણફલામાવાઓ મિચ્છાદિદ્વિસ્સ અન્નાણ” જ્ઞાનના ફલ રૂપ ચારિત્રનો અભાવ હોવાથી મિથ્યાત્વીતું ગમે તેટલું જ્ઞાન પણ તે અજ્ઞાન છે. ॥ ૬૨ ॥

મિથ્યાજ્ઞાનની સમજ આપે છે.

મિથ્યાદૃષ્ટેસ્તુ યજ્ઞજ્ઞાનં, સર્વમજ્ઞાનમુચ્યતે,
સદસદાચભાવેન, મિથ્યાજ્ઞાનં પ્રકીર્તિતમ્.

॥ ૬૩ ॥

૧૫૦

આ. ત્રદ્વિસાગરસૂરિકૃત વિવેચન સહિત

અર્થ:—મિથ્યાદૃષ્ટિ આત્માને જે જ્ઞાન હોય તે અજ્ઞાન છે, કેમકે સદ્ અસદ્ આદિનો યોગ્ય વિવેક ન હોવાથી તે જ્ઞાન મિથ્યાજ્ઞાન કહેવાય છે. ॥૬૩॥

વિવેચન—જગતનું અનેક પ્રકારનું આશ્ચર્યકારી વિજ્ઞાન હોય, અનેક મંત્રો તંત્રો રચી શકે હઠયોગીઓ શ્વાસ રૂંધીને વૃક્ષની પેઠે કેટલોય કાળ પડયા રહે. લોકોને નવા નવા અમતકાર બતાવે. આ બધામાં સત્ય પદાર્થ સ્વરૂપ સદ્ અસદ્, એક અનેકરૂપ, નિત્ય અનિત્યરૂપ અને હેય ઉપાદેય સ્વેચરૂપ સમ્યગ્ જ્ઞાનનો અભાવ હોવાથી તેવાઓનું જ્ઞાન મિથ્યાત્વરૂપ જણાવ્યું છે.

સદસદવિસેસણાગ્રો ભવહેઝ જહદ્વિઓવલંભાઓ,

નાણફલાભાવાઓ મિચ્છદિદ્વિસ્સ અન્નાણ ॥૧॥

સદ્ અસદ્ આદિનો વિવેકનો અભાવ હોવાથી, સંસારના હેતુરૂપ હોવાથી તેમજ યથાસ્થિત નહિ હોવાથી અને જ્ઞાનનું રૂણ જે ત્યાગ નહિ હોવાથી મિથ્યાત્વીનું જ્ઞાન એ અજ્ઞાન છે.

સુદેવ સુશુર અને સુધર્મની શ્રદ્ધાથી સમ્યગ્ જ્ઞાન થાય છે તે જણાવે છે. ॥ ૬૩ ॥

સમ્યક્ શ્રુતં સમાલમ્બ્ય, આત્મધર્મં સમાશ્રય,

આત્મારામઃ સદોપાસ્યઃ સોઽહં જાપેન તત્ત્વરાઢ્. ॥ ૬૪ ॥

અર્થ:—સમ્યક્ શ્રુતનો આશ્રય લઈને આત્મધર્મને આશ્રય કરવો. તત્ત્વનો રાખ આત્મારામ એવા બપ વડે સદાય આરાધવા યોગ્ય છે. ॥૬૪॥

વિવેચન :—કાન વડે જે સંભાગાય અને તે દ્વારા જે જ્ઞાન થાય તે શ્રુતજ્ઞાન તેમજ પુસ્તક, પત્ર, પોથીમાં અક્ષરોની સંજ્ઞાવડે લખાયેલું હોય તે અક્ષરો દ્વારા તેનો પરમાર્થ સમજવો તે પણ શ્રુતજ્ઞાન કહેવાય છે. તેમાં જે સંસારની વૃદ્ધિમાં નિમિત્ત થતા હોય તે સર્વ મિથ્યાશ્રુત શાસ્ત્રો સમજવાં. કહ્યું છે કે :—

જીવાજીવાદિગુણપર્યાયવિભજનસર્વાસ્ત્રવ ત્યાગ
 કર્તૃરપિ તન્નૈશ્ચયિકશ્રદ્ધાકૃતેન સમ્યગ્દર્શનં, તેન યથાર્થ
 સ્વપરવિભાગવિભક્તસ્વરુપોપાદેયત્વપરિહેયત્વવિજ્ઞાનપૂર્વકં
 નિમિત્તોપાદાનકારણનિર્ધારશુદ્ધાવિનિશ્ચરસ્વસિદ્ધપરિ-
 ણતો ધર્મત્વપ્રતીતિઃ સમ્યગ્દર્શનં હત્યેવ સમ્યગ્ દર્શન-
 યુક્તસ્ય રુચિકૃતપરમાત્મભાવસ્ય તત્સાધનોપાયા
 નવચ્છિન્નકથનં શાસ્ત્રં સમ્યગ્શાસ્ત્રમ્ ॥

જીવાજીવાદિ દ્રવ્યોના ગુણ પર્યાય અને તેના વિભાગનું સમ્યગ્જ્ઞાન અને સર્વ આશ્રવનો ત્યાગ કરવા રૂપ બુદ્ધિ વાળું નિશ્ચય સમ્યગ્ દર્શન—શ્રદ્ધામય આત્મ પરિણુતિને પ્રગટાવનાર તથા સ્વ—આત્મસ્વરૂપ પર—અચેતન પુદ્ગલોનું સ્વરૂપ તથા જીવ અને પુદ્ગલ સાથેનો સંબંધ અને વિયોગ તથા તેના યોગે આત્મ સ્વરૂપની શક્તિનો તીરોભાવ અને વ્યક્તભાવ તથા આત્મ સ્વરૂપનું ઉપાદેયત્વ પુદ્ગલ સંબંધનું હેયત્વ તથા સ્વપર સ્વરૂપનું શાસ્તૃત્વ અને તેવા અનુભવપૂર્વક કથાં કોનું ઉપાદાનત્વ અને નિમિત્તત્વ આવે છે તેનો નિશ્ચય કરવાપણું તથા પોતાના સર્વ કર્મથી મુક્ત થવારૂપ આત્માની ઈચ્છામય

૧૫૨

આ. ઋદ્ધિસાગરસૂરિકૃત વિવેચન સહિત.

જે પરિણતિ તે સમ્યગ્ શાસ્ત્ર. ઉત્તરાધ્યયન આચારંગ વિગેરે છે. તે સમ્યગ્ શાસ્ત્રોનું આલંબન કરવું. તેથી વિપરીત તે મિથ્યા શાસ્ત્ર તે ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે. તેનો ભાવ અલ્પ અક્ષરમાં પૂજ્ય શ્રી જણાવે છે કે “સોઠું” તે પરમાત્માનો વ્યક્ત ભાવ છે મારો આત્મા અજ્ઞાન મોહ આદિ કર્મ પટલથી અવરાયેલો હોવાથી હું નવાનવા ભવમાં ભસું છું પણ અંતે તેજ પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે. તેનું ધ્યાન કરતાં તેજ પરમાત્મસ્વરૂપને હું પ્રાપ્ત કરીશ. ॥૬૪॥

અન્તર્લક્ષ્યં સદા દેયં, ચિદાનન્દપ્રકાશકમ્,
આત્મૈવ પરમાત્માઠં. ભાવના મોક્ષકારિકા.

॥ ૬૫ ॥

અર્થ—આત્માના આંતરિક સ્વરૂપમાં સર્વદા લક્ષ્ય રાખીને સ્થિર થવું કે જેથી ચિદાનંદનો પ્રકાશ પ્રગટ થાય. આત્મા તેજ હું પરમાત્મા છું તેવી જે ભાવના તે મોક્ષનું કારણ છે. ॥૬૫॥

વિવેચન—આપણે સર્વે જીવો સદા પાંચ ઈન્દ્રિયો અને મનવડે પુદ્ગલના લોગ મેળવવાનું લક્ષ્ય રાખીએ છીએ. તેમાં કદાચિત પુણ્યોદય યોગે સાધનોની સિદ્ધિ પણ પ્રાપ્ત થાય છે. કેટલોક કાળ તેમાં જાય પણ છે. પણ નિત્ય સત્ય આનંદ ત્યાં મળતો નથી. નવાં જે દર્શ્યો નજરે પડે તે સર્વથા હાથ કરવા આપણે અનેક છત્ર પ્રપંચો કરીએ છીએ. કોઈ ઝવેરાત માટે સગાખંધુઓના અને માખાપના પણ ખુનો કરે છે, કોઈ રાત્રણ જેવા રૂપવતી સીતા જેવી સ્ત્રીને

દેખી તેનું બલપૂર્વક અપહરણ કરે છે અને તેને માટે મોટા યુદ્ધો ખેલી અનેક હિંસા કરે છે. આમ અસત્ય ચોરી વ્યભિચાર વિગેરે વિષય લોગની લાલચથી થાય છે. પણ સત્ય સુખ:કોઈએ અનુભવ્યું નથી જ. વાસ્તવિક સુખ તો અંતરમાં-આત્મસ્વરૂપમાં છે “સોડહં” જે પરમાત્મા એટલે કર્મ સ્વરૂપ શુદ્ધાત્મ સ્વરૂપ તેજ હું સત્તાથી છું, આવી ભાવના આત્મા નિત્ય નિરંતર કરે તો થોડા કાલમાં સર્વ કર્મોનો ક્ષય કરી સ્વયં પરમાત્મસ્વરૂપનો ભોક્તા થાય છે. માટે આત્મ દર્શનના ઇચ્છકોએ અવશ્ય તે ભાવનાને અંતર ભાવમાં ઉતારીને વ્યવહારક્રિયા પ્રવૃત્તિ કરે તો તે પ્રવૃત્તિ નિર્જરા મય થાય છે. ॥૧૫॥

આવું આત્મ દર્શન વાતો કરનારાને ન મળે પણ સ્વશક્તિનો ઉપયોગ કરે તેને મળે તે જણાવે છે.

सर्वशक्तिसमुत्थानमात्मध्यानेन जायते,
प्रतिक्षणं सदा ध्येयमात्मतत्त्वं सुखामृतं. ॥ ૬૬ ॥

અર્થ:—આત્મ સ્વરૂપનું ધ્યાન કરતાં તેમાં ગુપ્ત રહેલી શક્તિનું સમસ્ત ભાવે ઉત્થાન થાય છે. માટે સુખમય અમૃતના સમુદ્ર સમાન આત્મસ્વરૂપનું દરેક ક્ષણે નિરંતર ધ્યાન કરવું જોઈએ. ॥૬૬॥

વિવેચન:—આત્મામાં સહજભાવથી સત્ય સ્વરૂપ પ્રગટ કરવાની શક્તિ રહેલી છે. પણ તેને જ્યાં સુધી આત્મા પ્રગટ ન કરે ત્યાં સુધી કર્મદળોનો ગ્રાહક થઈને મહામોહરાજનો શુભામ ધનીને ચોરાસી લાખ ચોનિમાં ભમીને જીવ અવા-

અથ દુઃખ ભોગવે છે. પણ જ્યારે પોતાના સ્વરૂપમાં રહેલી શક્તિનું તેને જ્ઞાન થાય ત્યારે જાગૃત થયેલો આત્મા પોતાના સ્વરૂપ સન્નિવહાનદં ભાવનું ધ્યાન કરતાં પોતાનું સારી પેઠે ઉત્થાન પ્રગટ કરી શકે છે. પૂજ્ય ગુરૂદેવ શ્રી બુદ્ધિસાગર સૂરીશ્વર જણાવે છે કે

ઋદ્ધિ તમારી તેવીજ મારી, સુજથી કહિયે ન ન્યારી
ચંદ્રપ્રભુ આદર્શ નિહાળી. શાશ્વત શક્તિ સંભાળી
હો ચિદ્દેવન ચંદ્રપ્રભુ પદ રાચું ॥ ૧ ॥

નિજ સ્વમતિ ય સિંહ સંભાળી અજ વૃંદગત હરિ
ચેત્યો. નિજ સ્વભતિય સિદ્ધ સંભાળી જીવ
સ્વપદમાં વહેતો હું ચિદ્દેવન ચંદ્રપ્રભુ પદ રાચું ॥૨॥

હે ચંદ્રપ્રભુ પરમાત્મા જેવી તમારી આત્મઋદ્ધિ પ્રગટ થઇ છે. તેવી મારી પણ ગુપ્તભાવે શક્તિ રહેલી છે. મેં આજ સુધી અજ્ઞાન મોહથી તેને નહોતી ઓળખી. પણ હે ભગવાન! આપનું સન્નિવહન સ્વરૂપ જ્યારે મેં જોયું ત્યારે મારા આત્માનું સ્વરૂપ તમારા સમાન છે. તે તમારા દર્શન રૂપ આરીસાથી મેં મારૂ રૂપ સત્તામાં ગુપ્ત રહેલું જોયું અને મને સત્ય જ્ઞાન થયું.

જેમ કોઈ એક સિંહણ સિંહરૂપ બન્યાને જન્મ આપીને કોઈક કારણથી ચાલી ગઇ. ત્યાર પછી ત્યાં રહેલા બન્યાને બકરાના ટોળાના માલીક બરવાડે ઉપાડ્યું અને પોતાના બકરાના ટોળામાં સાથે રાખીને બકરીના દુધથી ઉછેરીને તે જીવાડ્યું. મોટું થયું ને બકરા સાથે

ચરવા જાય. બકરાની પેઠે ઘાસ ખાય. બકરા ભયથી નાથે ત્કારે તે પણ નાથી જાય. તેમ કરતાં કોઈક વખત પર્વતોની ખીણવળા ભાગમાં તે રખારી ટોળા સાથે ગયો હતો. રખારી ઉંઘનો હતો. બકરાં લોલું ઘાસ ચરતાં હતાં. તેમની સાથેનું પેલું સિંહ બચ્ચું પણ ચાસ ચરતું હતું. તેવામાં ત્યાં રહેલી શુક્રામાંથી એક સિંહ બહાર આવ્યો અને ત્રાડ નાંખી. તે ત્રાડ સાંભળતાંજ સર્વ બકરા ભયભીત થઈને ઊં ઊં કરતાં નાથવા લાગ્યાં. સાથે રહેલું સિંહનું બચ્ચું પણ નાસવા લાગ્યું. જ્યારે સિંહે તે બચ્ચાને જોયું ત્યારે તે આશ્ચર્ય પામ્યો કે મારા શબ્દથી આ બકરા જીવ લઈને ભાગે તે તો બનવા યોગ્ય છે. પણ તેની પાછળ આ સિંહ બચ્ચું ભાગે છે તે નવાઈની વાત છે. પછી જ્યારે અવસર મળ્યો ત્યારે તે બચ્ચાને નજરે પડ્યો. ને પૂછ્યું કે બકરાં તો મારાથી ભાગે પણ તું તો સિંહ મારા જેવો હોવાથી તું ભાગે તે નવાઈ ગણાય. સિંહ બચ્ચું આ વાત જ્યારે નથી માનતું ત્યારે તેને જણાવે છે કે જો મારો આ અવાજ છે તું પણ તેવો અવાજ કરી શકે છે માટે તું પણ ત્રાડ પાડ. જ્યારે તેણે ત્રાડ નાંખી અને પોતાનો અવાજ સિંહના જેવો જણાવ્યો અને પાણીમાં પોતાનું પ્રતિબિંબ સિંહ જેવું જણાયું ત્યારે તેને પોતાના સ્વભાવનું જ્ઞાન થયું અને બકરાના ટોળાનો ત્યાગ કરી સિંહની પેઠે સ્વતંત્ર વનરાજ બન્યો. તેમ હે પ્રભુ આપના દરશનથી મારી આત્મ સ્વરૂપની શક્તિ તમારા દર્શનના આરિ-સાથી જાણી માટે હવે હું આપના જેવો સિંહ સ્વરૂપમાં રમણ કરનારો હોવાથી આત્મ સ્વરૂપનું ધ્યાન કરીને મારી.

૧૫૬

આ. ઋદ્ધિસાગરસુરિકૃત વિવેચન સહિત

અપ્રગટ એવી આત્મ શક્તિને તપ સંયમ ધ્યાન વડે પ્રગટ કરીશ. એમ કરતાં આપના જીવો સહચિદાનંદ સ્વરૂપમાં રમણુ કરનારો અને અનાદિ અજ્ઞાન મિથ્યાત્વ અમૃત ભાવને ત્યાગ કરનારો થઈશ. ખરેખર તમારા સ્વરૂપના આલંબનથી ધ્યાનવડે મેં મારું સ્વરૂપ જાણ્યું. હવે નિરાલંબન રૂપાતીત ધ્યાન વડે મારા સ્વરૂપને પ્રત્યક્ષ કરીને આપના સમાન થાઉં આવી ભાવના વડે આત્મ સ્વરૂપનું ધ્યાન કરતાં અનંત સુખ રૂપ અમૃતના સ્વયંભૂ સમુદ્ર સમાન આત્મ સ્વરૂપ સદા ધ્યાન કરવા યોગ્ય જ છે. તેથી આત્મદર્શન પ્રત્યક્ષ અવશ્ય થાય છેજ ॥ ૬૬ ॥

ક્ષયોપશમભાવેન, કેવલજ્ઞાનમાપ્યતે ।

સર્વકર્માણિ સંત્યજ્ય, જીવસિદ્ધત્વમાગ્ ભવેત ॥ ૬૭ ॥

અર્થ:—જીવો ક્ષયોપશમ ભાવથી કર્મનો ત્યાગ કરી ક્ષાયિક ભાવમય ચારિત્ર પ્રાપ્ત કરીને કેવલ જ્ઞાનને પામે છે. સર્વ કર્મનો ત્યાગ કરી જીવ મોક્ષત્વ સ્વરૂપને પામીને સિદ્ધ સ્વરૂપતાને ભજનારા થાય છે. ॥ ૬૭ ॥

વિવેચન:—ક્ષયોપશમભાવે આત્મ સ્વરૂપનો બાધ અને તત્ત્વજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ હેચાહ્યનો વિવેક થાય છે. તે છાશઠ સાગરોપમથી પણ અધિકકાલ સુધી રહીને જીવને સમ્યગ્ દર્શન જ્ઞાન ચારિત્ર અને આત્મવીર્યને પ્રગટ કરાવીને છઠ્ઠા ગુણુસ્થાનક સુધી ચડાવે છે. તેથી મોક્ષની પ્રાપ્તિમાં પરંપરાએ ઉપાદાન કારણુ ગણાય છે. ભગવાન શ્રી ઉમાસ્વાતિ વાચક વર જણાવે છે કે:—

સમ્યગ્દર્શનજ્ઞાનચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગઃ ॥ ૧ ॥

સમ્યગ્ દર્શન, સમ્યગ્ જ્ઞાન, સમ્યગ્ ચારિત્ર એ રત્નત્રયી મોક્ષનો માર્ગ છે. તે દર્શન ક્ષયોપશમ હોય તો છટ્ટા ગુણુસ્થાનક સુધી; ઔપશમિકભાવે અગીયારમા ગુણુસ્થાનક સુધી અને ક્ષયિક ચૌદમા ગુણુસ્થાનક સુધી ગમન કરાવે છે. એટલે સર્વ ભાવો પોતાની જેટલી શક્તિ હોય તેટલી શ્રેણિએ ચડાવવામાં આત્માને સહાયક થાય છે, તેથી કેવલ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિમાં ઉપાદાન કારણરૂપ પરંપરા એ ક્ષયોપશમ ભાવ છે. ક્ષાયિક ભાવના ચારિત્રમાં પણ ક્ષયોપશમ ભાવનું ઉપાદાન કારણપણું અવશ્ય છે જ.

માટે ક્ષયોપશમ ભાવ ઉપાદાન કારણ બનીને જીવને પરંપરાએ તપ જપ સ્વાધ્યાય ધર્મ અને શુકલધ્યાનવડે ક્ષાયિક ભાવે કેવળજ્ઞાન કરાવી સર્વ પૂર્ણ સુખનો લોકતા બનાવે છે. ॥૬૭॥

सर्वकर्मक्षयं कृत्वा, जीवा यान्ति शिवालयं,
याता यास्यन्ति भव्यास्तु, निष्क्रियाः शुद्धरूपकाः ॥ ६८ ॥

અર્થઃ—સર્વ કર્મના સમૂહને ક્ષય કરીને જીવે શિવાલય-મોક્ષ સ્થાનમાં જાય છે. પૂર્વ ભૂતકાળમાં અનંત ગયા છે. ભવિષ્યમાં પણ અનંત જશે પણ તે સહજભાવે પોતાના સ્વરૂપને પામીને નિષ્ક્રિય થઈને મોક્ષ પામે છે.

વિવેચનઃ—સર્વ જીવાત્માઓ કાયમ માટે સંસારમાં રખડનારા છે એવું કાંઈજ નથી. જે આત્મસ્વરૂપ ઓળખે

૧૫૮

આ. ઋદ્ધિસાગરસૂરિકૃત વિવેચન સહિત

તેને પ્રાપ્ત કરવા ઈચ્છે તેઓજ સમ્યગ્જ્ઞાન પૂર્વક ચારિત્રમાં અપૂર્વ વીર્ય પ્રગટ કરી મહામોહનો નાશ કરી કેવલ જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રવડે શાશ્વત શિવાલય મોક્ષ મહેલમાં સદા અવ્યાબાધ સચ્ચિદાનંદનો આનંદ ભોગવે છે. આત્મદર્શનથી સર્વ કર્મ ક્ષયનો આરંભ થાય છે. અને ધાતિકર્મના ક્ષયથી પૃથ્વી પ્રગટ પ્રત્યક્ષ થાય છે. પૂર્વકાલમાં અનંત આત્માઓ મોક્ષ પામ્યાં છે. વર્તમાનમાં મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાંથી તે પ્રવાહ ચાલું જ છે. અને ભવિષ્યકાલમાં પણ સર્વ ૧૭૦ ક્ષેત્ર જે માનવ ભવ પામીને ચારિત્ર ગ્રાહકતાના ક્ષેત્રો છે ત્યાંથી જીવો મુક્તિને પામશે.

અક્રિયત્વાચ્ચ તેષાં દિ. પુનરાવૃત્તિર્ન સંસ્મૃતૌ,

કર્માભાવાત્ સ્થિરાઃ શુદ્ધા. કેવલજ્ઞાનધારકાઃ

॥ ૬૯ ॥

અર્થ:—સિદ્ધ પરમાત્માઓ અક્રિયત્વસ્વરૂપ હોવાથી તેઓને સંસારમાં ફરીને આવવાનું નથી. તેઓને કર્મના બંધનો અભાવ હોવાથી તેઓ કેવલ જ્ઞાન દર્શન યુક્ત, શુદ્ધ, અને સ્થિર સ્વરૂપે સદા વર્તે છે. ॥૬૯॥

વિવેચન:—આત્માઓમાં જ્યાં સુધી કર્મની સત્તા વર્તે છે. ત્યાં સુધી આત્મા સંયોગ વિયોગ ગ્રહણ મોચન રૂપ પુદ્ગલ ધર્મને લગતી ક્રિયામાં વર્તે છે. શરીર ઈદ્રિય મનનો વ્યાપાર પણ ત્યાં સુધી વર્તે છે. તેથી તે સકર્મી આત્મા સક્રિય હોય છે. કર્મના ત્યાગ થતાં આત્મા પરમ નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરે છે. હેમચંદ્ર સૂરીશ્વર જણાવે છે કે.

ઔદારિકતૈજસકાર્મણશરીરાણિ સંસારમૂલકારણાનિ ॥

હિત્વેહ ઋજુશ્રેણ્યા સમયૈકેન યાતિ લોકાન્તમ્ ॥ ૧ ॥

સંસારમાં બંધનના મૂખ્ય કારણુ રૂપ ઔદારિક કાર્મણુ તેજસ શરીરો છે. જ્યાં સુધી શરીરો છે ત્યાં સુધી સર્વ આત્મા સંસારી છે. સંયોગી કેવલિપણુ સંસારી જ ગણાય છે. તે શરીરનો જ્યારે ત્યાગ કરે છે ત્યારે તેજ સમયે શ્રેણિવડે અન્ય કોઈનો પણ સ્પર્શ કર્યા વિના લોકાંત ભાગે સિદ્ધશિલા ઉપર આત્મા ગમન કરીને અક્રિય -થાય છે. તેઓને પુનઃસંસારમાં આવવાના સર્વ કારણોનો સર્વથા અભાવ હોવાથી ફરી સંસારમાં જન્મ લેવાનું કારણુ નથી રહેતું. જો કે કેટલાક દર્શનકારો કહે છે કે:-

યદા યદા હિ ધર્મસ્ય ગ્લાનિર્ભવતિ ભારત, અમ્યુ-
ત્થાનાય ધર્મસ્ય, તદાઽઽત્માનં સૃજામ્યહમ્ ॥૧॥ પરિત્રાણાય
સાધૂનાં વિનાશાય ચ દુષ્કૃતામ્ ॥ ધર્મસંસ્થાપનાય, સમ્ભ-
વામિ યુગે યુગે ॥ ૨ ॥

જ્યારે જ્યારે ધર્મક્રિયામાં મંદત ગ્લાનિ આવે છે અને અધર્મ પાપનું જોર જામે છે. ત્યારે હે ભારત! સાધુ-ઓનો ઉદ્ધાર રક્ષણુ કરવા માટે તથા અધર્મીઓના અધર્મ પાપનો વિનાશ કરવા માટે યુગે યુગમાં હું મારી આત્મ-શક્તિને શરીરવડે પ્રગટાવું છું.

આ વાત પ્રાકૃત પુરૂષો ભલે સ્વીકારે પણ પરમાત્મા

૧૬૦

આ. ઋદ્ધિસાગરસૂરિકૃત વિવેચન સહિત

જે કર્મ શરીર ઈન્દ્રિય વ્યાપારનો ત્યાગ કરીને મુક્તિ પામેલા છે તે ફરી સંસારમાં આવતાજ નથી. કારણ કે કર્મરૂપ બીજા નષ્ટ થએલું હોવાથી સંસારમાં ગમનાગમનનો પરમાત્માને અભાવ જ છે.

તે વાતને પુષ્ટ કરતા પૂર્વપક્ષને પૂજ્ય ગુરૂદેવ જણાવે છે કે.

અનન્તશક્તિમત્વાચ્ચ, પ્રત્યુપકૃતિભાવતઃ

ગતિઃ સર્વત્ર સિદ્ધાનાં મન્યન્તે તન્ન યુક્તિમત્ ॥ ૭૦ ॥

અર્થઃ—અનંત શક્તિવંત હોવાથી, લોકો પ્રત્યે ઉપકાર કરવાની ભાવનાથી તથા સર્વત્ર ગતિ ગમન કરવાની શક્તિ હોવાથી સિદ્ધો સંસારમાં આવે છે. એવી જે કેટલાકો માન્યતા રાખે છે. તે યુક્તિ સંગત નથી જ. ॥૭૦॥

વિવેચનઃ—પરમાત્મા સિદ્ધો અનંત શક્તિવંત છે. અને ઈચ્છા પ્રમાણે લોકને દષ્ટિગોચર કરે છે. ક્ષણમાં અદશ્ય થાય છે. અનેક ભકતોનો દુઃખમાંથી ઉદ્ધાર કરીને સંપત્તિવંત બનાવે છે. રાક્ષસો જેવાનો વિ નાશ કરે છે. પોતાનું ભજન કરનારાઓનો ઉદ્ધાર કરે છે અને વાયુની જેમ સર્વત્ર ગમન કરવાની શક્તિ હોવાથી સ્વર્ગ નરક મનુષ્ય લોકમાં પ્રતિબંધ વિના ગમનાગમન કરે છે. તેવા સિદ્ધો શરીર ધારણ કરીને સર્વ લોકોનો ઉદ્ધાર કરે છે. તેઓ એમ કહે છે કે—

જ્ઞાનિનઃ ધર્મતીર્થસ્ય કર્તારઃ પરમં પદમ્, ગત્વા
ડડગચ્છન્તિ, ભૂયોઽપિ ભવં તીર્થનિકારતઃ ॥૧૧॥

તે આજીવિક મતવાળાઓ કહે છે કે સંપૂર્ણ જ્ઞાનીઓ ધર્મતીર્થની સ્થાપના કરીને મોક્ષના પરમ ધામમાં જાય છે. પણ જ્યારે પોતાના ધર્મતીર્થને નાશ કરતો દેખે તો પાછા સંસારમાં આવીને પોતાના ધર્મતીર્થને જાગૃત્ કરે છે.

આ વાતમાં કોઈ સત્ય યુક્તિ જણાતી નથી. જ્યારે તે તીર્થ પ્રવર્તકને આત્મા શુદ્ધ નિમંલ થયે હોય તો તેને સ્વસ્થાપિત તીર્થને મોહ કેવી રીતે પ્રગટે ? આ જેને મારા ભકતો છે, આ મારા શિષ્યો છે. આવા તત્વો અને ક્રિયાની પ્રજ્વળા તે મારો ધર્મ છે. આવા પ્રકારના જેને મોહ છે તે કર્મયુક્ત થતો નથી. મમત્વના યોગે નિદાન કર્મને બંધ કરીને કોઈ વ્યંતર દેવ થયેલો આવા મોહવાળો પોતાની પૂજા માનતા કરાવવા માટે પૂર્વકાલના આકારવાળું શરીર ધારણ કરી પામર લોકને ચમત્કાર બતાવી શિષ્યો પાસે મહિમા કરાવે છે. વસ્તુત તે સર્વથા ભયંકર સંસારમાં પડીને અનંત ભવમાં રખડનારો થાય છે. ॥ ૭૦ ॥

અનન્તશક્તિયુક્તવાત્, સ્વસ્વભાવવિરામકાઃ

નવ પુદ્ગલશક્ત્યા તુ, શક્તાઃ સિદ્ધા નિરજ્જનાઃ ॥ ૭૧ ॥

ગમનં દેહસંબંધાત્, સિદ્ધા દેહવિયોગિનઃ

અતસ્તેષાં ગતિર્નાસ્તિ, શક્તિસ્તુ શુદ્ધભાવતઃ ॥ ૭૨ ॥

અર્થ—નિરંજન સિદ્ધ પરમાત્મા અનંત શક્તિવાળા છે. તેથી જ સ્વ સ્વભાવમાં વિશેષરૂપે રમણુ કરે છે. પશુ પુદ્ગલ શક્તિનો તેમને ઉપયોગ નથી રહેતો. ગમનાગમન દેહાધીન છે. સિદ્ધો દેહ વિનાના છે આ કારણે શુદ્ધ સ્વભાવમય સિદ્ધો અનંત શક્તિવાળા છે. તેમનો પુદ્ગલનો ગ્રહણ સ્વભાવ ન હોવાથી ગમનાગમનનો સર્વાથા અભાવ છે. ॥ ૭૧ ॥ ૭૨ ॥

વિવેચન:—પરમાત્મા સિદ્ધ ભગવંતો આત્મ સ્વરૂપ મય અનંત શક્તિવંતો છે. કર્મ, પુદ્ગલ, ઇન્દ્રિય, મન, ઇચ્છા વિગેરે વિભાવિક પુદ્ગલ ધર્મોનો સ્વભાવથી તેમણે ત્યાગ કરેલો હોવાથી કર્મ મેલથી અલેપ હોવાથી અંજન વિનાના નિરાકાર નિરંજન છે. તે પરમાત્મા સહજ સ્વરૂપે રહેતા હોવાથી પુદ્ગલના સંગ્રહમાં તેનો ઉપયોગ કરતા જ નથી. શ્રી વાચકવર ઉ૦ યશોવિજયજી મ૦ કહ્યું છે કે—

પરમાત્મા પરં જ્યોતિ, પરમેષ્ઠિ નિરંજનઃ,

અજઃ સનાતનઃ શમ્ભુઃ, સ્વયમ્ભૂર્જયતાજ્જિનઃ ॥૧॥

અર્થ:—સર્વ અરિહંત, તથા સિદ્ધ પરમાત્માઓ સંપૂર્ણ પરમ જ્યોતિ મય પરમ-અપૂર્વ તેજ મય છે. તે નિરંજન-લેપ વિનાના છે. કર્મમલનો લેપ તેમને નથી તેમજ તેઓને જન્મ મરણ ન હોવાથી અજ છે. પરમ સ્વરૂપમય સનાતન નિત્ય છે. તેમને પ્રગટ થવામાં કોઈની સહાયતા ન હોવાથી સ્વયં પ્રગટ થયેલા હોવાથી શંભૂ કહેવાય છે અથવા

સ્વયંભૂ એવા રાગ દ્વેષ વિનાના જીનેશ્વરો સિદ્ધો જ્યવંતા વર્તો, એટલે પરમાત્મા કર્મ લેષ વિનાના હોવાથી નિરંજન છે. તેથી પુણ્યભવનું ગ્રાહકત્વ ભોક્તૃત્વ કે મોક્તૃત્વ નથી, તેમજ ગમનાગમન પણ નથી. ઇચ્છા પણ મોહરૂપ હોવાથી તેનો મોહ સાથે ક્ષય થયેલો છે તેમજ તેમને દેહ ઇન્દ્રિય કે મન ન હોવાથી જન્મ મરણ કે નવા રૂપને ધરવાનો સ્વભાવ નથી તેમની જે અનંત શક્તિ છે તેનો તેઓ આત્મ સમ્બુતામાં ઉપયોગ કરે છે. તેઓને અત્રે આવવાનું કે પોતાના મત પંથનું કે ભક્તોને પ્રસન્ન કરીને સ્વ મહિમા વધારવાનો પ્રયત્ન કે ઇચ્છા પણ હોતી જ નથી. તેથી વીતરાગોને અવતારભાવનો સર્વથા અભાવ છે. ॥ ૭૧ ॥ ૭૨ ॥

પરોપકૃતિભાવસ્તુ, મોહોત્થિતશ્ચ પુણ્યકૃત્ ।

સર્વથા મોહનાશ્ચાચ્ચ, શુદ્ધપર્યાયસંયુતાઃ ॥ ૭૩ ॥

અર્થ:-જે પરોપકાર કરવાપણું છે. તે મોહ કર્મથી ઉત્પન્ન થાય છે. અને પુણ્ય પ્રકૃતિ છે. છે મોહનો નિર્મૂળ નાશ થયેલો હોવાથી સિદ્ધ ભગવંતો શુદ્ધપર્યાયવંત છે. ॥ ૭૩ ॥

વિવેચન:-જે જીભનો પરોપકાર કરવો તેઓને હિત કર ક્રિયામાં જોડવા તે મોહ રૂપ છે. સાધુ યોગિજનો તેવી ભાવના પૂર્વક વિચરે ઉપદેશ દઈને ઉપકાર કરે વિષ્ણુ કુમારની પેઠે અધર્મિ નમુચિ રાજને યોગ્ય શિક્ષા કરે તે તો સંભવ છે. પણ જેમનો સર્વથા મોહ ચાલ્યો ગયો છે. નષ્ટ કર્યો છે. શરીર ઇન્દ્રિય મન તથા સર્વ કર્મ સંબંધનો અભાવ છે

તે એક આત્મસ્વરૂપ સચ્ચિદાનંદમય શુદ્ધ પર્યાયને અનુભવે છે તેમને સંસારના આવાગમનનો અભાવ જ છે. ॥ ૭૩ ॥

શુભાશુભં જગત્ સર્વં, જ્ઞાનાદર્શં પ્રભાસતે।
સિદ્ધલક્ષ્મીપરેશાના, નૈવ ગચ્છન્તિ કુત્રચિત્, ॥ ૭૪ ॥

અર્થ:—સિદ્ધ પરમાત્માઓ મોક્ષમય લક્ષ્મીના પરમ સ્વામી હોવાથી જગતમાં કયાંય ગમન કરતાજ નથી. પણ કેવલ-જ્ઞાન રૂપ આરિસામાં શુભાશુભ જગતને દેખી રહ્યા છે. ॥ ૭૪ ॥

વિવેચન:—મોહનીય કર્મોને ક્ષય કરીને જ્ઞાનદર્શના-વરણોને ક્ષય કરનારા અરિહંત સિદ્ધ પરમાત્માઓ કેવલજ્ઞાન દર્શનમય આરિસામાં સર્વ જગત કે જે શુભ કાર્ય કરીને પુણ્યવડે પુદ્ગલોના વિષયમય લોગો દેવલોકમાં મનુષ્યમાં નરેન્દ્રત્વ, કે ચક્રિત્વપણે લોગવીને સુખ માણે છે, અને કેટલાક આત્માઓ અજ્ઞાન યુક્ત હિંસા અસત્ય ચોરી પરદારિકતા તથા નિરંતર લોક સાથે ઝગડા ટંટા કરતા અશુભ કર્મ રૂપ પાપનો બંધ કરીને નરકગતિમાં તિર્યચગતિમાં પણ પક્ષી વા અત્યંત ક્ષુદ્ર કીટ બ્રમર આદિ રૂપે અવતરી અકથ્ય દુઃખને તે લોગવે છે તે સર્વ જીવોના શુભાશુભ અધ્યવસાયો તેના ભાવિ પરિણામરૂપ રૂળોને પણ કેવલ જ્ઞાન દર્શન રૂપ આરિસામાં નિરંતર દેખી જાણી રહ્યા છે. સિદ્ધત્વ રૂપ જે સહજ સ્વભાવ મય લક્ષ્મીના સ્વામિ એવા સિદ્ધ પરમાત્માઓ કદાપિ પોતાના સ્થાનને છોડીને જરા પણ આઘા પાછા થતા નથી. કયાંય પણ ગમનાગમન નથી કરતા. ભગવાન શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ યોગશાસ્ત્રમાં જણાવે છે કે.

સાદિકમનન્તમનુપમમવ્યાગ્રાધં સ્વભાવજં સૌખ્યમ્
માસઃ સકેવલજ્ઞાનદર્શનો મોદતે મુક્તઃ ॥ ૧ ॥

ચિદ્રૂપાનન્દમયો, નિશેષોપાધિવર્જિતઃ શુદ્ધઃ ॥
અત્યક્ષો અનન્તગુણઃ, પરમાત્મા કીર્તિતસ્તજ્ઞૈઃ ॥ ૨ ॥

મોક્ષગમનરૂપ આદિમય હોવાથી સાદિક વ્યવન
ન હોવાથી અનંત એટલે સિદ્ધોતું પરમાત્મ સ્વરૂપ સાદિ
અનંતમય છે. તેમજ જગતના કોઈ પદાર્થ સાથે સામ્યતા
નહિ આવતી હોવાથી અનુપમ છે. દેહ ઇન્દ્રિય કર્મનો અભાવ
હોવાથી કોઈ તરફથી સિદ્ધોને બાધા પીડા નથી હોતી. તેમજ
સ્વભાવે અપૂર્ણ સુખના લોકતા એવા પરમાત્મા સિદ્ધો કેવલ
જ્ઞાન દર્શન રૂપ આરિસામાં સર્વ જગતના શુભાશુભ ભાવમાં
પરિણુત જગતને ભેતા છતાં આત્મ સ્વરૂપમાં તન્મય થયા
છતાં સર્વ ઉપાધિનો ત્યાગ હોવાથી શુદ્ધ એવા સિદ્ધ પર-
માત્માઓ પ્રત્યક્ષભાવે પરમાનંદને ભોગવે છે; તેવા સ્વરૂપમય
પરમાત્મા છે. તેમ સર્વજ્ઞો તત્ત્વવેદિઓ જણાવે છે. ॥૭૪॥

पूर्वप्रयोगदृष्टान्तैः सिद्धा यान्ति शिवालयं ।

तीर्थेशो भापते वीरः, केवलज्ञानमानुना, ॥ ७५ ॥

અર્થ:-પૂર્વ કાલના પ્રયોગ દૃષ્ટાન્તો વડે સિદ્ધ ભગવતો
મુક્તિમાં જાય છે. એમ કેવલ જ્ઞાન દર્શન સૂર્યરૂપ વડે
ભગવાન વીર તીર્થેશ પરમાત્મા જણાવે છે. ॥ ૭૫ ॥

વિવેચન:-જીવનો સહજ સ્વભાવ ઉદ્ધર્મ ગમનનો છે. તેથી
જેમ એરંડાનું બાંધન છુટયે છે તેમ જેમ ઉચે જાય છે તેમ

૧૬૬

આ. ઋદ્ધિસાગરસૂત્રકૃત વિવેચન સહિત

ઉર્ધ્વ ગમન બાણુવું તેમજ બાણુમાંથી મુક્ત થયેલું તીર જેમ સિધું બાય છે તેમ પૂર્વ કાલના પ્રયોગ વડે શરીર ઈન્દ્રિયો અને કર્મના બંધનથી મુક્ત થયેલો આત્મા એક સમય માત્રમાં મોક્ષ મહેલમાં પહોંચી બાય છે. તેમ ભગવાન વીર તીર્થેશ્વર કેવલજ્ઞાન દર્શન રૂપ સૂર્યના સમાન પ્રકાશવંત જણાવે છે. કહ્યું છે કે.

અસંગા વન્ધણ ઝેયા સહાવતો વાવિ ।

જેસિં ઉઠ્ઠા હુ ગઈ તે સિદ્ધા દિંતુ મે સિદ્ધિ ॥૧॥

અર્થ:—પૂર્વકાલમાં પ્રયોગિત થયેલા ધનુષ્યમાના બાણુની પેઠે, અથવા બંધનથી મુક્ત થયેલા ઐરંડકલની પેઠે, અથવા ધૂમ શિખાના ઉર્ધ્વ ગમનની પેઠે, જે આત્મા સ્વ કર્મબંધનથી મુક્ત થયેલા છે. તે સહજ સ્વભાવથી શરીર-કર્મ ઈન્દ્રિયથી મુક્ત થતાં એક જ સમયમાં શિવાલયમાં-મુક્તિ મહેલમાં પધારે છે. તે સિદ્ધ પરમાત્માઓ અને સિદ્ધિ સ્થાનનું દર્શન કરાવેા. ॥ ૭૫ ॥

રાગદ્વેષવિમુક્તવાત્, સત્યં બ્રૂતે જિનેશ્વરઃ

ધાર્યા શ્રદ્ધા જિનપ્રોક્તા, બ્રહ્મદર્શનહેતવે.

॥ ૭૬ ॥

અર્થ—જીનેશ્વરેા રાગ દ્વેષથી મુક્ત થયેલા હોવાથી સદા સત્યજ બોલનારા છે તે કારણે તીર્થંકરાદિ એ ઉપદેશોલા ધર્મોપદેશમાં આત્મદર્શન માટે અવશ્ય બ્રહ્મ રાખવી નોંધએ. ॥૭૬॥

વિવેચનઃ—તીર્થંકર પરમાત્માઓ ગણધર ડેવો સામાન્ય કેવલી ભગવંતોને સદા ભય મોહ શોક કામ ઇચ્છા

અજ્ઞાન વિગેરે અવગુણનો સર્વથા અભાવ હોવાથી સત્ય જ ઓલનારા છે, કહ્યું છે કે—

અનન્તવિજ્ઞાનમતીતદોષમબાધ્યસિદ્ધાન્તમમર્ત્યપૂજ્યમ્,
શ્રી વર્ધમાનં જિનમાત્મસુખ્યં સ્વયમ્ભૂવં સ્તોતુમહં યતિભ્યે, ॥૧૧॥

(કલિકાલ સર્વજ્ઞ હેમચંદ્રસૂરિ રચિત અન્યયોગ વ્યવસ્થેદ દ્વાત્રિશિકા) અનન્ત જ્ઞાનદર્શનને ધરનારા, શાગદ્રેષ મોહાદિ સર્વદોષ નાશ પામ્યા છે જેમના તેવા તથા જેમના શાસ્ત્રો કેઇ પણ જગતના પ્રમાણોથી અબાધિત રહેલા છે અને સર્વ જગતના દેવો ઇંદ્રો મનુષ્યો તિર્યંચો પણ જેમની પૂજા કરે છે, જેમની આજ્ઞા સ્વીકારીને આત્માની ઉન્નતિ માટે છે. તે વીર વર્ધમાન પરમાત્મા કે જે સર્વમાં જગતમાં વિશ્વાસનીય અપ્રાપ્ત પુરૂષોમાં સુખ્ય ઉપાસ્ય છે, તે એવા પરમાત્માની સ્તુતિ કરવા હું પ્રયત્ન કરું છું.

આથી પરમાત્માઓ એ મોહનો ક્ષય કરી કેવલજ્ઞાન દર્શનને પ્રગટ કર્યું છે તેથી જગતમાં જે જે વસ્તુના જેવા જેવા પરિણામો થાય તેવા તેવા યથાર્થ જાણીને જગતના હિત માટે યથાર્થ સ્વરૂપે નિર્ભયતાથી જણાવે છે. તેઓ અસત્ય જરા પણ નથી કહેતા તેથી તેમના કહેલાં શાસ્ત્રોમાં શ્રદ્ધા ભક્તિ રાખવી. કારણ કે તેથી આપણને આત્મ સ્વરૂપ આત્મ દર્શન થાય છે. માટે તત્ત્વના જ્ઞાસુઓએ તે તત્ત્વત્રયીમાં પૂર્ણ શ્રદ્ધા રાખવી અને તે માટે યોગ્ય પ્રવૃત્ત કરવી. ॥૭૬॥

૧૬૮

આ. ઋદ્ધિસાગરસૂત્રકૃત વિવેચન સહિત

ધારણાધ્યાનયોગેન, સમાધિશુભવર્ત્મના,
આત્મા પરાત્મતામેતિ, સર્વજ્ઞીર્માવિતં શુભં. ॥ ૭૭ ॥

અર્થ:-ધારણા ધ્યાન યોગ વડે તેમજ સમાધિરૂપ શુદ્ધ શુભ માર્ગ વડે આત્મા પરમાત્મપણાને અવશ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. એમ સર્વ સર્વજ્ઞ ભગવંતોએ શુભરીતે જણાવ્યું છે. ॥ ૭૭ ॥

વિવેચન:-સર્વજ્ઞ ભગવંતના ઉપદેશોલ વચનોમાં જ્યારે પૂર્ણ શ્રદ્ધા થાય ત્યારે તેમણે બતાવેલા શુભ અનુષ્ઠાનો આત્મ હિતકર બને છે આ અનુષ્ઠાનો પરમાત્મા પૂજા, શુદ્ધ ઉપાસના, ઈન્દ્રિય નિયમન, કષાયો ઉપર વિજય કરવો પાપમય સર્વ આરંભોનો ત્યાગ, સામાયિક, પોષધ, આહાર શુદ્ધતા, જીવોના ઉપર મૈત્રીભાવ, મધ્યસ્થભાવ, અને મન ઉપર સારા પ્રકારનો સંયમ વિગેરે થાય છે તેમજ પિંડસ્થ પદ્મસ્થ ભાવે ધ્યાન કરતાં તેમાં એકાગ્ર ભાવથી ધારણા કરતાં આત્મા સંકલ્પ વિકલ્પોનો ત્યાગ કરી શુભભાવ મય સમાધિ વડે અલેહભાવે જીવ પરમાત્મા અને આત્માનું એકાગ્રત્વ પામે છે.

દર્શનં સ્વાત્મદેવસ્ય, દર્શનં શર્મકારણં;
દર્શનં દુઃસ્વહૃન્નિત્યં, શુદ્ધચૈતન્યદર્શકમ્ ॥ ૭૮ ॥

અર્થ:-પોતાના સ્વરૂપમય આત્મ દેવના દર્શન તેજ વસ્તુતઃ દર્શન છે. તેજ સાચું સુખ આપનાર છે. અને દુઃખનો નાશ કરનાર છે. અને તેજ આત્માનું શુદ્ધ ચૈતન્ય પ્રાપ્ત કરાવે છે. ॥૭૮॥

વિવેચન:—જગતમાં લોકો નાટક સીનેમા વન ખાગ ખગીયા જોવામાં તદલીન થઈને ફરે છે તે સુખની ભાવનાથી જ કરે છે. પણ જ્યાં સુધી ખહારના પદાર્થોમાં દૃષ્ટિ હોય ત્યાં સુધી પોતે કોણ છે. શામાટે અહિંયા આવ્યા છે. તેનું સાચું બાન ન હોવાથી સાચા સુખ શાંતિનો તેઓ અનુભવ કરી શકતા નથી. માટે આપણને પરમ પૂજ્યો દર્શન કરવા યોગ્ય, સ્વીકારવા યોગ્ય અને ત્યાગ કરવા યોગ્ય વસ્તુઓની ઝોળખાણ આપીને જણાવે છે કે પ્રથમ દેવ ગુરૂ ધર્મના દર્શન કરો. એટલે તેને ઝોળખો તેમાં આદર પ્રીતિ કરીને તેની ઉપાસના કરો. જેથી સ્વ સ્વરૂપ અને પર સ્વરૂપનો સત્ય વિવેક પ્રગટ થાય છે સ્વરૂપ અને પરમાત્મ સ્વરૂપની સામ્યતા કેવી રીતે છે. અને શા કારણે તે પણ સમ્યગ્ જ્ઞાન આપીને ગુરૂદેવો આપણને સમજાવે છે. નિરંતર તેમજ આત્મ સ્વરૂપના દર્શન માટે જે અનુષ્ઠાનો કહે તેનો અભ્યાસ કરવો. તે આ કરનારા મહાતુલાવ આત્માઓ આત્મ-સ્વરૂપનાં સાચાં દર્શન કરે છે. અને તે દર્શનથી પરમાત્મા અને આત્મનું સત્તાગત સાદૃશ્ય દેખાય છે, આપણે વિભાવમય પુદ્ગલ સંબંધથી મહામોહનાં આવરણથી ઘેરાયેલા હોવાથી પામર બનીએ છીએ અને વીતરાગ દેવ તે મોહ અને તેના સાથી અજ્ઞાનાદિક સર્વ કર્મોનો ઘાત કરીને દેવ થયા છે. આપણે આત્મ દર્શન કરવા માટે તેમના સ્વરૂપનું ધ્યાન કરીએ તો આવરિત ગુણોમાંથી કાંઈક ક્ષયોપશમ ભાવે પ્રકાશ થાય અને તે વડે સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપનું સત્તામય આત્મ દર્શન થાય. તે જ વસ્તુતઃ સત્યપરમાર્થિક દર્શન છે. કારણ કે

૧૭૦

આ. ઋદ્ધિસાગરસૂરિકૃત વિવેચન સહિત

તેથી આત્મ પૂર્ણ સુખનો લોકતા થાય છે. સ્વગુણ રમણ તાવડે અખંડ આનંદને લોગવવા શક્તિમંત બને છે. તેમજ અજ્ઞાન મોહ વડે ખંધાયેલા અસાતા દુઃખના હેતુ ભૂત જે પાપ કર્મો છે તે પણ આત્મ સ્વરૂપનું સાચું દર્શન થતાં નાશ થાય છે તે જ આત્મ ચૈતન્યનું યથા સ્વરૂપે બાન કરાવે છે. ગીતામાં જણાવે છે કે

“ જ્ઞાનેન તુ યદજ્ઞાનં યેષાં નાશિતમાત્મનઃ ।
તૈષામાદિત્વવજ્ઞાનમકાશયતિ તત્પરમ્ ॥

જે આત્માઓએ સત્ય જ્ઞાનવડે પોતાનું મિથ્યાજ્ઞાન તે આત્માઓને સૂર્યની જ્યોતિ સમાન પરમાત્મ સ્વરૂપ આત્મ જ્યોતિ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. તેમ શ્રીમત્ પરમ પૂજ્ય યશોવિજયજી વાચકવર જણાવે છે

આત્મદર્શનયોગેન, મવન્નાન્તિવિંકીયતે,
નશ્યન્તિ દુર્ગુણાઃ સર્વે, સચ્ચારિત્રં પ્રવર્ધતે. ॥ ૭૯ ॥

અર્થઃ—આત્માના દર્શનનો લાભ થવાથી ભવબ્રમણ-તાનો વિનાશ થાય છે કારણ કે તેથી સર્વ દુર્ગુણો નાશ પામે છે. અને શુદ્ધ થાય છે. ॥૭૯॥

વિવેચનઃ—ક્ષયોપશમ ભાવે ઉપશમ ભાવે કે ક્ષાયિક ભાવે જેઓ દેવગુરૂ ધર્મની અપ્રમત્ત ભાવે આરાધના કરતાં યથાર્થ અનુભવમય આત્મ દર્શન થયું હોય તે, આત્મા કદાપિ પણ નથી ખાંધતો. તે માટે પૂજ્ય પ્રવર શ્રી હેમચંદ્રસૂરિ ભગવાન જણાવે છે કે

શમ સંવેગ નિર્વેદોઽનુકમ્પાસ્તિક્વલક્ષણૈઃ

લક્ષણૈ પञ્ચમિઃ સમ્યક્ સમ્યક્ત્વમુપલક્ષ્યતે ॥ ૧ ॥

શમ-કષાયોનું ઠમન ક્રોધ-માન-માયા-લોભ રૂપ રાગ, દ્વેષ, ઉપર વિનય મેળવવો તે ઉપશમ ભાવમય સમ્યક્ત્વરુપ આત્મદર્શન સમજવું. તેમાં જણાવે છે કે એ જ રીતે અનુકમ્પા આસ્તિક્ય રૂપ પાંચ લક્ષણ વડે સમ્યક્ત્વ જણાય છે.

પ્રકૃત્યાઃ કર્મણાં જ્ઞાત્વા વા વિપાકમશુભમિતિ,

અપરાધેઽપિ ન કુપ્યતિ ઉપશમતઃ સર્વ કાલમપિ ॥૧૧॥

અર્થઃ—શુભાશુભ કર્મોની પ્રકૃતિઓના સ્વભાવ અચિંત્ય દુઃખદાયિ છે. એમ જાણીને અપરાધિ એવા પુરુષ ઉપર પણ કદાપિ કોપ નથી જ કરતા. તે ઉપશમ છે.

નરવિવુદ્ધેશ્વરસૌખ્યં દુઃખમેવ ભાવતશ્ચ મન્યમાનઃ,

સંવેગતો ન મોક્ષં મુક્ત્વા કિંચ્ચિદપેક્ષતે ॥૧૨॥

મનુષ્યદેવ ચક્રવર્તિ વિગેરેના પાંચ ઇન્દ્રિયના લોભમય સુખોને આત્મ ભાવથી દુઃખ રુપે જ માને છે. તેથી તેમાં રાચતા નથી માત્ર મોક્ષ વિના ખીજી કોઈ વસ્તુને મનથી ઇચ્છતા જ નથી તેને સંવેગ ભાવમય સમ્યક્ત્વ-આત્મદર્શન કહે છે.

ત્રીજું નિર્વેદ એટલે સંસાર એ અનેક દુઃખ દુર્ગતિનું શાશ્વતું સ્થાન છે. ભવ સમુદ્રમાં શુભાશુભ કર્મરુપ મહામકરાદિ જંતુથી નિરંતર પીડાતા છતાં તેથી મુક્ત થવામાં જીવો અસમર્થ જ છે. તેવું જાણીને સંસાર ઉપર

૧૭૨

આ. ઋદ્ધિસાગરસૂરિકૃત વિવેચન સહિત

સર્વ સંબંધીઓ પ્રત્યે વા પ્રતિપક્ષીઓ પ્રત્યે મમત્વ કે દ્વેષ વિનાનો થયો હતો વૈરાગ્યવંત થાય છે. તે નિર્વેદ આત્મ દર્શનરૂપ સમ્યક્ત્વ જાણવું.

અનુકંપાનું સ્વરૂપ જણાવતાં કહે છે કે.

આ સંસાર રૂપ ભયંકર જંગલમાં અનેક દુઃખોથી પીડાતા પ્રાણીઓને જોઈને પોતાની શક્તિ પ્રમાણે મદદ કરીને દુઃખથી મુક્ત કરવા પ્રવૃત્તિ કરવી તે અનુકંપા આત્મ-દર્શન રૂપ સમ્યક્ત્વવંતનું બાહ્ય ચિન્હ છે.

પરમાત્માના ઉપદેશ કરેલા જીવાદિ સર્વ પદાર્થો-તત્ત્વોમાં શ્રદ્ધા રાખીને આત્માના ઉદ્ધાર અર્થે પ્રવૃત્તિ નિઃશંક બાવે કરાય તેને આસ્તિક્યતા કહેવાય છે. જીવાદિ તત્ત્વો જે પરમાત્માએ જેવા સ્વરૂપે કહ્યાં છે. તેવા સર્વે દ્રવ્ય ગુણ પર્થાયો વડે વર્તે છે. આવી જેની મતિ હોય તે આસ્તિક્યભાવમય સમ્યક્ત્વ કહેવાય તે માટે શાસ્ત્રો જણાવે છે કે

મન્યતે તદેવ સત્યં નિઃશંકં યજ્જિનૈઃ પ્રજ્ઞપ્તમ્,

શુભ પરિણામઃ સમ્યક્ કાક્ષાદિ વિસૂત્રિકાર હિતઃ ॥૫॥

જીનેશ્વર પરમાત્માઓએ દ્રવ્યાદિકના પરિણામમય બાવો જણાવ્યા છે, તે સર્વથા તેવા સ્વરૂપે વર્તે છે. તેથી પરમાત્માના ઉપદેશમાં શંકા કાંક્ષા વિચિકિત્સા વિગેરે વિના એકાંત સત્ય માનવું તે શુભ પરિણામમય સમ્યક્ત્વ જાણવું. આવા લક્ષણો જેઓએ આત્મ સ્વરૂપના દર્શન

આત્મદર્શન ગીતા

૧૭૩

કરવા ઇચ્છતા હોય તેઓએ આચરવાં. મન વચન કાયાથી તેમાં નિત્ય પ્રવૃત્તિ રાખવી. તેના યોગે નવા કર્મને બંધન બંધાય તેવી સમત્વમય ભાવના પ્રગટે છે. તેમજ સર્વ જીવો ઉપર મૈત્રી પ્રમોદ કરુણા મધ્યસ્થ ભાવના પ્રગટતી હોવાથી નવા ભવમાં રખકાવે તેવા કર્મનો ગાઢ બંધ થતો નથી અને ભવ બ્રમણુનો વિલય થાય છે,

એટલે ક્ષાયિક ચારિત્રને પ્રાપ્ત કરીને આત્મ દર્શનને મેળવે છે ॥ ૭૬ ॥

શંકા પૂર્વક સમાધાન જણાવતાં જણાવે છે.

શુભપ્રવૃત્તિર્ધર્મ્મસ્ય વન્ધહેતુઃ સ્મૃતા શુભાઃ
નૈવ સંપદ્યતે મુક્તિઃ શુદ્ધાત્માનુભવં વિના. ॥ ૮૦ ॥

અર્થ:—શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપનો જ્યાં સુધી અનુભવ ન પ્રાપ્ત થાય ત્યાં સુધી ધર્મની શુભ પ્રવૃત્તિ કર્મ બંધમાં હેતુ થાય છે. તે આ શુભ બંધ મુક્તિ પ્રાપ્ત કરાવી શકતો નથી ॥ ૮૦ ॥

વિવેચન:—ધર્મની શુભ પ્રવૃત્તિ—દેવપૂજા, ગુરૂ ભક્તિ સદ્ગુણોમાં દાન શિયળ ઇયા વિગેરે પુણ્ય શુભ કર્મ બંધનમાં કારણ થાય છે. શાસ્ત્રોમાં જણાવ્યું છે કે.

અન્ન પુણ્ણો, પાણ પુણ્ણો, લેહગ પુણ્ણો, સયણ પુણ્ણો,
ધન પુણ્ણો, વયણ પુણ્ણો, કાય પુણ્ણો, નમોક્કાર પુણ્ણો,

અર્થ:—સાધુ સાધ્વી કે અભ્યાગત આંગણે આવે તેની ભક્તિ વા હયાથી અન્નનું દાન થાય તે અન્નપુણ્ય છે. સર્વ

જીવોની ઉપર દયા કરીને તેના પ્રાણ બચાવવા જે પ્રવૃત્તિ થાય તે પ્રાણપુણ્ય. ધર્મના પુસ્તકો લખવા લખાવવા પ્રચાર કરવો તે લેખન પુણ્ય, સાધુ સાધ્વીઓને શય્યાસંચારા માટે ઉપકરણ આપવા ઉપાશ્રય આપવો તે શયન પુણ્ય. મનવચન કાયાથી પૂજ્યોનો સત્કાર સન્માન કરવો તે મન: પુણ્ય વચન પુણ્ય અને કાચ પુણ્ય છે. તેમજ શુભભાવથી નમસ્કાર કરવો તે નમસ્કાર પુણ્ય એમ નવ પ્રકારે પુણ્ય થાય છે. તેને જીવો ઊતાલીશ પ્રકારે સાતામય ભાવે ભોગવે છે. પણ તે સર્વ પુણ્યધર્મથી સાતા વેદનિય કર્મનો શુભ ખંધ પડે છે. પણ તે પુણ્ય મુક્તિના કારણ માટે થતું નથી. શ્રીમાન્ ઉપાધ્યાય યશોવિજયજી જણાવે છે કે.

અધિગત્યાચ્છિલશબ્દબ્રહ્મશાસ્ત્રદશા મુનિઃ ।

સ્વ સંવેદ્ય પરં બ્રહ્માનુભવેનાધિગચ્છતિ ॥ ૧ ॥

(અનુભવાષ્ટક ગાથા. ૮)

પુર્વાનુગત અનેક શાસ્ત્રોને અવગાહન કરીને શાસ્ત્રરૂપ અક્ષુઓથી હેય જ્ઞેય ઉપાદેય રૂપ સર્વ ભાવને બાણીને તેના પરમાર્થનો વિચાર કરીને આત્મતત્ત્વ અને પરમાત્મતત્ત્વનો અનુભવ સૂક્ષ્મ મિમાંસા પૂર્વક કરી ધ્યાન કરે ત્યારે સત્ય અનુભવ થાય છે. આત્મસ્વરૂપના અનુભવીઓ સંસારની વૃદ્ધિમય પુણ્ય પ્રાપ્ત નથી કરતા માત્ર કર્મની નિર્જંશ કરે છે. ॥ ૮૦ ॥

અહંવૃત્તિ પરિત્યજ્ય. સેન્યો ધર્મો નિજાત્મનઃ

શુદ્ધધર્મસ્ય પ્રાપ્ત્યર્થ, નાડન્યઃ પન્થા મહીતભે. ॥ ૮૧ ॥

અર્થ:—અહંકાર ભાવનો ત્યાગ કરીને પોતાના આત્મસ્વરૂપ ધર્મ સાધવા યોગ્ય છે આત્માનો જે શુદ્ધ ધર્મ છે. તેની પ્રાપ્તિ માટે આ વિના ખીલો માર્ગ નથી જ. ॥ ૮૧ ॥

વિવેચન:—જ્યાં સુધી જીવ દેહ ઈન્દ્રિય અને મનને હું તરીકે માને છે અને સ્ત્રી, ધન, ભાઈ કુટુંબ મિત્ર સંબંધીઓને મારા માને છે. તેની અનુકુળતા હોય તો આનંદ અને પ્રતિકુલતામાં દુઃખ માને છે ત્યાં સુધી તેનો બાહ્યાત્મભાવ છે. એટલે તેથી અજ્ઞાન, મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને અશુભ યોગમાં પ્રવૃત્તિ કરતો નવા નવા કર્મ બંધનથી નિરંતર દુઃખને ભોગવે છે.

શ્રી યશોવિજયજી વાચકવર જણાવે છે.

અહં મમેતિ મન્ત્રોઽયં મોહસ્ય જગદાન્ધ્યકૃત્ ॥

હું અને મારું આ મહાભયંકર મોહરાજ ચક્રવર્તિનો જગતને છતી આંખે અંધ બનાવવાનો એક મહા મંત્ર છે. હું અને મારું (અહં મમ) એવો જે સંકલ્પ તેજ દુઃખનું કારણ છે. તે જ્યાં સુધી જીવોમાં વર્તે છે ત્યાં સુધી આત્મા પરમાત્મ સ્વરૂપનો યથાર્થ વિવેક જીવાત્માઓ નથી જ પામતા. તે માટે અહં વૃત્તિનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરવો. જેથી સત્ય આત્મ ધર્મનું યથાર્થ જ્ઞાન થાય.

॥ અયમેવહિ નન્ પૂર્વઃ પ્રતિમન્ત્રોઽપિ મોહજિત્ ॥ ૧ ॥

આજ સુધી જે જે બાહ્ય સચેતન અચેતન દ્રવ્યોમાં હું અને મારું માનતો હતો તે સત્ય નથી તે મારું નથી

હું તેનો સ્વામિ કે સેવક નથી એવા ભાવવાળો “નાહં ના મમ ” શરીર ઈન્દ્રિય અને મન તે હું નથી અને ધન, ધાન્ય, ખાગ, બગીચા, પુત્ર, સ્ત્રી, ધન, રાજ્ય, ઋદ્ધિ તે કાંઈપણ માફ નથી. હું તેનો સ્વામી નથી આવો ભાવ થાય ત્યારે જ સ્વચ્છિદાનંદ સ્વરૂપનો યથાર્થ બોધ થાય છે અને તે ભાવ મોહને જિતનારો છે.

ध्याता ध्येयं तथा ध्यानं त्रयं यस्यैकतागतम् मुनेर
नन्यचित्तस्य, तस्य दुःखं न विद्यते ॥ ૧ ॥

જે મુનિ ધ્યાતા ધ્યાન અને ધ્યેયમાં એક્યતા પામે છે તેને કોઈ દુઃખ સ્પર્શતું નથી. તેથી જણાવે છે કે મોક્ષ-પ્રાપ્તિ માટે અથવા સત્ય સુખ માટે અનેક અનુષ્ઠાનો, વ્રતો, બાપો, વિગેરે જ્યાં સુધી સમ્યક્ જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રમય તત્ત્વત્રયિમાં એકત્વભાવે સ્થિરતા ન આવે ત્યાં સુધી કાંઈ પણ પ્રાપ્તિ કરાવી શકતાં નથી આથી પૂજ્યોએ જણાવ્યું છે કે શુદ્ધ આત્મ સ્વરૂપ માટે સર્વ બાહ્ય વૃત્તિનો ત્યાગ કરવો જોઈએ અને અંતર આત્મ સ્વરૂપમય જે વૃત્તિ તેનો જ ઉપાસના કરવી તે એકજ સ્વ પરમાત્મ સ્વરૂપ વા આત્મ શુદ્ધ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ માટે એક સનાતન માર્ગ છે. ॥૮૧॥

पञ्चाचारप्रशुद्धिः स्यात्, बाह्यवृत्तेस्तु संक्षयः
अन्तर्मुखोपयोगेन, जीवन्मुक्तोऽभिधीयते. ॥ ૮૨ ॥

અર્થ:-બાહ્ય વૃત્તિનો સંક્ષય થતાં પાંચ આચરોની શુદ્ધિ થાય છે. અને આત્મા અન્તર્મુખમાં ઉપયોગવંત થાય ત્યારે તે મુક્ત થાય છે. ॥ ૮૨ ॥

વિવેચન :—સમ્યગ્ જ્ઞાનને સમ્યગ્ રીતે લક્ષ્યું, લક્ષ્યાવૃત્તિ, જ્ઞાનના આધારરૂપ પુસ્તક, પાટી, પોથી, કવણી, કવલી વિગેરેને બહુમાનથી જોવું. યથાકાલે યોગ્ય આદર વિધિ પૂર્વક ગુણવંત ગુરૂના બહુમાન પૂર્વક અભ્યાસ કરવો. અર્થ વિચારવો તે જ્ઞાનાચાર.

દર્શન એટલે સુદેવ સુગુરુ સુધર્મની ઉપર આસ્તિકયતા રાખવી, સાધુ સાધ્વીને વંદન પૂજન યોગ્ય રીતે કરવું. વીતરાગ પરમાત્મા અને તેના પ્રતિબિંબોમાં એકતા સમજવી એટલે સ્થાપનામાં સાધ્ય પરમાત્મ સ્વરૂપનો પ્રગટ ભાવ માનવો તે દર્શનાચાર.

પાંચ સમિતિ ત્રણ ગુપ્તિરૂપ ચારિત્રચાર. ગમનાગમન કરતાં કોઈ પણ પ્રાણીની હિંસા ન થાય તેવો ઉપયોગ તે ઈરિયા સમિતિ. કોઈને પણ દુઃખ ન થાય અને સત્ય યથાર્થ હોય તેવી ભાષા બોલવી તે ભાષા સમિતિ. એષણ સમિતિ તે સર્વદોષ રહિત આહાર પાણી આદિની પૂર્ણ શુદ્ધતા દેખીને ગ્રહણ કરવું તે. આદાન નિક્ષેપ સમિતિ તે પોતાને ગ્રહણ કરવા કે સ્થાપન કરવામાં આવનારા સર્વ ઉપકરણો કોઈ જીવનો ઘાત ન થાય તેમજ આવશ્યક સમયે યથાર્થ ઉપયોગમાં લઈ શકાય તેવા પ્રયત્ન પૂર્વક વસ્તુને ગ્રહણ કે સ્થાપન કરવી તે. ઉત્સર્ગ—ત્યાગ કરવા યોગ્ય વસ્તુને સ્વ કે પરને દુઃખ ન થાય, કોઈ પણ જીવનો ઘાત કે પીડા ન થાય તેવી રીતે તે ત્યાજ્ય વસ્તુનો ત્યાગ કરવો તે ઉત્સર્ગ સમિતિ. આ પાંચ સમિતિ મન વચન કાય ગુપ્તિ એ

આઠનો જે શુદ્ધોપયોગ તે પ્રવચન માતા ધારિત્રનું પોષણ કરનારી છે. તેથી આરિત્રાચાર કહેવાય છે.

તે અણુસણુ, ઉલ્લોહરિતા, વૃત્તિસંક્ષેપ, રસત્યાગ, કાય કલેશ, લોચ, શરીર ઉપર મમત્વનો ત્યાગ. આ બાહ્ય તપ ગણાય છે. તે કર્મની અકામ નિર્જરા કરાવે છે.

અભ્યંતર તપ છ પ્રકારનો છે. પોતાનાથી થયેલી ભૂલોનું પશ્ચાતાપ પૂર્વક ગુણુધર ગુરૂની પાસે આલોચના કરી માફી માગવી અને જે ગુરૂ શિક્ષા કરે તે સ્વીકારવી તે પ્રાયશ્ચિત્ત અભ્યંતર તપ, વિનય ગુણુથી મ્હોટા હોય, સંયમ પર્યાયથી મોટા હોય, જ્ઞાન ધ્યાનમાં આગળ વધેલા હોય, રતનાધિક હોય, તેમજ દીક્ષા ગુરૂ વાંચના ગુરૂ અને ગચ્છાધિપતિનો વિનય કરવો. નમસ્કાર કરવો અભ્યુત્થાન કરવું તે વિનય તપ. બાળ ગ્જ્ઞાન વૃદ્ધ પૂજ્ય ગુરૂ આદિને આહાર પાણી લાવી સેવા ભક્તિ કરવી. તેમના કાર્યમાં આપણાથી બનતી સહાય કરવી તે વૈયાવૃત્ય તપ કહેવાય છે. તથા ભણનારા સાધુઓને આવશ્યક કાર્યમાં આહાર પાણીની મદદ કરવી. તે વૈયાવૃત્ય ગુણુ અપ્રતિહત પુણ્ય રૂપ મોક્ષ-માર્ગમાં ગમન કરાવવામાં ઉપયોગી થાય છે. તેમજ આપણે જે ભણ્યા હોઈએ કે ભણતા હોય તેની વારંવાર અનુપ્રેક્ષા-આવૃત્તિ કરવી તે સ્વાધ્યાય તપ કહેવાય છે. તથા ધર્મ શુકલમય ધ્યાન કે જે આત્મ સ્વરૂપને આવરણ કરનાર સર્વ કર્મ મલનો ક્ષય કરવા સમર્થ થાય છે અભ્યંતર તપ આત્મ શુદ્ધતાનું ઉપાદાન કારણુ થાય છે.

આત્મદર્શન ગીતા

૧૭૬

તેમજ ધર્મ, અને સંઘ ભક્તિમાં તપ જપમાં જે આત્માની સહજ શક્તિ રહેલી છે. તેને જાગૃત કરવી તે વીર્યાચાર કહેવાય છે.

તે સર્વથી આત્માનો શુદ્ધતા અને ભોગ વૃત્તિરૂપ બાહ્યાત્મ ભાવની સર્વ વૃત્તિઓનો ક્ષય કરવો કે જેથી આત્મા અભ્યંતર વૃત્તિવાળો અથવા અંતર્મુખ થાય. જ્યારે બાહ્યવૃત્તિનો ત્યાગ કરે છે ત્યારે તેનો અખંડ અભ્યાસ કરતો આત્મા અનુક્રમે સર્વ બાહ્યવૃત્તિઓ અને તેના મૂલ બીજ સમાન મોહ અજ્ઞાન મિથ્યાત્વ વિગેરે આત્મગુણના આવરણોને ક્ષય કરી આત્મ સ્વરૂપને પ્રત્યક્ષ કરી કેવલી-જીવ વા મુક્ત મહાત્મા થાય છે. ॥ ૮૨ ॥

આત્મદર્શીઓ જગતના સર્વ પદાર્થો જાણે છે તે જણાવે છે.

વ્યાપ્યવ્યાપકભાવેન, મિત્નાઽમિત્તં ચ સર્વતઃ

સર્વજ્ઞેયં વિજાનાતિ, જ્ઞેયાઽન્નિન્નસ્તુ વ્યક્તિતઃ ॥ ૮૩ ॥

અર્થ :—જીવન મુક્ત કેવલીઓ સર્વ પદાર્થોને વ્યાપ્ય વ્યાપક ભાવથી લિન્ન અલિન્ન ભાવથી સામાન્ય ધર્મથી અને વિશેષ ધર્મથી સર્વ જ્ઞેય પદાર્થોને જ્ઞાનથી જાણે છે અપેક્ષા ભેદે જુદા અને અન્ય અપેક્ષાએ વ્યક્તિરૂપે જુદા જાણે છે. ॥ ૮૩ ॥

વિવેચનઃ—જગતમાં જે પદાર્થો-દ્રવ્યો વર્તે છે. તે સર્વ એકધર્મવાળા છે. એમ નથી જ. સર્વ પદાર્થો

અનેક-અનંત ધર્મ-ગુણ પર્યાયવંત છે. દરેક ગુણે દ્રવ્યોમાં વ્યાપ્યવ્યાપકભાવે તેમજ પર્યાયો પણ વ્યાપ્ય વ્યાપક ભાવે વર્તે છે. આત્મામાં ચતન્ય જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર વીર્ય ઉપયોગશક્તિ સત્તાથી સામાન્ય ભાવે વ્યાપક તેમજ જડ પદાર્થોમાં પણ સ્વરૂપ આદિ ગુણપર્યાયો વ્યાપક ભાવે વર્તે છે. તેથી દ્રવ્ય સર્વથા ગુણ પર્યાયોથી ભિન્ન નથી જ. જો ભિન્ન હોય તો આ ઘટનો રાતો રંગ છે. તેવો બોધ કેવી રીતે અને ? ઘટને તેનો ગુણ ઘટાત્મક જ હોય તો ઝાળ ખાણ ગુણને છોડીને વસ્તુનો બોધ કોઈએ કર્યો હોય તેવું બહુવામાં નથી જ આવ્યું. તેથી પદાર્થો દ્રવ્ય ગુણ પર્યાય સાથે પરસ્પર વ્યાપક ભાવે સદા રહે છે. અપેક્ષાથી દ્રવ્યને મુખ્ય કરતાં ગુણો ગૌણતા પામે છે. ગુણ-કર્મ પર્યાયોની મુખ્યતા કરતાં દ્રવ્ય ગૌણતાને પામે છે. પણ એક બીજાને છોડીને દ્રવ્ય કે ગુણ એકે સ્વતંત્ર નથી જ. તેમા વ્યક્તિ વ્યક્તિને મુખ્ય કરતાં અન્ય બીજી વસ્તુ ગૌણ ગણાય તે અપેક્ષાએ એક ગુણ વા પર્યાયથી બીજા ગુણ વા પર્યાયોને ભિન્ન માનીએ તે પણ કથાચિત્ ભાવે પણ સર્વથા ગુણ અને પર્યાયો એક બીજાથી એકાંત ભિન્ન નથી. તેમ એકાંત અભિન્ન પણ નથી અપેક્ષાથી ભિન્ન અને અભિન્ન છે.

દ્રવ્યં પર્યાયવિયુતં, પર્યાયાઃ દ્રવ્યવજિન્તાઃ ॥

કેન કિરુપાઃ દૃષ્ટા કિમાનેન ચ કેન વા ॥૧॥

દ્રવ્યો છે તે પર્યાયોનો ત્યાગ કરીને એકલા સ્વતંત્ર રહેતા હોય, અને પર્યાયો દ્રવ્યને છોડીને એકલા રહેતા

હોય તેવું કદાપિ અમારા જાણવામાં કે દેખવામાં નથી જ આંચું. પણ કોઈએ તેવું જોયું જાણ્યું હોય તો તેઓએ કયાં કયારે કોણે અને કેવા પ્રકારે જોયા છે તે જાણાવે. વસ્તુતઃ દ્રવ્ય ગુણો અને પર્યાયો કથંચિત્ અભિન્ન છે. આમ દરેક દ્રવ્યોમાં અનંતા ગુણ અનંતા સ્વપર્યાયો અને પર પર્યાયો વડે અસ્તિ નાસ્તિ સ્વભાવો ભિન્નાભિન્ન સ્વભાવો એકાનેક સ્વભાવો વ્યક્તિ સમષ્ટિ સ્વભાવ (સામાન્ય વિશેષ સ્વભાવ) આ સર્વે જ્ઞેયો-જ્ઞાનથી જાણવા યોગ્ય છે. તે સર્વને સર્વજ્ઞો જાણે દેખે છે. શ્રુતજ્ઞાનીઓ શાસ્ત્રથી જાણે છે. આત્મ સ્વરૂપના દર્શન ધ્વજ્ઞોએ તેનો અનુભવ કરીને આત્મસ્વરૂપની અનુભવના કરવી. આત્મા શું? વસ્તુ શું? ગુણ શું? પર્યાયો કેવી રીતે થાય છે? તેના કયા સાધનો છે? તે ગુણવંત ગુરૂની ઉપાસના કરતાં જીવમાં જાણવાની શક્તિ પ્રગટ થાય છે. ॥ ૮૩ ॥

જ્ઞાનસ્ય જ્ઞેયપર્યાયા આત્મા જ્ઞેયો વ્યપેક્ષ્યા;

મિત્ત્રાઽમિત્ત્રાઃ પ્રમાયાશ્ચ, જ્ઞેયભાવાઃ સનાતનાઃ ॥ ૮૪ ॥

અર્થ :—જ્ઞાનમાં સર્વ પદાર્થો જ્ઞેય રૂપે છે. એક અપેક્ષાએ આત્મા પણ જ્ઞેય સમજવો. તેથી પ્રમાર્થી અપેક્ષાએ ભિન્ન અને અભિન્ન પણ કહેવાય છે. પ્રમા-જ્ઞાનના એ સર્વે જ્ઞેય પર્યાયો છે. આવા જ્ઞેયોને ગ્રહણ કરતા આત્માઓ અનાદિના છે. અને જ્ઞેયો પણ અનાદિ વર્તે છે. ॥ ૮૪ ॥

વિવેચન :—જ્ઞાન એટલે જગતના સર્વ જ્ઞેય પદાર્થોનું જાણવું. જ્ઞેય એટલે જાણવા યોગ્ય પદાર્થો. જેટલા જ્ઞેયો હોય

તે સર્વનેા ગ્રાહક આત્મા જ્ઞાન વડે જ થાય છે. આથી આત્મા જ્ઞાતા કહેવાય છે. જ્ઞાનમાં અપેક્ષાથી આત્મા પણ જ્ઞેય સ્વરૂપે વર્તે છે. હું મને જાણું છું. અને પરમાત્મા અને પુણ્યલો તથા અરૂપી દ્રવ્યો જેની સંખ્યા અનંત થાય છે. તે સર્વને જ્ઞાનરૂપ ચક્ષુમાં પ્રતિબિંબ કરું છું આવો અનુભવ આત્મા જ્ઞાનાકારે કરે છે. તેથી જ્ઞાન પર્યાયે દ્રવ્યત્વની અપેક્ષાએ પ્રમાથી આ આત્માથી અલેદ રૂપે રહે છે. પણ સમયે સમયે સ્વદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવ-નામ-સ્થાપના વિગેરેની અપેક્ષાએ પરસ્પર પર્યાયોની વિચારણા કરતાં કથંચિત્ લેદ પણ-જુદા પણ ગણાય છે. તે માટે શ્રીમાન્ ભગવાન્ શ્રી હેમચંદ્રસૂરીશ્વરજી જણાવે છે કે :—

ધર્મધર્મિત્વમત્તીવભેદે, વૃત્ત્યાસ્તિ ચેન્ન ત્રિતયં ચક્રાસ્તિ ॥
 હ્રેદમિત્યસ્તિ મતિશ્ચ વૃત્તૌ, ન ગૌણભેદોઽપિ ચ લોકવાયઃ ।૧।

ધર્મને જે ધર્મિથી સર્વથા એકાંત લેદ જુદા માની એ તો આ આનો ધર્મ એવું અભિન્ન પણ અનુભવાતું ન હોવાથી એકત્વ માનવું પડે છે. છતાં તમે જે ધર્મ અને ધર્મને પરસ્પર એક બીજાથી સર્વથા જુદા કહેશો તો આ આનો આ ધર્મ છે. એવું નજ કહી શકો કારણ બન્નેને પરસ્પર સંબંધ વિનાના માન્યા છે. તેથી ધર્મ ધર્મને સંબંધ ચટશે નહિ. જે બન્નેને સંબંધ કરાવનારો ત્રીજો સમવાય છે, તેમ કહેશો તો તે પણ જુદો થયો. એક પદાર્થમાં ત્રણ વસ્તુને દેખાડવાની તમારો અપૂર્વ શક્તિને ધન્યવાદ આપવો જોઈએ. વસ્તુતઃ આવી કલ્પનાવડે ગૌરવતા

આત્મદર્શન ગીતા

૧૮૩

વૃદ્ધિ પામે છે. વળી કલ્પના કરતાં તે સમવાયને બંનેમાં કોઈ અન્ય શંબંધી જોડવો પડશે. તેને માટે પણ અન્ય કલ્પનાનું ગૌરવ વધારવા કરતાં ધર્મ અને ધર્મિદ્રવ્ય સ્વરૂપે અલેહ છે. અને પર્યાયરૂપે તેનાથી ઉપજેલો ધર્મ કથંચિત્ પૂર્વ ધર્મ કરતાં જુદા પ્રકારનો હોવાથી કથંચિત્ લેહ ભાવે સ્વિકારતાં કલ્પનાનું સર્વ ગૌરવ જતું રહે છે અને સર્વ આબાલગોપાલ પણ સરલતાથી સમજે તેમ છે. તેથી ધર્મ અને ધર્મિઓમાં કથંચિત્ લેહાલેહ રૂપ સ્યાદ્વાદનો સ્વિકાર કરવો હિતકર છે. આમ જ્ઞાનમાં જ્ઞાનીઓ જગતના અનંત દ્રવ્યો તેના ગુણ (સદા તેમાં વર્તતા ધર્મો અને સમયે સમયે બદલાતા પર્યાયો પરિણામો) દ્રવ્યત્વ રૂપે એકતાવંત અને પર્યાયગુણની વ્યક્તિરૂપ વિવિક્ષા કરતાં જુદા જુદા ગણાતા અપેક્ષાએ લેહ માનતાં અનંત દરેક દ્રવ્યોના પર્યાયો થાય ગુણો પણ અનંતા વર્તે છે, તે સર્વને જ્ઞાનથી વ્યક્ત થતા હોવાથી જ્ઞાનમાં જ્ઞેયાકારે અલેહ કહેવાય છે. વ્યક્તિ રૂપ ગણતાં લેહ-જુદા પણ ગણાય છે. તેથી જ્ઞેયો જ્ઞાન સ્વરૂપે એક અને જ્ઞેય સ્વરૂપે જ્ઞાનનું અનંતતત્ત્વ પણ અપેક્ષાથી કહેવાય છે. તેમજ આત્મજ્ઞાન સ્વરૂપ હોવાથી એકત્વ ગણાય છે. તેમજ જ્ઞાનમાં આત્માનું સ્વરૂપ વિચારતાં પ્રમેય રૂપે જ્ઞેય રૂપે ગણાય છે: અપેક્ષાથી ધર્મ ધર્મિપણું કથંચિત્ ભિન્નાભિન્ન ગણાય. આત્મામાં અનાદિકાલના અનંતા દ્રવ્યગુણ પર્યાયો જ્ઞેયરૂપે અનાદિકાલથી સનાતન ભાવે વર્તે છે એટલે પ્રમાત્મજ્ઞાન પણ આત્માનો તાદાત્મ્યભાવમય ધર્મ અનાદિનો છે. તેમજ પ્રમામાં આત્માનું જ્ઞેયત્વ પણ અનાદિનું

વર્તે છે. આવું જ્ઞાન સદ્ગુણી ઉપાસના કરતા આત્મદર્શનના અભિલાષીઓ સમ્યગ્ શ્રદ્ધા વિનય પૂર્વક ઉપાસના કરવાથી મેળવીને જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર ગુણમાં વધતા આત્મ સ્વરૂપને તેના સનાતન ધર્મ યુક્ત પ્રાપ્ત કરે છે. ॥ ૮૪ ॥

જગતનું સ્વરૂપ અને તે સાથે આત્માનો જે સંબંધ છે તે જણાવ્યો. હવે આત્માનો વસ્તુતત્ત્વે જે ધર્મ છે તે જણાવાય છે.

અન્યદ્રવ્યપ્રમાતાઽપિ, મોક્તા નૈવ કદાપ્યહં;
કલ્પિતં મામકં યદ્યત્, સર્વે મિથ્યેન્દ્રજાલવત્. ॥ ૮૫ ॥

અર્થ :—હું જે કે અન્ય સર્વ દ્રવ્યોનો પ્રમાતા છું. પણ લોકતા કદાપિ પણ નથી જ. આજ સુધી અન્ય દ્રવ્યનો મને મેં લોકતા માન્યો ને મમત્વથી જે જે કલ્પના કરી તે સર્વ ઈન્દ્રજાલ જેવું મિથ્યા જ છે. ॥ ૮૫ ॥

વિવેચન :—આત્મામાં સત્તાથી અનંત ચૈતન્ય રૂપ શક્તિ અનાદિની છે. તે જ્ઞાનાવરણ આદિ કર્મોનો જેટલા અંશે ક્ષયોમશમ ભાવ થયો હોય તેટલા અંશે પ્રગટ થતાં આત્મા પદાર્થોનો જ્ઞાતા બને છે. આ આત્મા કર્મયોગથી તે પદાર્થોમાં મોહ મમતાથી મારાપણું ધરતો શુભ વા અશુભ અધ્યવસાયો વડે અજ્ઞાન, મિથ્યાત્વ, અવિરતિ અને અશુભ-યોગો વડે તેના લોગોમાં ગૃહ્ણિભાવ ધારણ કરીને લોગમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. આનંદ માને છે. અહિં વિશેષાવશ્યકની નિર્ચુકિત જણાવે છે કે.

જતોચ્ચિ પચ્ચક્કં, સોમ્મસુહં નત્થિ દુક્કલમેવેદમ્ ।
તપ્પહિયારવિમ્મત્તં તો પુણ્ણ ફલંતિ દુક્કલંતિ ॥ ૧ ॥

વિસયસુહં દુક્કલં ચિય, દુક્કલં પહિયારતિગિચ્છંઞ્વ ॥
તં સુહમ્મવયારો, ન ઉવયારો વિણા તચ્ચ । ૨ ।

અર્થ:—હે ભોળા જ્યાં તું પ્રત્યક્ષ ઇન્દ્રિયો વડે સુખ જાણે છે. તે સત્ય સુખ નથી પણ તે તો પરમાર્થ ભાવે દુઃખ જ છે. વસ્તુતઃ વિષય ભોગને મનોવૃત્તિના દુઃખને વિનાશ કરવાના હેતુથી સુખની કલ્પનાથી સુખ માન્યું છે પરંતુ તે માત્ર પુણ્યનું ફલરૂપ સંસારનું બંધન હોવાથી વસ્તુતઃ દુઃખ જ છે. વિષયનું સુખ તે નિશ્ચયથી વિચારીયે તો દુઃખ માત્ર જ છે. જેમ પગમાંથી કાંટો કાઢવો હોય તો સોયના ઘોઠા મારવા તે જેમ દુઃખ રૂપ છે પણ મુખ્ય કાંટો કાઢવાનો ઉશ હોવાથી મુખ્ય દુઃખનો પરિહાર કરવામાં હેતુ હોવાથી સુખ તરીકે કલ્પના કરાય છે. એટલે ઉપચાર કરાય છે. તે ઉપચાર સત્ય સુખ નથી. આમ પરમાર્થજ્ઞાનીઓ સર્વ પદાર્થોના ગુણોને જાણે છે જે બૂત લાવિ પર્યાયોને પણ જ્ઞાનથી જાણે છે. પણ પ્રમાતા તેના ભોક્તા હોય તેવું કાંઈ જ નથી. કેવલી પરમાત્મા સર્વ જગતના દ્રવ્યો ગુણો પર્યાયોના જ્ઞાતા છે પણ તેના ભોક્તા કર્તા નથી જ. આપણે અજ્ઞાનતાથી સર્વ ચેતન અચેતન પદાર્થોને દેખીને તેના રૂપ રંગમાં મોહ પામી મારા કે હું પણાથી તેના ભોક્તા છીએ તેમ માનીએ છીએ તે આપણો બાહ્યાત્મભાવ છે. વસ્તુતઃ તે ભોગના

સાધનો ઈન્દ્રબલની પેઠે આપણને છાડીને ક્ષણવારમાં આલ્યા બાધ છે, તે આપણા નથી આપણે તેના નથી, તે માત્ર આપણા વિભાવ દશાના પરિણામો છે, તમે પોતે જ આત્મ સ્વરૂપ હોવાથી સ્વાત્મ શુભ પચાયોના કર્તા લોકતા સ્વામિ છે। પણ પર ભાવમય પુદ્ગલ દ્રવ્યોના કર્તા લોકતા સ્વામિ નથી. અધ્યાત્મખિંદુમાં જણાવે છે કે :-

સ્વત્વેન સ્વં પરમપિ પરત્વેન જાનન્ સમસ્તાન્યદ્રવ્યેભ્યો
વિરમણમિતિ સચ્ચિન્મયત્વં પ્રપન્નઃ સ્વાત્મન્યેવાભિરતિ
મુપગમયન્ સ્વાત્મશીલી સ્વદર્શીત્યેવં કર્તા કથમપિ ભવેત્
કર્મણો નૈષ જીવઃ ॥ ૧ ॥

અર્થ :- સમ્યગ્ જ્ઞાન દર્શન આરિત્ર આરાધક સ્વ-
આત્માના સ્વરૂપને પોતાનું માનતો પુદ્ગલ આદિ અન્ય
દ્રવ્યને પર એટલે પોતાનું નથી એમ નિશ્ચયથી બાણુતો
અને માનતો સર્વ અન્ય દ્રવ્યોના લોગથી આત્માને
વિરામ પમાડતો સર્વ વિરતિ ભાવમય એક સદ્ચિદ્સ્વરૂપ
આત્મ સ્વરૂપમાં રમણુતા કરતો તેમાંજ તન્મય એકાગ્રતા
વડે પ્રેમભાવને ધરનારો મુનિરૂપ બનેલો સમાધિને પ્રાપ્ત
થયેલો આત્મા જ સ્વાત્મશીલી સ્વાત્મદર્શી સ્વરૂપને કર્તા
બ્રહ્મા બનેલો હોય છે. તેવા મહાત્માઓને પર પુદ્ગલનું
કર્તૃત્વ લોકતૃત્વ નથી જ. કારણ કે તે લોગોનું ઉપાદાન
રૂપ શુભાશુભ કર્મ તેનો આત્મા-જીવ કર્તારૂપે નિશ્ચય ભાવે
નથી જ રહ્યો. પણ આત્મસ્વરૂપથી અજ્ઞાની પોતાને પુદ્ગલ
લોગને કર્તા અને તેના ઉપાદાન કર્મને કર્તા લોકતા માને

છે, વસ્તુત સર્વ લોગો તે શુભ કર્મનો ઉદય પૂર્ણ થયે ઇન્દ્રજાલની પેઠે એક ક્ષણવારમાં નષ્ટ થઈ જશે. માટે જ દ્વૈતવાદીઓ “બ્રહ્મ સદ્ જગન્મિથ્યા” કહે છે તે નષ્ટત્વ ધર્મને આગળ કરતાં કહે છે. માટે હે આત્મન્ તું સ્વાત્મ સ્તુરૂપનો દર્શી થઈને તેમાં રમણુતા કર. ॥ ૮૫ ॥

દ્વયં યત્તન્ન મે કિન્ચિદ્, ધ્રુવં જ્ઞાતં વિવેકતઃ

આત્મારિર્વિન્ધુરાત્મા મે, દુષ્ટાન્દુષ્ટવિચારતઃ ॥ ૮૬ ॥

અર્થ:—જે દેખાય છે તે સર્વ માફ જરાય નથી. એવો વિવેક મે હવે બાણ્યો તેથી મને એવો નિશ્ચય અનુભવ થયો છે કે આત્મા જ પોતાનો વૈરિ અને બંધુ પોતાના અશુભ શુભના વિચારોથી બને છે. ॥ ૮૬ ॥

વિવેચન :—જગતમાં જે દૃશ્યમાન દેખાય છે. તે સર્વ રૂપ રસ ગંધ સ્પર્શ શબ્દ વિગેરે ગુણો અને નવા નવા પરિણામો આકારોને પામતા પર્યાયોના ધારક પુહ્લગલ દ્રવ્યો છે. તેમજ ધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય, કાળ વિગેરે અરૂપિ દ્રવ્યો પણ પોતપોતાના પર્યાયમય ધર્મ—સ્વભાવમય કાર્યોના કરનારા છે. તેમાં પુહ્લગલ દ્રવ્યો સ્કંધમય બનીને કર્મવશવર્તિ ભૂવોના શરીર ઇન્દ્રિય મન કર્મરૂપ કાર્યોમાં પોતાના શુભાશુભ વિપાકોને અવલંબીને તે તે રૂપી દ્રવ્ય પુહ્લગલ સ્કંધોને ગ્રહણ કરીને ઉપયોગ કરે છે. જ્યાં સુધી અજ્ઞાન મિથ્યાત્વમય આત્મપરિણતિ હતી. ત્યાં સુધી મે તેને હું અને મારાપણાનો આરોપ કરીને ભૂલો પડ્યો અધ્યાત્મમિદ્ધમાં જણાવ્યું છે કે.

જે તપ્પઓસી અપરિગઢીઝ, સો તેસુ મોઢો વિગઈં ઉવેઈં !

અર્થ:—જીવાત્મા જે પુદ્ગલો તેના ઉપર પ્રતિકુળ જણાતા હોય ત્યારે પ્રધ્વેષી બને અને અનુકુળતા જણાય ત્યારે તેને પોતાના માનીને ગ્રહણ કરે છે. ત્યારે તેનો સ્વામિ પોતાનો માને છે. આ પ્રકારનું 'જીવોતું અશુદ્ધપણું' મોહ રૂપ મહાભયંકર કર્મ કરે છે. આત્મા તેને પોતાનું સ્વરૂપ સમજીને તેનો સ્વિકાર કરે છે. આથી આત્મા અજ્ઞાન મિથ્યાત્વ મોહરૂપ કર્મપ્રકૃતિના વિકારથી તદ્દરૂપ બન્યો છે તે પોતે જ પોતાનો શત્રુ બને છે અને તે પરિણતિ ચુકત બન્યા છતો દુર્ગતિમાં નરક તિર્યચ ગતિમાં ગમન કરનારો થાય છે. તેથી પોતાનો દુશ્મન બને છે. એટલે

સૂત્રી ધનભાઈ ભગિનીને, પુત્રપુત્રીકુટુંબ પરિવાર કે,
તેના સંગે મોહિયો, દુઃખ પામ્યો અપાર,
કે જીનવાણી ચિત્ત આણી એ”

એમ બાહ્ય આત્મ સ્વરૂપનું વિવેચન કરતાં પૂજ્ય ગુરૂદેવે જણાવ્યું છે કે મોહનો જેને ગાઠ સંબંધ હોય તે આત્મા બાહ્યાત્મા કહેવાય છે. તેવી અવસ્થામાં આત્મા જીવ પોતાને સંસાર દાવાનલમાં ફેંકતો હોવાથી પોતાનો જ દુશ્મન બને છે. તે દષ્ટાંત અત્રે જણાવતાં કહે છે કે.

અહહ આયા આયં હણહ ગુણે સંતણ વિધંસે
હમહ રમ્મે ચયઈં નાણાઈં ગુણભાવે ॥ ૧ ॥

અહો આશ્ચર્ય છે અથવા ખેદનો વિષય છે કે આત્મા પોતે જ પોતાને હણે છે. (કોઈ શંકા કરે છે કે કેવી રીતે

ઉત્તરમાં જણાવે છે કે) આત્મા સત્તાએ ચૈતન્ય રૂપ સર્વ ગુણોનો સહજ ભાવે સ્વામિ હોવા છતાં વિષય કષાય દ્વિસ અસત્ય ચોરી મૈથુન પરિગ્રહ અને અનંત ભોગોમાં આસક્તિથી સર્વ દુર્વ્યસનને સેવવા પાપના આરંભોનો ઉપદેશ કરવો વિનોદ માટે જીવનો વધ કરવો નાટક ચેટક ભેવા, દેવગુરૂ ધર્મનો અસ્વિકાર કરવો વિગેરે અશુભ પ્રવૃત્તિથી તેમજ મન વચન કાયાનો ખહુ વ્યવસાય કરીને કૃષ્ણ લેશ્યા અને રૌદ્રધ્યાન વડે પોતાના આત્માને ભયંકર દુર્ગંતિમાં હડસેલીને પોતાના ચૈતન્યગુણોનો વિનાશ કરે છે. એટલે હથે છે.

આ અવિવેકને દૂર કરી જેણે વિવેક કર્યો છે તે ખાદ્ય દૃષ્ટિથી દેખાય છે. તે સર્વે જરા પણ મારા નથી, હું તેનો નથી, આજ સુધી મેં તેને અજ્ઞાનતાથી જ મારા માન્યા હતા તેથી હું મારા સ્વરૂપનો સહગુણોનો ઘાતક થયો. એથી હું જ અજ્ઞાનતાથી જ મારો શત્રુ બન્યો છું તેમ સમજે છે વસ્તુતઃ

एगो मे सासओ अप्पा नाणदंसणसंजुओ

सेसा मे बाहिरा भावा, सव्वे संजोगलक्खणा ॥ १ ॥

અર્થ :—મારો આત્મા એક એટલે સર્વ જીવો સમાન ધર્મવાલો હોવાથી એક છે. સર્વ આત્માઓ દ્રવ્યત્વ નયથી શાશ્વતા જ છે. હું પણ જાતિ ઇન્દ્રિય શરીર કર્મના સંબંધને ગૌણ કરી શાશ્વતો જ આત્મભાવે છું. અને પણ જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર વીર્ય ઉપયોગ વિગેરે ગુણાત્મક

૧૬૦

આ. ઋદ્ધિસાગરસૂરિકૃત વિવેચન સહિત

છું. તે ગુણો કર્મોના આવરણથી દબાઈ ગયા છે. અને હું પણ મારા સ્વરૂપને આજ સુધી ભુલી ગયો હતો, તે પરમાત્મ સ્વરૂપના દર્શન થતાં બકરાની જોડમાં જન્મથી વસેલા સિંહને પોતાના આકાર સમાન સિંહને જોઈને તેના શુદ્ધ વિગેરે વડે પોતાને સિંહ જાણ્યો, બકરાપણું છોડીને સિંહ થયો, તેમ હું પણ હે પરમાત્મા આપની સેવાથી આપના સમાન વ્યક્ત ગુણોને પ્રાપ્ત કરીશ જ અને મને સદ્વિવેક જાગવાથી આપની આજ્ઞા પ્રમાણે સમ્યગ્ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર આદિ ગુણો જે મારામાં છે તે પ્રગટ થશે. આજ સુધી મેં અજ્ઞાનતાથી જે જે કાર્યો કર્યાં તેથી મેં મારા આત્માને ચાર ગતિઓમાં ચોરાશી લાખ યોનિઓમાં ભમાડ્યો દુઃખોનો ભોક્તા કર્યો, અશુભ દુષ્ટ વિચારથી હું મારો શત્રુ બન્યો હતો. હવે હું આપના ચરણમાં રહીને મારું હિત સાધી આત્માનો શુદ્ધ સ્વરૂપ સત્યપ્રેમી મિત્ર થઈશ. તેમજ જગતના સર્વ જીવો પણ સામાન્યતઃ મારા સમાન ધર્મિ હોવાથી મારા આ ધર્મિ છે. તેઓને પ્રભુના માર્ગે વાળીને તેઓ ઉપર પરમ મૈત્રી ભાવના કેળવીને મિત્ર બનીશ. ॥ ૮૬ ॥

ब्रह्मभावस्य संसर्गात्, किं मे जातं तथागतम्;
नाहं संसर्गतो लिप्तो, रागद्वेषविवर्जनात्. ॥ ८७ ॥

અર્થ:-બ્રહ્મ ભાવોના સંસર્ગથી મને શું લાભ કે હાની થાય છે! હું રાગદ્વેષથી જો પર છું તો બ્રહ્મ ભાવથી જરા પણ લેવાવાનો નથી જ. ॥ ૮૭ ॥

વિવેચન :—જ્યારે હું આત્મા સિવાયના પદાર્થોને મારા કે હું રૂપે છે. તેમ મન વચન કાયાથી સ્વિકારતો નથી. તેમજ તે પદાર્થો પ્રત્યે કે તેના ઉપભોગો પ્રત્યે મારે રાગ કે દ્વેષ નથી પછી તે બાહ્ય પુદ્ગલો ગમે તેવા અનુકુળ લાભ આપનારા હોય કે આપણને ઉપાધિ દુઃખ આપનારા હોય તો પણ મને દ્વેષ કે ખેદ નથી. પછી તે પુદ્ગલોનો સંસર્ગ સંબંધ હોય તો મને કાંઈ નુકશાન કે લાભ કેવી રીતે થાય? નજ થાય. પૂજ્ય શ્રીયશોવિજય મહોપાધ્યાયજી જણાવે છે કે,

નાઽહં પુદ્ગલભાવાનાં કર્તા કારયિતાપિ ચ ॥

નાનુમન્તાઽપિ ચેત્યાત્મજ્ઞાનવાન્ લિપ્યતે કથમ્ ॥

હું આત્મા સ્વશુભમય હોવાથી મારા શુભ પર્યાયોનો જ કર્તા છું નિશ્ચયથી પુદ્ગલ દ્રવ્યોથી હું ભિન્ન ધર્મશુભ પર્યાયોવાળો હોવાથી નિશ્ચયથી તે પુદ્ગલોનો કર્તા નથી અને લોકતા નથી. તેમજ અન્યપાસે કરાવનારો કે કોઈ તેવું કરતો હોય તેવું અનુમોદ કરનારો નથીજ. તે પુદ્ગલ સાથે મારે તાદાત્મ્ય લાવનો સંબંધ ન હોવાથી માત્ર સંયોગ રૂપ સંબંધને લીધેજ સમ્યગ્જ્ઞાનવાન સ્વપર સ્વરૂપનો વેત્તા હું કેવો રીતે લેપાઉં? નજ લેપાઉં કારણ કે રાગ દ્વેષ મોહ માયા તૃષ્ણાથી આત્મા ઘેરાયો નથી તો નજ લેપાઉં જ્ઞાનસારમાં પૂજ્ય મહોપાધ્યાય યશોવિજયજી જણાવે છે કે,

લિપ્યતે પુદ્ગલસ્કન્ધો, ન લિપ્યતે પુદ્ગલૈરહમ્ ॥

પુદ્ગલોથી પુદ્ગલોના સ્કન્ધો અવશ્ય લેપાય છે. તેમ

૧૬૨

આ. ઋદ્ધિસાગરસૂરિકૃત વિવેચન સહિત

રાગદ્વેષવંતો મોહ અજ્ઞાન મિથ્યાત્વથી લેપાય છે. પણ હું
મોહ અજ્ઞાન મિથ્યાત્વ અવિરતિ સ્વરૂપથી વિરકત હોવાથી
કેવી રીતે ખરડાઉં. નજ લેપાઉં. ॥ ૮૭ ॥

कर्त्तापि नैव कर्त्ताऽहं भोक्ताऽपि नैव भोगभाक्;
अन्यतोऽहं प्रभिनोऽस्मि स्वात्मनि स्वात्मताहि वै. ॥८८॥

અર્થ:—હું બાહ્ય ભાવેનો કર્તા નથી તેમ કર્તા પણ
હું, લોકતા ન હોવા છતાં પણ લોકતા છું. અન્ય પુદ્ગલોથી
પ્રગટ ભિન્ન જ છું, પોતાના આત્મામાં આત્મ સ્વરૂપતા
વર્તે છે. ॥ ૮૮ ॥

વિવેચન:—આત્મામાં સહજભાવે સ્વરૂપતું કર્તા લોકતા
પણું વર્તે છે. પણ પુદ્ગલોનું નથી જ. આમ હોવા છતાં
અનાદિકાલથી મિથ્યાત્વ અજ્ઞાન મોહવડે ઘેરાયેલો આત્મા
વ્યવહાર નયથી તે પુદ્ગલોને કર્તા બને છે અને લોકતા પણ
બને છે. જ્ઞાનસારમાં પૂજ્યશ્રી જણાવે છે કે.

संसारे निवसन् स्वार्थ-सज्जः कज्जलवेश्मनि
लिप्यते निखिलो लोको, ज्ञानसिद्धो न लिप्यते ॥ १ ॥

આ સકલ સંસારમાં વસતા પ્રાણીઓ પોતપોતાના
સ્વાર્થને લઈને ધન પુણ્ય કરતા પુદ્ગલલોગની વાસના
રાખતા હોવાથી કાજળની ઓરડીમાં પડેલા મનુષ્યની પેઠે
વિષય લોગ અને ધન લાલસા વિગેરેમાં અવશ્ય લેપાય છે.
આ સંસારમાં સર્વ પ્રાણીઓ માટે આ સામાન્ય જ છે. પણ
જે આત્મા સમ્યગ્ જ્ઞાનવાન સિદ્ધ હોય એટલે વસ્તુ સ્વ-

આત્મદર્શન ગીતા

૧૬૩

ભાવનો સાચો અનુભવી હોય તે નથી જ લેખાતો. તેથી હું
 બ્યાં સુધી અજ્ઞાની હતો ત્યાં સુધી તે સર્વ પુદ્ગલના સ્કંધો
 રૂપ રસ ગંધ સ્પર્શ શબ્દરૂપ વિષયોનો કર્તા લોકતા થયો
 છું પણ જ્ઞાનવડે સદ્વિવેક પ્રગટતાં તે પુદ્ગલોનો હું સ્વામી
 નથી મારે અને તે પુદ્ગલોને કોઈ સાધર્મ્ય નથી એમ
 અનુભવથી જાણતાં મારા સ્વરૂપને ઓળખતાં ચૈતન્યમય
 જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રના પર્યાયોનો કર્તા લોકતા સ્વામી થયો
 છું અને પુદ્ગલલોગોનો કર્તા લોકતા કે સ્વામિત્વ હું
 નથી એમ નિશ્ચય કરીને સ્વાત્મ સ્વરૂપતામાં જ રમનારો
 થયો છું. શ્રી જ્ઞાનસારમાં જણાવ્યું છે કે

‘ નિશ્ચય નયથી જોતાં સહજ ભાવે આત્મા
 પુદ્ગલોથી આકાશની જેમ લેખાતો નથી. પણ વ્યવહાર
 નયની અપેક્ષાએ બાહ્યભાવમાં પ્રવૃત્તિ કરતો હોવાથી તે
 પુદ્ગલ કર્મ શરીર ઇન્દ્રિય મન અને લોગોમાં રાગદ્વેષ વડે
 નિરંતર અનાદિકાલથી પરંપરાએ લેખાતો આવેલો છે જ,
 પણ સમ્યક્જ્ઞાન પ્રગટવાથી પરમાત્માના આગમમાં શ્રદ્ધા
 પ્રીતિવડે ગુરૂઉપદેશથી અને સત્ય અનુભવથી જ્ઞાની થયેલો
 આત્મા ચારિત્ર તપ સંયમ વડે યુક્ત હોવાથી બાહ્યત્મદર્શનો
 ત્યાગ કરીને શુદ્ધતા પામેલો આજ્ઞાભાવથી ક્રિયા કરતો લેખાતો
 નથી પણ બાહ્ય દર્શાવાલો આત્મા બાહ્યભાવે લોગની
 આકાંક્ષા કરતો છતાં કર્મ આદિ પુદ્ગલોથી લેખાય છે. હું
 તે પુદ્ગલથી અન્ય ધર્મ સ્વભાવવંત છું. એવો અનુભવિ
 આત્મા ચૈતન્ય ગુણમાં રમણતા કરતો હોવાથી પુદ્ગલોમાં
 કર્માદિકમાં લેખાતો નથી. ॥ ૮૮ ॥

આમ આત્મસ્વરૂપને જણાવીને આત્માઓએ દર્શન માટે શું કરવું તે જણાવે છે.

અન્તર્મુલોપયોગેન, વર્તિવ્યેહં સુદા ધ્રુવમ્ ;

સાર્ધાયિળ્યામ્યહં શુદ્ધાં, સ્વકીયામાત્મશુદ્ધતામ્. ॥ ૮૯ ॥

અર્થ :—હવે હું અંતર્મુખના ઉપયોગ વડે નિશ્ચયતા પૂર્વક ધ્રુવ એવા આત્મ સ્વરૂપમાં વર્તી છતાં પોતાના સ્વરૂપની શુદ્ધતાને નિશ્ચયથી સિદ્ધ કરીશ જ. ॥ ૮૯ ॥

વિવેચન :—આત્મા જ્યારથી બાહ્ય ભાવથી કરતી ક્રિયાને ત્યાગ કરીને આ-મસ્વરૂપમાં અંતરમુખ થઈને આત્મગુણોની શુદ્ધતા કરવામાં ઉપયોગી થઈને પ્રવૃત્તિ કરે તે માટે શાઓમાં જણાવ્યું છે કે.

જા કિરિયા સુદૃઢયરો. સા વિસુદ્ધયે ન અપ્પધમ્મેતિ ।

પુવ્વિં હીયાય પચ્છા, અહિયા જહ નિસ્સિહાઈ તિંગ ॥૧॥

જે ધર્મ સંબંધી ક્રિયા કરતાં ક્રિયામાં ઉપયોગ રાખવાથી સારી થાય છે. પણ મનમાં પુદ્ગલ લોગની વાંછા હોવાથી ક્રિયા પ્રથમ સુખ રૂપ શુભ ફલ આપીને પાછળથી જે વાંછા વડે અનુકુળ લોગો લોગવતાં તેમાં અત્યંત આસક્તિથી અશુદ્ધ અને અશુભ પરિણામથી બ્રહ્મહત્તની પેઠે અશુભ ફલ દાયક પરંપરાએ થાય છે. માટે હું સારી શુદ્ધ ક્રિયામાં જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર ઉપયોગમય નિશ્ચયથી વર્તિશ અને અવસ્થ આત્માના સ્વરૂપની શુદ્ધતા કરનારી ક્રિયા સદુપયોગ પૂર્વક સાધીશ. શ્રીમાન્ ભગવાન્ વાચક યથોવિજયજી જણાવે છે કે.

गुणवृद्धये ततः कुर्यात्, क्रियाऽऽखलितैव वा
एकं तु संयमस्थानं जिनानामवतिष्ठते

આત્મામાં અંતર્મુખ ભાવે જે ક્રિયા ધર્મ સંબંધિ થાય. સામાયિક, પ્રતિક્રમણ, પૌષ્ઠ, તપ, જપ, પ્રભુપૂજા ગુરૂ ભક્તિ સાધર્મિક દ્વાન વિગેરે તે આત્મગુણની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ કરનારી જ થાય છે. તેથી ક્રિયા બાહ્યથી કરાયા છતાં અંતરંગમાં આત્મ શુદ્ધતાને ઉપયોગ રાખીને કરાતી હોવાથી એક સંયમનું સ્થાન થાય છે. ચંચલતા પ્રમાદને દૂર કરીને આત્મ સ્વરૂપને બોધ કરાવવા સમર્થ થાય છે. તેથી હું આજથી આત્માની શુદ્ધતાનું ધ્યાન રાખીને સર્વ અનુષ્ઠાને અભ્યંતર ભાવમાં ઉપયોગ પૂર્વક ક્રિયા કરતાં અવશ્ય આત્મદર્શન સાધીશ. ॥ ૮૯ ॥

હું કેવો છું તે સ્વરૂપને જણાવતાં ગુરૂદેવ કહે છે કે
किं स्वर्गेण च राज्येन, नाऽहं लिङ्गी न जातिभाक्;
नाऽहं वृद्धो युवा बालो, देहस्थोऽपि न देहहम्. ॥ ९० ॥

અર્થ:—હું આત્મા સ્વર્ગ કે રાજ્યને ઇચ્છતો નથી. તે મળવાથી શું લાભ થાય તેમ છે, હું લિંગી નથી, બંધિ-વાન પણ નથી, વૃદ્ધ પણ નથી, યુવાન કે બાળક પણ નથી, દેહમાં વસવા છતાં દેહિ પણ નથી જ. ॥ ૯૦ ॥

વિવેચન:—જે આત્માથી સત્ય આત્મ સ્વરૂપનું જ્ઞાન થયું છે. તે આત્મા દુનિયાના સર્વ પદાર્થોને આત્માને બિન્ન વિકાવતાને ઉત્પન્ન કરનારા બાણ છે. તેથી તેને પૃથ્વીનું ચક્રવર્તિપણું મળે કે આર દેવલોકનું સ્વામિત્વ મળે તેને

તુચ્છ માને છે. પરમ પૂજ્ય આનંદધન ચોગીરાજ જણાવે છે કે,
 મુજ મન પ્રભુપદ પંકજે રે, લીનો ગુણ મકરંદ
 રંક ગણે મંદિરધરા રે, ઇન્દ્ર ચન્દ્ર નાગેન્દ્ર
 વિમલજન દીકાં લોચણુ આજ
 મારાં સિદ્ધ્યાં વાંછિત કાજ
 વળી જ્ઞાનસારમાં પૂજ્ય શ્રી જણાવે છે કે,

यस्य ज्ञान सुधासिन्धौ. पर ब्रह्मणि मग्नता
 विषयान्तरसञ्चारस्तस्य हलाहलोपमः ॥१॥

અનંત જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર વીર્ય ઉપયોગ ગુણોરૂપ
 અમૃતના સ્વયંભૂ સમુદ્ર સમાન પરમ બ્રહ્મમય આત્મસ્વરૂપમાં
 એકાગ્રતા-મગ્નતા લીનતા પ્રાપ્ત થએલી હોય તેને ઇન્દ્રો
 ચક્રવર્તિઓના ભોગો કે રાજ્યના ભોગોની વાત ભયંકર હલા-
 હલ વિષ જેવી લાગે છે. તેઓને રાજ્ય કે ઇન્દ્રતવથી
 લાભ થાય ? જરાય નહિ. તે તરફ આત્મદર્શીને જરાય પ્રેમ
 કે રાગ નજ હોય. તેને તો હું શુદ્ધાત્મ સ્વરૂપનો નિરંજન
 નિરાકાર આત્મા સ્વસત્તાથી છું. હું પુરૂષ, સ્ત્રી કે નપુંસક
 નથી, તેમજ હું બ્રાહ્મણ વૈશ્ય ક્ષત્રિય કે શુદ્ર પણ નથી.
 તેમ બાલ વૃદ્ધ ગ્લાન કે યુવાન પણ હું નથી. તેમજ કર્મના
 ચેત્તે દેહમાં વાસ કર્યા છતાં નિશ્ચયથી હું દેહી પણ નથી.
 જેમ કોઈ ધર્મશાળામાં સાંજે આવેલા મુસાફરો વસે છે.
 તે ધર્મશાળાના માલિક થઈ શકતા નથી. તેમ આત્મા પણ
 ભવ બ્રમણા કરતાં અનેક દેહો. શરીરોમાં અનંત વખત વાસ
 કરીને આ મનુષ્ય ભવમાં વાસ કરનારો થયો છે. પણ તે

આત્મદર્શન ગીતા

૧૬૭

એકે શરીરને સ્વામિ નથી બની શકતો. શ્રી યશોવિજય
ઉપાધ્યાયજી જણાવે છે કે,

આકારરહિતં શુદ્ધં સ્વસ્વરુપે વ્યવસ્થિતમ્ ।
સિદ્ધમષ્ટગુણોપતં. નિર્વિકારનિરજ્જનમ્ ॥ ૧ ॥
તત્સમં તુ નિજાત્માનં, રાગદ્વેષવિવર્જિતમ્ ।
સહજાનંદચૈતન્યં પ્રકાશયતિ મહાયસે. ॥ ૨ ॥

પરમાત્મા પરમ પ્રહ્લાત્મા પુદ્ગલથી યુક્ત જે આકાર
તેથી રહિત છે અને કર્મમલનો અભાવ હોવાથી પરમ શુદ્ધ
છે, તેવા સ્વસ્વરૂપમાં નિત્ય વ્યવસ્થિત છે. તેમજ અનંતજ્ઞાન
અનંત દર્શન અનંત ચારિત્ર અનંત વીર્ય અવ્યાબાધત્વ
અગુરૂલ્લુ અનંતસ્થિતિ અનાવગાહત્વ એ આઠ શુભોદ્ધી યુક્ત
નિર્વિકાર, નિરંજન સિદ્ધ ભગવંતો સહજભાવે શુદ્ધ આનંદને
લોગવતા છતાં મહાનુસ્વ ચૈતન્યનો પ્રકાશ કરે છે તેવા સ્વરૂપ-
વાલો રાગદ્વેષથી રહિત હું નિજ સહજસત્તાથી છું જ. છતાં
અજ્ઞાન મિથ્યાત્વ પ્રમાદ અવિરતિ યોગે કર્મબંધથી જકડાયેલા
શરીરમાં વસતો છતો પણ વસ્તુતઃ અદેહિ-અશરીરી છું.
તેમજ શ્રીમદ્ ભગવત્ ગીતા કહે છે કે,

ન જાયતે મ્રિયતે વા કદાચિન્નાયં, ભૂત્વા ભવિતા વા ન ભૂયઃ
અજો નિત્યં શાશ્વતોડ્યં પુરાણો ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે ।૧।

આત્મા જન્મ કે મરણ કરતો નથી, કદાચિત્ હતો
નથી કે નહિ હોય તેમ બનતું નથી, તે તો સદા અજન્મા
નિત્ય દ્રવ્યરૂપે શાશ્વતો જ છે. તેથી આ આત્મા

નિશ્ચય ભાવે શરીર હણાય છતાં સ્વરૂપથી આત્મા નથી જ હણાતો. તેના બાલત્વ યુવાનત્વ વૃદ્ધત્વ ભાવો તેા કર્મસંયોગે પરિણામ પામેલા પર્યાયો છે. તે નાશ થાય છે. તેથી જો એ કથાચિત પર્યાયત્વભાવે નાશ થાય તેા પણ દ્રવ્યત્વભાવે સદા આત્મા શાશ્વતો જ છે. તે આત્માના દર્શન તેના સ્વરૂપનો નિશ્ચય બોધ કરવાની ભાવના અંતરાત્મા અવશ્ય કરે છે. ॥૬૦॥

મનોવાગ્દેહયોગૈર્હિ, મિત્ત્રોઽસ્મિ વસ્તુતઃ સ્વયમ્;

અનન્તશક્તિરૂપોઽહં જ્યોતિષામપિ માસકઃ ॥ ૯૧ ॥

અર્થઃ—મનવચન કાચારૂપ યોગથી સહજભાવે વસ્તુતઃ સ્વયં હું ભિન્ન છું તેમજ અનંત શક્તિ સ્વરૂપ હું છું. તેમજ જ્યોતિષોના સ્વરૂપનો પણ પ્રકાશક છું. ॥૬૧॥

વિવેચનઃ—આત્માના સ્વરૂપનો અને પર સ્વરૂપનો ભેદ કે સામ્યતા કેવી છે તે અવશ્ય વિચારવી જોઈએ, મન રૂપ દ્રવ્યપુદ્ગલ દલોના સ્કંધ, પાણીરૂપ થયેલ દ્રવ્ય પુદ્ગલોના સ્કંધો તથા શરીરરૂપે પરિણામ પામેલા પુદ્ગલ દ્રવ્યોના સ્કંધોનો સમુહ પણ આત્માથી ભિન્ન જ છે. પુદ્ગલોમાં સડન પડન વધવંસન ક્ષણે ક્ષણે રૂપ રસની હાની વૃદ્ધિ થતી હોવાથી અને આત્મા સહજ ભાવે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર તપ વીર્ય ઉપયોગ રૂપ ચૈતન્ય ગુણોવાળો હોવાથી પુદ્ગલ ધર્મ અને આત્મ ધર્મનો પરસ્પર ભેદ છે. જેના ધર્મ ભિન્ન હોય તે દ્રવ્યો પણ ભિન્ન હોય જ શ્રી જ્ઞાનાગમોમાં જણાવ્યું છે કે:—

પુત્રિવં રાગાદ્યા વિભવા સવ્વઓ વિમજ્જિજ્જા,
પચ્છાદ્વા કમ્મા સવ્વ વિમિન્નો નિયો અપ્પા ॥ ૧ ॥

અર્થ:—પ્રથમ તો રાગદ્વેષ વિગેરે વિભાવ પરિણામો સર્વથા પરસ્પર જુદા કરવા પછી તેવા રાગદ્વેષના પરિણામો થવાના હેતુ ભૂત કર્મોનેા પણ ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપે છે તેનો વિવેક ભેદ કરવો પછી તે પરિણામથી જે જે ચાલેલા કર્મો કે જે સત્તામાં રહેલા છે તે અને ઉદયકાલને પ્રાપ્ત કર્યા વિનાના છે. તેમજ ઉદયમાં આવેલા કર્મદલના વિપાકોના ફલનો પણ વિવેક પૂર્વક ભેદ કરવો.

વિવેચન :-આમ શરીર મન વચન વિગેરે પણ પુદ્ગલ દ્રવ્યો સડન પડન વિનાશી ધર્મવાલા છે. આત્મા ક્ષાયિક ક્ષયોપશમિક પારિણામિક અગુરુલધુ સ્વભાવવંત છે અન્ય ધર્મ અરૂપી અને રૂપી દ્રવ્યના સ્વભાવથી સિન્નતા હોવાથી તે પુદ્ગલાદિ દ્રવ્યથી ભિન્ન જ છે, આત્મા સહજ સ્વરૂપે નિશ્ચય નયથી કર્મ અને તેના કાર્યરૂપ મન વચન કાયાથી એટલે સર્વ પુદ્ગલ દ્રવ્યથી ભિન્ન છે એટલે હું આત્મા પુદ્ગલમય નથી એમ વસ્તુ સ્વરૂપે નિશ્ચય થયો છે. અને આત્મા જે પુદ્ગલથી જુદો છે તો તેના સ્વભાવ ગુણ પરિણામો-પર્યાયો પણ જુદા જુદા હોય જ તે કયાં છે તો જણાવે છે કે હું આત્મા સહજ સ્વરૂપે અનંત શક્તિ અનંત વીર્યવંત છું. સૂક્ષ્મ કુંથુવામાં અને સર્વ લોકાકાશમાં વ્યાપક થવામાં શક્તિવંત છું, સર્વ જડ પદાર્થોને તેના ગુણ પર્યાય સ્વભાવોને જાણવા દેખવાની શક્તિ ધરાવું છું. સર્વ જ્યોતિષોમાં હું જ આત્મદ્રવ્યથી પ્રકાશક છું. એમ આત્માનો અનુભવ કરી આત્મદર્શિ અનેલો યોગી જાણી શકે છે. ॥૯૧॥

નાડહં વર્ણીં ન ચ તુચ્છઃ કથમૌદયિકેષ્વહં;
સ્વમત્રદ્ બાહ્યભાવેષુ, નાડહં નાડહં સ્મરામ્યહં. ॥ ૧૨ ॥

અર્થઃ—હું આત્મા વર્ણવાળો નથી તેમજ તુચ્છ અભાવ રૂપ પણ નથી. હું કેવી રીતે ઔદયિક ભાવવાળો હોઉં, સ્વપ્નની પેઠે મિથ્યા હોવાથી બાહ્ય ભાવોમાં હું નથી. હું નથી હું નથી તેનું સદા સ્મરણ કરતો રહું છું. ॥૬૨॥

વિવેચનઃ—આત્મા નિશ્ચયભાવે કેઈ પણ વર્ણ લાલ, પીળો, કાળો ગોર કે લીલો એવા રૂપવાળો નથી તેમ જ સુરભિગંધી કે દૂરભિગંધી નથી, રૂ જેવો હલકો નથી. તેમજ વજ્ર જેવો ભારે પણ નથી, વંધ્યા પુત્રની પેઠે તુચ્છ-અભાવ રૂપ પણ નથી અથવા આત્મા તુચ્છ એટલે હલકા ક્ષુદ્ર પ્રાણી જેવો પણ નથી કારણકે તે બધા જડ પુદ્ગલોના જ ધર્મો છે યોગશાસ્ત્રમાં જણાવ્યું છે કે :—

પુદ્ગલાઃ સ્યુઃ સ્પર્શરસગન્ધવર્ણસ્વરૂપિણઃ

સેડ્ણુ સ્કન્ધા દ્વેષાઃ કિલાવગવઃ ॥ ૧ ॥

બદ્ધાઃ સ્કન્ધા ગન્ધશબ્દસૌક્ષ્મ્યસ્થૌલ્યાકૃતિઃ સ્પર્શઃ ।

અન્ધકારોડ્ડત્તવોદ્યોતમેદછાયાત્મિકા અપિ ॥ ૨ ॥

કર્મ કાયા મનો ભાષા ચેષ્ટિતોશ્વાસ દાયિનઃ,

સુખદુઃખજીવિતવ્યમૃત્યુપગ્રહકારિણઃ ॥ ૩ ॥

અર્થઃ—સ્પર્શ રસ ગંધ વર્ણ સ્વરૂપિ સર્વ પુદ્ગલો છે. તે અણુ અને સ્કંધમય રૂપે પરાવૃત્તિ પામતા રહે છે. અણુ સ્કંધો થાય, સ્કંધો અણુ રૂપે થાય એમ સદા પરાવૃત્તિ

તે પુદ્ગલોની થાય છે. તેઓમાં જે પરસ્પર બંધાયેલ હોય ત્યારે ધ્વજલુક આદિ મેરૂ પર્વત સુધીના સ્કંધો રૂપ પરિણામ પામે છે ત્યારે સ્કંધો ગણાય છે. અને છુટા સ્વતંત્ર હોયતો અણુઓ ગણાય છે. તેમાં જે બંધાયેલા છે સ્કંધ રૂપે થયેલા સ્પર્શ અંધકાર આત્માપના ઉદ્યોત લેહ છાયા રૂપે ગુણ અને પરિણામ રૂપ ધર્મોયોને ધરનારા હોય છે અને અણુઓ તો સ્પર્શ રસગંધ વર્ણ સ્વરૂપને ધરનારા છે તેમજ તે સ્કંધો કર્મ કાય મન ભાષા વિગેરે ચેષ્ટા અને શ્વાસોશ્વાસમાં ઉપકારક થાય છે. તેમજ જીવોના કર્મોદય પ્રમાણે સુખ દુઃખ જીવન મૃત્યુ વિગેરે રૂપે અનુબ્રહ્મ કરનારા થાય છે. તેઓમાં ઉત્પાદ વ્યય અને ધ્રુવતા પણ સદા વર્તે છે. ઉત્પાદ વિગમ ધોવ્યાત્માનઃ, સર્વેડપિ તે પુનઃ । તે સર્વે પુદ્ગલોમાં ઉત્પત્તિ તે અણુ આદિનું જોડાવું સર્વે સ્કંધોમાં નરાનું આગમન થવું. પ્રાચીનોનું નિર્ગમન થવું. આવો ઉત્પાદ વ્યય સર્વદા થાય છે. અને સદા એકાકાર સ્કંધ રૂપે સ્થિર રહે છે. આવા સર્વે પુદ્ગલોમાંથી જે સ્કંધો કૌદારિક વૈક્રિય તેજસ કાર્મણ્ય શરીર રૂપે પરિણામ પામીને તે જીવે પૂર્વકાલમાં કરેલા શુભાશુભ પરિણામની ધારાને અનુસરે બ્રહ્મણ કરીને તે જીવો પોતાના શરીર મન ઈન્દ્રિયવાણી રૂપે પરિણમીએ છે. તે પુદ્ગલોની સહાયતાથી જીવન મૃત્યુ જન્મ સુખ દુઃખ વિગેરેના કાર્યોમાં ઉપકારક થાય છે. તેમજ જોલવાની ચેષ્ટા પણ તે પુદ્ગલ ની સહાયતાથી થાય છે. વસ્તુતઃ સર્વ પુદ્ગલોથી આત્મ-સ્વરૂપ તેના ગુણ સ્વભાવ પર્યાયો વડે ભિન્ન પ્રકારનું હોવાથી સર્વથા જુદું છે, જો કે તે અત્યંત સૂક્ષ્મ હોવાથી આપણે પાંચ

ઇન્દ્રિયો અને મનથી તેનું સ્વરૂપ જોઈ કે જાણી શકતા નથી. પણ શુદ્ધ બુદ્ધિપૂર્વક અંતરમુખ ભાવે વિચાર કરતાં યથાર્થ અનુભવથી જાણખાય છે. તેથી તેના અસ્તિત્વનો પૂર્ણ નિશ્ચય થાય છે. તે કારણે તે આત્મા જીવ તુચ્છ એટલે અભાવરૂપ વા વંધ્યા પુત્ર સમાન નથી જ. તેમજ કર્મઆદિના ઔદયિક ભાવથી સંસારમાં ભમે છે તે ઔદયિક ભાવ પણ વસ્તુતઃ આત્માનો સ્વભાવ નથી. સંવેગરંગશાલામાં જણાવે છે કે

નાણાઈજાંત ગુણોવવેયં અરુચ્ચમણહં વ લોક પરિમાણં,
કત્તા મોત્તા જીવં મન્નહ, સિદ્ધાણં તુલ્લમિણં

આત્માજ્ઞાન દર્શન ચારિત્રમય શુદ્ધ અનંત ગુણોથી યુક્ત અને અરૂપી જગતના સર્વ પદાર્થોનાથી કોઈની સાથે પણ ઉપમાથી સહિત છતાં લોક પરિણામી આત્મસ્વરૂપના પર્યાયોના કર્તા લોકતા સિદ્ધ પરમાત્માના સ્વરૂપ સમાન સ્વસત્તાથી છે. છતાં પણ આ સર્વ આત્મસ્વરૂપને પૂજ્ય ગુરૂની પરિચર્યાથી સમજનારો થવાથી હવે તો હું ઉપર જણાવ્યા તે સર્વ પુદ્ગલના પરિણામમય સર્વે પદાર્થોના ભાવથી ભિન્ન છું, રાત્રિમાં અર્ધ ઉઘતાં જેમ અનેક સ્વપ્નો આવે છે. તેમાં પોતાને રાજા ચક્રવર્તી કે શેઠ રૂપે જુવે છે. ચાકરો ઉપર હુકમ કરે પ્રતિપક્ષિ રાજાની સામે સંગ્રામે ચડે, જ્ય કંકો વાગતાં ચક્ષુ ઉઘડી જાય અને જોવે તો પોતાનું સ્થાન કાંકરા કાંટા ઉપર હોય તે સત્ય ભાન થાય ત્યારે મેં જે અનુભવ્યું તે મિથ્યાજ છે. તેમ સંસારના દુખોનું છે. સર્વ ભોગો પુણ્યોદય પૂર્ણ થતાં સૂબૂમચક્રિ જેમ સર્વની

સામે સમુદ્રમાં પડવાથી મરણ પામીને સાતમી નરકમાં ગયો તેમ અહિંઆં જે સુખ ભોગવતો હતો તેજ આત્મા ત્યાં નરકમાં અસહ્ય દુઃખ વેદના ભોગવે છે. તેથી પૂજ્યો જણાવે છે કે સુખ પણ સ્વપ્નની જેમ મિથ્યા અથવા અનંત દુઃખનું કારણ થાય છે. તેથી તે ભોગો પણ આત્મા નથી આત્મા પણ તેનો નથી. તેથી ઉપર જણાવેલા સર્વ બાહ્ય દેખાતા ભાવોમાં હું કે મારાપણું નથી. હું તે સર્વથી ભિન્ન જ છું. આવું સ્મરણ કરે તો પોતાના સ્વરૂપનું ભાન અવશ્ય થાય છે. ॥૬૨॥

વસ્તુતઃ શુદ્ધરૂપોઽહં, જન્મમૃત્યુજરાતિગઃ

વિકલ્પાતોતરૂપોઽહ—માત્મા વિચ્છિન્નસંશયઃ ॥ ૯૩ ॥

અર્થઃ—વસ્તુ સ્વરૂપથી હું આત્મા શુદ્ધ સ્વરૂપમય હોવાથી નિશ્ચય નયથી જન્મ મરણથી રહિત તથા સંકલ્પ વિકલ્પથી રહિત અને સર્વ સંશયથી રહિત છું.

વિવેચનઃ— હું આત્મા વસ્તુ સ્વરૂપથી વિચાર કરતાં નિશ્ચય નયની અપેક્ષાએ શુદ્ધ ચૈતન્યમય સત્તાથી અનંત જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર વીર્ય ઉપયોગ આદિ ગુણોના પર્યાયેનો સ્વામિ જ છું, તે કારણે તે આત્મસ્વરૂપને જન્મ પામવું નવા રૂપે થવું, જરા અવસ્થાથી વૃદ્ધત્વવડે દુઃખ ભોગવવું. દશ પ્રાણોનો નાશ થવા રૂપ મરણ પામવું તે શુદ્ધાત્મ સ્વરૂપને શોભાવતું જ નથી, યોગશાસ્ત્રમાં પરમપૂજ્ય શ્રી હેમચંદ્ર ભગવાન જણાવે છે કે,

આત્મૈવ જ્ઞાનદર્શનચારિત્રાણ્યથવા યતેઃ ।

યદાત્મકમસ્તિ એવૈવ શરીરમચિત્તિષ્ઠતિ ॥ ૧ ॥

આત્મનમાત્મના વેત્તિ, મોહત્યાગાઘાત્મનિ
તદેવ તસ્ય ચારિત્રં તજ્ઞાનં તચ્ચારિત્રમ્ ॥ ૨ ॥

આત્મા તે જ્ઞાનદર્શન ચારિત્રરૂપ છે કારણ કે તેજ આત્માનું શુદ્ધ નિત્ય સ્વરૂપ સત્તા ભાવે આત્મામાં નિત્ય રહેલું છે. અથવા કથંચિત્ વ્યક્ત ભાવે ભાવયતિમાં વર્તે છે. વસ્તુતઃ તે આત્માથી અભિન્ન જ છે. આમ હું આત્મ સ્વરૂપે શુદ્ધ હોવાથી મારે જન્મ મરણ જરા વ્યાધિ ઉપાધિ વિગેરેનો નિયમથી અભાવ છે તેમજ બાહ્ય પદાર્થોના ધર્મરૂપ સડન પતન વિધ્વંસનરૂપ ધર્મો તેમજ જન્મ મરણ જરાથી રહિત જ છું. તે આત્માને આત્મા જ બાણે દેખે છે. પણ જ્યારે બાહ્યાત્મદશામય મોહનો ત્યાગ કરે ત્યારે શરીર ઇન્દ્રિય મન કર્મ વર્ગણા વિગેરે સ્વરૂપ મારા નથી તેથી હું નિશ્ચયથી તે બધાથી રહિત જ છું. એવો સત્ય અનુભવ થાય ત્યારે તે સ્વ સ્વરૂપ આત્માનો યથાર્થ બોધ અનુભવ થાય છે. તે જ સત્ય સમ્યગ્જ્ઞાન સ્વરૂપ ચારિત્ર, તે જ જ્ઞાન. તે જ દર્શન સમજવું. કારણ કે જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રને આચરણ કરનાર કર્મરૂપ મોહનો જે ક્ષયોપશમ કે ક્ષયિક ભાવ પ્રગટ થયો હોવાથી જે શુદ્ધાત્મ સ્વરૂપમય દર્શન જ્ઞાન ચારિત્રને આત્માનો અભિન્ન ધર્મ જે દેખાયો હતો તે આત્મવીર્યવડે આત્મા એ જ પ્રગટ કર્યો છે. તેમાં તે પોતે જ ઉપાદાન વા તાદાત્મક કારણ થાય છે. ત્યારે પુદ્ગલ લોગવવા અન્ય સંસારના સર્વ સંબંધોનું પોતાથી અન્યત્વ જણાવું હોવાથી તે સંબંધી સંકલ્પ વિકલ્પ સંશય કે શંકા નથી જ રહેતી, તેથી તેવા

વિકલ્પ અને સંશયથી રહિત શુદ્ધાત્મસ્વરૂપે આત્માને પ્રત્યક્ષ અનુભવથી નિરખે છે. ॥ ૯૩ ॥

આત્મા ક્યારે પોતાના સ્વરૂપનું સત્ય જ્ઞાન કરી શકે છે તે પૂજ્ય શુદ્ધેવ જણાવે છે કે

કથંવિનૃભવં પ્રાપ્ય, સદ્ગુરુપ્રવોદતઃ

વિજ્ઞાતં સત્સ્વરૂપં મે, ધન્યોઽસ્મિ કૃતપુણ્યકઃ ॥ ૯૪ ॥

અર્થ:—કોઈક પ્રકારે મનુષ્યભવને પામીને જો સદ્ગુરુના સંસર્ગથી પ્રબોધ-જ્ઞાન મળ્યું તેથી મેં મારું સત્ય સ્વરૂપ જાણ્યું, તેથી હું હવે મારા આત્માને ધન્યવાદ આપું છું. અરે પરંતુ (હું) પૂર્વાકાલીન પુણ્યથી જાગૃત થયો છું તેથી જ સુઅવસર મલ્યો છે. ॥ ૯૪ ॥

વિવેચન:—અનાદિકાલથી આત્મા મિથ્યાત્વ અવિરતિ કષાય અને અશુભ યોગની પ્રવૃત્તિ કરતો ચોરાશી લાખ જીવાયોનિમાં અનંત વખત ગમન કરતો અનેક અવાચ્ય દુઃખ ભોગવતો રહે છે. પણ કોઈક પુણ્યયોગે અનાદિ અનંત સૂક્ષ્મ નિગોદથી નીકળીને બાહર સ્થુલપણામાં આવ્યો હતો. ત્યાંથી ક્રમે ક્રમે ચડતાં તિર્યંચત્વ અનાર્યત્વ ભવમાં ભમતાં પુણ્યોદયથી આર્યદેશ, ઉત્તમ કુલ, જાતિ, પાંચે ઈન્દ્રિયનું પટુત્વ, વિચાર કરવાની શક્તિ, હૈય જ્ઞેય ઉપાદેયને કાંઈક વિવેક થયો તેથી સદ્ગુરુના દર્શન અને ઉપાસના કરતાં વિવેક જાગૃત થયો તેથી સુદેવ ગુરુ ધર્મની સમ્યગ્ શ્રદ્ધા થતાં સુદેવ ગુરુ અને ધર્મને વ્યવહારથી આરાધતાં સામાયિક પ્રતિક્રમણ પૌષ્ઠ દેવપૂજા ગુરુ ભક્તિ સાધનિક ભક્તિ કરતાં

૨૦૬

આ. ઋદ્ધિસાગરસૂરિકૃત વિવેચન સહિત

જ્ઞાનનો યથાર્થ ઉપાસના કરતાં હું અને મારું શું પર એટલે પારકું શું તેનો આંતરભાવે ગુરુની કૃપાથી યથાર્થ સ્વરુપે બોધ થયો ત્યારે એવો નિશ્ચય કર્યો કે

આત્માઝ્ઞાનમ્ભવં દુઃખમાત્મજ્ઞાનેન હન્યતે,
તપસાપ્યાત્મવિજ્ઞાનદીનોચ્છેતું ન શક્યતે ॥ ૩ ॥

આત્માનું સત્યજ્ઞાન ન થવું તેજ પરમ દુઃખ છે, કારણ કે અભવ્યેને માંખીની પાંખને દુઃખ ન થાય તેવું બાહ્ય ચારિત્ર અને નવપૂર્વનું પણ અક્ષરમય જ્ઞાન હોવા છતાં સુદેવ, સુગુરુ, સુધર્મ આત્મા આદિ જીવાજીવ પદાર્થોનો પારમાર્થિક બોધ શ્રદ્ધાના અભાવે પ્રાપ્ત ન કરતો હોવાથી તેઓને સંસારનો અંત અને પરમ સુખનું સ્થાન પ્રાપ્ત થતું જ નથી. તેથી તેઓ દુઃખથી મુક્ત કદાપિ પણ થવાના નથી. પણ મને પુણ્યોદયથી સર્વ સામગ્રીનો લાભ મલ્યો છે. તેથી સદ્ગુરુની ઉપાસના કરતાં જ્ઞાનાવરણ કર્મનો તથા મોહનીય દર્શનાવરણ કર્મનો પણ કેટલાક અંશે ક્ષય થયો છે અને કેટલાક અંશે ક્ષયોપશમ થયો છે, તેથી સદ્ગુરુની પૂર્ણ કૃપા વડે મારા આત્મસ્વરૂપનો યથાર્થ સત્ય અનુભવ થયો છે. તેથી હું મને પૂર્વકાળે કૃત પુણ્યાનુબંધિ પુણ્ય સમન્નું છું. આવો મહાન લાભ મને મલ્યો તેથી મારા આત્માને હું ધન્યવાદ આપું છું. શ્રીમાન દેવચંદ્ર વાચક જણાવે છે કે,

પ્રભુ પહે પ્રભુ બોળખીરે અમલ વિમલ ગુણ ગૌ
૥૥જિનવર પૂજો૥૥

આત્મદર્શન ગીતા

૨૦૬

સાધ્ય દ્રષ્ટિ સાધક પણે રે, વંદે ધન્ય નરતેહ

જિનવર પૂજો ॥૬॥

જન્મ કૃતારથ તેહનો રે, દિવસ સફલ થાય પણ તાસ,
જગત સરણ છન ચરણે રે, વંદે ધરી ઉલ્લાસ

જિનવર ॥પૂજો॥

આમ આત્માને પરમાત્મ સ્વરૂપ જે શ્રદ્ધા પ્રેમ જાગતાં
આત્મ સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે, તે આત્માઓ સર્વે ધન્યવાદને
પાત્ર બને છે ॥ ૯૪ ॥

નમામિ સત્સ્વરૂપં મે, જ્ઞાતા યેન પરાત્મતા;

શુદ્ધસ્ફટિકસંકાશો, બ્રહ્માવિષ્ણુમહેશ્વર:

॥ ૯૫ ॥

અર્થ:—હું મારા આત્મા સ્વરૂપને જે શુદ્ધ ભાવે સહ
જથી છે. તેને નમસ્કાર કરું છું. કારણ કે જેથી મેં મારી
પરાત્મતાને ઓળખી છે. હું સ્ફટિક રત્નના જેવો શુદ્ધ છું.
બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ્વર રૂપે પણ છું. ॥ ૯૫ ॥

વિવેચન:—હું વસ્તુ સ્વરૂપથી સદા નિજાત્મગુણમય
સત્તાથી પરમ ઉજ્જવલ શુદ્ધ સ્ફટિક રત્ન જેવો છું. એટલે
સહજ ભાવે પ્રકાશકત્વ પ્રતિબિંબત્વને ધારણ કરનારો છું.
આત્મા સહજ ચૈતન્યમય શુદ્ધ હોવા છતાં સ્ફટિકની પેઠે
અન્ય પુદ્ગલ દ્રવ્યોનો આહકત્વ હોવાથી શુભાશુભ પરિણામોનો
યોગ થાય તેમ તેમ તેવા પુદ્ગલોનો આહક થઈને અજ્ઞાનતાથી
તેને પોતાના સ્વરૂપે માનીને રહેતો હતો, તે દોષ જવાથી
મોહ મિથ્યાત્વ આવરણ દૂર થવાથી પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપને
બ્રહ્મારૂપ વિષ્ણુરૂપે મહાદેવ મહેશ્વર રૂપે જુવે છે. જેમ શ્રી

બ્રહ્મામાં જગત ઉત્પાદન શક્તિ છે તેમ આત્મામાં જ્યાં સુધી નવા નવા ભવ કરવા રૂપ સંસારને કરતો હતો અને સમ્યગ્ જ્ઞાન થતાં આત્મ સ્વરૂપના ચૈતન્યના શુદ્ધ પરિણામોનો કર્તા બ્રહ્મા સ્વરૂપે થયો, વિષ્ણુરૂપ આત્મા સ્વરૂપનું રક્ષણ કરતો મોહ માયા રાગ દ્વેષરૂપ કૌરવ જરાસંઘના સૈન્યનો વિનાશ કરીને સ્વ સંપત્તિ રૂપ આત્મ રાજ્યનું અખંડ પાલન કરતો હોવાથી સ્વ સ્વરૂપી જ્ઞાનયોગ વડે સર્વ બ્રહ્માંડમાં વ્યાપક થવાથી વિષ્ણુ પણ કહેવાય છે. મહેશ્વરે જેમ ત્રીજા લોચનવડે કામને ખાળ્યો છે.

તેવી રીતે સમ્યગ્ જ્ઞાનરૂપ ત્રીજા લોચનનું આવરણ દુર થતાં સર્વ મોહ કામ ક્રોધમાન માયા લોભ રાગ દ્વેષ અજ્ઞાન મિથ્યાત્વ વિગેરે આઠ કર્મરૂપ કામ દોષને ભરમ કરીને શિવાલય-મોક્ષના અપૂર્વ સ્થાનમાં સહજનંદ લોગવે છે, તેવું સહજભાવે મારું સ્વરૂપ છે તે મેં પરમ ગુરુની કૃપાથી જાણ્યું. આવું જ્ઞાન અન્ય જઠમાં રમનારાને નિત્યખંધકને પ્રાપ્ત થાય તેમ નથી જ, સિદ્ધાચલના સ્તવનમાં જણાવે છે કે, પાપી અભવ્ય ન નજરે નિરખે, હિંસક પણ ઉદ્ધરીયે. વિમલગિરિ જાત્રા નવાણું કરીએ.

જે આત્મા અત્યંત ભયંકર પાપોને સેવનારો હોય, દેવગુરુ ધર્મનો વિનાશક હોય તેજ દુર્ભવ્ય કે અભવ્ય હોય તેને સિદ્ધાચળ-વિમળાચળનું દર્શન થતું નથી. એટલે જ્ઞાનથી તે સિદ્ધાચળનું સ્વરૂપ નથી જાણતો તેમ આત્મારૂપ સિદ્ધ સ્વરૂપ સહજનંદને પણ નથી ઓળખતો દેખતો પણ

જે ભવ્યાત્મા અદ્ય ભાવે હોય અપુનર્બંધક હોય તેવો
આત્મા સ્વરૂપને પરમાત્મ સ્વરૂપને જાણે તેવો છે. ॥ ૯૫ ॥

सर्वेष्वहं सर्वमिदो, ज्ञानपर्यायव्यक्तितः

अलौकिकस्वरूपोऽहं, भिन्नोऽस्मि नामरूपतः ॥ ९६ ॥

અર્થ--સર્વ વસ્તુમાં હું છું એટલે જ્ઞાન પર્યાયની
પ્રગટતાથી સર્વમાં હું છું તેમ સર્વથી જુદો છું. મારું
સ્વરૂપ અલૌકિક છે હું અપેક્ષાએ કથંચિત્ ભિન્નાભિન્ન પણ
છું. ॥૯૬॥

વિવેચન:—સર્વ જગતના પદાર્થોમાં દ્રવ્યસ્વરૂપે આમા-
ન્ય એટલે આત્મત્વ ભાવે વ્યાપક છું. અને વિશેષ ભાવે
હું વ્યક્તિ ભાવ આત્મદ્રવ્યછું. પણ ખીજા પાંચ દ્રવ્યમય
નથી. તેમજ ભવ્યત્વ સ્વભાવે છું તેમજ આર્યત્વ ગુણોવાળો
છું. સહજભાવે આત્મ સ્વરૂપથી સર્વ જગતના જીવો અને
હું આત્મત્વ ધર્મથી અભિન્ન છીએ, તેથી અમારા સર્વમાં
ચેતન્ય શક્તિના સમાનતાથી એકત્વ અસેકત્વ છે. તેમજ
વ્યક્તિ ભાવે સર્વ જ્ઞાન દર્શનના પર્યાયો સર્વ આત્માઓના
જુદાજુદા હોય છે.

તેમ કર્મની વિચિત્રતાથી જ્ઞાન શક્તિ ભિન્ન ભિન્ન હોવાથી
કાર્યો જુદા જુદા થાય છે કરનારા કારકો પણ જુદા હોય છે. તેમજ
જ્ઞાન પર્યાયોનો પ્રવાહ જ્યાં જુદો હોય તે આત્મ વ્યક્તિ
પણ ભિન્ન જ સમજવી. તેથી જ્ઞાન પર્યાયે થો ભિન્ન ભિન્ન
છે. વળી તે આત્માનું સ્વરૂપ અલૌકિક છે. કારણ કે જગતના
જે રૂપી પદાર્થો દ્રવ્યો વિદ્યમાન છે. તેનું સ્વરૂપ

લેખિનીમાં આ વચનથી ઉતારાય છે. તેના ગુણો પણ વ્યક્ત થાય છે. તેમાં આનંદ અને ખેડ કરવાના સ્વભાવો પ્રસિદ્ધ થાય છે. પણ આત્મ સ્વરૂપનું સત્ય અનુભવ વિના યથાર્થ સ્વરૂપ કોઈથી જણાય તેમ નથી. પણ સમ્યગ્જ્ઞાન અનુભવથી રૂપસ્થ ધ્યાનથી આત્મસ્વરૂપનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય પણ તેનું યથાર્થ સ્વરૂપ કોઈથી પણ પૂર્ણ કરી શકાય તેવું ન હોવાથી અજ્ઞૈકિક સ્વરૂપ છે. લોકના સ્વરૂપથી ભિન્ન છે. હું પણ સત્તાએ તેવા સ્વરૂપવાળો છું. તેમજ નામરૂપ કુલ ભતિ વિષયભૂત તે સર્વ પુદ્ગલ ધર્મો છે. તેને અને આત્માને કાંઈ તાદાત્મ્ય ભાવે સંબંધ નથી તે સર્વથી હું નિશ્ચયનયથી ભિન્ન છું. તેમજ તે પુદ્ગલો પણ આત્માથી ભુદા જ છે. નામરૂપ વિગેરે બાહ્યભાવની ઓળખાણ નામ કર્મના યોગે છે. વસ્તુતઃ આત્મા સ્વરૂપે કર્મરૂપ પુદ્ગલને કર્તા લોકતા કે સ્વામી નથી. તે અપેક્ષાએ આત્મા નિપ્રયય ભાવે નિર્ભલ શુદ્ધ સ્વરૂપમય સન્ધિદાનંદનો લોગી છે. ॥ ૬૬ ॥

सर्वं जडवशं दुःखं, सर्वं स्वात्मवशं सुखं; ॥

સંક્ષેપેણ સમાખ્યાતં, લક્ષણં દુઃખશર્મણોઃ ॥ ૬૭ ॥

અર્થ:—સર્વ જડ વસ્તુમાં પરવશ થવું તે દુઃખ અને સર્વ પ્રકારે સ્વાત્મસ્વરૂપમાં આધિન પડવું તે સુખ રૂપ છે. એમ સંક્ષેપથી શાસ્ત્રોમાં દુઃખ સુખના લક્ષણો દર્શા છે. ॥ ૬૭ ॥

વિવેચન:—સર્વ આત્માઓ સ્વાભાવથી સુખની ભાવના નિરંતર રાખે છે જ. કોઈ પણ જીવ પોતાને દુઃખ મળે

તેવું જરા પણ કદાપિ ઇચ્છતો નથી. પણ સુખ અને દુઃખ પડવાના કારણભૂત જે પુણ્ય પાપ ધર્મ અધર્મને જ્યાં સુધી જાણતો નથી તેમજ અધર્મને ત્યાગ કરી ધર્મની આરાધના કરતો નથી ત્યાં સુધી સુખનો ભોક્તા ન થતાં દુઃખનો ભોક્તા જ થાય છે જ્યાં સુધી જીવજડ અચેતન વસ્તુઓમાં હું અને મારું માને છે. તેના કારણે પાંચ ઇન્દ્રિયોના ભોગો અને ધન માટે અઠાર પાપોના સ્થાનનું સેવન અર્થે ત્રીઠ્ઠ ધ્યાન, કૃષ્ણાદિ દુષ્ટ લેશ્યા કરે છે ત્યાં સુધી જીવ અક્રાતા વેદનીય કર્મને બાંધવાથી દુઃખને પામે છે. વા પુણ્ય વડે સાતા વેદનીય કર્મવડે પાંચ ઇન્દ્રિયોના વિશાળ ભાગે પ્રાપ્ત કરીને તેના મોહથી આધિન બની પરવશતા વડે અજ્ઞાન ભ્રમ્યા-ત્વ અવિરત કષાયોની બહુલતા વડે મુંઝાયેલો ભોગોમાં ગૃહ બનેલો તે પુણ્યને ભોગવીને અશુભ કર્મની પ્રાર્થનાને પામીને ભયંકર દુઃખો ભોગવે છે. શાસ્ત્રો જણાવે છે કે

જે આત્મા પોતાના આત્મ સ્વરૂપમાં પ્રવેશ કરે તે તેના ગુણ પર્યાયોને ગવેષતો છતો રાગદ્વંષથી મુક્ત થયે છતો, સ્વરૂપમાં લીનતા માટે—પરમાત્માના સ્વરૂપમાં લીનતા માટે પરમાત્માના સ્વરૂપમાં રૂપરથ ધ્યાને ચડતો પરમ આહ્વાદને પામે છે, કલ્પું છે કે

મૃ શર્યા મૈક્ષ્યમમનં જીર્જવાસો ગૃહં વનં વા તથાપિ ॥

નિઃસ્પૃહસ્યાહો ચક્રિણોઽપ્યધિઋસુલમ્ ॥ ૧ ॥

અર્થ:—પૃથ્વી ઉપર સુવા બેસવાનું હોય અને નિક્ષામાં આવેલ લુપ્ત મુકુ અન્ન ખાવાનું હોય વચ્ચે પણ

અત્યંત જીવું અને ધુળ પરસેનાથી ખરાબ થયાં હોય વસવાનું સ્થાન પણ સિંહ વાઘ અદ્વિતા વાસ સ્થાન રૂપ વનમાં હોય આમ આમ બાહ્ય દૃષ્ટી મહાન દુખી દરિદ્રી દેખાતો હોવા છતાં પણ સર્વ પુદ્ગલ લોગની ઇચ્છા મન વચન કાયામાં જરા પણ ન હોવાથી ઈદ્ર ચક્રી નાગેન્દ્રચંદ્ર વિગેરેથી પણ અધિક પરમાનંદ વેદે છે, આમ સંક્ષેપથી સર્વ સંસારના અને મોક્ષના સુખ દુઃખનું લક્ષણ સમજવું ॥ ૬૭ ॥

સ્વતન્ત્રઃ શુદ્ધભાવેન, પારતન્ત્ર્યં વિભાવતઃ ॥

નિસ્પૃહઃ સર્વકામેભ્યો, યતઃ કિમવશિષ્યતે. ॥ ૯૮ ॥

અર્થઃ—સ્વતંત્રતા આત્માના શુદ્ધ ભાવથી અને પરતંત્રતા વિભાવ પુદ્ગલભાવથી પ્રાપ્ત થાય છે. સર્વ કામથી નિઃસ્પૃહાવાંત એવો આત્મા જે પરમાનંદ લોગવે છે. તેમાં જરાય ન્યુનતા રહેતી નથી ॥ ૬૮ ॥

(વિવેચનઃ—સર્વ જીવો નિત્ય સ્વતંત્ર થવાની ઇચ્છા રાખે છે, પરતંત્રતાને કોઈ પણ ઇચ્છતું નથી. તે સ્વતંત્રપણું આત્માને જ્યારે કર્મના સર્વ દલનો સર્વથા નાશ થાય ત્યારે પ્રગટે છે. જ્યાં સુધી અજ્ઞાનતા મિથ્યાત્વ અવિરતિ અશુભયોગ પ્રમાદ કષાય કામ માયા મોહ વિગેરે અંતરંગ શત્રુઓ આપણામાં રહ્યા છે. ત્યાં સુધી આપણે સ્વતંત્રતા પામી શકતા નથી વિભાવમય દશા વર્તે છે ત્યાં સુધી સ્વતંત્રતાનો અભાવ જ હોય શાસ્ત્રો જણાવે છે કે.

હી દુઃખં આયમાર્વં, મોહમ પ્પાણં ધં સેઈ ।

જસ્મુદયેણિવિ સુદ્ધંપિ સરુવંડપિ નો સરઈ ॥

અર્થ:-સખેદ છે કે મોહરૂપ શત્રુ એ આત્મસ્વરૂપના નાશ કર્યો અને અજ્ઞાનતાથી આત્માએ મોહને પે:તાના સ્વરૂપે માન્યો તેથી તે મોહાદિક કર્મના ઉદયથી સત્તાએ શુદ્ધ સ્વતાંત્ર હોવા છતાં પણ મોહના બલ વડે ઘેરાયેલો હોવાથી વિભાવ દશાને વશ થયેલો હોવાથી આત્માનું કાંઈ ચાલતું નથી તેથી પરવશતા તે અવસ્થા દુ:ખનું મુખ્ય ઉપાદાન કારણ છે. મોહની જે ઉદયતા તેજ વસ્તુતા: દુ:ખ છે. તે દુ:ખના કારણનો વિનાશ કરવાની પ્રવૃત્તિ આત્મા આદરે ત્યારેજ સુખ તરફ ગમન થાય એટલે આત્મ સ્વરૂપને લાગેલા મહામોહાદિક આવરણોને સમ્યગ્ જ્ઞાન સમ્યગ્ દર્શન વડે યથાર્થ સ્વરૂપે બાણે અને આત્માનું સહજ સ્વરૂપ સચ્ચિદાનંદ મય છે. તેનું જ્ઞાન થાય ત્યારે તે તરફ પ્રવૃત્તિ બને. આ જીવ અનાદિ કાલથી નિગોહનન્ક દેવ મનુષ્યાદિ ગતિમાં અનંત વખત ભમતો કાંઈ શુભ અવસરે યોગ્યકાલમાં સામગ્રીના યોગે સંસારના દુ:ખથી ઉદ્ધિગ્ન બનેલો છતાં સુખ માટે અનુકુલતાનો વિચાર કરતો મહાત્મા મુનિ તીર્થંકર વિગેરેના મહામહિમાને દેખીને તથા ભોગીઓના સુખ વિલાસ જોઈને તે મેળવવા પુણ્ય કારણ તપ જપ સંયમ કરવાની વૃત્તિ બાગે તેમાં સદ્ગુરુને સમાગમ થાય તો ‘ભુખ્યાને ઘેર’ મળતાં તાલાવેલી લાગે છે તેવી સુખ જ્ઞાતા પ્રત્યેની ભાવનાથી ગુરૂ ઉપદેશવડે સંસારની અસા-રતાને વિચારતાં આત્મા યથાપ્રવૃત્તિકરણ અપૂર્વકરણ અનિવૃત્તિકરણ અંતકરણ કરતો છતો શુદ્ધ સમ્યગ્ દર્શન રૂપ આત્મસ્વરૂપની અનુભવમય રૂચિને પામે છે. અને કાંઈકદેવપૂજા ગુરુમહિમા અવિરતનો ત્યાગ કષાયોની મહંતાથી દેશવિરત

તેમજ સર્વ ચિરંતિ ભાવે ચારિત્રને સેવતાં સમ્યગ્ જ્ઞાનનો સતત અભ્યાસ કરતાં પરમાત્મા અને પુદ્ગલ સ્વરૂપના લક્ષણોના ભેદોનો જ્ઞાતા થાય છે. આ પછી ધર્મધ્યાન અને શુકલ ધ્યાનનો અભ્યાસ કરતાં સ્થિરતા વડે એકાગ્રભાવે આત્મ સ્વરૂપને પરમાત્મ સ્વરૂપ સમાન જાણી અને સર્વ જીવો પણ સત્તાથી પરમાત્મા સમાન છે તેમ પ્રત્યક્ષ ભાવે અનુભવે છે. સર્વ આત્મા સહજથી સ્વતંત્રતાની યોગ્યતા ધરાવે છે સંયમ તપ સ્વાધ્યાય ધ્યાન વડે આંતરના સર્વ શત્રુઓનો વિનાશ થતાં આત્મા સ્વસંપદાને મેળવીને સહજ સ્વભાવમય સ્વતંત્રાએ કર્મનો ક્ષય કરીને નિત્ય પરમાનંદને ભોગવે છે. શ્રીગીતા જણાવે છે કે,

નિર્માનમોહજિતગંગરોપા અધ્યાત્મનિત્યાપિ
દ્વંદ્વનિવૃત્તકામાઃ ત્રિર્મુક્તા ત્સુખદુઃખસંજ્ઞૈ
ર્ગચ્છન્ત્યઃસૂઠાઃ પદ મવ્યયઃ તતઃ ॥ ૧ ॥

અર્થ :—જે આત્માએ માન મોહનો ત્યાગ કરે છે. પુત્ર કલત્રાદિનો સંગ દોષ રૂપ રાગ દોષનો ત્યાગ કરે છે. અને નિરંતર પૂજ્ય ગુરૂના ચરણમાં રહીને આત્મ સ્વરૂપનું ધ્યાન કરે છે. તેમજ સર્વ દેવ મનુષ્યના ભોગની કામનાનો મનવચન કયાથી ત્યાગ કરે છે. એટલે રાગદ્વેષથી સર્વથા મુક્ત થએલા આત્માએ ચારિત્રની પાલનમાં જે પરિશુદ્ધ ઉપસર્ગો આવે તેમાં સુખ કે દુઃખની વૃત્તિનો ત્યાગ કરે છે. તે જ્ઞાની આત્મા પૂર્ણ સ્વતંત્રતાને સહજભાવે પ્રાપ્ત કરી જન્મ મરણ આદિ વ્યાધિ અને ઉપાધિ સહિત ધર્મને અપુત્ર

વૃત્તિરૂપ અવિનાશી અવ્યય મોક્ષ સુખનો સદા લોકતા થાય છે. કારણ કે ત્યાં લોગની તૃષ્ણાનો સર્વથા ત્યાગ જ હોય છે. ॥ ૯૮ ॥

મરીયં યન્નત્ત્રિન્નં, મિન્નં તન્ન મરીયકમ્;
કુતઃ શોચામિ તુષ્યામિ, વાહ્યભાવમનાશ્રિતઃ ॥ ૯૯ ॥

અર્થ:—જે જે મારા અર્થો છે તે મારાથી જુદા નથી. અને જે જુદા છે તે કોઈ મારા નથી જ તો જે મારા નથી તેવા બાહ્ય ભાવોની પ્રાપ્તિમાં કે અપ્રાપ્તિમાં મારે શોચ કે આનંદ શા માટે કરવો ? ॥ ૯૯ ॥

વિવેચન:—જે જ્ઞાન, દર્શન, અશ્રિત, વીર્ય અને ઉપયોગ ભાવમય જે જે આત્માનાં પર્યાયો વા ગુણો રૂપ મારા પદાર્થો છે. તે કદાપિ ધીમના થતા નથી. ધીમના હોય તો મારા થતા જ નથી. જે ગુણ પર્યાયો જેના હોય તેમાં તે તાદાત્મ્યભાવે અલેક જ હોય છે. જેમ કે ઘટની રક્તતા ઘટમાં જ હોય પણ પટાદિમાં ન જ હોય, તેમ જે છે તે જ્ઞાનાદિક સર્વ મારાથી જરાય અજાણું નથી જ, જે મારાથી અજાણું છે તે જરાયે મારું નથી જ. શ્રી ઉત્તરાધ્યયનમાં નમિ અધ્યયનમાં જણાવે છે કે.

સુહં વસામો જીવામો, જેસિમો નત્થિ કિં ચળં,
મિદ્દિલાણ હજ્જમાણીણ નમે હજ્જઈ કિંચળં ॥૧॥

ચત્તપુત્તકલત્તસ્મ, તિવ્વાવારસ્મ મિવ્વિસૂળો
પિન્નં ન વિજ્જણ ક્કિચિ અપ્પિયંપિ ન વિજ્જણ ॥ ૨ ॥

અરે મહાનુભાવ ! હું મારા સ્વરૂપમાં સુખ પૂર્વક વસું છું. અને જે તમે જણાવો છો કે તમારી મિથિલા બળે છે કે બળી રહી છે. પણ મારાથી તે બુદ્ધિ છે. બળતી મિથિલામાં મારું કંઈ પણ નથી. મારું સર્વ જ્ઞાનદર્શન અરિત્ર વીર્ય ઉપયોગમય ચૈતન્ય મારી પાસે સદાય છે, જે બળે છે તે સર્વેમાં મારું કંઈ પણ બળતું જ ન હોવાથી. મારું કંઈ પણ બળતું જ નથી. ॥ ૧ ॥

આત્માએ અજ્ઞાનતાથી અત્યાર સુધી પોતાનું માન્યું હતું તે સર્વ સમ્યગ્જ્ઞાન થતાં સમજાયું છે કે આત્માથી અન્ય પુત્ર કલત્ર ભાઈ બેન ધન દોલત રાજ્ય સત્તા સર્વને ત્યાગ કરીને તે ઉપરનેા મોહ મમતા છોડનાર સુમુક્તને તે વસ્તુ પ્રિય કે અપ્રિય નથી જ. પોતાની પણ નથી જ. આમ જે મારા આત્મા સ્વરૂપે નથી મારા ગુણ પર્યાયરૂપે નથી. તે સર્વ મારથી ભિન્ન જ છે. બાહ્ય ભાવમય પદાર્થો ગમે તેવા હોય મને અનુકુળ પ્રતિકુળ થતા હોય તો પણ આત્મ સ્વરૂપમાં રમણતા કરનાર એવા મને તેના સંયોગોમાં કે વિયોગોમાં કેવી રીતે શોક કે હર્ષ કરવો સંભવે ? નજ સંભવે શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે કે,

एकोऽहं न मे कश्चित्. स्व परो वाऽपि विद्यते. ॥

यदेको जायते जन्तुप्रियते चैक एव हि ॥ ૧ ॥

વસ્તુ સ્વરૂપે હું પાંચ ઇન્દ્રિયો મન અને શરીર વિગેરે દશ પ્રાણોથી પર છું તે કર્મના સકારથી ઉદ્ભવ્યા છે તેનું ઉપાદાન કારણ કર્મ જ છે. તેથી તે પણ મારા નથી. તેમજ બાહ્યથી

વ્યવહારથી પણ શુદ્ધ જણાતી સંન્યસી પરિવાર સ્ત્રી
ધન માતા પિતા પુત્રી પણ મારા નથી જ. સ્વજન
અને પારકો એ ભેદ આત્મદર્શનમાં નથી દેખાતો. સર્વ
છુદો કર્મની ભિન્ન પ્રકૃતિના ઉદયવડે જન્મ મરણ કરે છે.
તેમ મારે પણ પોત પોતાના કર્મ પ્રમાણે જન્મ મરણ
વૃદ્ધત્વ યુવાનત્વપણું પોતાનું અનુભવવાનું છે. અનુકુલ કે
પ્રતિકુલતામાં પણ આનંદ કે દુઃખ હું ધરતો નથી જ. એવો
યોગી આત્મ સ્વરૂપમાં રમતાં નિત્યાનંદનો અનુભવ કરે છે. ૬૯

सच्चिदानन्दरूपोऽहं, प्राप्तोऽस्मि शुद्धचेतनाम्;

जाप्रतोऽस्मि स्वरूपास्या, सर्वं पश्यामि स्यात्मवत् ॥ ૧૦૦ ॥

અર્થ:—હું સ્વભાવની સત્યે સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપ
છું. શુદ્ધ ચેતનાને પ્રાપ્ત થયો છું, તેથી મારા સ્વરૂપની
પ્રાપ્તિ વડે સદા જાગતો રહ્યો છતાં સર્વને મારા આત્મા
સમાન દેખું છું. ॥ ૧૦૦ ॥

વિવેચન:—હું આત્મા સહજ સ્વભાવથી સદ્ચિદ્
આનંદ સ્વરૂપ છું, પરમાત્મ સ્વરૂપનું જ્ઞાન થવાથી જ્ઞાન
દર્શન ચારિત્રની શ્રદ્ધા શિષ્યમય સેવના કરતાં કર્મમલનો
ક્ષય કરતાં અનુક્રમે પિંડસ્થ પદસ્થ રૂપસ્થ ધ્યાન કરતાં
એકાગ્રભાવે પરમાત્માના સ્વરૂપમાં લીન થતાં હું શુદ્ધ ચેતનાનો
સ્વામિ છું તેમ અનુભવાય છે યોગશાસ્ત્રમાં જણાવ્યું છે કે.

अमूर्तस्य चिदानंदस्वरूपं परमात्मनः,

निरञ्जनस्य सिद्धस्य ध्यानं यद्गुणवर्जितम् ॥ ૧ ॥

इत्यजस्र स्मरन् योगी तत्स्वरूपावलम्बनः ॥

तन्मयत्वमवामोति ग्राह्यग्राहकवर्जितम् ॥ ૨ ॥

અમૂર્ત એવા ચિદાનંદ સ્વરૂપાળા પરમાત્મા અદ્વિહંત અને સિદ્ધ પરમાત્મા સહજથી નિરંજન છે. તેમનું ધ્યાન કરનારા યોગીરૂપસ્થ અને રૂપતીન ભાવે તેમના સ્વરૂપના આલંબનમાં અભેદે તન્મય થતાં ગ્રહ્ય ગ્રાહક ધ્યાતા ધ્યેયનો ભેદ મૂકી દઈને તે સ્વરૂપે અભેદ થાય છે. ત્યારે પોતાની શુદ્ધ ચેતનાનું દર્શન યોગી પ્રત્યક્ષ ભાવે કરે છે. તેના યોગે પ્રમાદનિદ્રા નષ્ટ થવાથી પોતાના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિથી સર્વ જગતને પોતાનું સ્વરૂપ જેવું સત્તાથી છે તેવું સદા દેખે છે. સર્વત્ર મૈત્રી ભવવાળો યોગી તે આત્મદર્શી છે. ॥ ૧૦૦ ॥

गन्ताऽपि नास्म्यहं गता, वक्ताऽपि वाण्यगोचरः

कथयते बाल्यभावेन, यद्यत्तन्नाऽस्मि वातुतः ॥૧૦૧॥

અર્થ:—ગમન કરનારો હોવા છતાં પણ હું ગમન કરતો નથી વક્તા હોવા છતાં હું વાણીથી અગોચર છું વસ્તુ સ્વરૂપે જે બાલ્ય ભાવે કહેતાય છે. તે તે સ્વરૂપે હું નથી પણ તેથી બુદ્ધ સ્વરૂપે છું.

વિવેચન:—વ્યવહાર નયથી હું આત્મા જીવ હોવાથી કર્મના લેપાવાના યોગે આ ચૌદરાજ લોક રૂપ બ્રહ્માંડમાં બ્રમણ કરનારો છું જીવ નુશાસનમાં જણાવ્યું છે કે—

रे जीव किं न बुज्झसि ? चउगइ संसार सायरे घोरे ।

ભામિયો અગતં કાલં આહટ્ટવહિવ્વ જલ મજ્જે ॥ ૧ ॥

હે જીવ હે આત્મા તું ચારગતિ ચોરાશી લાખયોનિરૂપ ભયંકર સંસાર સાગરમાં અનંતકાલથી ભમતો અવશ્ય દુઃખો ભોગવતો રહ્યો છે' વળી કુવામાં પાણી કાઢવાના રંટની પેઠે ઉંચનીચ કુલ ભતિયોનિમાં ચડતા ઉતરતા પછડાતા વ્યક્ત અને અવ્યક્ત ચોનિમાં સૂક્ષ્મ ખાદર ભાવે ભમતાં બહુ દુઃખ ભોગવતા છતાં પણ હવે યોધ કેમ નથી પામતો? આઠ કર્મના યોગે વ્યવહાર નયથી ગમનાગમન જણાવ્યું. હવે આત્મા ગમન કરનારો નથી તે કેવીરીતે તેનો વિચાર કરીયે છીએ. નિશ્ચય નયથી આત્મા પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપ સંગ્રહ નયની અપેક્ષાએ પોતાના સ્વરૂપથી ગમન કરતો જ નથી, અપેક્ષાથી આત્મા સ્થિર સ્વરૂપે છે. શ્રીગીતા જણાવે છે. કે

અચ્છેત્તોડ્યમરાહ્યોડ્યમક્લેદ્યોડ્યશોષ્ય એવ ચ ।

નિત્યઃ સર્વગતઃ સ્થાણુરચલોડ્યં સનાતનઃ ॥ ૧ ॥

દ્રવ્યવિંક નય-સંગ્રહ નયથી વિચારતાં આત્મા સદા અદેદ્ય અદાહ્ય અભી જાયેતો નહિ સુકાયેતો નિત્ય સ્વ સ્વરૂપમાં વ્યાપક સત્તાએ સર્વગત સ્થાણુની જેમ અચલ અનાદિ છે. તે પોતાના સ્વરૂપથી ચલાયમાન થઇને ચેતન જડ બનતો નથી. તેમજ આત્મા જ્ઞાનાવરણના ક્ષયે પશમ ભાવથી વસ્તુનો કાંઈક જ્ઞાતા બન્યો છતાં ઉપદેશ, વાદ, વિવાદ દેવગુરુની સ્તુતિ સંગીતના આલાપ યોગે છે. તેની સાથે વ્યવહારથી વકતા છે. પણ નિશ્ચયથી ઈન્દ્રિય મન શરીર અને કર્મનો સ્વામિ ન હોવાથી નહિ યોદનારો. સ્વસ્વરૂપથી

૨૨૦

આ. ઋદ્ધિસાગરસુકૃત વિવેચન સહિત

વ.ણીથી અગોચર છે તેનું પૂર્ણ સ્વરૂપ કોઈથી કહી શકાય તેમ નથી. શ્રી જ્ઞાનસારમાં પરમ પૂજ્ય યશોવિજય વાચક ભગવાન કહે છે.

અતોન્દ્રિયં પરબ્રહ્મ, વિશુદ્ધાનુભવં ત્રિના ।

શાસ્ત્રયુક્તિશતેનાપિ ન ગમ્યં યદ્ વુદ્યા જગુઃ ॥૧॥

સર્વ દર્શનોના જ્ઞાની વિદ્વાન પાંડિતો જણાવે છે. કે પાંચ ઇન્દ્રિયોથી અને મનથી અગોચર પરમ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ વિશુદ્ધ અનુભવ જણે નથી કર્યો એવા પાંડિત પુરુષો અનેક યુક્તિઓ કરે તર્કની પરંપરાઓ લગાવે શ શ્રોના પાઠો ઉઠાવો નાખે તેમજ અનેક કલ્પના કરે, સંકરો દલીલોને ઉપભવે પણ તેઓથી આત્માનું પરમ બ્રહ્મ શુદ્ધ સ્વરૂપ અવગહી શકાતું નથી તે પછી વચનના વ્યાપારવડે તેને કેવી રીતે કહી શકાય ! આમ હોવા છતાં પણ માધ્યસ્થભાવે બાહ્ય ભાવથી વ્યવહારનયને અનુસારે નામ સ્થાપના દ્રવ્ય ભાવની અપેક્ષા વડે કથાંચિત વચનો વડે બોલાય લખાય છે પણ યથાર્થ વસ્તુ સ્વરૂપે કહી શકાય તેવું નથી જ, તે માટે શ્રી દેવચન્દ્ર વાચકવર જણાવે છે કે,

સમ્યગ્ જ્ઞાનિનઃ સ્યાદ્વાદાનેકાન્તધર્માસ્પદીભૂતાન્ ।

પર્યાયોત્પાદવ્યયપરિણમનાત્સર્વસંજ્ઞયાવચોધો ।

સ્મૂર્તસ્વતંત્રાનન્દાત્મસ્વરૂપજ્ઞાનં તત્ત્વાનુભવલીના ।

સ્વાદન્તે ન વચો યુક્તિવ્યક્તિકૃતવાગ્મિલાસઃ ॥

સમ્યગ્ દર્શન જ્ઞાનવાન હોય અને સ્યાદ્વાદથી પદાર્થોના અનેક ધર્મોના જ્ઞાતા હોય તે પાંડિત દ્રવ્યે.રૂપ પદાર્થોને

સંજ્ઞાવડે બાણુ છે. અને આત્માને અખંડાનંદ આત્મ તત્ત્વના અનુભવમાં નિત્ય લીન થયેલા હોય તેજ તેના સ્વરૂપનો આસ્વાદ લે છે. પણ તે જેને અનુભવ નથી એવા વચનોની અનેક યુક્તિઓ વડે પ્રયત્ન કરે તો તેથી માત્ર વાણીનોજ વિલાસ થય છે. પણ વસ્તુસ્વરૂપનું જ્ઞાન કરાવી શકતા જ નથી ।૧૦૧।

यद् दृश्यं तन्न जीतोऽहं, को रागो दृश्यवस्तुषु;

दृश्यवस्तुषु निर्वंधा, ह्यात्मारामः सदास्म्यहम्. ॥ १०२ ॥

અર્થ:—જે દ્રશ્ય વસ્તુઓ છે તે જીવરૂપ હું નથી જ. તેથી તેવી વસ્તુમાં શો રાગ કરવો ? તે દ્રશ્ય વસ્તુઓ ઉપરનો જેને સંબંધ નથી તેવો હું આત્મારામ સદા રહલો છું. ॥ ૧૦૨ ॥

વિવેચન :-જગતમાં જે રૂપરંગ આદિ ધર્મોવાલા પદાર્થો છે તે જડ અચેતનતાવાળા છે. આત્માના નથી જ અને રૂપરંગ વાળી વસ્તુઓ ઇન્દ્રિયોવડે દેખાવા યોગ્ય છે. પણ આત્મા અરૂપી અગંધી નિરંજન હોવાથી ઇન્દ્રિયોથી અગ્રહ છે. તે માટે પૂજ્ય યશોવિજય પ્રભુ જણાવે છે કે.

न स्पर्शा यस्य नो वर्णो, न गन्धो न रस श्रद्धृतिः ।

शुद्धचिन्मात्रगुणवान्, परमात्मा स गीयते ॥ १ ॥

અર્થ:—જેને સ્પર્શ વર્ણ ગંધ રસ શબ્દ આદિ પુદ્ગલ ધર્મોનો સંબંધ નથી. અને માત્ર ચિન્મગ જ્ઞાન દર્શન આસ્ત્રિ વીર્ય ઉપયોગરૂપ ગુણ પર્યાયવંત વર્તે છે. તે પરમાત્મા કહેવાય છે. આત્મા તેવો સ્વરૂપવંત સત્તાએ

૨૨૨

આ. ઋદ્ધિસાગરસૂરિનું વિવેચન સહિત :

વર્તે છે. તેથી આત્મા કહેવાય છે. તેથી તે આત્મા નિશ્ચય નયથી સત્તામાં સ્થિર ગુણની ગવેષણા કરતાં દૃશ્ય વસ્તુઓથી ભિન્ન સ્વરૂપવર્તે છે. તેથી તેઓ મારા આત્મસ્વરૂપથી ભિન્ન છે. તેઓને મારે કોઈ નિર્બંધ સંબંધ નથી, સર્વ બાહ્ય દૃશ્ય ભોગોથી હું નિર્બંધ છું.

શરીર રૂપ લાવણ્ય-ગ્રામારામધનાદિમિઃ ।

ઉત્કર્ષ પરપર્યાયૈશ્ચિદાનન્દ ધનસ્ય કઃ ॥૧॥

શરીરનું રૂપ, લાવણ્ય પાંચ ઈન્દ્રિયની સારી પટુતા, હોય ગામ, નગર, શહેર, પાટણ, વન, બાગ, મહેલનું સ્વામિત્વ, સુવર્ણાદિ દ્રવ્યની પ્રાપ્તિ વિગેરે આત્માથી અન્ય એવા પુદ્ગલના પર્યાયોના પરિણામો છે. તેની પુણ્યોદયથી ઉત્કર્ષતા ઉન્નતિ થઈ હોય કે પાપોદયથી હાની થઈ હોય તે પણ સ્વરૂપમાં રમણ કરનારો હોવાથી ચિદાનંદ સ્વરૂપ આનંદ ધનસ્વરૂપ આત્માને શું ? લાભ કે હાની ન જ હોય કારણ કે હું પોતે નિત્ય આત્મારામ-આત્મ સ્વરૂપમાં પરમાત્મ ભાવની તુલના કરનારો હોવાથી તે આત્મ સ્વરૂપમાં રમનારો છું

શ્રી ભગવત્ ગીતામાં જણાવે છે કે.

યોઽનન્તઃ સુખોઽન્તરાત્મારામાનન્ત-જ્યોતિરેવ યઃ ।

સયોગી બ્રહ્મનિર્વાણં બ્રહ્મભૂતોઽધિગચ્છતિ ॥ ૧ ॥

જે અનંત સુખી અંતરજ્યોતિરાણો અને આત્મામાં મસ્ત તે યોગી પરમ બ્રહ્મ સ્વરૂપનો પ્રત્યક્ષ દેખનારો બ્રહ્મ સ્વરૂપ બનીને પરમ નિર્વાણને પામે છે. ॥ ૧૦૨ ॥

મહ્યં ન કુપ્યતે કોઽપિ, કોપ્યં તન્નાઽસ્મિન વસ્તુતઃ

દ્વેષ્યં જગતિ નૈત્રાત્ર, વાતુતોઽહં ન શબ્દભાક્. ॥ ૧૦૩ ॥

અર્થ-મારા ઉપર કોઈ પણ કોપ કરતું નથી મારે પણ કોઈ જગત જીવો ઉપર દ્વેષ કરવા યોગ્ય નથી, કારણ કે હું વસ્તુસ્વરૂપે શબ્દરૂપથી રહિત છું ॥૧૦૩॥

વિવેચન-મારા ઉપર જગતના કેઈ પ્રાણી કે જડ વસ્તુઓ કદાપિ પણ કોપ કરતી નથી મારું કેઈ ખગાડવા સમર્થ નથી જ. આત્મરૂપ આત્માનો કોપ થયો નિશ્ચયનયે સંભવતો નથી. વસ્તુરૂપે વિચાર કરીએ તો આત્મા સ્વરૂપમાં રમણતા કરનારો હોવાથી અન્યને કોપ કરાવતો નથી. હું કોઈ આત્માવડે કોપ્ય કોપવા યોગ્ય પણ નથી જ. તેમજ જે જડ-અથેત છે. તેઓમાં મારા ઉપર કોપ કરવાનું સામર્થ્ય નથી જ. આત્મા ક્રોધ કરનારો કે કોઈને કરાવનારો નથી પણ વ્યવહારમાં પ્રત્યક્ષ ઈન્દ્રિયથી જોતાં પોતે કોપ કરનારો અને કરાવનારો દેખાય છે. તેનું કેમ ? ઉત્તર. વ્યવહારનયથી વિચારતાં આ જીવ અનાદિકાલથી મોહ માયા અજ્ઞાન મિથ્યાત્વ અવિરતિ કષાય અને અશુભ યોગો વડે નિરંતર શુભાશુભ કર્મને આઠ વા સાત પ્રકારે બાંધતો છતો નવા નવા ભવને પ્રાપ્ત કરતો આહાર ભય મૈથુન પરિચ્છન્દિ આદિ સંજ્ઞા વડે અને જડ પદાર્થોનાં ભોગ ભાવના રાખતો છતો રાગદ્વેષ રોદ્ર આર્ત ધ્યાન કરતો અનેક જીવોની ઉપર પોતાના ભેદ્ય સ્વાર્થ માટે મૈત્રી અને વર વિરોધ કરતો તેઓની પસેથી પોતાને જે ઈષ્ટ લાગતું હોય તેવી વસ્તુ

આંધન વિગેરે બળપૂર્વક દાવપૂર્વક લૂટનાં હોવાથી અન્ય જીવો સાથે વર વા મૈત્રીને બાંધે છે. અને કર્મ-વિપાકને પરસ્પર વૈર વિરોધ લોગવતો ચાર ગતિમાં રખાડે છે પણ વસ્તુ સ્વભાવે તે આત્મા સ્વ શુભ પર્યાયને કર્તા લોકતા હોવાથી તેવું કરવાનો સહજ સ્વભાવ નથી પણ કર્મનો જ તેવું કરવાનો તેનામાં સ્વભાવ છે તેમ સમજવું. શ્રી જ્ઞાનસારમાં જણાવે છે કે.

અવાક્ સર્વાંઽપિ સામગ્રી વિશ્રાન્તૌવ પરિતિષ્ઠતિ
વિપાકઃ કર્મણઃ કાર્યં પર્યન્તમનુ ધાવતિ ।

અર્થઃ—આપણા આત્માની પાસે અદૃશ્ય રુપે સર્વ કર્મદલની સામગ્રી થાકેલા મનુષ્યની પેઠે વા ઉઘતા મનુષ્યની પેઠે પડેલી છે. તે અનુદય અવસ્થામાં હોવાથી પોતાનું ક્ષત્ર રૂપ કાર્ય કરવામાં સમર્થ નથી પણ જ્યારે તેનો પરિપાક કાલ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે એકદમ અકસ્માત્ જાગૃત થઈ તે પોતાનો વિપાક આપવા સમર્થ થાય છે. અને તે વખતે બાહ્ય ધુત્ર પુત્રી કુટુંબ સ્વજન શત્રુ વિગેરે તે કર્મ વિપાક ને ઉપકાર કરવા અનુકુલ થાય છે. પણ આત્માનું સમ્યજ્ જ્ઞાન દર્શન ચરિત્ર વીર્ય ઉપયોગ રૂપ આત્મ શક્તિનો વિનાશ કરવા સમર્થ થઈ શકતા નથી, તેથી સમજવું કે કર્મને અનુકુલ સાત. રૂપે અને પ્રતિકુળ દુઃખ રૂપે પરિણામે પણ તે પુદ્ગલો વસ્તુનાઃ આપણે જેવા અધ્યવસાયે ગ્રહણ કર્યાં હોય તેવું ક્ષત્ર આપીને સ્વકાર્ય પૂર્ણ કરે છે. તેથી તેઓ આપણા શત્રુ કે મિત્ર નથી. આપણા ઉપર કોઈ ક્રોધ

આત્મદર્શન ગીતા

૨૨૬

કાર્ય નથી જ કરતું તેમજ તેઓ ઉપર મારે પણ સમ્યક્ જ્ઞાન હોવાથી કોપનું કારણ નથી. હર્ષનું પણ કારણ નથી સર્વ પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે વર્તે છે. હું પણ મારા સ્વભાવમાં વર્તતા હોવાથી મારો પણ કોઈ દ્રેષી રાગી નજ હોય વસ્તુ સ્વભાવે વિચારતાં

હું આત્મા અર્થાત જગતના સર્વ આત્માઓ સહજ ભાવે સત્તાથી નામરૂપવિગેરે પુહ્નુલ પરિણામોથી ભિન્ન છે. શ્રી દેવચંદ્ર વાચક વર સુમતિનાથના સ્તવનમાં જણાવે છે.

જીવ નહિ પુહ્નુલી નૈવ પુહ્નુલી કદી,
જીવ પુહ્નુલીધાર નહિ તાસરંગી.
પરતણો ઇશ નહિ, અપર ઐશ્વર્યતા,
વસ્તુ ધર્મે કદા ન પર સંગી. ૧૧૬૧
સંગ્રહે નહિ, આપે નહિ પર ભણી, નવી કરે.

આદરે ન પર રાખે,
શુદ્ધ સ્યાદ્વાહ નિજ ભાવ ભોગી જીકે,
તેહ પરભાવ કેમ રાખે. ૧૧૭૧

આમ હોવાથી જીવનો શુદ્ધ સ્વભાવ વિચારતાં જીવ પુહ્નુલ ન હોવાથી અનેક પુહ્નુલીનો તાદાત્મ્યભાવે આધાર પણ ન હોવાથી તેનો રંગી-રાગી એટલે ભોકતા નિશ્ચય નયથી નથી તેમ પુહ્નુલીનો સ્વામિ પણ નથી. વસ્તુતઃ તેની પ્રભુતા પુહ્નુલીથી અન્ય છે. આત્મ સ્વરૂપ જ્ઞાનદર્શન આરિત્ર વીર્ય ઉપયોગ વિગેરે આત્મશુભ સ્વરૂપ અને તેના પરિણામો પર્યાયોનો સ્વામિ ઇશ્વર છે. તેથી નિશ્ચય નયની અપેક્ષાએ કદાપિ પુહ્નુલી સંગી નથી. માટે ગીતા જણાવે છે કે,

૨૨૬

આ. ઋદ્ધિસાગરસૂરિકૃત વિવેચન સહિત

અવ્યક્તોઽક્ષર इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।

ययं प्राप्य न निवर्तते तद्धाम परमं मम ॥ ૧ ॥

અર્થ—આત્મા નિઃચયથી ઈન્દ્રિયોથી અવ્યક્ત છે. અને નાશ નહિ પામનારો હોવાથી અક્ષર છે સ્વભાવથી પરમ શ્રદ્ધ શિવગતિનો સ્વામિ છે. કે જેને પ્રાપ્ત કર્યા પછી ફરીને સંસારમાં આવવું પડતું નથી. તે મારું આત્મ સ્વરૂપની પૂર્ણ સ્થિરતાનું પરમ ધામ છે. એટલે શબ્દ બ્રહ્મથી સંપૂર્ણ પરબ છે. તેથી શબ્દો જે પુદ્ગલના શુભ પર્યાયો તે આત્માના સ્વરૂપમય નથી જ.

शब्दसृष्टिं प्रजानामि, शब्दसृष्टिः कदा न मे;

शब्दजाले न पाण्डित्यं, वस्तुतो मे शुभावहं. ॥ ૧૦૪ ॥

અર્થ: હું શબ્દ સૃષ્ટિને બાણુંછું પણ હું શબ્દ શુષ્ટિ રૂપ કદાપિ પણ નથી. વસ્તુ સ્વરૂપે વિચારતાં શબ્દ બલમાં જે પાંડિત પણ રહ્યું છે તે આત્માસ્વરૂપે હિતકર નથીજ.

વિવેચન:—હું જગતમાં બ્રહ્માંડમાં શબ્દ ઉત્પત્તિ થવાનું કારણ સારી રીતે બાણુંછું જીવ જ્યારે અવ્યક્ત નિગાદે એકેન્દ્રિયતા વિગેરેના ભાવોમાં રહ્યો હતો ત્યાં તેની શબ્દો ઉત્પાદ કરવાની શક્તિ નહિ હતી. છતાં પણ વિકલેનિન્દ્રિયતા. એકેન્દ્રિયતા પામતાં અવ્યક્ત નસમબ્દય તેવા શબ્દની તેને ઉત્પત્તિ કરવાની શક્તિ આવી હતી. એમ કહે કહે વિકાશ પામતા સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય થયો. ત્યારે તે શબ્દ શક્તિ બહુ વધારે પ્રમાણમાં ખીલી. દેવ નારક કે મનુષ્ય પણામાં વ્યક્ત ભાવે આવું બોલવું

તે શ્રવણ કરવું તેને પોતાનો અભિપ્રાય જણાવવો વિગેરે શબ્દ સૃષ્ટિનું ઉપાદાન કારણ વાણીના પુદ્ગલો જ છે. તે આત્માના ધર્મથી પર હોવાથી તે શબ્દ જાણવું પાંડિતપણું વસ્તુતઃ શબ્દો લોકાર શ્રુગાર વિગેરે તથા તર્ક જાણમાં બ્રમણતા કરાવે છે. જોકે શબ્દવડે પૂજ્ય ગુરૂઓ આત્મ સ્વરૂપનો અનુભવ ભક્ષ્યા ભક્ષ્યનું જ્ઞાન કર્તાવ્યાકર્તાવ્યનો ગમ્યાગમ્યનો યોધ તે શબ્દની રચના દ્વારા કરાવે છે. તે ગ્રાહ્ય છે પણ તે જે શબ્દના પાંડિત્યનું અભિમાન આત્મ સ્વરૂપનો વિનાશક થાય છે. તેથી તે હિતકર નથીજ. તેમાટે પૂજ્ય યશોવિજયજી પૂજ્ય પ્રવર જણાવે છે. કે. ”

વ્યાપારઃ સર્વં શાસ્ત્રાણાં દિક્ પ્રદર્શનં એવહિ ।

પારસ્તુ પ્રોપયત્યેકોઽનુભવો ભવવારિષે ॥૧॥

અર્થઃ—સર્વ શાસ્ત્રો લખવા તે સંબંધી એક માત્ર મોક્ષ માર્ગની દીશા સુચનજ કરે છે પણ પારમર્થિક પાર તો એક ધ્યાનમય અનુભવ કરાવે છે. શબ્દો નથી કરાવી શકતા. માટે શબ્દ બ્રહ્મામાં એકાંતે રાચવું હિતકરજ નથી. વાણીવિના વ્યવહાર નહી શકે તેમ નથી એક બીજાને પરસ્પરના અભિપ્રાયની આપલે કરી શકાતી નથી, તેથી એક બીજાના અભિપ્રાયો માટે વાણીના વ્યાપારની જરૂર છે.

યોગ્યજીવપ્રવોધાર્થમ્, ભાષે ભાષાં તુ વૈસ્વરિમ્;

શબ્દબ્રહ્મપ્રમિન્નોઽસ્મિ, પરબ્રહ્માઽસ્મિ વસ્તુતઃ ॥ ૧૦૫ ॥

અર્થઃ—યોગ્ય જીવોના પ્રતિબોધવામાં અત્યંત ઉપયોગી કારક તેવી વૈષ્ણવી ભાષા બોલવામાં આવી શકે છે. તે ભાષા

રૂપ શબ્દપ્રદાથી હું બિન્ન છું. એટલે વસ્તુતઃ પરમ પ્રદા છું. વિવેચનઃભાષા એ જીવોને પરસ્પર એક ણીબના અભિપ્રાય હૃદયના વિચારોની આપલે કરવામાં માનવ સંસારમાં વ્યવહાર ચલાવવામાં અત્યંત ઉપયોગી સાધન છે. પશુઓ પણ પોતાની ભાષાવડે પરસ્પરના વિચારોની આપલે કરી શકે છે. પરમપૂજ્ય શ્રી તીર્થકરે કેવળીઓ ગણુધરે આર્યો ઉપાધ્યાયો મુનિઓ જીવોને આત્મ વિકાસ કરવાનો પ્રતિબોધ કરવામાં વૈખરી ભાષાને યોલે છે. તેમજ સર્વ દ્વાદશાંગી શાસ્ત્રલિપીમય અક્ષરો વડે અને તેનો ઉપદેશ અધ્યયન પઠન પાઠન સ્વાધ્યાય વૈખરીથી જ બને છે. જે જ્ઞાનતું લક્ષણ પૂજ્ય આચાર્યવર્યોએ જણાવ્યું છે કે સ્વપર વ્યવસાયિ વિજ્ઞાનં પ્રમાણમ્ । સ્વ અને પરનો નિશ્ચય કરનારું જ્ઞાન તે પ્રમાણ આ જ્ઞાન પાંચ પ્રકારતું છે.

एवं पञ्चविहं णाणं दग्वाण य गुणाण य ।

पञ्चवाणं च सव्वेसिं नाणं नाणीहिं देसियं ॥ ૧ ॥

પોતાનો અને પર-પુદ્ગલનો નિશ્ચયિક ઘોષ કરનારું એવું જે જ્ઞાન હોય તે જ્ઞાન પ્રમાણુતાને પામે છે. અને તેમાં પરસ્પરની ઇચ્છા અભિપ્રાયોની આપલે શ્રુતજ્ઞાન કરે છે. તેથી વ્યવહારમાં તે પ્રમાણુતાને પામે છે. ણીબ મતિ, અવધિ. મનઃપર્યવ, કેવલ જ્ઞાન યોલવાની ભાષા વિનાના છે. તેતું જ્ઞાન આત્મા પોતેજ જાણે; અને અન્યને સ્વાભિપ્રાય જાણુવવા ભાષામય શ્રુતજ્ઞાન રૂપ શબ્દપ્રદાનો વ્યાપાર કરવોજ પડે છે. તેથી પરજીવોને આત્મજ્ઞાન તરફ બાળવા માટે વૈખરી

આત્મદર્શન ગીતા

૨૨૬

ભાષામય શબ્દ બ્રહ્મ ઉપકારક થાય છે. પરંતુ તે શબ્દ બ્રહ્મ આત્મ સ્વરૂપથી અવશ્ય ભિન્ન છે. અને પુદ્ગલ પ્રાપ્તિના સમુદ્ધે નો બને છે. તે પુદ્ગલથી હું આત્મા સમ્યગ્જ્ઞાન ચારિત્ર વીર્ય ઉપયોગ રૂપ ગુણ પર્યાયમય ચૈતન્યરૂપ સત્તાએ પરમ બ્રહ્મ હોવાથી શબ્દબ્રહ્મથી સર્વથા ભિન્નજ છું કહું છે કે,

પश्यन्ति ब्रह्म निर्द्वंद्व निर्द्वंद्वानुभवं विना ।

कथं लिपीमयी दृष्टिर्वाङ्मयी वा मनोमयी ॥१॥

અક્ષરોની લિપીથી બહાર કરાતી દૃષ્ટિથી વાણીવડે ઉચ્ચાર કરાતી વૈખરી ભાષાસ્વ શબ્દ બ્રહ્મસ્વી બાહ્ય દૃષ્ટિથી અથવા મનથી ઉપજતી કલ્પનામય દૃષ્ટિથી પરમ બ્રહ્મનો બોધ થાય. શબ્દ બ્રહ્મથી જણાય તેમ નથી તે માટે માત્ર રાગ દ્વેષ રૂપ કલેશમય જે પરિણામો તેનો ત્યાગ કરીને કેવલ એક ધ્યાનના અવલંબન પૂર્વક અનુભવ કરતાં પરમાત્મ સ્વરૂપ આત્મબ્રહ્મ પ્રત્યક્ષ કરાય છે. ॥૧૦૫॥

भाषात्रिचित्रवाच्योऽहं कथंचित् सव्यपेक्षतः

अवकृतव्यं स्वरूपं मे, शब्दानां तत्र का गतिः ॥ १०६ ॥

અર્થ:—ભાષાના સ્વરૂપથી મારી આત્માની અવસ્થા વિચિત્ર હોવાથી તેવી કોઈક સંજ્ઞાવડે વા અપેક્ષાથી ભાષાવડે વાચ્ય ગણાયો છું વસ્તુતઃ મારું સ્વરૂપ અવકૃતવ્ય છે. તેથી મને જણાવવામાં શબ્દોની ક્યાંથી ગતિ થાય ? ॥ ૧૦૬ ॥

વિવેચન:—જેટલી ભાષાઓ છે તેના યોગી લોકોએ ચાર ભેદ પાડ્યા છે. તે પરા પશ્યાન્ત મધ્યમા અને વૈખરી. તેમાં જે

૨૩૦

આ. ઋદ્ધિ સાગર સૂરિકૃત વિવેચન સહિત

પરા ભાષા છે. તે તો પરમ જ્ઞાનીઓથીજ જ્ઞાત થાય છે. તે આત્માના આધ્યાત્મિક અધ્યવસાય રૂપ હોવાથી અન્ય પ્રાણીઓને ગોચર થાય તેમ નથી. તે લોપીમાં ઉતરે તેવી પણ નથી. પર્યન્તિ ભાષા મન પર્યંવ જ્ઞાનીઓ બાણી શકે છે કારણકે તે મનોવર્ગણને ઓળખે છે. મધ્યમા ભાષા શ્રુત જ્ઞાનીઓ તે તે ભાષાને યોગ્યતા સમજી શકે છે કેમકે તેઓને ચેષ્ટાનું અનુભવિત જ્ઞાન હોય છે. વૈખરી ભાષાના દેશોદેશ પ્રમાણે અનેક ભેદો લેવાય છે. અરૂપી એવા આત્મ સ્વરૂપને પરા ભાષાના જ્ઞાતા કેવલીઓ બાણે છે પણ વૈખરી ભાષાવડે તે સ્વરૂપને જણાવવા માટે વચન ઉચ્ચારવંત બની શકતા નથી તેથી પૂજ્યો જણાવે છે કે ભાષાથી આત્મ સ્વરૂપ કાંઈક જુદા પ્રકારનું વિચિત્ર છે તેથી ભાષાથી આત્મસ્વરૂપ વાચ્ય કહેવાય તેમ નથી. આમ હોવા છતાં પણ આપણને તે અનિવાર્ય આત્મસ્વરૂપને આગળ કરીને ઘટ હંસ આત્મા જીવ સત્વ પ્રાણી ભૂત વિગેરે જ્યાં જ્યાં જે વ્યવહારથી યોગ્ય થાય તે અપેક્ષાએ લક્ષ્યમાં રાખીને અવાચ્ય આત્મા અને તેના સ્વરૂપને ખતાવવા પ્રયત્ન કરાય છે. પણ વસ્તુ સ્વરૂપે હું અને મારૂ સહજ સ્વભાવમય શુદ્ધ સ્વરૂપના પર્યાયોને ભાષામય શબ્દ પ્રહ્લશાસ્ત્રો કહેવાને સમર્થ કેવીરીતે બને ! નજ બને. તે માટે સર્વશાસ્ત્ર સમુદ્ર પારંગત ન્યાય વિશારદ પૂજ્ય યશોવિજયજી ભગવંત જણાવે છે કે.

અધિગત્યાસ્તિલ શબ્દ બ્રહ્મ શાસ્ત્રદશા મુનિઃ,

સ્વસંવદ્ધેપરં બ્રહ્માજ્ઞું ભવેનાધિગચ્છતિ

॥ ૧ ॥

મુનિવરો સર્વ શાસ્ત્રરૂપ શબ્દ પ્રહ્લનો અભ્યાસ કરી પારંગત થાય સર્વ દર્શન શાસ્ત્રોના જ્ઞાતા થાય તો પણ

સ્વાત્મ સ્વરૂપનો યથાર્થ ભોધ પામી શકતા નથી પણ સ્વા-
ધ્યાય ધ્યાન ધર્મ અને શુકલધ્યાન વા પદસ્થ પિંડસ્થ રૂપસ્થ
રૂપાતીત ધ્યાનના અભ્યાસથી બાહ્યપૌદ્ગલિક સ્વરૂપની અને
આત્મ સ્વરૂપની હંસની પેઠે વિભાગી કરણુ કરવાથી આત્માને
યથાર્થ સ્વરૂપે ઓળખે છે. પણ વૈખરી ભાષામય શબ્દ બ્રહ્મની
ગતિ તેનો પ્રકાશ કરવામાં જરા પણ ચાલતી નથીજ. ૧૯૦૬
નિઃક્રોધો નિરહંકારો, નિર્માયો લોભનાશકૃત્,
બાહ્યભાવતમોહન્તા, બ્રહ્મજ્ઞાનદિનેશતઃ ॥ ૧૦૭ ॥

અર્થ :—જે ક્રોધ વિનાનો હોય અહંકાર વિનાનો
માયા અને લોભનો નાશ કરતો હોય તે બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપી સૂર્યથી
બાહ્ય ભાવમય અજ્ઞાનરૂપ અંધકારનો નાશ કરે છે. અને
તે સ્વ સ્વરૂપને પામે છે.

વિવેચન :—જે આત્માઓ આત્માની સાથે અનાદિકાલથી
એકીભાવે કરેલા એવા મોહમય ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, રાગ,
દ્વેષ, રોગ વિગેરે દોષોને હણે છે અને પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષયોને
નિર્વિકારી બનાવે છે. તે બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપ સૂર્યને પ્રગટ કરીને
બાહ્યભવ ભ્રમણમય તમઃ—અંધકારને હણે છે. તે માટે પરમ
પૂજ્ય કલિકાલ સર્વજ્ઞ ભગવાંત હેમચંદ્રસૂરિ જણાવે છે કે,

અમન્દાનન્દજનને સામ્યવારિણિ મજ્જતાં

જાયતે સહસા પુંસાં રાગદ્વેષમલક્ષયઃ

॥ ૧ ॥

અત્યંત શ્રેષ્ઠ આનંદને પ્રગટાવવા માટે હે આત્માનુ
સામ્ય-સમભાવ રૂપ અમૃત સ્વરૂપ પાણીમાં એકાદલાવે

૨૩૨

આ. ઋદ્ધિસાગરસૂરિકૃત વિવેચન સહિત

અભિષેક-સ્નાન કર કે તેથી અલ્પકાળમાં રાગ, દ્વેષ, મોહ, ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, કામરૂપ પાપમય કલેશકારી મલ ક્ષય થઈ જશે એટલે બાહ્ય ભાવમય પુહ્નલની રમણતા તારી ચાલી જવાથી તેના કારણરૂપ મોહનો સમૂલ નાશ થવાથી સૂર્યના પ્રકાશથી પણ અધિક અપૂર્વ પ્રહ્લસ્વરૂપ આત્મજ્યોતનો પ્રકાશ કરનારો આત્મા થઈ શકશે. ॥ ૧૮૭ ॥

દોષોપરાગમુક્તોઽહ, માત્મારામસનાતનઃ ।

અનન્તજ્ઞાનપર્યાયૈ; રન્તજ્ઞાનધારકઃ ॥ ૧૦૮ ॥

અર્થ :—હું સ્વરૂપ સત્તાથી આત્મા સર્વ દોષરૂપ પાપ પ્રહ્લથી મુક્ત છું. તેથી પૂર્ણ સનાતન-પવિત્ર અને અનાદિ અનંત છું તેમજ અનંત જ્ઞાન પર્યાયોનો ધારક હોવાથી અનંત જ્ઞાનનો પણ ધારક છું. ॥ ૧૦૮ ॥

વિવેચન :—હું આત્મા સહજ સ્વરૂપે ચૈતન્યમય જ્ઞાન દર્શન આરિત્ર વીર્ય ઉપયોગ વિગેરેથી શુદ્ધ ચિંતામણિ રત્ન સમાન છું. તેથી નિશ્ચય સંગ્રહ નયથી વિચારતાં સર્વ દોષો એટલે રાગ, દ્વેષ, મોહ, કામ, ક્રોધ, માયા, માન ઇચ્છા મિથ્યાત્વ, અજ્ઞાન, શંકા અને આકાંક્ષા વિગેરે જે દોષો રહેલા છે તે રૂપી રાહુનો ઉપરાગ જેમ ચંદ્ર સૂર્યને લાગે છે. તેવા ઉપરાગથી હું નિશ્ચયથી મુક્ત છું. તેમજ અનંત-કાલથી સનાતન અને પવિત્ર એવો હું સ્વ સ્વરૂપમાં રમનારો આત્મારામ છું. ગીતામાં જણાવે છે કે.

અવિનાશી તુ તદ્વિદ્ધિ, યેન સર્વમિદં તતમ્.

વિના શમ વ્યવસ્યાસ્ય ન કશ્ચિત્કર્તુર્મર્હતિ ॥ ૧ ॥

અવિનાશી સનાતન સ્વરૂપી આત્મા છે. તેમ બહુ આવા આત્માવડે સર્વ બ્રહ્માંડ સદા વ્યાપ્ત છે. તેમાં વૃદ્ધિ કે ઓટ કોઈ પણ કાલે આવતો જ નથી. આવા અવ્યય નાશ નહિ પામનારાને કોઈ નાશ કરી શકતું નથી. તે આત્મા જ્યારે સર્વ દોષ પાપથી મુક્ત થાય છે ત્યારે પરમ શુદ્ધ સ્વરૂપે જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર વીર્ય ઉપયોગમય આત્મ સ્વરૂપથી સૂર્યની પેઠે ઝળકે છે. તેને પ્રગટ કરીશ. કારણ કે તે તે ગુણોથી પૂર્ણ પવિત્ર સત્તાથી છે જ તેવો હું પણ મારા આત્મ સ્વરૂપનો સત્તાથી છું. તેમજ કેવલ જ્ઞાનથી બહુવા યોગ્ય અનંત જ્ઞેયરૂપ દ્રવ્યો અને તેના અનંત પર્યાયોનો બહુનારો પણ સહજ સત્તાથી છું. તેથી અનંતજ્ઞાનનો કેવલજ્ઞાનનો ધારક હું નિશ્ચયથી જ છું.

દ્રવ્યકર્મવિનિર્મુક્તં, ભવકર્મવિવર્જિતમ્ ॥

નો કર્મ રહિતં ચિંતિ નિશ્ચયેન ચિદાન્મનઃ ॥ ૧ ॥

દ્રવ્ય રૂપ જ્ઞાનાવરણાદિ આઠ કર્મથી મુક્ત થયેલા અને જે તેના વિપાક રૂપ રાગ દ્વેષમય ભાવકર્મથી પણ મુક્ત થયેલા તેમ નોકર્મ શરીર ઇન્દ્રિય મન આદિથી પણ મુક્ત થયેલા પરમતમા સમાન સત્તાએ હોવાથી આત્મસ્વરૂપ જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર ગુણમાં રમનારો નિશ્ચયથી હું છું

પોતાના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થવાનો ઉપાય બતાવતાં જણાવે છે.

આત્મારામે પરા ભક્તિઃ, પરબ્રહ્મણિ મગ્નતા,

પૂર્ણાનન્દમયઃ પૂજ્યો, મહાદેવઃ સ્વરૂપમાક્ર. ॥ ૧૦૯ ॥

અર્થ—જે પોતાના આત્મારામમાં શ્રેષ્ઠ ભક્તિવંત હોય અને પરમ બ્રહ્મમાં મગ્નતા હોય તે આત્મા પૂર્ણાનંદ સ્વરૂપમય પૂજ્ય મહાદેવના સ્વરૂપને લોકતા થાય છે. ॥૧૬॥

વિવેચન:—જે આત્માએ સમ્યગ્ રીતે આત્મ સ્વરૂપને સારો બોધ પ્રાપ્ત કરીને અનુભવ પૂર્વક સ્વ સ્વરૂપને જાણીને આવા અશ્ચર્યના સ્વામી છે. તેમ જાણ્યા છતાં તેઓ પોતાના સ્વરૂપને બૂલી જઈને શા કારણે સંસારમાં કર્મરૂપ ભયંકર કુરાજના દાસ બનીને આવા અવાચ્ય દુઃખો ભોગવે છે? શુદ્ધ આત્મ પરમ શુદ્ધ સ્વપર્યાયો પરમાત્માના સ્વરૂપમય જે શુભ પર્યાયો છે. સ્મૃતિરૂપ જે સ્થાપના કરાયેલી પરમાત્માની પ્રતિકૃતિ-મૂર્તિ ઉપર જે પરમ ભક્તિ તેની પૂજા સ્તવના કરવી રૂપસ્થભાવે ધ્યાન કરતાં જે ધ્યાતા ધ્યાન અને ધ્યેયરૂપ પરમાત્મ સ્વરૂપની એકાગ્રતામય અભેદતારુપ પરા ભક્તિ થાય તે પરમ બ્રહ્મમાં મગ્નતામય પરાભક્તિને પ્રાપ્ત થયેલો આત્મા પૂર્ણ આનંદને નિત્ય ભોગવે છે. તેજ પૂજ્ય મહાદેવ પરમાત્મ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરનાર થાય છે. એટલે આત્માના સહજ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે. શ્રીભગવદ્ ગીતા જણાવે છે કે,

અભ્યાસયોગયુક્તેન, ચેતસા નાન્યગામિના ।

પરમં પુરુષં દિવ્યં યાતિ ધર્માનુચિન્તયન ॥ ૧ ॥

અર્થ:—અભ્યાસ યોગથી યુક્ત મનવાલો એક પર બ્રહ્મ તથા અંતરાત્મમાં પરમ શ્રેષ્ઠ ભક્તિ યુક્ત થયેલો છતો પરમાત્મા વીતરાગ રૂપ બ્રહ્મમાં અનન્ય એકાગ્ર ભાવે રૂપસ્થ ધ્યાનથી મગ્ન લીન થયેલો યોગી પરમાત્મા મહાદેવ

આત્મદર્શન ગીતા

રંક૫

સ્વરૂપ પૂજ્ય દશાને પામીને પરમાનંદનો પ્રત્યક્ષ લોકતા થયેલો
આત્મદર્શી સમજવો. ॥ ૧૦૯ ॥

પરાનન્દકરં શુદ્ધં, શુદ્ધવ્યક્તિપ્રભાસકમ્;
ધર્મદેવં સદાપૂજ્યં, સદ્ગુરું નૌમિ ભાવતઃ ॥ ૧૧૦ ॥

અર્થ—જેઆત્માને શુદ્ધ પરમ આનંદ આપનારા છે
આત્માનો શુદ્ધતા પૂર્વક વ્યક્તિને પ્રગટ દેખાડે છે. તેવા
ધર્મના દાતાર પૂજ્ય દેવ અને સદ્ગુરુઓને સદા ભાવથી નમસ્કાર
કરું છું. ૧૧૦

વિવેચન:—જેમના ચરણની નિરંતર સેવા ભક્તિ
ભાવપૂર્વક કરતા પરમ ધર્મની પ્રાપ્તિ આત્મા કરે છે. અને
સ્વપર સ્વરૂપનો સમ્યગ્ ઘોષ કરીને આત્મ શક્તિનો પ્રગટ
ભાવ થવામાં જે પુષ્ટાવલંબન નિમિત્ત બને છે અને
આત્માને શુદ્ધ પરમ આનંદને પ્રાપ્ત કરાવે છે. તથા આત્મા
ના સ્વરૂપની શુદ્ધતા કરાવીને વ્યક્ત ભાવે આત્માને પ્રત્યક્ષ પર-
માનંદ ખેલતો દેખાડે છે. તેવા ધર્મનું દાન જગતને કરનારા
પરમ બ્રહ્મ પરમાત્મા વીતરાગ શ્રી અરિહંત સિદ્ધ અને પ્રત્યક્ષ
સમ્યગ્ જ્ઞાન આપનારા ગુરૂવરો સદાય મારે પૂજ્ય આરાધ્ય
છે. તેમના ચરણમાં નિરંતર ભાવપૂર્વક નમસ્કાર થાવ !
॥ ૧૦ ॥

સદ્ગુરુસ્તુ સ્વયંશુદ્ધઃ સ્વાત્મારામો નિગદ્યતે;
વસ્તુતઃ શબ્દપર્યાયૈ, નિર્વાચ્યો રૂપિદ્રવ્યતઃ ॥ ૧૧૧ ॥

અર્થ:— સ્વયં શુદ્ધ આત્મારામ વસ્તુતઃ સદ્ગુરુ

કહેવાય છે. શબ્દપર્યાયથી તે વાચ્ય નથી કારણ અરુપી હોવાથી
રુપમય દ્રવ્યથી કહી શકાય તેવો નથી જ. ॥ ૧૧૧ ॥

વિવેચન :—આત્મા આત્માને મિત્ર શત્રુ ગુરુ અને
દેવ પણ અપેક્ષાથી વિચારતાં બને છે. જ્યારે બાહ્ય સ્વરુપ-
વાળો હોય આઠ કર્મનો નિરંતર ઉત્કૃષ્ટ બંધ બાંધતો હોય
મિથ્યાત્વ અવિરતિ કષાય અને અશુભ યોગમાં તલલીન
બનતો હોય ત્યારે તે જીવ બાહ્યાત્માને પામેલો હોય છે.
તેથી તે શરીર ઈન્દ્રિયો અને મનને આધિન થઈને પોતાને
દુર્ગતિમાં પાડે છે. તે સમયે તે પોતાનો શત્રુ-ઘાતક થાય
છે. અને શાસ્ત્ર ભણુતા સ્વાધ્યાય કરતાં આત્મ સ્વરુપને
વિચારતાં દોષોને દુર કરતાં અનાદિનો અશુભ મોહને તથા
પાંચ ઈન્દ્રિયોમાંથી આત્મા બહાર કાઢતાં આત્મા જ આત્માનો
સદ્ગુરુ થાય છે. અને તે શુદ્ધ સ્વયં તપ જપ ધ્યાન રુપે
આરિત્ર યોગથી થાય છે. તેથી તે આત્માનો જ શુદ્ધ સદ્ગુરુ
કહી શકાય છે. તેમજ આત્મા પોતાનું દિવ્ય સ્વરુપ પ્રગટ
કરવામાં ઉપાદાન હોવાથી આત્મા જ આત્માનો દેવ છે
એટલે શુદ્ધ અશુદ્ધ નિશ્ચય વ્યવહાર નયની અપેક્ષાએ અનેક
ધર્મો પર્યાયો તેના નામથી કહેવાય છે. પણ નિશ્ચયથી
અપેક્ષાએ વિચારતાં રુપ રસ આદિ પુદ્ગલ દ્રવ્યના પરિ-
ણામોથી સ્વભાવ ધર્મવડે અરુપી એવો આત્મા પરમ
પરમાત્મા વસ્તુતઃ અવાચ્ય જ છે. ગીતામાં જણાવે છે.

‘અનાદિત્વાન્નિર્ગુણત્વાત્પરમાત્માયમવ્યયઃ ।

અનાદિ અને નિર્ગુણ—સત્વ રાજસ તામસ ગુણ પ્રકૃતિથી

રહિત અવસ્થિત સ્વરૂપમય પરમાત્મા છે. શબ્દથી તેમનું સ્વરૂપ અવાચ્ય છે ૧૧૧૧।

ધ્યાનયોગેન ગમ્યોઽહં સર્વશક્તિનિકેતનઃ

મોહભાવક્ષયં નીત્વા, સ્વાદે જ્ઞાનામૃતં સ્વયમ્. ॥ ૧૧૨ ॥

અર્થ-હું આત્મા ધ્યાન યોગથી જાણુવા ચોગ્ય છું, સર્વ શક્તિનું મંદિર છું, મોહભાવનો ક્ષય કરીને સ્વયં હું જ્ઞાનરૂપ અમૃતનું પાન કરી રહ્યો છું. ॥ ૧૧૨ ॥

વિવેચન-હું આત્મા જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર વીર્ય ઉપ-યોગમય અનેક ગુણ પર્યાયવંત અને સહજનંદ સ્વરૂપ મય છું, તેથી ઇન્દ્રિય શરીર મન અને વાણીથી અગોચર અગમ્ય છું, નામરૂપથી પર છું સર્વ શક્તિનો સ્વયંભૂરમણ છું આવું મારું સ્વરૂપ નિજ સત્તાએ હોવા છતાં પણ અનાદિ કાલથી મોહ આદિ કર્મરૂપ આવરણથી મારું ચૈતન્ય ગુપ્ત થયેલું છે, ફક્ત કાંઈક કર્મના ક્ષયોપશમ ભાવવડે અક્ષરનો અનંતમો ભાગ એકાદ કિરણરૂપે ચૈતન્ય રહેલું છે, અને તે પણ મોહ અજ્ઞાન મિથ્યાત્વ અવિરતિ વડે અશુભ ક્રિયામાં જોડાવાથી સ્થાન બ્રહ્મ થયેલા ઇન્દ્રની દશાને પ્રાપ્ત થયેલું છે. પુરાણોમાં એક ઇન્દ્રની કથા છે. તેમાં જણાવેલું છે કે,

ઇન્દ્ર શાંતિથી પોતાનું રાજ કાર્ય કરતો હતો પણ જે અસુરોથી તે અસંતુષ્ટ રહેતો હતો. એક સમયે તે સર્વ અસુરોએ એકત્વ સાધીને ઇન્દ્ર ઉપર અકસ્માત્ હલ્લો કર્યો. તે વખતે પૂર્ણ તૈયારી ઇન્દ્રની ન હોવાથી સર્વસ્વ કુટુંબને

છોડી ભય પામેલો ઇન્દ્ર મનુષ્ય લોકમાં આવી સર્વથી અતડો રહેવા માટે કોઈ પર્વતની ખીણમાં ભુંડનું સ્વરુપ સજીને રહ્યો હતો. અને ત્યાં ભુંડણી સાથે રહેતાં તેવા આહાર પાણી વડે પોતાના સત્ય સ્વરુપનું ભાન પણ ભુલી ગયો. પોતાને એક સામાન્ય પ્રાણી ભુંડ માનતો ભુંડણ સાથે વિષય લોગવતો હતો. કાલક્રમે ભુંડણીને અનેક બચ્ચાઓ થયાં તેનો પ્રેમરૂપ મોહ પણ લાગ્યો. ઇન્દ્રના દેવસ્થાનમાં તે અસુરોએ કેટલોક કાળ ધાંધલ કર્યું. ઇન્દ્રાણી વિગેરે અપસરા ઉપર બલાત્કાર કર્યો. દેવોને સતાવ્યા. આમ કેટલોક કાળ કરીને અસુરો ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. એટલે દેવોનો પ્રધાન વર્ગ ઇન્દ્રની શોધ કરવા લાગ્યો. કોઈ જગ્યાએ જ્યારે તેઓને સિંધો પતો ન લાગ્યો ત્યારે સૂક્ષ્મ દષ્ટિથી દરેક ગુફા ભોંયરા ખાઠા ખાખોચીયા સમુદ્ર તલાવ વૃક્ષાદિક સ્થાનોમાં તપાસ કરવા લાગ્યા. તેમ કરતાં ભુંડના ટોળાં પાસે આવતાં તપાસ કરતા ભુંડના આકારમાં રહેલા ઇન્દ્રને તે દેવામાતૃઓએ ઓળખ્યો પણ ઇન્દ્ર તો પોતાનું સહજ સ્વરૂપ ભુલી ગયેલો હોવાથી કાંઈ પણ માન તો જ નથી. ત્યારે તે દેવોએ તેના બાલબચ્ચાને તેની નજરે મારી નાખ્યાં. તે દશ્યને જ્ઞેતો ઇન્દ્ર ભુંડની દશામાં તેનો પુત્ર પુત્રીનો શોક કરતો આંખમાંથી દુઃખના આંસુ કાઢતો રૂદન કરી રહ્યો હતો પણ દેવોએ તેની સ્ત્રી ભુંડણીને પણ કાપી નાખી. તેથી ભુંડ બહુ જ દુઃખથી રૂદન કરવા લાગ્યો. દેવોએ જ્યારે ભુંડના શરીર ઉપર તરવારનો ઘા કરીને તેને પણ કાપી નાંખ્યો જ્યારે તે શરીર દુર થયું એટલે ઇન્દ્ર પોતાના સ્વરૂપને

આત્મદર્શન ગીતા

૨૩૯

પ્રાપ્ત થયો. એટલે ભુંડપણા રૂપ આવરણ દુર થતાં ઈન્દ્ર પોતાના સ્વરૂપને પામી હર્ષ પામ્યો. પોતાના પ્રધાન દેવોની સાથે પોતાના નગરમાં જઈને પૂર્વની પેઠે સારી રીતે રાજ્ય કરવા લાગ્યો. આ પુરાણની કથાનો ઉપનયથી એ સમજવાનું છે કે આત્મા સહજ ભાવે સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપમય છે. તે પણ અનાદિકાલથી મોહ અજ્ઞાન આદિ આઠ કર્મ સમુહના આવરણથી કાર્મણુ શરીરથી ઘેરાયેલો ઈન્દ્રની પેઠે આત્મ સ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન ન હોવાથી પુદ્ગલના ભોગોનો ભોક્તા કર્તા જ પોતાને સદા માનતો હતો. અને સહજ ભાવની સર્વ જ્ઞેય શક્તિનો સ્વામિ હોવા છતાં દીન દુઃખી રહેતો હતો. પણ જેમ અનેક ગુણ પર્યાયવાળું કંચન જ્યારે માટીમાં અલેહતાને પામ્યું છતાં માટીરૂપે હોય તેમ અનુભવાય છે. પણ જ્યારે પાણી ક્ષીર અગ્નિનો સંયોગ પામીને પરમ શુદ્ધ નિરાવણું કંચન રૂપે પ્રગટતાને પામે છે. તેમ આત્મા પણ તપ સંયમ જ્ઞાનાભ્યાસ વડે ગુરુઓની ઉપાસના કરતાં પોતાના સત્ય સ્વરૂપની પ્રતીતિ પામીને પિંડસ્થ સ્વરૂપ રૂપાતીત ધ્યાન કરતાં કર્મમલનો ઉપશમન કરતાં પોતાના સહજ સ્વરૂપને સર્વ શક્તિનું મહાસ્થાન છે તેવું સત્ય ભાન થાય છે. અને ત્યારે જ મોહ આદિ સર્વ કર્મ મલનો ક્ષય શુકલ ધ્યાન વડે કરીને પોતે પોતાની શક્તિથી જ સચ્ચિદાનંદ રૂપ પોતાના સ્વરૂપના જ્ઞાનરૂપ અમૃતનું પાન કરતો પૂર્ણ આનંદનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરે છે. ॥ ૧૧૨ ॥

નિન્દન્તુ કે સ્તુવન્તુ કે, ગાલિદાનં દદન્તુ કે;

સાક્ષ્યાત્મા સર્વવસ્તૂના, માત્મજ્ઞાનેન સર્વદા; ॥ ૧૧૩ ॥

અર્થ :—જગતના પ્રાણીઓ પોતાથી વિચિત્ર લાગતા એવા મનુષ્યો કેઈ યોગી જેવા મહાત્માની નિંદા પણ કરે છે. કેટલાક સ્તુતિઓ પણ કરે છે. કેટલાક ગાળો અને માર પણ આપે છે. તેમાં આત્મા પોતે પોતાને સાક્ષીરૂપે જાણે છે. ॥ ૧૧૩ ॥

(વિવેચન :—જગતમાં અનેક પ્રાણીઓને પોતાના કર્મના ક્ષયોપશમ એક ણીજથી જુદા જુદા પ્રકારનો હોય છે. તેમજ ક્રિયા અનુષ્ઠાનો પણ સર્વ જીવોના સરખા નથી જ હોતા. કેટલાક સમુહની એક ણીજ સમુહથી પણ જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓ હોય છે. તેથી અદ્ય જ્ઞાનવંતો ણીજની તે તે ક્રિયાઓ પોતાની ક્રિયાથી જુદા જુદા પ્રકારની જોઈને. તેઓની નિંદા કરે છે. માર પણ મારે છે. દેહનો ઘાત પણ કરે છે. આવું આપણે નજરે દેખીએ છીએ. શ્રી ઇસુક્રિષ્ણ વિશે પણ તેના જાત ભાઈઓએ તેને પોતાનાથી જુદા અભિ-પ્રાયોને પ્રકાશતો જોઈને તેને મારી નાખવાના પ્રયત્નો કર્યા હતા. એમજ ભારત વર્ષમાં પણ ભગવાન મહાવીર વિષે અનાર્થ મનુષ્યો અને સંગમાદિ કેટલાક સુર વ્યંતરોએ તેવા ઉપસર્ગ કરવા રૂપ આચરણ કરેલ છે તેમાં ભગવાન માત્ર સાક્ષી રૂપે રહ્યા છે. પણ પોતાને તે પીડક છે તેવો આત્મવાનનો ભાવ તે પીડકને શિક્ષા કરવા રુપ રૌદ્ર ભાવ નથી જ સેવ્યો તેવી રીતે તું આત્મ સ્વરુપમાં મગ્ન થઈને ખહારના અનુકુળ કે પ્રતિકુલ વિષયોમાં માત્ર દષ્ટા સાક્ષીરૂપે બન. તેના અભ્યાસથી તું પણ તારા કર્મના અનુકુલ કે પ્રતિકુલ કર્મ ઉદયમાં સર્વ વસ્તુ-

ઓના દેખવામાં સાક્ષી બન, શરીર ઈન્દ્રિય મનના લોગોની આસક્તિનો ત્યાગ કર અને પરમાત્મ સ્વરુપનો લોકતા બન તે ઉપર પરમ પૂજ્ય શ્રી યશોવિજયજી વાચકવર જણાવે છે કે સામ્યં વિભર્તિં યઃ કર્મ—વિપાકં હૃદિ ચિન્તયન્ ।

સ એવ સ્યાચ્ચિદાનન્દ—મકરંદ મધુવ્રતઃ ॥ ૧ ॥

જે આત્માના અર્થિં મુનિઓ હોય છે, તે શુભાશુભ કર્મ વિપાકોનો વિચાર કરતા જે જીવે જેવા અધ્યવસાયથી કર્મ કર્યું હોય તેવા શુભાશુભ રસ યુક્ત કર્મ વિપાકો અવશ્ય તેને લોગવવા પડે જ છે. એમ ચિંતવતાં શરીર ઈન્દ્રિય મન અને લોકનિંદાની ભયની વૃત્તિઓ ત્યાગ કરીને સમભાવ પૂર્વક રાગદ્વેષ વિના તે કર્મને લોગવતાં સાક્ષિ ભાવે માનતા પોતાના આત્મસ્વરુપ ચિદાનન્દરૂપ મકરંદને ભમરાની પેઠે લોગવે છે. ॥ ૧૧૩ ॥

અસ્પૃશ્યોઽહમદાહ્યોઽહ—મચ્છેદ્યોઽહં નિરજ્જનઃ

મનઃ પરોઽહમાત્માઽસ્મિ, સૂક્ષ્માત્ સૂક્ષ્મઃ પરાત્ પરઃ

॥ ૧૧૪ ॥

અર્થઃ—હું આત્મા અસ્પૃશ્ય અદાહ્ય અછેદ્ય નિરંજન છું. મનથી પર છું સૂક્ષ્મથી સૂક્ષ્મ અને પરથી પર છું.

વિવેચનઃ—હું આત્મા પુહ્ગલના જે ગુણો છે. તેથી જુદા પ્રકારના ગુણ પરિણામવાલો છું. પુહ્ગલના પરમાણુઓ સ્કંધોતુ ક્ષણે ક્ષણે સમુદરુપ ઉત્પાદ વિખરણુ છે. અને દ્રવ્યત્વ રુપે સ્થિરતા રહેલી છે. તે પુહ્ગલો જડ—ચેતન વિનાના છે. તેમાં સ્પર્શ રૂપ રસ ગંધ દાહ્યત્વ છેદનત્વ લેહનત્વ વિગેરે

૨૪૨

આ. ઋદ્ધિસાગરસૂરિકૃત વિવેચન સહિત

ધર્મ રહેલા છે. તેના શરીર ઇન્દ્રિય મન વાચા કર્મ વિગેરે બનતા હોવાથી તેને સ્પર્શ દાહન છેદન ભેદન બીંબવું સુકાવું વિગેરે સંભવે છે. પણ તેથી હું બિન્ન શુભ પર્યાયોને કરનારો છું હું આત્મા શુદ્ધ ચૈતન્યનો સત્તાથી ધારક હોવાથી સ્પર્શ દાહ છેદ ભેદ વિગેરે નિર્મૂલ નાશ રૂપ ધર્મના અભાવવાલો છું. તેથી આત્મા અસ્પર્શ અદાહ અછેદ છે. તેમજ કર્મરૂપ લેપ ન હોવાથી સહજ ભાવે આત્મા નિરંજન છે. તે મનવાણીથી બુદો છે. સૂક્ષ્મ દ્રવ્યોથી પણ અત્યંત સૂક્ષ્મ છે. અને શ્રેષ્ઠ ગણાતા પદાર્થોથી પણ આત્મા સર્વ શ્રેષ્ઠ છે. ભગવાન શ્રી યશોવિજય વાચકવર પરમાત્મ દર્શનમાં જણાવે છે કે,

ન સ્પર્શો યસ્ય નો વર્ણો. ન ગન્ધો ન રસ શ્રુતિઃ

શુદ્ધચિન્માત્રગુણમાન, પરમાત્મા સ ગીયતે ॥ ૧ ॥

જેને સ્પર્શ નથી, વર્ણ રૂપ નથી, ગંધ નથી રસ અને શબ્દ નથી તેવા પુદ્ગલ શુદ્ધોના અભાવવાળો છતાં શુદ્ધ અને એક ચિન્માત્ર જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર વીર્ય ઉપયોગ આનંદમય શુદ્ધો અને તેના પર્યાયોને તાદાત્મ્યભાવે અલેદ ભાવે પ્રગટાવનારો આત્મા છે. તેમજ નિરંજન કર્મ મેલરૂપ અંજન લેપ જેમને નથી તેવું વીતરાગનુ સ્વરૂપ છે તેવી રીતે હું આત્મા છું. તેમજ મન વચન કાયા ઇન્દ્રિયોથી પણ હું નિશ્ચય નય ભાવે રહિત છું, કર્મનો મેલ જેને હોય તેને રંજનત્વ સ્પર્શત્વ વર્ણ ગંધ શબ્દાદિનો સંબંધ હોય છે. નિરંજનને તેનો સંભવ નથી જ. શ્રી ગીતા જણાવે છે કે.

આત્મદર્શન ગીતા

૨૪૩

નૈનં છિદન્તિ જ્ઞાસ્ત્રણિ નૈનં દહતિ પાવકઃ,
ન ચૈનં ક્લેદયત્યાપો ન ચ શોપયતિ મારુતઃ ॥ ૧ ॥

જે આત્માને શસ્ત્રો છેદી શકતા નથી. અગ્નિ બાળી શકતો નથી. પાણી - સીંચવી શકતું નથી, પવન શોષવી શકતો નથી.

અવ્યક્તોઽયમચિન્ત્યોઽયમવિકાર્યોઽયમુચ્યતે,
સસ્માદેવં વિદિત્વેનાનુશાયિતુમર્હસિ ।

અવ્યક્ત હોવાથી ઇન્દ્રિયોથી અગ્રાહ્ય છે. અચિન્ત્ય હોવાથી મનથી અગ્રાહ્ય છે. પુદ્ગલ સંબંધ ન હોવાથી અવિકારી છે. તેવો હોવાથી આત્મા સૂક્ષ્મ છે. જે સૂક્ષ્મ છે. વા પુદ્ગલ સંકષે તે બીજા યંત્રોથી પણ ગ્રહણ કરાય છે. પણ આત્માના સ્વરૂપને કોઈ યંત્ર મંત્ર કે તંત્રથી ગ્રહાય તેમ નથી. કારણ કે તે અચ્છી છે જગતમાં પૌદ્ગલિક પદાર્થોમાં મહાન પદાર્થ ચિંતામણિ રત્ન કહેવાય છે. તેમજ સ્વયંભૂરમણસમુદ્ર મહાન ગણાય છે. પર્વતોમાં મેરુ મહાન ગણાય છે. સુખોમાં સર્વાર્થસિદ્ધ દેવોનું સુખ મહાન ગણાય છે પણ તેના કરતાં પણ અનંતગણું મહાન રૂપ સહજનંદમયતા રૂપ આત્મામાં હોવાથી તે સર્વ પદાર્થોથી પણ પરમ શ્રેષ્ઠ છે. તેથી પરમ આરાધનીય છે.

યતો વાચો નિવર્તન્તે ન યત્ર મનસો ગતિઃ,
હૃદ્વાનુભવસંવેદ્યં, તદ્દુપં પરમાત્મનઃ ॥ ૧ ॥

જેવું સ્વરૂપ કહેવામાં વાણી પાછી ફરે છે. જેને

૨૪૪

આ. ઋદ્ધિ સાગર સુરિકૃત વિવેચન સહિત

નિશ્ચય કરવામાં મન કુંઠિત થઈ જાય છે, માત્ર તેના સ્વરૂપને શુદ્ધ બોધ અનુભવ જ્ઞાનથી જ જાણી શકાય છે. તેવું પરમાત્મા પરમ પ્રહારનું સ્વરૂપ છે. સત્તાથી આત્માનું તેવું સ્વરૂપ હોવાથી તે શુદ્ધાત્મ અનુભવથી શ્રદ્ધા કરાય તેમ છે. ॥ ૧૧૪ ॥

પજ્ઞાક્ષેપુ મમત્વં કિં, તદ્કૃત્યે નૈવમાત્મતા;
કર્મપદ્મનિવૃત્તવાત્, પ્રકાશે સર્વવસ્તુનિ. ॥ ૧૧૫ ॥

અર્થ:—પાંચ ઇન્દ્રિયોમાં તારે શા માટે મમત્વ છે। તેના કાર્યોમાં જરા પણ આત્મત્વ નથી જ માત્ર કર્મ પંકથી જે તેની ઉત્પત્તિ છે. તે સર્વ કેવલીઓ તે વસ્તુઓનો યથાર્થ પ્રકાશ કરે છે. ॥૧૧૫॥

વિવેચન:—પાંચ ઇન્દ્રિયોમાં અને શરીર મન તેમજ તેના સર્વ કાર્યોમાં હે આત્મા તારું સ્વરૂપ નથી તે। પછી તારે મારાપણું શા માટે કરવું જોઈએ? ઇન્દ્રિય મન અને શરીરમાં જરા પણ આત્મત્વ રાખવું યોગ્ય નથી ગીતામાં કહ્યું છે કે, 'વાસાંસિ જીર્ણાનિ યથા વિહાય નવાનિ ગૃહ્ણાત્તિનરો, પરાણિ । તથા શરીરાણિ વિહાય જીર્ણાન્ય ન્યાનિ સંયાતિ નવાનિ દેહી ॥ ૯ ॥

જેમ માણસો જુના વસ્ત્રો જીર્ણ થઈને ફાળી ગયેલાનો ત્યાગ કરીને નવા પહેરે છે. તેમ આત્મા શુભાશુભ કર્મનું મૂલ્ય આપીને શ્રદ્ધા કરાયેલા નવા શરીર ઇન્દ્રિય મન વિગેરેને ધારણ કરે છે. તેથી નવા નવા દરેક ભવમાં શ્રદ્ધા કરાતા શરીર ઇન્દ્રિયોને અને પુણ્યથી મળેલા બીજા અનુકુળ સાધનોમાં શા

માટે મમત્વ ધરવો જોઈએ? વસ્તુ સ્વરૂપે તેના સર્વ કાર્યો અને તેમાં આત્માનું કશું છે જ નહીં. સર્વ વિભાવ પરિણામો જ છે. અને તે કર્મરૂપ કાઠવથી જ આત્માએ અજ્ઞાનતાથી જ ઉપજાવ્યા છે. તેમાં શા માટે મારાપણું ધરવું જોઈએ. જરાપણુ મારાપણું કરવા યોગ્ય નથી. ભગવાન હેમચંદ્રસૂરિ જણાવે છે કે.

રસાસૃગ્માંસમેદોઽસ્થિ મજ્જા શુક્રાન્નવર્ચસામ્ ।

અશુચિપદં કાયઃ શુચિત્વં તસ્ય ચ કુતઃ । ॥ ૧ ॥

અર્થ:—માતાના આહારના પરિણામથી પ્રવાહિ અને કો નાડી વડે વહેતો રસ લોહિ માંસ મેદ હાડકા ચરબી વીધં આંતરકા અને વિદ્યાથી ભરેલી આ કાયા-શરીરમાં અશુચિના મહાન ભંડારમાં પવિત્રતાનો જે મમત્વ તે મિથ્યાત્વ જ છે. તેને માફ કરીને માનવું પણ ખોટું જ છે. તેમાં આત્માપણું ક્યાં દેખાય છે? તેના કાર્યો પણ આત્માને કંઈ લાભ આપનારા છે! જે લાભ નથી જ થતો તો તેમાં મારાપણું ન જ માનવું જોઈએ, તેની ઉત્પત્તિ આપણે અજ્ઞાનતાથી કર્મરૂપ કચરા કાઠવથી જ કરી છે. તેમાં કર્મના સંબંધથી રહેલો આત્મા તેથી ભિન્ન સ્વરૂપનો પ્રકાશ કરનારો છે. કહ્યું છે કે.

‘ આયા સમાવ નાણી મોઈ રમઈ વિવત્સુ ધમ્મંમિ ।

આ માટે જ્ઞાનમંજરી ટીકા જોવાની છે.

‘ સો ઉત્તમો મહાપા, અવરે ભવ સુવ્રરા ॥ ૧ ॥

અર્થ:—વસ્તુ સ્વરૂપે આત્મા સહજ સ્વભાવથી જ્ઞાની બોગી રમણ સ્વરૂપ છે. એટલે પોતાના અને પર સ્વરૂપનો

૨૪૬

આ. ઋદ્ધિસાગરસૂરિકૃત વિવેચન સહિત

જ્ઞાતા છે. તેનો જ કર્તા લોકતા તે આત્મ સ્વરૂપમાં રમણુ કરનારો છે. આવો આત્મા ધર્મ સ્વરૂપને જાણીને વિલાવમય સુદ્ગલના લોગકર્તૃત્વ રમણત્વનો ત્યાગ કરીને સ્વ સ્વરૂપમાં રમનારો છે. તેજ મહાત્મા પૂજ્ય વખાણવા યોગ્ય જાણવો અન્ય સુદ્ગલ લોગી તો સંસારમાં લુંડ જેવા એકું વિઠ્ઠા ભક્ષણ કરનારા છે. તેમ જાણવું! આત્મા કર્મપંકથી મુક્ત થતાં સર્વ વસ્તુઓ સ્વગુણ પદ્યોય વિગેરે અનંત ગુણ પદ્યોયનો લોકતા છે અને ઠેવલજ્ઞાન વડે સર્વનો પ્રકાશ કરે છે. ॥ ૧૧૫ ॥

નટવદ્ ભવગૌહેઽસ્મિન્, નાટિતં ચિત્રચેષ્ટિતૈઃ

જ્ઞાતં નિજાત્મસામર્થ્યં, જાગ્રદાત્મા પ્રમાસતે. ॥ ૧૧૬ ॥

અર્થ :—હું આજ સુધી ભવરૂપ રંગ મંડપમાં નટની પેઠે અનેક પ્રકારની ચેષ્ટા પૂર્વક નાચ્યો છું. હવે મેં મારું આત્મસ્વરૂપનું સામર્થ્ય જાણ્યું છે. તેથી જાગૃત્ થએલો આત્મા સ્વરૂપને પ્રકાશે છે. ॥ ૧૧૬ ॥

વિવેચન:—હું આજ સુધી અજ્ઞાનતા અને મિથ્યાત્વ આદિ પ્રમાદના યોગે શુભાશુભ અધ્યવસાય કરતો આઠે કર્મના દલોને ક્ષણે ક્ષણે ગ્રહણ કરતો મહામોહરૂપ નટરાજની ઇચ્છાને આધિન થઈને નટની પેઠે સંસારરૂપ રંગ ભુવનમાં નવા નવા રૂપોને વિચિત્ર પ્રકારના આકારોને સજતો તેમાં લયલીન બનીને અનેક પ્રકારની વિચિત્ર ચેષ્ટા ચેનચળા કરતો નાચી રહ્યો હતો. શ્રી યોગશાસ્ત્રમાં હેમચંદ્ર પ્રભુ જણાવે છે કે.

શ્રોત્રિયઃ શ્વપચઃ સ્વામી પત્તિર્બ્રહ્મા કૃમિશ્વસઃ
સંસારનાટયે નટવત્ સંસારી હન્ત ચેષ્ટતે ॥ ૧ ॥

ન યાતિ કનમાં યોનિ કતમાં વા ન મુઞ્ચતિ,
સંસારી કર્મ સમ્બન્ધાદવક્રય કુટીમિવ ॥ ૨ ॥

અર્થ:—આ સંસાર રૂપ રંગમંડપમાં જીવો પોત-
પોતાના નવા નવા કર્મ વિપાકોના ઉદયને લોગવવાને અર્થે
તેના ઉદયકાલમાં એક વખત શ્રોત્રિય મહાપ્રાણી હોતો. તે જીવ
વાર કુતરાદિના માંસને પકાવનારો ચંડાલ બન્યો હોય છે. કોઈવાર
ધનપતિ તો કોઈવાર નિર્ધન બને છે. કોઈવાર સ્વામી તો કોઈ-
વાર સેવક કોઈવાર પ્રધા કોઈવાર સૂક્ષ્મ કીડા રૂપે બનીને નટની પેઠે
નાચ નાચ્યો છે. અનેક પ્રકારની યોનિમાં અનેક પ્રકારના વિચિત્ર
નાટકોને ધરતો અનંતકાલથી અનંતી વખત ઉત્પન્ન થઈને
વિનાશ પામે છે. અને મોહથી અનેક પ્રકારની ચેષ્ટાઓ અને
ચેનચાળાઓ કરે છે. એવી કોઈ યોનિ નથી કોઈ સ્થાન નથી
કે ત્યાં આ જીવો અનંતી વખત ઉત્પન્ન થયા અને મર્યા
ન હોય. આમ કર્મના જોરથી સંસારી આત્મા અનેક શરી-
રને ભાડાની કોટડીથી પેઠે લેતો મુકતો આજ પર્યાંત ભ્રમ્યા
કર્યો છે. જ્યાં સુધી સ્વસ્વરૂપનું ભાન નહિ થાય ત્યાં સુધી
અનંતકાળ પણ ભમશે જ. પણ મેં હવે મારું સહજ સ્વ-
રૂપનું જ્ઞાન સદ્ગુણી ઉપાસના કરતા પરમાત્માના ચરણની
સેવા કરતાં મેળવ્યું છે. તેથી ભગતો થયેલો છું હું સહજ
સામર્થ્ય વીર્ય શક્તિનો જ્ઞાતા થયો હોવાથી મારા સ્વરૂપને
નિર્મલ બનાવીને ભગૃત્ દશાની પ્રાપ્તિ વડે ભગતો થઈશા ૧૧૬।

યાદ્વક્ સમ્યક્ સ્વરૂપં મે, તાદ્ગ્ જ્ઞાતં ગુરોર્ગિરા;
અનાદિકાલમિથ્યાત્વ-સ્વપ્નં નષ્ટં સમ્મુત્થિતઃ ॥ ૧૧૭ ॥

અર્થ:—જેવું મારું સ્વરૂપ છે. તેવું મેં પૂજ્ય ગુરુ-
દેવની વાણી વડે જાણ્યું તેથી અનાદિકાલનું મિથ્યાત્વ સ્વરૂપ
મારું નષ્ટ થયું અને હું સમ્યગ્ ભાવે જાગૃત્ થયો છું. ॥૧૧૭॥

વિવેચન:—પૂજ્ય ગુરુદેવની ઉપાસના કરતાં સુદેવની
પૂજા ભક્તિ કરતાં સંધ ભક્તિ વાત્સલ્ય કરતાં વ્રત, તપ,
જપ સ્વાધ્યાય કરતાં નવા નવા જ્ઞાનમય શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ
કરતાં જે સમ્યગ્ જ્ઞાન મને પૂજ્ય ગુરુદેવની કૃપાથી પ્રાપ્ત
થયું છે તે વડે જડ ચેતન પદાર્થોના ગુણ ધર્મ સ્વભાવનો
ઘોષ મલ્યો છે. તેના યોગે મેં મારા આત્મસ્વરૂપને યથા
સ્વરૂપે નિહાળ્યું છે. મને યથા સ્વરૂપે તે આત્મ અને પર
પુદ્ગલ તત્ત્વનો સ્વભાવ વિભાવ સ્વરૂપનો નિશ્ચય થયો છે.
તેજ કારણથી અનાદિ કાલના મોહ માયામય મહા મિથ્યાત્વ
જે સંસાર પરંપરાનું મૂલ હતું તે નષ્ટ થયું છે. અને હવે
હું સમ્યક્ત્વ ભાવે આત્મસ્વરૂપમય નિત્યાનંદને ભોક્તા
બન્યો છું કહ્યું છે કે,

સમ્મદિદીદ્વી જીવો તત્તરોરૂઢ આયમાવરમણપરા ।

વિસયે શુજંતો વિહુ નો રજ્જઈ નો મજ્જઈ ॥ ૧ ॥

જેને સ્વ પરત્વનો યથાર્થ ઘોષ શ્રદ્ધા રૂચિમય ભાવે
થયો છે. તેવો સમ્યગ્દષ્ટિ આત્મા કર્મના યોગે અનુકુલ
વિષયોમાં પડેલો હોય તંને ભોગવે છે. સાતા અને અસાતાને

પણુ ભોગવે છે પણુ અનુકુલતામાં રાચતો કે વિષયોમાં તદ્દાકાર
અનતો નથી પ્રતિકુલતામાં હાય વરાળ ખેદ કરીને નાશી જતો
નથી પણુ સમભાવે રતિ અરતિ વિના ભોગવે છે. તેમ મેં પણુ
સર્વ ભોગો પ્રત્યે સમત્વ ધરીને આત્મસ્વરૂપમાં રમણુ
કરવું તેવો નિશ્ચય કર્યો છે. ॥ ૧૧૭ ॥

આત્મસ્વભાવધર્મ યં, સાધયિષ્યામિ યત્નતઃ

વસ્તુતઃ સિદ્ધરૂપોઽહં, સર્વસિદ્ધિમહાલયઃ ॥ ૧૧૮ ॥

અર્થ :—આત્મસ્વભાવરૂપ ચૈતન્ય ધર્મ છે તેને હું પ્રયત્ન
પૂર્વક સાધ્ય કરીશ જ કારણુ કે હું વસ્તુ સ્વરૂપે સિદ્ધ સ્વ-
રૂપ જ છું અને હું સર્વ સિદ્ધિઓનું મહાલય ભુવન
છું. ॥ ૧૧૮ ॥

વિવેચન :—જે આત્મસ્વરૂપનો ધર્મ છે. તે સમ્ય-
ગ્જ્ઞાન દર્શન આરિત્ર વીર્ય ઉપયોગરૂપ આત્મામાં તદ્દાત્મ્ય
ભાવે સ્વરૂપ સંબંધથી કથંચિત્ અભેદરૂપે નિત્ય અપ્રગટ
ભાવે રહેલો છે તેને પ્રગટ કરવા વ્યવહાર ધર્મ સુદેવગુરુ
અને ધર્મનું સેવન કરવું જોઈએ. તેમાં દેવ તે વીતરાગ
સર્વજ્ઞ પરમાત્મા છે યોગશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે.

“સર્વજ્ઞો જિતરાગાદિદોષસ્ત્રૈલોક્યપૂજિતઃ ।

તથા સ્થિતાર્થવાદી ચ દેવોઽર્હન્ પરમેશ્વરઃ ॥ ૧ ॥

જેઓ સર્વ જગતના સર્વ પદાર્થોના ગુણુ પર્યાયના
પૂર્ણ જ્ઞાતા હોવાથી સર્વજ્ઞ તેમજ રાગદ્વેષ મોહ માયા
લોભ કામ અજ્ઞાન મિથ્યાત્વ કષાય નિદ્રા વિગેરે દોષોને

સર્વથા ક્ષય કર્યો છે. ત્રણ જગતના લોકો અને તેના સ્વામિઓ દેવ દેવેન્દ્ર મનુષ્ય માનવેન્દ્રોને પૂજ્ય તથા સર્વ દ્રવ્યો અને તેના શુભ તેમજ જગતના સર્વ વાચ્ય પદાર્થોને જેવા સ્વરૂપે જોયા છે. અનુભવ્યા છે. તેનું તેનું સ્વરૂપ થયાર્થ બાવે કરે છે તે દેવ કહેવાય પરમેશ્વર કહેવાય. તે અરિહંતો સર્વ કર્મોના ક્ષય કરીને સિદ્ધ થાય છે. તે પરમાત્માઓ આરાધ્ય બાવે હોવાથી દેવાધિદેવ પરમેશ્વર લગવાનું કહેવાય છે.

‘મહાવ્રતધરાધીરા મૈક્ષમાત્રોપજીવિનઃ ।

સામાયિકસ્થા ધર્મીપદેશકા ગુરવો મતાઃ ॥ ૧ ॥

અર્થ—ઋદ્ધિસા સત્ય અચૈર્યં બ્રહ્મચર્યં અકિંચનતા રૂપ પાંચ મહાવ્રતને ધારણ કરનારા શુદ્ધ ખેતાલીશ દોષ રહિત મળેલી બિલાવડે દેહનેા જીવન વ્યવહાર ટકાવનાર સર્વ પાપમય વ્યપારના ત્યાગ પૂર્વક સામાયિકમાં વર્તનારા અને વીતરાગ સર્વજ્ઞપ્રણિત ધર્મોના યથાર્થ સત્ય ઉપદેશ આપનારા આચાર્યો ઉપાધ્યાયો સાધુઓ અને સાધવીઓ શુરૂસ્થાનમાં સમજવા.

દુર્ગતિં પ્રપતત્ પ્રાણિં ધારણાદ્ધર્મ ઉચ્યતે ।

સંયમાદિદશવિધ, સર્વજ્ઞોક્તો મુક્તયે ॥૧॥

નરક તિર્યંચ આદિ દુર્ગતિમાં પતન પામતા પ્રાણીઓને પડતાને રક્ષણ કરીને સદ્ગતિમાં પહોંચાડે તે ધર્મ કહેવાય. તે સંયમાદિ દશ પ્રકારે છે. ક્ષમા આજ્ઞવ માહંક મુકતતા તપ સંયમ સત્ય શૈય અકિંચન બ્રહ્મચર્યં એ દશ

પ્રકારનો શ્રેષ્ઠ ધર્મ મુક્તિ માટે ઉપાદાન કારણ થાય છે.
કહ્યું છે કે.

ખાતવ્યોઽયમુપાસ્યોઽયમયં શરણમિબ્યતામ્,
અસ્યૈવ પ્રતિપત્તવ્યં શાસનં ચેતનાઽસ્તિ વેત્;

જો તમે ચૈતન્યને ઝોળખ્યું હોય શુદ્ધ ચેતના શક્તિ
રૂપ સમ્યક્ જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રને પ્રગટાવ્યા હોય તો તમે
આ દેવશુર-ધર્મરૂપ રત્નત્રયિણું ધ્યાન-ઉપાસના કરો અને
તે દેવશુર અને ધર્મનું શરણ અને જ્ઞાન-શાસન સ્વીકારો.
તેથી તમને આત્માના શુદ્ધ સ્વરૂપનું અનુભવ જ્ઞાન થાય ત્યારે
તમે પોતે જ એવા નિશ્ચયમાં આવશો કે હું મારો આત્મ
ધર્મ જે પૂર્ણ સમ્બિદાનંદમય છે. તેને સાધીને પ્રત્યક્ષભાવે
અનુભવું. કારણ કે આત્મા જ સહજ સ્વભાવે શિવકલ્યાણ
સ્વરૂપ જ છે,

આનન્દરૂપં પરમાત્મતત્વં, સમસ્તસંકલ્પવિકલ્પમુક્તમ્ ।

સ્વભાવલીના નિવસન્તિ નિત્યં, જાનાતિ યોગી સ્વયમેવ

તત્ત્વમ્ ॥ ૧૨ ॥

જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રમય જે આનંદાત્મક પરમાત્માનું
સ્વરૂપ છે. અને સર્વ સંકલ્પથી મુક્ત છે. તે સ્વસ્વભાવમાં
નિત્ય લીન હોવા પૂર્વક સ્વસ્વરૂપમાં નિત્ય વસે છે. તેવા
સ્વરૂપને ધ્યાન કરનાર યોગીઓ સ્વયમેવ જાણે છે દેખે છે.

ચિદાનન્દમયં શુદ્ધં પરાપાયનિરામયમ્,

અનન્તસુખસંપન્નં સર્વસંગવિવર્જિતમ્

॥ ૨ ॥

લોકમાત્રપ્રમાણોઽહિ, નિશ્ચયેન દ્વિશ્ચયઃ ।

વ્યવહારો દેહમાત્રેણ કથયન્તિ મુનીશ્વરાઃ ॥ ૩ ॥

આત્મા ચિદાનંદમય શુદ્ધ અને અપાયથી રહિત રોગથી રહિત અને અનંત સુખથી યુક્ત તેમજ સર્વ સંગથી રહિત એવો આત્મા નિશ્ચયથી લોક પ્રમાણે વ્યાપક છે. છતાં વ્યવહારથી દેહ પ્રમાણે વ્યાપક છે. તેમ મહામુનીવરો જણાવે છે. તેમજ તે આત્મા સર્વ સંપત્તિ લબ્ધિ સર્વ સિદ્ધિઓનું મહાન સ્થાન છે. તેમાં જરાપણ સંશય નથી આત્મા અનેક સિદ્ધિઓ લબ્ધિઓનું સ્થાન છે.

ચારાણાશી વિષાવધિમનઃપર્યાયસમ્પદઃ,

યોગકલ્પદ્રુમસ્યૈતા વિકાસિકુસુમશ્રિયઃ ॥

ચારણ, જંઘાચરણ, આશીવિષ લબ્ધિઓ છે. અવધિજ્ઞાની મનઃપર્યાય જ્ઞાની વિગેરે યોગરૂપ કલ્પવૃક્ષની ઉપાસનાના વિકસવર પુષ્પોની શોભા છે. તે સર્વ લબ્ધિઓની સિદ્ધિઓનું મહાન સ્થાન યોગ છે. ॥ ૧૧૮ ॥

આત્મા ચૈતન્યરૂપોઽહં, શુદ્ધનિશ્ચયતઃ સ્મૃતઃ

આત્મવીર્યં સમાધાય, યોગનિષ્ઠો ભવામ્યહં. ॥ ૧૧૯ ॥

અર્થ :—હું આત્મા ચૈતન્ય સ્વરૂપ નિશ્ચયથી શુદ્ધ છું તેનું મને સ્મરણ થયું હોવાથી હું સ્વીય આત્મ વીર્યને પ્રગટ કરીને યોગને સિદ્ધ કરનારો થઈશ ॥ ૧૧૯ ॥

વિવેચન :—હું ચૈતન્ય-જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર વીર્ય ઉપયોગ સ્વરૂપ આત્મા છું. પણ શરીર ઇન્દ્રિય મન કર્મરૂપ

પુદ્ગલ સમુદાય જડ પદાર્થ નથી. નિશ્ચયનયની અપેક્ષાઓ પરમ શુદ્ધ સત્તાથી છુ. શ્રી ગીતા જણાવે છે કે.

“અન્યક્તોડયમચિન્ત્યોડયમવિકાર્યોડયમુચ્યતે ।

આ ચૈતન્યમય આત્મા ઇન્દ્રિયોથી મનથી સંકલ્પ વિકલ્પોથી અવ્યક્ત-અગ્રાહ્ય છે. તેમજ સત્તા સ્વરૂપે સંગ્રહ નયની અપેક્ષાથી અવિકારી પણ છે. તેના સ્વરૂપની કદાપિ પણ હાની થતી નથી પરંતુ અનાદિકાલના પર પુદ્ગલના સંબંધથી સત્ત્વ રાજસ તામસ પ્રકૃતિમય કર્મનો સંસર્ગ હોવાથી મૂલ સ્વરૂપ માટીની મધ્યે રહેલા સુવર્ણની પેઠે અવ્યક્ત-અગ્રાહ્ય થયું છે. વાયકવર યશોવિજયજી જણાવે છે કે

કર્મ જીવં ચ સંશ્લિષ્ટં સર્વદા ક્ષીરનીરવત્ ।

કર્મની સાથે જીવનો અનાદિકાલથી પાણી અને દુધની જેમ એકાકાર સંબંધ છે. તેને હંસરૂપ વિવેકથી આત્મા ભેદકરે છે. વસ્તુતઃ જ્યારે કર્મ તથા તેના ફલરૂપ શરીર મન ઇન્દ્રિયો અને લોગ્ય લોગો મારા કે હું પણાથી મુક્ત થાય છે. ત્યારે મોક્ષ માર્ગની ગવેષણા કરી તેમાં જોડાય છે. એટલે યોગના અભ્યાસથી મન અને કાયાનો સંયમ કરીને યોગ નિષ્ઠ થયેલો યોગી આત્મશક્તિને પ્રગટ કરીને મર્વ મોહાદિક કર્મનો ક્ષય કરી પરમાનંદનો લોકતા થાય છે. હું પણ આત્મા હોવાથી તે માર્ગે ગમન કરી સચ્ચિદાનંદનો લોકતા દષ્ટા અન્યનો અવશ્ય બનીશ જ. ॥ ૧૧૯ ॥

અર્પૂં યોગસામર્થ્યં, સર્વશાસ્ત્રે પ્રકીર્તિતમ્

સર્વસંગં પરિત્યજ્ય, સ્વાત્મોત્કર્ષ કરોમ્યહમ્ ॥ ૧૨૦ ॥

૨૫૪

આ. ઋદ્ધિસાગરસૂરિકૃત વિવેચન સહિત

અર્થ—યોગનું અર્પણ સામર્થ્ય છે. તેમ સર્વ શાસ્ત્રોમાં જણાવ્યું છે. તેથી હું આત્મા સર્વ સંગનો સંપૂર્ણ ત્યાગ કરી આત્માની ઉન્નતિ કરીશ. ॥૨૨૮॥

વિવેચન—યોગ એટલે મોક્ષમાં સંબંધ કરાવે તેવી જે ક્રિયા હોય તેને યોગ કહેવાય છે તેમજ મન વચન અને કાયાની ક્રિયાને યોગ કહે છે. પણ તે શુભ અને અશુભ બે પ્રકારે હોય છે. મન વચન કાયાની જે અશુભ પ્રવૃત્તિ જીવેને સમયે સમયે સાત વા આઠ કર્મોના સંબંધ કરાવે છે. તેવી યોગ પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ કરીને આત્માને મોક્ષ માર્ગમાં ગમન કરાવે અથવા પહોંચાડે તે ક્રિયા શુદ્ધ યોગ કહેવાય છે. કહ્યું છે કે, 'મોક્ષેણ યોજનાઘોગો' એવી યોગ પ્રવૃત્તિ તે આત્મામાં તાદાત્મ્ય ભાવે કરાતી હોવાથી તે ક્રિયાને યોગ કહેવાય છે. યોગ તે આત્મસ્વરૂપ જ છે. તેનું સામર્થ્ય અર્પણ જ હોય તેમા જરાપણ આશ્ચર્ય નથી જ. આત્મા શુદ્ધ પ્રવૃત્તિ કરતો આત્મસ્વરૂપ યોગને આરાધતો માફકેવી માતાની પેઠે ગજ સ્કંધ ઉપરજ યોગ શક્તિનો વિકાસ કરતાં સર્વ કર્મોના સમુહનું દહન કરીને અર્પણ યોગથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ મેળવી છે. આત્મામાં સહજભાવે સત્તાએ અર્પણ વીર્ય-સામર્થ્ય રહેલું છે. તે કર્મોના ક્ષય થતાં પ્રગટ થાય છે. શ્રી હેમચંદ્ર પ્રભુ જણાવે છે કે,

અહો યોગસ્ય મહાત્મ્યં પ્રાજ્યસામ્રાજ્યમુદ્રહન્ ।

અવાપ કેવલજ્ઞાનં ભરતોઽપિ ભરતાધિપઃ ।

અહો આશ્ચર્ય છે યોગનું સામર્થ્ય તો જીવો. મોક્ષ

સાઆજ્યને ધારણ કરતો ભરત દેશનું રાજ્ય લોગવતો મહારાજ અકલ્પિત ભરત સર્વ સંગને ત્યાગ કરતાં આરિયા ભુવનમાં યોગની આરાધનાથી કેવલ લક્ષ્મીને પ્રગટ કરી હતી હું પણ સર્વ જડ ચેતન વિગેરે ધન્ય ધાન્ય પુત્ર પુત્રી કુટુંબ સ્ત્રી મિત્ર વિગેરે પરિવારનો સંગ ત્યાગ કરીને અભ્યંતર ભાવે કષાય રૂપ રાગ દ્વેષ વિગેરેનો રાગ સંબંધ છોડીને એકાંતમાં આત્માના સ્વરૂપની શુદ્ધતાકારક આત્મ સામર્થ્યને પ્રગટાવીને ધ્યાન સમાધિયોગવડે આત્માની ઉન્નતિને સાધીય.

ઉત્તરાધ્યયનમાં કહ્યું છે કે

ધ્વષેણ કિં ધમ્મપુરાહિગારે સયષેણ વા કામગુણેહિં ચેવ;
સમણો ભવિસ્સામો ગુણોહધારી, વહિં વિહારા અભિગમ્મ
ભિક્સુ ॥ ૧ ॥

ન તસ્સ દુક્ખં વિભજન્તિ નાહો ન મિત્તવગ્ગા ન સુઆ ન બાન્ધવા
इकोसयं पच्चणुहोइ दुक्खं कत्तारमेव अणुजायकम्म ॥ ૨ ॥

જે આત્મા ધર્મ-મોક્ષનગર તરફ ગમન કરનારો છે. તેને ધનધાન્ય કે કામગુણો શું કામમાં આવવાના છે. ? તેથી તે સર્વનો સંગ સંબંધ તથા મોહ રાગ અને દ્વેષનો ત્યાગ કરીને જ્ઞાન દર્શન આરિત્ર વીર્ય ઉપયોગ રૂપ આત્મગુણોના સમુદને ધારણ કરનાર-પ્રગટ કરનારા અહિંસા સત્ય અચૌર્ય પ્રહાર્ય અપારગ્રહતા સમિતિ ગુપ્તિ જ્ઞાનાદિ આચારમય આરિત્રને ધારણ કરીને શ્રમણ થઈશ બાહ્ય સર્વ સંગનો શરીર ઇન્દ્રિયના સુખની લાલચ છોડી દઈને ઘરખારનો ત્યાગ કરીને વિહાર

૨૫૬

આ. ઋદ્ધિસાગરસૂરિકૃત વિવેચન સહિત

કરીશ પણ તેમાં હું મારા આત્માને દુઃખ છે તેવું નહિ માનું. કારણ કે જે જીવે શુભ વા અશુભ કર્મ કર્યાં છે તેનો વિકાશ કે વિનાશ મિત્રો પુત્રો બાંધવો કે કોઈ કાંઈ કરી શકતા નથી જ. તે સર્વ સંગનો ત્યાગ કરીને આત્મધ્યાનમાં વીર્યબલને ઉત્કૃષ્ટતા પૂર્વક પ્રગટ કરીને મોહાદિક સર્વ કર્મના આવરણોનો વિનાશ કરીને આત્મસ્વરૂપની ઉત્કૃષ્ટ દશાને પ્રગટાવીશ જ. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય પ્રભુ યોગશાસ્ત્રમાં જણાવે છે કે.

बहिरन्तश्च समन्तात् चिन्ता चेष्टा परिच्युतो ।

તન્મયભાવં પ્રાપ્તઃ કલયતિ મૃશ્મુન્મનીભાવમ્ ॥ ૧ ॥

બાહ્ય શરીર અને અબ્યંતર મનની સર્વ ચેષ્ટારૂપ ક્રિયાનો ત્યાગ કરીને એક પરમાત્મ સ્વરૂપમાં અલેહ ભાવે તન્મય-એકાગ્રતાને પ્રાપ્ત થયેલો યોગી ધ્યેયમાં અલેહ ભાવમાં લીન થયો છતાં આનંદધન યોગીરાજની પેઠે ઉન્મની ભાવને પામે છે. અને આત્મસ્વરૂપની ઉત્કૃષ્ટતાને સાધે છે.

व्यक्त्याऽसंख्यप्रदेशैर्हि, जीवोऽहं सर्वधर्मभाक्;

नित्यानन्दनिधानोऽहं, बाह्यानन्दं त्यजाम्यहम्. ॥ ૧૨૧ ॥

અર્થ :—વ્યક્તિ ભાવે હું આત્મા અસંખ્યાતા પ્રદેશ વડે ચુકત અને જ્ઞાનાદિ સર્વ ધર્મનો ધારક છું. તેમજ નિત્ય આનંદનો નિધાન એવો હું બહારનો સર્વ આનંદ છે તેનો ત્યાગ કરું છું ॥ ૧૨૧ ॥

વિવેચન :—હું જીવ આત્મા વ્યક્તિથી અસંખ્યાતા

આત્મદર્શન ગીતા

૨૫૭

પ્રદેશોમાં વસનારો છું. પ્રત્યેક પ્રદેશે અનંતજ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર વીર્ય ઉપયોગ આદિ આત્મધર્મનો ધારણ પાલક છું.

યત્ર જીવાદયો વર્તન્તે સલોક અસઽચ્ચયપ્રદેશમમાણઃ

(નયચક) લોકમાં જીવાદિ દ્રવ્યો જ્યાં વર્તે છે. તે પ્રત્યેક જીવો લોકાકાશ પ્રમાણ અસંખ્ય પ્રદેશમાં વસે છે. અને તે સર્વજ્ઞાનાદિ ધર્મના ધારક છે.

ચેતના લક્ષણો જીવઃ તત્ર ચેતના ચ જ્ઞાનદર્શનોપયોગી અનન્તપર્યાય પરિણામિક કર્તૃત્વભોક્તૃત્વાદિલક્ષણો જીવાસ્તિકાયઃ

(નયચક) જીવ ચેતના લક્ષણવંત છે. તે ચેતના એટલે વસ્તુત્વનો ઓધ. શુદ્ધ નયથી જાણવો અશુદ્ધ વ્યવહારનયથી શુભાશુભ સ્વ કર્મનો કર્તા લોકતા જીવ છે. હું નિશ્ચય નયથી સર્વ આત્મ ધર્મનો કર્તા લોકતા રૂપ વ્યાપારવંત છું. જ્ઞાનસારમાં યશોવિજયજી મહોપાધ્યાય વાચકવર જણાવે છે કે.

“વસ્તુતસ્તુ ગુણૈઃ પૂર્ણમનન્તૈર્માષતે સ્વતઃ ।

વસ્તુ સ્વરૂપે અનંત જ્ઞાનાદિ ગુણથી પૂર્ણ આત્મા સ્વભાવથી પોતાનો પોતે જ પ્રકાશક થાય છે. આમ અનંત ધર્મનો સ્વામી હોવાથી નિત્ય આનંદનો નિધાન હું છું, આવો ચથાર્થ સમ્યક્ સ્વરૂપનો ઓધ-થવાથી હું બાહ્ય દૃષ્ટિવાળા વિષય ભોગના આનંદને તિલાંજલિ આપું છું, ત્યાગ કરું છું કહું છે કે.

જે પરમાવે રક્તા મત્તા વિસયેસુ પાવત્રહુલેસુ

આસા પાસનિબધ્ધા મમન્તિ ચઝગઈમહારન્ને ॥ ૧ ॥

૧૭

જે જીવો પર પુદ્ગલ લાવમાં રકત આશકત થયા છે. વિષય લોગરૂપ દારૂનું મદિરા પાન કરીને મોહથી મત્ત-છડેલા છે. અને તે કારણથી અઠારે પ્રકારના ભયંકર પાપો કરી રહ્યા હોય છે. તે પાપ કર્મથી પોતાને અનુકુલ સર્વ સુખ સહિત બીજા સાધનો સત્તા પ્રભુતા મળશે તે આશાથી બંધાયેલા હોવાથી આવા પાપકર્મ કરતા આર્ત રોદ્ર ધ્યાન કરતા કૃષ્ણાદિક ભયંકર લેશ્યાવંત થતા હોવાથી ચારગતિ ચોરાશી લાખ યોનિમાં નિરંતર ભમે છે. માટે બાહ્ય પુદ્ગલ લોગના સુખનો ત્યાગ કરીને આત્મધર્મની ઉપાસનામાં વીર્ય ફેરવીને આત્માનંદનો લોકતા બનીશ ॥ ૧૨૧ ॥

દેહમન્દિરસંસ્થોઽપિ, દેહાદ્ મિન્નો ન સંશયઃ

સત્તાતઃ સિદ્ધરૂપોઽહં, દેહે જીવ જિનેશ્વરઃ ॥ ૧૨૨ ॥

અર્થ—હું આત્મા દેહરૂપ મંદિરમાં વસતો છતાં પણ દેહથી સર્વથા ભિન્ન જ છું. તેમાં જરાપણ શંકા શંસય નથી જ અને સત્તાથી હું સિદ્ધ સ્વરૂપવંત છું; દેહમાં જીવ સત્તાથી જીનેશ્વર સ્વરૂપે વર્તે છે. ॥૧૨૨॥

વિવેચન—દેહ શરીર રૂપ મંદિરમાં હું આત્મા અનાદિકાલથી પરંપરાએ વાસ કરું છું; દેહનો ત્યાગ કરીને થોડો સમય પણ રહ્યો નથી તો પણ હું નિશ્ચયથી તે જડ પુદ્ગલમય શરીર ઇન્દ્રિયો મન અને કર્મ આદિથી સર્વથા ભિન્ન જ છું, મારા અને તે પુદ્ગલના બનેલા શરીરાદિમાં સ્વભાવગુણ ક્રિયા-પર્યાયોનો લેહ પ્રત્યક્ષ અનુભવાય છે. તેમાં જરા

પણ સંશય શંકા કરવા જેવું નથી જ. શ્રી પરમપૂજ્ય યશોવિજય વાચક ભગવાન કહે છે કે.

પરમાનન્દસમ્પન્નં, નિર્વિકારનિરામયં,
ધ્યાનહીના ન પश्यन्ति निजदेहे व्यवस्थितम् ।

પરમાનંદની સંપદાવંત નિર્વિકારી નિરામય આત્મા પોતાના શરીરમાં સદા વિદ્યમાન હોવા છતાં પણ તેનું ધ્યાન નહિ કરનારા શ્રદ્ધા વિનાના નાસ્તિકોને તેના દર્શન થાય તેમ નથી જ પણ તે આત્મ સ્વરૂપનું ધ્યાન કરનારા ગુરુની ઉપાસના તથા પરમાત્માની રૂપસ્થ રૂપાતીત ધ્યાનથી ભક્તિ કરનારાઓ તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ પ્રાપ્ત કરે છે જ જેવી રીતે

નલિનં યથા નીરં, મિન્નં તિષ્ઠતિ સર્વદા
અયમાત્મા સ્વમાવેન દેહે તિષ્ઠન્તિ સર્વદા ॥

કમલ જેમ પાણીમાં રહે છે. છતાં પાણીથી નિર્લેપ છે. તેમ આત્મા પણ કર્મયોગથી દેહમાં વસતો છતાં પણ દેહથી ભુદા સ્વભાવથી રહે છે, આત્મામાં સર્વ ગુણો પર્યાયોથી સુક્રત અનંત જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર વીર્ય અગુરૂત્તરુ આવ્યા-આધતા અનવગાહત્વ વિગેરે સિદ્ધ સ્વરૂપ સત્તાથી રહેલા છે. તેમ આ દેહમાં જીવ સ્વરૂપની સત્તા યાગ્યતાથી જીનેશ્વર પણ થાય છે.

જીવો વૈ શિવો જાયતે

જીવને જ નિજ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થયે શિવ મહેશ્વર બ્રહ્મ પરમાત્મા બને છે. ॥ ૧૨૨ ॥

સન્તો જ્ઞાનક્રિયાનિષ્ઠાઃ પૂજયન્તિ મહેશ્વરં;
સામ્યવારિકૃતસ્નાના, ભક્તિપુષ્પૈર્યજન્તિ હિ. ॥ ૧૨૩ ॥

અર્થઃ—સમ્યગ્જ્ઞાન ક્રિયામાં નિષ્ઠાવંત સંતો સમતા-
રૂપ શુદ્ધ જલથી અભિષેક કરીને ભક્તિ રૂપ પુષ્પોથી મહેશ્વરની
પૂજા કરીને આત્માનું સમર્પણરૂપ યજન કરે છે. ॥૧૨૩॥

વિવેચનઃ—સંતો કે જેમણે સર્વ અઠાર પાપમય વ્યાપારનો
સર્વથા ત્યાગ કરેલ છે. તેવા સંત યોગીશ્વરો સમ્યગ્જ્ઞાન
સમ્યગ્દર્શન વડે સ્વ સ્વરૂપ અને પરપુદ્ગલ સ્વરૂપની વહેંચણી
કરીને બાહ્ય લૌકિક દૃષ્ટિનો ત્યાગ કરવા પૂર્વક પાંચમહાવ્રત
મહારૂપે અને આઠ પ્રવચન માતા પાંચ જ્ઞાનાદિ આચાર વિગેરે
ગુણ શિક્ષારૂપ વ્રતોને આરાધતા જ્ઞાનના શુદ્ધ અનુભવ પૂર્વક
અપ્રમત્ત શુદ્ધ ક્રિયામાં નિષ્ઠાવાળા થયેલા યોગી મુનિવરો સમતા
ભાવમય શુદ્ધ જલથી સ્નાન કરીને પવિત્ર થયેલા હોવાથી
મહેશ્વર એટલે મહાન સમર્થ ઈશ્વર અરિહંત સિદ્ધ ભગવંતોના
રૂપસ્થ ધ્યાન વડે આત્મભાવમાં એકાગ્રતા પૂર્વક લીન થઈને
આત્મ સમર્પણતા પૂર્વક ભાવ પૂજા કરે છે. અને તેમાં નવધા
ભક્તિરૂપ પુષ્પોથી પૂજન કરે તો આત્મા પરમાત્મ સ્વરૂપને ભજે
છે. તે માટે પરમ પૂજ્ય શ્રીયશો વિજયજી વાચકવર જણાવે છે કે.

“મહ્યાઽધ્યયનનિષ્ઠાવાન્ પરમ વ્રહ્મ સમાહિતઃ ॥

બ્રાહ્મણો લિપ્યતે નાર્થૈર્નિયાગં પ્રાતિપત્તિમાન્ ॥ ૮ ॥

બ્રહ્મ સ્વરૂપનું અધ્યયન કરનાર અને બ્રહ્મગ્રથને દ્રવ્ય
ભાવથી પાલનાર બ્રાહ્મણ મુનિ યોગી જગતના કોઈ પણ પાપ

કાર્યમાં ભેડાતો નહીં હોવાથી મન વચન કાયાની પૃષ્ઠ પવિ-
ત્રતા હોવાથી પાપથી જરાપણુ લેપાતો નથી. અને આચારાંગ
આદિનું અધ્યયન કરતો પવિત્ર પરમ બ્રહ્મનું ધ્યાન કરતો
તેની ભાવનામાં એકત્વ ભાવે નિષ્ઠાવાન થતો છતો સર્વ
જ્ઞાનાવરણાદિ મોહાદિક કર્મને ક્ષય કરીને અભેદભાવે પરમ
બ્રહ્મમાં લીન થાય છે. પરમાત્મા દશાને રૂપાતીત ધ્યાનથી
પામે છે. ॥ ૧૨૩ ॥

यजन्ति ज्ञानदीपेन, शुद्धरूपफलेन च;

परात्ममङ्गलप्राप्त्यै, कुर्वन्ति भावमङ्गलम्.

॥ ૧૨૪ ॥

અર્થ:—જ્ઞાનરૂપી દીપક વડે જે પરમાત્માને પૂજે છે.
તેમજ શુદ્ધ સ્વરૂપમય ફલવડે પૂજા કરે છે. તેમજ આરતિ
મંગલ-દીપક વડે પરમાત્માનું જે યજન પૂજન કરે છે. તે
આત્માને ભાવ મંગલની પ્રાપ્તિ માટે થાય છે. ॥ ૧૨૪ ॥

વિવેચન:—જે ધ્યાન યોગી આત્મ દર્શનની અભિલાષી
હોવાથી સમ્યક્ જ્ઞાન વડે સ્વ સ્વરૂપ શુદ્ધ ચૈતન્યનો જ્ઞાના-
નુભવ રૂપ દીપક પ્રગટાવીને સર્વ આહ્ય અને અભ્યંતર આશ્રવોને
દૂર કરતો આહ્યાભ્યંતરથી પવિત્ર થઈને પ્રભુ પરમાત્માને અને
અંતરાત્માને એકત્વ ભાવે નિરખતો પરમાત્મા સ્વરૂપમાં આત્મ-
જ્ઞાન રૂપને સમર્પે છે. એટલે આત્મ અર્પણ રૂપે પૂજક કહેવાય
છે અને આત્માના શુદ્ધ નિરાવરણ સ્વરૂપ જે પરમાનંદમય ફલ
રૂપ આત્મ સ્વરૂપને અભેદભાવે પરમાત્માના ચરણમાં સમર્પે છે.
વળી આત્માની પરા-શ્રેષ્ઠ દશાને પ્રાપ્ત કરવાનો મંગલમય ઉદ્દેશ
રાખીને જે ભાવગુણ સ્તવના રૂપ પદસ્થ ધ્યાન રૂપ ભાવ

૨૬૨

આ. ઋદ્ધિસાગરસૂરિકૃત વિવેચન સહિત

મંગલમય મંગલ દીપક પ્રગટાવીને આત્મ સ્વરૂપને પરમાત્મ ભાવમાં એકત્વ કરીને સમર્પે છે. તે અવશ્ય પરમાત્મ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ માટે જ થાય છે જ્ઞાનસાર ભાવ પૂર્ણ પ્રકરણમાં કહ્યું છે કે,

સ્ફુગન્ મઙ્ગલદીપં ચ સ્થાપયાનુભવં પુરઃ ।

યોગનૃત્યપરસ્તૌર્યત્રિક સંયમવાન્ ભવ ॥

જ્ઞાનાનુભવમય દેહિષ્યમાન મંગલરૂપદીપકને પરમાત્માની સન્મુખ સ્થાપન કરીને યોગ ત્રણની શુદ્ધતારૂપ સંયમમય નૃત્ય વડે પરમાત્માનુ રૂપસ્થ ધ્યાન રૂપ વાજ્ઞીત્રિક વગાડતો ધ્યેય જે પરમાત્મા રૂપસ્થ ભાવનું ધ્યાન અને ધ્યાતારૂપ આત્મા એકત્વ અભેદભાવે ધ્યાન થવા રૂપ ધ્યેય ભાવમંગલ દીપક પૂર્ણને કરીને તું પરમાત્મ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કર. ॥ ૧૨૪ ॥

વાદયન્તિ પરપ્રેમ્ણા, સત્યઘંટા મુદ્ધુમુદ્ધુઃ

સમાધૌ શુદ્ધતાં પ્રાપ્તાઃ પરાત્માનો ભવન્તિ હિ. ॥ ૧૨૫ ॥

અર્થ :- શ્રેષ્ઠ પ્રેમરૂપ વાજ્ઞીત્ર અને સત્યરૂપ ઘંટાને વારંવાર વગાડતો તું આત્મ સમાધિમાં શુદ્ધતા પ્રાપ્ત કર. જેથી તું પરમાત્મા ભાવને પ્રાપ્ત કરીશ. ॥૧૨૫॥

(વિવેચન:- જગતના સર્વ જીવો મારા સમાન ગુણ ધર્મ સ્વરૂપવંત હોવાથી તેઓ અને મારામાં સમાનતા છે. તેથી કર્મના યોગે ઉંચ નીચ કુલમાં આવેલા હોય ઉંચ કે નીચ કાર્ય કરતા હોય તો પણ સમાન ધર્મ સત્તાગત હોવાથી તે સર્વ પ્રાણીઓ મારા જંદુઓ છે. તેમાં અને મારામાં કોઈ ભેદ નથી. મારે

પરમ પ્રેમથી આત્મ ભાવે તેમને માનવા તેમનું હિત થાય તેઓ ઉન્નતિને પ્રાપ્ત કરે તેવી સમ્યગ્જ્ઞાન વા દાનની ઘંટાથી ઉદ્દેશ્યભણા કરવી. વારંવાર તેમને આત્મધર્મમાં જોડવા. તેવી સત્યતામય આત્મ ઉપદેશ રૂપ ઘંટા વારંવાર દેશોદેશ વગડાવવી જોઈએ તે વસ્તુતઃ પરમાત્માની ઘંટારૂપ પૂજા છે. અને તે મૈત્રી પ્રેમ ભાવનાથી આત્મ સમાધિમાં અપૂર્વ શુદ્ધતા પ્રાપ્ત થાય તે પરમાત્મભાવને પ્રાપ્ત કરાવે છે. શ્રી યશોવિજય મહોપાધ્યાય જ્ઞાનસારમાં જણાવે છે કે,

ઉછ્ચસ—મનસઃ સત્ય ઘણ્ટાં વાદયત સ્તવ ।

પૂજામાવરતસ્યેત્થં, કરક્રોડે મહોદયઃ ॥ ૭ ॥

આમ ભાવ પૂજામાં માનસથી અત્યન્ત ઉલ્લાસને પામતો આત્મા સત્ય મનોલ્લાસમય ઘંટાનાદને વગાડતો સત્ય આત્મ સ્વરૂપમાં પરાયણ થયો છતો પરમાત્માના સ્વરૂપમય એકત્વ ભાવ પામે છે. તેને આત્મસ્વરૂપની સર્વ શક્તિ વીર્યનો પૂર્ણ પ્રકાશ ધવાથી આત્માને મહોદય મોક્ષપ્રાપ્તિમય શક્તિ હાથમાં આવેલી જણાવી. એટલે આત્મા સમભાવમય શુદ્ધ સમાધિમાં પરમાત્મ સ્વરૂપને પ્રત્યક્ષ કરનારો થાય છે જ.

સાકારં ચ નિરાકારં, સત્તાતો વ્યક્તિતઃ સ્વયં;

આત્મરૂપં સદા રમ્યં, પારં હિ નૈવ પ્રાપ્યતે. ॥ ૧૨૬ ॥

અર્થઃ—આત્મા સત્તાથી નિરાકાર છે. અને વ્યક્તિથી સાકાર સ્વયં પોતે છે. તેનું સ્વરૂપ સદા આનંદહાયક છે. તેના સ્વરૂપને કોઈ પણ પાર પામી શકતું નથી. ॥૧૨૬॥

વિવેચન—આત્મા કર્મ સંયોગથી અનાદિકાલના પ્રવાહથી વ્યક્તિ રૂપે નવા નવા શરીર ઇન્દ્રિયો કર્મ મન પુદ્ગલો વિગેરેમાં ક્ષીરનીરની પેઠે પ્રાયઃ એકાકારતા પામેલો હોવાની અપેક્ષાએ સાકાર-આકારવંત છે. તેમજ તેના સહજ મુખ્ય સ્વભાવનો વિચાર કરતાં રૂપ રસ વર્ણ ગંધ સ્પર્શ શબ્દ લઘુ ગુરુ વિગેરે જે પુદ્ગલ ધર્મનો સ્વરૂપથી તેમાં અભાવ હોવાથી અને આત્માનો જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર વીર્ય ઉપયોગ રૂપગુણો આકાર વિનાના હોવાથી આત્મા નિરાકારતા સ્વરૂપની સત્તાથી પણ છે. તેમજ સર્વ કર્મનો ક્ષય થતા પરમ શુદ્ધ આત્મ સ્વરૂપ વ્યક્ત ભાવે પ્રગટ થાય છે. તેજ રૂપ આપણું સંસારીનું શરીર કર્મ ઇન્દ્રિય વિગેરેના સહકારથી ચારગતિમાં રહેલા સર્વ પ્રાણીઓનું વ્યક્તિભાવે સાકાર રૂપ હોય છે. અને સત્તાની અપેક્ષાથી મૂલ આત્માના સ્વરૂપની અપેક્ષાથી નિરાકાર છે. તે આત્મારૂપ નિજ સત્તા વડે સદા આનંદ આપનારું સુંદર છે. તે આત્મા સ્વરૂપનું વર્ણન કરતાં કોઈ કેવલી તેને પાર પામી શકતા નથીજ. ગીતામાં જણાવે છે કે,

નાન્તોઽસ્તિ મમ દિવ્યાનાં વિભૂતિનાં પરંતપ ॥

આત્માની જે હીવ્ય મહાશક્તિઓ વિભૂતિઓ રહેલી છે. તેનો કોઈ પણ અંત એટલે સંખ્યાનું માપ કાઢી શકે તેમ નથી. ॥ ૧૨૬ ॥

રજસ્તમોવિનિર્મુક્તં, નિર્ભયં ચ નિરામયં;
રૂપાતીતં ચ નિસ્સજ્જં, બ્રહ્મરૂપં મદીયકમ્. ॥ ૧૨૭ ॥

અર્થ :- રાજસ તામસ રૂપ જે પ્રકૃતિઓ છે. તેથી

મુક્ત થયેલા એવા માઈં ભય અને રોગવિનાનું સંગવિનાનું
રૂપાતીત-રૂપવિનાનું શુદ્ધ બ્રહ્મ સ્વરૂપ છે. ॥૧૨૭॥

વિવેચન :- આત્માનું સહજ સ્વરૂપ સત્તાગત ભાવે
પુદ્ગલ રૂપ રાજસ તામસ અને સત્વરૂપ ત્રણ પ્રકૃતિ
વિનાનું છે.

‘ સત્ત્વં રજસ્તમ ઇતિ ગુણાઃ પ્રકૃતિસમ્ભવા : ।

નિબઘ્નાતિ મહાબાહો દેહે દેહિનમવ્યયમ્ ।૬।

હે મહાબાહુ ! સત્વ રાજસ તામસ એ રૂપ ત્રણ પ્રકૃતિ
ના ગુણો દેહિ આત્મા દેહમાં વસતો છતો સત્તાથી અવિનાશી
હોવા છતાં અનાદિ કાલના મિથ્યાત્વ અજ્ઞાન આદિ દોષના
યોગે ઉપભવે છે. તેમાં રજસ પ્રકૃતિથી પુદ્ગલ મયવિષય
ભોગના રાગથી તેની પ્રાપ્તિની અત્યન્ત તૃષ્ણા વડે અશુભ કર્મનો
બંધ કરે છે અને તામસથી અજ્ઞાન મોહ પ્રમાદ આળસ
નિદ્રા કરતો અશુભ કર્મ બાંધે છે. તથા સત્વપ્રકૃતિથી તપ
સંયમ જ્ઞાનાભ્યાસવંત હોવાથી દેવશુર ભક્તિ કરતો નવા
જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરતો સાતા વેદનીય શુભ કર્મના બંધ કરે
છે. તેમજ આત્માને નિર્મલ પ્રકાશ કરે છે. ગીતામાં જણાવ્યું
છે કે,

“ રજો રાગાત્મકં વિદ્ધિ, તૃષ્ણાસજ્જસમુદ્ભવમ્, ॥

તમસ્ત્વજ્ઞાનજં વિદ્ધિ, મોહનં સર્વદેહિનામ્, ,

પ્રમાદાલસ્યનિદ્રાભિઃ, તન્નિબઘ્નાતિ ભારત ।

રજસ રાગ રૂપ હોવાથી જીવો રજસ વડે પાંચ ઇન્દ્રિ-

યના વિષયના ભોગમાં પ્રેમ કરીને તેની પ્રાપ્તિની તૃષ્ણા કરતો તિર્થંચ યોનિનું કર્મ ઉપાજે છે, તેમ તામસ પ્રકૃતિવાળો અજ્ઞાન મોહ આળસ પ્રમાદ નિદ્રાને ભોગવતો આર્ત રૈદ્ર ધ્યાનથી નરક તિર્થંચ યોનિમાં જવા યોગ્ય અશુભ કર્મ પ્રકૃતિને બાંધે છે. અને સત્વ પ્રકૃતિવંત માયાવિનાનો સરલ હોવાથી દેવ ગુરૂ ધર્મની ભક્તિ કરતો પવિત્ર જ્ઞાન વડે આત્મ સ્વરૂપનો પ્રકાશ પામતો શુભ કર્મનો સાતાવેદનોય કર્મનો બાંધ બાંધે છે. દેવાયુષ્યનો ગીતામાં કહ્યું છે કે,

‘તત્ર સત્વનિર્મલત્વાત્પ્રકાશકમનામયમ્ ।
સુખસન્નેન વધનાતિ જ્ઞાનસન્નેન ચાડનવ ।

એમ હે નિષ્પાપ અર્જુન સરલતાવડે માયા રહિત હોવાથી ગુરૂની ઉપાસના કરતાં જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ સાથે ઈન્દ્રિય સંયમ કરતો સર્વ જીવોની અહિંસા પાળતો, રોગવિનાનો થયો છતો સુખ પૂર્વક સાતાથી ભોગવાય તેવા શુભ પુણ્ય કર્મને બાંધતો આત્મસ્વરૂપનો પ્રકાશ પામે છે. અને નિરંતર આત્મ સ્વરૂપનું પદસ્થ પિંડસ્થ રૂપસ્થ ધ્યાનવડે આત્માને ત્રણે પ્રકૃતિથી રહિત કરીને શુદ્ધ પરમાત્મ સ્વરૂપ નિર્મલ નિરામય રોગરહિતચિરંજીવ બનાવે છે, શરીર ઈન્દ્રિય મન કર્મનો ક્ષય કરીને પરમાનંદનો પ્રત્યક્ષ ભોક્તા બને છે. તેથી તે રૂપથી રહિત રૂપાતીત અને કર્મોદ્ધિના સંગ-સંયોગ વિનાનો થયો છતો શુદ્ધ પરમ બ્રહ્મ સદાશિવ બને છે. હું પણ નિજ સહજ સ્વભાવથી શુદ્ધ બ્રહ્મ સત્તા એ જ છું ॥૧૨૭ા અહં ત્વં નૈવ યત્રાઽસ્મિ, દુઃસ્વવલ્લિર્ન યત્ર ચ, નચાયુર્યોનિપ્રાણાંશ્ચ, તદ્વામ પરમં મમ. ॥ ૧૨૮ ॥

અર્થ:—જ્યાં હું અને તુંનો ભેદ નથી. જ્યાં દુઃખ વેદીની પરંપરા નથી. જ્યાં આયુષ્યની મર્યાદા નથી. યોનિ નથી પ્રાણો નથી તેવું પરમ ધામ માફ છે. ॥ ૧૨૮ ॥

વિવેચન:—સંસારમાં પ્રાણીમાત્ર કર્મના સંબંધે સદા બંધાયો હોવાથી મોહના ભેરથી જે પૂર્વ કરેલા શુભાશુભ કર્મના ફલરૂપે પ્રાપ્ત થયેલા શરીર ઇન્દ્રિયો મન વિગેરેમાં અજ્ઞાન મોહ મિથ્યાત્વવડે જીવ હું ગૌર છું. હું કાળો છું. આ રાજ્ય ધન સ્ત્રી દાસ સર્વે માફ છે. હું ઉંચ મહા બ્રાહ્મણુ આચાર્ય છું, તું નોકર શિષ્ય કે ગુલામ છે. તેવો ભેદ જ્યાં કર્મ શરીર ઇન્દ્રિય નથી, તેવું જે ક્ષેત્ર હોય તેમજ દુઃખની પરંપરાનો જ્યાં સર્વથા અભાવ છે. તે પરમધામ માફ જ છે. તેથી અન્ય શરીર અને કર્મ છે. તે જ દુઃખતું કારણ છે. તેનો જ્યાં અભાવ હોય ત્યાં દુઃખની અંશ જેટલી પણ સત્તા રહેલી જ નથી, તેમજ સંકલ્પ વિકલ્પનો અભાવ થતાં નવા કર્મ બંધનો અભાવ થવાથી આયુષ્ય અને પ્રાણોનો પણ બંધ કે સત્તા નથી, સર્વ અહિંયાં ત્યાગ કરીને પરમ શુદ્ધ થયેલ આત્મા બ્રહ્મ સ્વરૂપ પરમાનંદ મેળવે છે. તે જ માફ સહજ ધામ અને સ્થાન છે તે માટે પૂજ્યો જણાવે છે.

उपाधिजनिता ये ये भावा जन्मजरादिकाः

तेषां निषेधेन सिद्धरूपं परमात्मनः ॥ १ ॥

જે જે કર્મ સંયોગી રાગદ્વેષની પરિણતિથી આઠ કર્મના વિકાર યોગે જન્મત્વ, બાલત્વ, યુવાનત્વ, વૃદ્ધત્વ, રોગ, વ્યાધિ,

ચિંતા, કુટુંબકલહ, શત્રુતુંબલ વિગેરે ભાવો આત્માને મોહજન્ય ઉપાધિથી થાય છે. વસ્તુતઃ આત્મા નિશ્ચયભાવે તેથી ભિન્ન છે, સર્વ પૌદ્ગલિક ભાવોનો ત્યાગ થવાથી જ પરમ શુદ્ધ સ્વરૂપ બાકી રહે તે આત્માનું સહજ શુદ્ધ સ્વરૂપ છે. તેવા પરમાત્માઓ મુક્તિમાં વસે છે. તે કેવા છે તે જણાવતાં કહે છે કે જ્યાં જન્મ મરણ આદિ પુદ્ગલનો ગ્રહણ મોચન રૂપ વ્યાપાર નથી સહજનનંદ લોગવાય છે. તે જ આત્માનું છેવટનું શાશ્વત ધામ છે. પરમાત્મજ્યોતિમાં પૂજ્યશ્રી જણાવે છે કે.

યતો વાચો નિવર્તન્તે, ન ચ મનસો ગતિઃ ।

શુદ્ધાનુભવસંવેદ્યં તદ્ધામ પરમાત્મનઃ ॥ ૧ ॥

અર્થઃ—જેનું સ્વરૂપ કહી શકાય તેનું નથી મન પણ તેના સ્વરૂપનો બોધ પામી શકતું નથી એક માત્ર શુદ્ધ અનુભવ વડેજ રૂપાતીત ધ્યાનયોગે પ્રાપ્ત થાય છે. તેમજ અનુભવથી જેનું સ્વરૂપ જણાય છે. તે પરમ ધામ પરમાત્માનું છે. વળી ગીતા જણાવે છે કે,

નિર્માન મોહજિત સંગદોષા અધ્યાત્મનિત્યા ।

વિનિષ્ટત્તકામાઃ દ્રન્દૈર્વિમુક્તાઃ સુખસંસૈ ।

ર્ગ્ચ્છન્ત્યમૂઢાઃ પદમવ્યયં તત્ ॥ ૧ ॥

ન તદ્ ભાષયતે સ્વર્યો ન ચ શશાંકો ન પાવકં : ॥

યદ્ ગત્વા ન વિવર્તન્તે તદ્ ધામં પરમં મમ ।

આત્મદર્શન ગીતા

૨૬૬

માન મોહ જેને નથી અને સગા સંબંધી મિત્રાદિને સંગ અથવા કર્મરૂપ મોહમય મમતાને લોગવૃત્તિને સંગ જેમણે સદા મનથી દૂર કર્યો છે. વળી સદા અધ્યાત્મ ભાવમાં વર્તતા છતાં સર્વ પુદ્ગલ સુખની આશાઓને ત્યાગ કર્યો છે. રાગદ્વેષ રતિ અરતિ સુખ દુઃખ શત્રુ મિત્ર વિગેરેને ત્યાગ કરીને પુણ્ય જાગૃત થયેલા આત્મજ્ઞાની યોગીઓ અવશ્ય મોક્ષની અવિચલિત લક્ષ્મીને પ્રાપ્ત કરે છે. મોક્ષને પામે છે. કે જ્યાં સૂર્ય ચન્દ્ર કે અગ્નિ પોતાનું કાર્ય કરી શકતા નથી વળી જે સ્થાનને પામીને યોગી પાછો સંસારના આવર્તમાં પડતો નથી તેવું પરમ પવિત્ર સહજાનંદમય માતૃ આત્મ સ્વરૂપનું સહજધામ છે. તેમજ સર્વ કર્મનો સખીજનાશ થયેલો હોવાથી તેવા કર્મબંધનો અભાવ થાય તેથી આયુષ્ય આરગતિ દશપ્રાણી ઉત્પત્તિ કે વિનાશ પણ નથી જ. જ્યાં કર્મનું ખીજ હોય ત્યાં જ શુભ કે અશુભ કર્મના બંધન અને મોક્ષની પરંપરા હોય છે. પરમાત્માઓ સિદ્ધ સ્વરૂપ હોવાથી તેને સર્વથા અભાવ જ છે. કહ્યું છે કે,

અદેહા દર્શનજ્ઞાનોપયોગમમૂર્તયઃ ।

આકાલં પરમાત્માનઃ સિદ્ધા સન્તિ નિરામયાંઃ ।

શરીર રહિત જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર વીર્ય ઉપયોગથી યુક્ત છતાં અમૂર્ત-આકાર અને કર્મ લેપ વિનાના સદા કાલ પરમાનંદના લેકતા સિદ્ધ પરમાત્માઓ રોગ શોક રહિત નિરામય વર્તે છે. ॥ ૧૨૮ ॥

નિર્લેશ્યં ક્ષાયિકં ભવ્યં, ભવ્યાઽભવ્યસ્વભાવકમ્
આધિવ્યાધિવિનિર્મુક્ત, તન્મે સ્થાનં સનાતનમ્ ॥ ૧૨૯ ॥

અર્થ :- દેશ્યા વિનાના તથા સુંદર ક્ષાયિક ભાવ વંત તથા ભવ્યાભવ્યત્વ સહજ સ્વભાવવાળા આધિવ્યાધિથી સદા મુક્ત એવુ સિદ્ધ પરમાત્માનું અને માફું સ્થાન છે.

(વિવેચન :- સંસારી આત્મા કૃષ્ણ નીલ કાપોત તેજે પદ્મ શુકલ દેશ્યાવંત હોય છે. ત્યાં સુધી શુભાશુભ મનનો વ્યાપાર થાય ત્યાં સુધી તે દેશ્યાની ઉત્પત્તિ વર્તે છે. શુભ કાર્ય કરનારાને તેજે પદ્મ શુકલ દેશ્યા હોય છે. અશુભ કાર્ય કરનારાને નરક ગામી જીવેને કૃષ્ણાદિ ત્રણ અશુભ દેશ્યા હોય છે. તેનો મોક્ષ સ્થાનમાં અભાવજ છે. તેમજ સર્વ કર્મ આવરણોનો ક્ષય થવાથી અનંત જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર વીર્ય નિરાગ્રાધત્વ અનંત જીવન અગુરૂલધુત્વ અનામિત્વ વિગેરે ક્ષાયિક ભાવે સદા વર્તે છે. તેમજ ભવ્ય સુંદર અનેપમ પરમાનંદનો ભોક્તા છે. અચલત્વ ભાવ હોવાથી ભવ્યાભવ્યત્વ ભાવ પણ વર્તે છે. જેથી જે સ્વભાવ પ્રગટ થયો છે તે અવિચલિત સદા શાશ્વત ભાવે વર્તે છે. તેમ કર્મ શરીર ઈન્દ્રિય મનનો અભાવ હોવાથી સર્વ આધિવ્યાધિ ઉપાધિથી પણ સદા મુક્ત જ છે. એવું જે સ્થાન સિદ્ધ પરમાત્માનું છે. તે જ સ્થાન પ્રાપ્ત કરવાની મારી સહજભાવે શક્તિ હોવાથી સત્તારૂપે તે માફું ધામ અંતે છે. તેને હું ભવ્ય હોવાથી જાગેલો હોવાથી અલ્પ વખતમાં પ્રાપ્ત કરીશ જ. જ્યારે મારો તેવી જાગૃતિ આવી છે ત્યારથી હું અપુનર્બંધક થયો છું. ॥ ૧૨૬ ॥

તત્પ્રાપ્ત્યર્થમુપાસ્યોઽયં, સર્વતીર્થપ્રકાશકઃ

આત્માન્તગુણસ્થાનઃ યત્ર સર્વં હિ મીયતે. ॥ ૧૩૦ ॥

અર્થ :- તે આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ શક્તિ માટે આ પરમાત્માના સ્વરૂપની ઉપાસના કરવી. ધારણ્યકે તે સર્વ તીર્થોના પ્રગટ કરનારા છે. આત્મા અનંત ગુણોનું સ્થાનક હોઈને સર્વ જગતના પદાર્થોનું પ્રમાણ જ્ઞાન કરનારો છે. ॥ ૧૩૦ ॥

વિવેચન :- તે આત્મ સ્વરૂપના અનુભવ પ્રાપ્ત કરવા માટે તે સર્વ દોષ મુક્ત સર્વ આત્મગુણ વ્યક્ત કરવા વીતરાગ પરમાત્મા અરિહંત સિદ્ધ રૂપ પરમ બ્રહ્મની ઉપાસના અવશ્ય કરવી જોઈએ. જે વસ્તુની આપણે જરૂર હોય તેની પ્રાપ્તિને અર્થે તેના પૂર્ણ કર્તાની પાસે જઈને માંગણી કરતાં મેળવી શકીએ છીએ. પણ વન વગડામાં પાણીની ઈચ્છાવાળા મૃગો મરૂ મરિચીની ઝાંઝવાના પાણીની ઉપાસના કરતા હોવાથી સત્ય જલનો લાભ નથી પામતા. તેમ આત્મ સ્વરૂપ જેઓનું મહામોહથી અવરાયું હોય તેવા શરીરના પશુ બળવાળા કોઈ ક્ષુદ્ર દેવની ઉપાસના કરવા લાગીએ તો તેમાં નાશીપાસ થવું પડે છે માટે આત્મ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવાના અર્થિએએ પરમ બ્રહ્મ વીતરાગ દેવની જ ઉપાસના કરવી. જ્ઞાનસારમાં જણાવ્યું છે કે.

“ નિર્વિકારં નિરાબાધં, જ્ઞાનસારમુપેયુષામ્ ।

વિનિવૃત્તપરાશાનાં, મોક્ષોઽત્રૈવ મહાત્મનામ્ ॥ ૧ ॥

સમ્યગ્જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રનો પરમ પરમાર્થ જેમને પૂર્ણ પ્રગટ થયો છે. તેવા પરમાત્મા વડે જેમાં શરીર ઈન્દ્રિય

૨૭૨

આ. ઋદ્ધિસાગરસૂરિકૃત વિવેચન સહિત

મનના વિકારવંત ભાવોનો અભાવ છે. અને વેદનીય કર્મનો અભાવ હોવાથી નિરાબાધ બાધા-પીઠાથી રહિત છે. મોહ અને જ્ઞાનાવરણ દર્શનાવરણ અને અંતરાય કર્મનો ક્ષય થયો હોવાથી જેમનો ઉપદેશ પૂર્ણ પ્રમાણિક હોવાથી બાધ દોષ વિનાનો હોય છે. તેવા મહાત્માઓ જ્ઞાનસાર રૂપ હોવાથી તેમની ઉપાસના કરનારા તેવા જ્ઞાન સારને આત્મ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે. તે જ સર્વ તીર્થરૂપ દ્વાદશાંગને તથા તેના ઉપાસક સાધુ સાધ્વી શ્રાવક શ્રાવિકા રૂપ તીર્થને તે તીર્થ કરે પ્રગટ કરે છે. તેની ઉપાસના કરનારને અર્ધિયાં પણ પરમ અદ્વાદજનક મોક્ષ સુખની વાનગી પ્રાપ્ત થાય છે તેથી તે આત્મા અનંત ગુણોત્તું સ્થાન છે. જે કે હાલમાં સત્તા રૂપે ગુપ્ત છે પણ પરમાત્માની ઉપાસના કરનારા સર્વ કર્મનો ક્ષય કરીને પ્રગટ કરે છે જ. અને સર્વ જગતના સર્વ પદાર્થો દ્રવ્યત્વ ગુણત્વ પર્યાયત્વ રૂપે અનંત છે. તેનું યથાર્થ ભાવે પ્રમાણ જ્ઞાનને સમયે સમયે પ્રાપ્ત કરે છે. અને સ્વ સ્વરૂપનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરે છે. કહ્યું છે કે.

“एको भावः सर्वथा येन दृष्टः, सर्वे भावाः सर्वथा तेन दृष्टाः।
सर्वे भावाः सर्वथा येन दृष्टा, एको भावः सर्वथा तेन दृष्ट ॥१॥

જે મહાપુરૂષે એક પદાર્થને દ્રવ્ય પર્યાય ગુણરૂપે સર્વ સ્વભાવથી જાણે છે તે મહાત્મા જગતના સર્વ પદાર્થોને પણ સર્વ સ્વભાવથી પૂર્ણ જાણે છે. જે સર્વ પદાર્થોને સર્વથા જાણે છે તે જ એક પદાર્થને પણ પૂર્ણ સ્વભાવથી જાણે છે. જે સર્વને સર્વથા જાણે છે તે જ એક પદાર્થ પણ પૂર્ણ સર્વ

આત્મદર્શન ગીતા

૨૭૩

ભાવથી જાણે છે. એટલે આત્મા પોતાના સ્વરૂપને યથાર્થ શુદ્ધ થતાં સર્વને જ્ઞાતા પ્રમાતા સ્વરૂપ રમણુ લોગી આત્મ-દર્શી થાય છે.

સમ્યક્શ્રુતેન સંપ્રાપ્યો દેહસ્થો ચિદ્ધનો જિનઃ

કૈશ્વિદ્ ધ્યાનક્રિયાનિષ્ઠૈ, — જ્ઞાનિભિર્દેશ્યતે પ્રભુઃ ॥ ૧૩૧ ॥

અર્થ:—દેહમાં વસેલા ચિદ્ધન જિન સમ્યક્ શ્રુત જ્ઞાનથી જાણાય છે. અને કેટલાક ધ્યાન ક્રિયામાં નિષ્ઠ થયેલા જ્ઞાનીઓ તે પ્રભુ આત્મ સ્વરૂપ દેખે છે. ॥ ૧૩૧ ॥

વિવેચન:—આત્મા કર્મથી ઘેરાએલો હોવાથી શરીર મન અને ઇન્દ્રિયનું ઘર કરીને તે અનાદિ કાલથી વસેલો છે. આમ હોવા છતાં પણ તેનું ચિદ્ધનત્વ પરમાત્મા જીનેશ્વર અને સિદ્ધની સમાન સત્તાએ શુદ્ધ ઠરેલું હોવાથી તે અપેક્ષાએ જીનેશ્વર સંગ્રહનયથી શુદ્ધ કહેવાય છે. જેમકે જાતિવંત પથ્થરમાં જે સુંદર પ્રતિમા થવાની યોગ્યતા હોવાથી સત્તાએ ગૌણભાવે તે વસ્તુઓ તેમાં ગણી શકાય છે. ભલ્ય આત્મામાં અરિહંત સિદ્ધત્વ પામવાની યોગ્યતા સત્તાએ ગૌણ ભાવે રહેલી છે. તેથી અરિહંત તે આત્મા સંગ્રહનયથી કહી શકાય છે જ. સંવેગરંગશાલામાં જાણાવે છે કે,

નાણાઙ્ગંત ગુણોવવેયં, અરુવમણહં ચ લોગપરિમાણં ।

કત્તા મોક્તા જીવં મન્ન હુ સિદ્ધાણં તુલ્લમિણં ॥ ૧ ॥

અર્થ:—જીવ આત્મા જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર વીર્ય ઉપયોગ વિગેરે ગુણુ પર્યાયની અનંતતાથી યુક્ત છે. અને નિશ્ચયનયથી

૨૭૪

આ. ઋદ્ધિસાગરસૂરિકૃત વિવેચન સહિત

રૂપરહિત તથા પાપરહિત છે. તેમજ સત્તાથી લોકપ્રમાણ્ય વ્યાપક છે. લોકમાં જે આકાશ ધર્મ અધર્મના જે અસંખ્ય પ્રદેશો છે. તેટલા જ પ્રમાણમાં આત્મા પણ અસંખ્ય પ્રદેશમય છે. તેમજ નિશ્ચયનયના શુદ્ધ સ્વભાવથી જ્ઞાનાદિ ગુણ પર્યાયિનો કર્તા ભોક્તા છે. વ્યવહારથી સંસારીત્વભાવે અશુદ્ધ હોવાથી સ્વકર્મ શરીર ઇન્દ્રિય મનનો કર્તા ભોક્તા છે. તે કર્મનો અને તેના ફલનો પણ તેજ ભોક્તા છે. તે કર્મના આવરણથી યુક્ત હોવાથી દેહમાં વસે છે. તે પણ ચિદ્ધ ધન સ્વરૂપતા તેની સત્તાથી કાયમ જ છે. તે આત્મા શ્રુતજ્ઞાનનો ચારિત્ર અને શ્રદ્ધાથી અભ્યાસ કરતાં જપ તપ ધ્યાન કરતા આત્મ સ્વરૂપના ધ્યેય ધર્મને વ્યવહાર ધર્મની ક્રિયામાં એક નિષ્ઠાવંત થયેલો જીવ-યોગી મુનિ રૂપસ્થ વા રૂપાતીત ધ્યાન કરતો આત્મ સ્વરૂપનું પ્રત્યક્ષ દર્શન કરે છે. તેમ વીતરાગ કેવલી ભગવંતો જણાવે છે. ॥ ૧૩૧ ॥

સંન્યાસિના પરં પ્રાપ્યઃ, કુટસ્થો નિશ્ચલો વિમુઃ,

મમત્વભાવસંન્યાસા,દ્વાત્મા સંન્યાસવાન્ સ્મૃતઃ ॥૧૩૨॥

અર્થઃ—સંન્યાસીઓએ કુટસ્થ નિત્ય વિભુ એવા પરમાત્માને પ્રાપ્ત કરીને મમત્વ ભાવનો સંન્યાસ કરવાથી આત્મા સત્ય સંન્યાસી થાય છે. ॥ ૧૩૨ ॥

વિવેચનઃ—જેઓએ સંસાર ભોગ વૈભવનો લોભ લાલચનો ત્યાગ કર્યો છે તેઓ સ્ત્રી ધન કુટુંબ પુત્ર વિગેરેનો ત્યાગ કરે છે. તેઓ સંન્યાસી કહેવાય છે. જે પુરૂષોએ ભાષા તૃષ્ણા અને કામાદિનો ત્યાગ કર્યો હોય તે સંન્યાસી.

આત્મદર્શન ગીતા

૨૭૫

હવે જેઓએ ઉપર જણાવેલી પુદ્ગલ માયાથી બનેલ વૈભવ ભોગની લાલચનો સંન્યાસ કરેલો હોય તેઓનું મન પરમાત્માના તથા આત્માના સ્વરૂપમાં શોધન કરવા તરફ વળે છે. તેને ગુરૂ પાસેથી જે અનુભવ થયો હોય તેને ધ્યાનથી ધ્યેયમાં ઉતારતો સંન્યાસી યોગી યતિ સાધુ સંતો દ્રવ્યત્વની અપેક્ષાથી આત્માનું અસંખ્ય પ્રદેશિત્વ ચારિત્ર વીર્ય ઉપયોગ વંતપણું તે ગુણોથી સદા સત્તાવડે અવિચલિતત્વપણું હોવાથી કુટસ્થત્વ કહેવાય છે. એટલે કટ પટ શરીરોદ્ધિ જડ વસ્તુઓમાં ભુદા સ્વરૂપમય ચૈતન્ય જ્ઞાનદર્શન ચારિત્ર વીર્ય ઉપયોગ ધર્મો છે તેથી આત્મા સ્વ સ્વરૂપી અવિચલિત હોવા છતાં સત્તાએ સર્વ લોક વ્યાપક વિશુ છે. ગીતા જણાવે છે કે.

દ્વાવિમૌ પુરુષૌ લોકે ક્ષરશ્ચાક્ષર एव च,
ક્ષરઃ સર્વાણિ ભૂતાનિ કુટસ્થો, ડક્ષર ઉચ્યતે ।

આ જગતમાં બે પ્રકારના પુરૂષો-પદાર્થો છે. એક ક્ષર મળવું-વિખરવું-વિનાશ પામવો એવા જડ પદાર્થોનો પુદ્ગલ રૂપ એક પદાર્થત્વ ધર્મવત્ જડ ભૂત રૂપ પુરૂષ મળાવ્યો છે. બીજો અક્ષર કોઈપણ કાલે જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રોદ્ધિ ચૈતન્ય સ્વરૂપતા નાશ નહિ પામતી હોવાથી સ્વ સ્વભાવમાં નિજ સત્તાથી અવિચલિત હોવાથી અક્ષર નાશ નહી પામનાર એવો, છતાં કર્મના બળથી કુટ-એટલે શરીર તેમાં અનાદિકાલથી વસતો હોવાથી કુટસ્થ શરીરધારી આત્મા દ્રવ્યત્વ ભાવે અક્ષર જ છે, તેમજ જ્ઞાન શક્તિથી

૨૭૬

આ. ઋદ્ધિસાગરસૂરિકૃત વિવેચન સહિત

સર્વ રાજ લોકમાં રહેલા જડ ચેતન પદાર્થોનો જ્ઞાતા હોવાથી સર્વજ્ઞેય પદાર્થોમાં જ્ઞાન શક્તિરૂપ સ્પૃષ્ણિથી પણ વ્યાપક હોવાથી વિભુ છે. આત્મા પરમ બ્રહ્મનું સ્વરૂપ જોવા ઇચ્છિતો પરમ-શુદ્ધ પરમાત્મા સ્વરૂપનું આત્મા રૂપાતીત ધ્યાનવડે પ્રત્યક્ષ કરી શકે છે. શ્રીહિમચંદ્રાચાર્ય પ્રભુ યોગશાસ્ત્રમાં જણાવે છે કે—

આત્માનામાત્મના વેત્તિ મોહત્યાગાદ્ યથાડ્ડત્મનઃ
તદેવ તસ્ય ચારિત્રં તજ્જ્ઞાનશ્ચ દર્શનમ્ ॥૨॥

આમાને આત્માજ જોઈ જાણી શકે છે પણ તે જ્યારે મોહ અજ્ઞાન મિથ્યાત્વ મમતાનો ત્યાગ કરે ત્યારેજ જાણી શકે છે. જેમ દુનિયામાં ચરમા ઝીણી વસ્તુને સ્થુલ કરી ડેખાડે છે. તેમ આમાં નથી. આત્મા સ્વ શક્તિથી મોહાદિનો ત્યાગ કરે ત્યારેજ તે રૂપસ્થ રૂપાતીત ધ્યાનવડે જાણી શકે છે. તે ધ્યાતા ધ્યાન અને ધ્યેયનો એકત્વ ભાવ થાય તે જ તેનું દર્શન, તેમાં રમણતા, તેની વિચારણા રૂપ જે આત્મ પરિણતિ તેજ સાચું ચારિત્ર જ્ઞાન અને દર્શન છે. એમ સમજવું તેનું દર્શન કરનારે તેજ સાચો સંન્યાસી ક્ષીર યોગી સાધુ મહાત્મા સમજવા. ॥ ૧૩૨ ॥

નિર્મમો નિરહંકારો, નિરાસક્તો જિતેન્દ્રિયઃ ।

જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગી, સિદ્ધભૂમાય કલ્પતે ॥૧૩૩॥

અર્થ :—જે નિર્મમ હોય, નિરહંકારી હોય, નિરાશક્ત અને જિતેન્દ્રિય હોય તેનો જે વૈરાગ્યભાવ તેનેજ જ્ઞાન

મહિંત વૈરાગ્ય કહેવાય છે. તેજ વૈરાગ્ય સિદ્ધિ ભૂમિ માટે યોગ્ય ગણાય છે ॥ ૧૩૩ ॥

વિવેચન :- જે આત્માએ ભરત મહારાજની પેઠે શરીર ધન રાજ્ય સ્ત્રી અને લોગનો મમત્વ કે આ કાંઈ પણ માઈ નથી. જે જઠ અને ચેતન વસ્તુઓ મારી પાસે વર્તે છે. તે મારી નથી. આ શરીર અને મન પણ માઈ નથી એવી રીતે મારાપણા રૂપ મમત્વનો ત્યાગ કરી જે મહ અભિમાન તેનો પણ ત્યાગ કરે છે તે સર્વ આત્મા નિશ્ચયનયથી સમાન છે. કોઈ ઉંચો કે નીચો નથી જ. શ્રીમાનૂ યથોવિજયજી વાચકવર જ્ઞાનસારમાં જણાવે છે કે—

अहं ममेति मन्त्रोऽयं, मोहस्य जगदान्धयकृत् ।

अयमेवहि नञ्पूर्वः प्रतिमन्त्रो हि मोहजित ॥

હું અને માઈ આવા મોહનો “અહ મમ” મંત્ર આખા જગતને આંધળું (સત્ય વસ્તુને પાસે છતાં પણ, ન જોઈ શકે તેવું) બનાવ્યું છે પણ તે શક્તી સામે પરમાત્મા અરિહંત ભગવંતે “નાહં ન મમ” આ શરીર ઈન્દ્રિયો મન તે હું સ્વરૂપે નથી તેમજ તે શરીર ઈન્દ્રિય મન દોલત વિગેરે જે ચક્ષુગોચર છે. અને કેટલુંક અચક્ષુગોચર અન્ય ઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ થાય છે જેને હું આજ સુધી અંધ બની માઈ માનતો હતો તે સર્વે વસ્તુ સ્વરૂપે માઈ નથી તેમાં મારે કાંઈ લેવાદેવા નથી. આવા મંત્રનો બાપ કરતાં સર્વ પ્રાણીઓ મોહને અવશ્ય જીતી શકે છે. તેથી તે પ્રતિમંત્ર સમજવો. આવી રીતે અહંકાર મમકારનો ત્યાગ કરીને લોગ્યલોગોની આસક્તિનો ત્યાગ કરનારો અનુકુળ

૨૭૮

આ. ઋદ્ધિસાગરસૂરિકૃત વિવેચન સહિત

પ્રતિકુળમાં શતિ અરતિ નહિ માનનારો મુનિ અનાસકૃત થાય છે.

“તિળ સંથારનિસન્નો નઠ્ઠ રાગદોસ મય મોહો,
જં પાવઙ્ મુત્તિસુહં, કત્તો તં ચક્કવટ્ઠી વિ ॥ ૧ ॥
આયસહાવવિલાસી, આયવિમુદ્ધો વિયોજિયે ધમ્મે,
નરસુરેસુવિમસયવિલાસં, તુચ્છં નિસ્સારં મન્નંતિ ॥ ૨ ॥

અર્થ:—તૃષ્ણ કે ડાબના સંથારામાં ખેઠેલ મુનિ મહારાજ કે જેમના રાગદ્વેષ અહંકાર મોહ માયા કપટ વિગેરે વ્યાધ્યા ગયા છે. તે જે મુક્તિનું સુખ પામે છે. તેની પાસે ચક્કવર્તિ ઈન્દ્ર નાગેન્દ્રનું સુખ કોઈ પણ હિસાબમાં નથી જ. કારણ કે તે મુનિવર શરીરમાં વસતા હોય તાપ ઠાઠ શરદી થાય થાય ભૂખ તરસ લાગે, પણ તે તો શરીરના ધર્મ છે. તેથી આત્મ સ્વરૂપને ભિન્ન ગણતા હોવાથી આત્મ સ્વરૂપના ધ્યાનમાં રમણતા કરનારા હોવાથી પૂર્ણ બાવે તેની રમણતામાં જે આનંદ અનુભવાય છે. તેની પાસે નરેન્દ્ર સુરેન્દ્રના સર્વ લોગવિલાસો તૃષ્ણ સમાન તુચ્છ સર્વથા સાર વિનાના તેમ પૂજ્યો માને છે. તેથી સર્વ ઈન્દ્રિયોના જે વિકારી બાવ છે. તેનો સર્વથા ત્યાગ કરીને વિજિતેન્દ્રિય થયા છે. તેમને જે સ્વપર સ્વરૂપની વહેંચણી રૂપ વ્યાપાર તેજ વસ્તુતઃ સમ્યક્ પ્રકારનો જ્ઞાન ગર્ભિત વૈરાગ્ય છે. તેજ સત્ય વૈરાગ્ય છે. તેજ વૈરાગ્ય સિદ્ધિરૂપવિભૂતિની પ્રાપ્તિ માટે થાય છે. ॥ ૧૩૩ ॥

સામ્યમાવસ્થિતો હંસો, ન દ્વેષ્ટિ નૈવ કાઙ્ક્ષતિ;
ભવે મુક્તૌ સમત્વં હિ, પ્રાપ્ય સિદ્ધોઽભિધીયતે. ॥ ૧૩૪ ॥

અર્થ :—સામ્યભાવમાં સ્થિર થયેલો આત્મરૂપ હંસ દ્રેષ અને કાંક્ષા વિનાની હોય અને સંસાર અને મુક્તિમાં સમત્વને પ્રાપ્ત થયેલો આત્મા સિદ્ધ જ કહેવાય છે. ॥૧૩૪॥

।વચેચન :—સમતામયભાવે—સ્વપરનો ભેદ છોડીને જે વસ્તુ આત્માથી પર છે. તે ઉપર રાગદ્રેષ માઝં તાઝં વિગેરે ભેદને ભૂલી જવું, અનુકુળ કે પ્રતિકુળ સંયોગોમાં, સન્માન કે નિર્ભત્સનામાં' સુખ કે દુઃખમાં આરોગ્ય કે રોગીપણામાં પણ સમત્વ રાખવું તે સામ્યાવસ્થાવાળો આત્મા કહેવાય છે. સામાયિક વ્રત સાધુઓને પ્રથમ જ આપે છે. શ્રાવકોને પણ નિત્ય જ ઘડીતું સામાયિક કરવું તેમ ઉપદેશ્યું છે આત્માને સમતા ભાવમાં પ્રવેશ કરાવવા માટે ગીતામાં જણાવ્યું છે કે.

“વિદ્યાવિનયસંપન્ને બ્રાહ્મણે ગવિ હસ્તિનિ,
શુનિચૈવ શ્વપાકે ચ પઙ્કિતા સમદર્શિન : ।

વિદ્યા વિનયથી યુક્ત સદ્ચારિત્રવંત પંડિતો ગાય, કુતરા ચાંડાલમાં પણ આત્મભાવની એક સમાનતાથી જોનારા હોય છે, તે મહાત્માઓ કોઈ ઉપર શત્રુ તથા મિત્ર ઉપર પણ વૈર પ્રીતિનો પક્ષપાત નથી જ રાખતા. શાસ્ત્રોમાં જણાવે છે કે.

વંદિજ્જમાણા ન સમુહ્લસન્તિ, હેહ્લિજ્જમાણા ન સમુજ્જલન્તિ
દન્તેન ચિત્તે ન ચલન્તિ મુળી સમુગ્ધા યય રાગદોસા ॥૧॥

અર્થ :—મહાત્મા મુનીવરો કોઈ ભક્તજન વંદન કરેતો તેથી ઉલ્લાસ કે હર્ષ કરતા નથી. અને ઘણા નિંદા કરનારાઓ પ્રત્યે ક્રોધ નથી કરતા. પાંચ ઇન્દ્રિયો અને કષાયનું

દમન કરીને ચિત્તને સ્થિર કરે છે. અને સ્વ પ્રતિજ્ઞાથી જરા પણ ચલાયમાન થતા નથી કારણ કે તેમની રાગદ્વેષને સમ્યગ્ રીતે નાશ કરેલો છે. તેમજ વિષયલોભ કે સાતા સુખની પણ કાંક્ષા ઈચ્છા નથી જ રાખતા કદાચિત્ સુંદર સૌભાગ્યરૂપ લાવણ્ય યુક્ત યુવાનબાળા સેવા કરવા ઈચ્છે વા સુંદર વસ્ત્રોની કેઈ ભેટ કરે અથવા સ્વાદુ મિષ્ટાન્ન પકવાન્ન વહોરાવે અથવા સુંદર સંગીતના ગાયન નૃત્ય કે પોતાની સ્તુતિઓ ગવાય તો પણ સમત્વ ભાવવંત મુનિઓ તે કામ ગુણો વિષયોની લોભની અનુકુલતામાં રાચતા નથી કે તે ઉપર દ્વેષ પણ કરતા નથી. એવી રીતે કામ લોભથી વા સર્વ સંસાર મોક્ષની ઈચ્છાથી સહિત થયેલા એવા મુનિવરો તપ ઉપધાન (યોગ)માં નિરંતર પ્રવૃત્ત હોવા છતાં શિયળશીલ ગુણોમાં સ્વ આત્મ ધર્મમાં નિત્ય પ્રેમવંત સાધુ પુરૂષો હોય છે. આમ સર્વ સંસારના સુખ દુઃખોમાં અને મોક્ષ સુખોમાં પણ ઈચ્છા વિનાના હોવાથી સમત્વ ભાવે રહેલા મુનિવરો સહજભાવે આજ શરીરમાં રહેવા છતાં જીવન મુક્ત ગણાય છે. સર્વ આત્મધર્મ કાર્યોને સાધ્યા કર્યા હોવાથી સિદ્ધ પણ કહેવાય છે. ॥ ૧૩૪ ॥

બાહ્યકર્માણિ કુર્વન્ સન્, કર્મણા નૈવ લિપ્યતે;

ચેતસા મોહસન્ન્યાસાત્, સંવરીતિ પ્રકથ્યતે. ॥ ૧૩૫ ॥

અર્થ :—બાહ્યથી સર્વ કાર્યોને કરતા છતાં પણ જે કર્મથી લેપાતો નથી કારણ કે તેઓએ મોહનો સમ્યગ્ રીતે ત્યાગ કરેલો છે. તેથી તે મુનિ સંવરી કહેવાય છે ॥૧૫॥

વિવેચન:—બાહ્યભાવે કેઈ કર્મયોગી કારણવશથી

સંસારના માત પિતા કુટુંબની પાલન પોષણ કરે રાન્યસત્તા
લોગવે પાંચ ઇન્દ્રિયોના ત્રેવીશ વિષયો અનુકુળતાએ લોગવે,
રાન્યના શત્રુઓ સાથે યુદ્ધ પશુ ખેલતો હોય પશુ તેઓ
અંધનથી લેવાતા નથી. શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે કે,

સમ્મદિષ્ટિ જીવો તત્તરુદ્ધ, આયમાવરમ્મણપરો
વિસયે મુજન્તો વિ હુ નો રજ્જહ નોઽધિમજ્જહ ।

જે આત્મા તત્ત્વરૂચિ શ્રદ્ધા પ્રિતિમય સમ્યક્ દર્શન-
વંત હોવાથી આત્મ સ્વરૂપના જ્ઞાનાદિક ભાવમાં નિરંતર
પરાયણ રહે છે. તેવા આત્માને ગૃહસ્થ યોગે કુટુંબનું પોષણ
સંસાર વ્યવહારમાં પ્રવૃત્તિ અને વિષયોના ઉપલોગ થયા કરે
છે. તેમાં અનુકુળતામાં ખુશી થઈને રક્ત ન અનેલ હોવાથી
કર્મથી લેવાતો નથી કારણ એક જ છે કે તેણે ચિત્તમાંથી
મોહ કષાય કામરાગ દૃષ્ટિરાગનો સર્વથા ત્યાગ કરેલો છે.
તેથી તે આત્મા સંવરી કહેવાય છે. શાસ્ત્રમાં જણાવ્યું છે કે

ગાર્હજ્જતિ સુરસુંદરિહિં, વાર્હજ્જન્તિ વીનાર્હિં,
તહવિહુ સમસત્તા વા ચિદ્દંતિ મુળી મહાભાગા ॥૧॥

પન્વયસિલાયલગયા, ભાવસિયેહિં કહુઞ્ચ કાસેહિં,
ઉજ્જલવેયણપત્તા સમચિત્તા હુંતિ નિમ્મંથા ॥ ૨ ॥

અમિસલુબ્ધેણ વણે, સીહેણ, દઢા ય વક્કસિંગ ગહિયાય,
તર્હવિહુ સમાહિપતા સંવરજુત્તા મુળિ મહીન્દા ॥૩॥

જેઓની પાસે દેવદેવીઓ સુંદર સંગીત રાગ મય ગાયનો

વડે ગુણુ ગાય છે, અને ઉત્તમ વાજિંત્ર વીણાવાદનસહ નૃત્ય કરે છે તો પશુ તે મુનિવરો મહાભાગ્યવંત નિશ્ચયથી સમતા રસમાં રહેલ હોય છે. તેમજ પર્વતોની ધારદાર શિલાની. ઉપર શીતતાપ સહતો કઠણ અને ખરખચડી અને કૌઠક જગ્યા અણીદાર હોય છતાં તેના ઉપર ઉજ્જવલ ભાવમય આત્મ સ્વરૂપનું અને પરમાત્મ સ્વરૂપનું ચિત્તવન કરતા તે નિશ્ચયે આદ્યથી દ્રવ્ય ધન દોલતના અને ઘરના ત્યાગી અંતરંગથી રાગદ્વેષના ત્યાગી એવા યોગીઓ તે સમાન ચિત્તવંત રહે છે. તેમજ વનમાં રહેતા એવા સિંહાદિક પશુગણની મુખની અણીદાર દાઢાઓ અને શિંગડાઓથી શરીર વિદારતા છતાં ભય ખેદ દુઃખની ભાવનાનો ત્યાગ કરીને આત્મ ભાવની સમાધિમાં પ્રાપ્ત થયેલા તે મુનિવરેન્દ્રોને સંવર ભાવમય હોવાથી સંવરી કહેવાય છે. તેવા મહાત્માઓ જ આત્મદર્શી થાય છે. ॥ ૧૩૫ ॥

पूर्णव्यक्तिस्वरूपोऽय-मात्मा सिद्ध इति स्मृतः

एवंभूतनयेनैवं, ज्ञातव्यं ज्ञानयोगिभिः ॥ १३६ ॥

અર્થ :—પૂર્ણ વ્યક્તિ સ્વરૂપે આ આત્મા સિદ્ધ સ્વરૂપે છે. એમ જણાવ્યું છે. એવંભૂતનયવડે જ તે સિદ્ધ સ્વરૂપ થાય છે. તે આત્મા જ્ઞાન યોગીઓ વડે જાણવા યોગ્ય છે. ॥ ૧૩૬ ॥

વિવેચન :—આ આત્મા જ્યારે પોતાના આત્મા સ્વરૂપનો જ્ઞાતા થાય છે. ત્યારે વસ્તુસ્વરૂપે સત્તાએ સિદ્ધ સ્વરૂપ છે. તેના જ્ઞાનદર્શન ચારિત્રવીર્ય ઉપયોગ વિગેરે આત્મગુણો

સંગ્રહ નયરૂપ સત્તાએ પૂર્ણ છે. તેમાંથી કાંઈક અંશે જ્ઞાનાદિ ગુણો ક્ષયોપશમ ભાવે વ્યક્ત થયેલા છે. તેના યોગે પોતાના સત્ય સ્વરૂપનો જ્ઞાતા થયેલ છે. આત્માનું સત્ય પૂર્ણ જ્ઞાન નય અને ચાર પ્રમાણની વિચારણાથી થાય છે. તે માટે આપણા પૂજ્ય પુરૂષોએ સાત નય સાત ભંગ છ નિક્ષેપા અને ચાર પ્રમાણ રૂપ જ્ઞાનનું વિવેચન શાસ્ત્રોમાં બહુજ વિસ્તારપૂર્વક જણાવ્યું છે. પણ તે સમજવા આપણી શક્તિ ન હોય તો પણ સંક્ષેપથી તે અવશ્ય જાણવું જોઈએ. આત્માનો વિચાર કરવા જે સાત નયો છે. તેના નામ (૧) નૈગમ (૨) સંગ્રહ (૩) વ્યવહાર (૪) ઋણુસૂત્ર (૫) શબ્દ (૬) સમભિરૂઠ (૭) અને એવંભૂત તેમાં નૈગમનય સર્વ વસ્તુઓ જે ધર્મ વાળી છે. એક સામાન્ય ધર્મ અને બીજો વિશેષ ધર્મ. તેમાં સામાન્ય ધર્મથી સર્વ જીવો સમાન ઈશ્વર રૂપે છે. પણ વિશેષથી પરમ બ્રહ્મ અને બ્રહ્મ એમ જુદા ભેદો કરે છે, તેમાં પરમ બ્રહ્મ અને અપર બ્રહ્મમાં સર્વથા જુદાપણું માને છે. મહોપાધ્યાય શ્રી વિનયવિનયજી જણાવે છે કે.

નૈગમો મન્યતે વસ્તુ તદેતદુભયાત્મકમ્

નિર્વિશેષં તત્ સામાન્યં, વિશેષોઽપિ ન તદ્વિના ॥ ૧ ॥

નૈગમનયાબાસ કહે છે કે સર્વ પદાર્થો સામાન્ય અને વિશેષ ધર્મરૂપે નથી એક બીજાથી જુદા છે. જે સામાન્ય છે. તે વિશેષ રૂપે નથી થતો. વિશેષ છે તે સામાન્ય બનતો નથી તેથી જીવ ઈશ્વર નથી બનતો. ઈશ્વર જીવ નથી બનતો ત્યારે આપણે કહીએ છીએ કે સામાન્ય રૂપે જે ચેતના લક્ષણો.

૨૮૪

આ. ઋદ્ધિસાગરસૂરિકૃત વિવેચન સહિત

હવે છે. તે ચૈતનાનો પૂર્ણ વિકાશ કરે ત્યારે તે પણ ઈશ્વર પરમ પ્રહ્લ થાય છે. એટલે સામાન્ય અને વિશેષ ધર્મ આત્મામાં તાદાત્મ્ય ભાવે રહેલ જ છે (૧) હવે સંગ્રહ નય કહે છે કે સર્વ જગત પ્રહ્લાંડ એક પ્રહ્લ સ્વરૂપ છે તેમાં જરા પણ ભેદ નથી જ કહે છે કે.

સંગ્રહો મન્યતે વસ્તુ સામાન્યાત્મકમેવ હી,

સામાન્યવ્યતિરિક્તો ન વિશેષો સ્વપુષ્પવત્ઃ ॥ ૨ ॥

સંગ્રહ નય સર્વ પદાર્થો એક સામાન્ય સ્વરૂપ જ છે. વ્યક્તિરૂપ કાંઈ નથી જેમ ગાય ગોત્વ વિના નથી તેમ જગતમાં પણ પક્ષી મનુષ્ય દેવ તે સર્વ બ્રહ્મત્વથી અભિન્ન એક રૂપ જ છે. સામાન્ય વિના વિશેષ આકાશ પુષ્પ સમાન સમ-જવું. અદ્વૈતો માને છે કે

સર્વં વૈ સ્વલ્લિદં બ્રહ્મનેહ નાનાસ્તિ કિચ્ચન, ।

આરામં તસ્ય પશ્યન્તિ ન પશ્યન્તિ કચ્ચન ॥ ૧ ॥

આ જે વસ્તુ ચૈતન્યમય છે. તે સર્વ એક પ્રહ્લ જ છે. તેમાં નાના પ્રકારનું જુદાપણું જરાય નથી તે પ્રહ્લને જ્ઞાની-ચોગી ભેવે છે. પ્રપંચને જડપદાર્થોને જગત હવે દેખે છે. પણ પ્રહ્લને નથી ભેદ શકતા. કારણ કે તે ઈદ્રિયપ્રહ્લ નથી એટલે એક માત્ર પ્રહ્લ જ છે. વ્યવહાર નય વસ્તુઓને અનેક ધર્મવાળી માને છે. સામાન્ય અને વિશેષ એક બીબાના પરસ્પર સંબંધ વાળા છે. કહ્યું છે કે.

વિશેષાત્મકમેવાર્થ, વ્યવહારશ્ચ મન્યતે,

વિશેષમિન્નં સામાન્યમસત્સ્વરવિષાણવત્

॥ ૧ ॥

વ્યવહાર નય વિશેષ સામાન્ય ધર્મસ્વરૂપ સર્વ વસ્તુઓને માને છે. વિશેષને છોડીને સામાન્ય, અને સામાન્યને છોડીને એકલું વિશેષ નથી સંભવતું એટલે અસત્ બને છે. ગદેડાના શિંગડા જેવું અસત્ થાય છે. જેમ કે સામાન્યરૂપે બ્રહ્મ છે. તેમાં પરમ શુદ્ધ બ્રહ્મ પરમ બ્રહ્મ બીજું અપર બ્રહ્મ તેમાં દેવ માનવ તિર્યંચ વનસ્પતિ એમ અનેક વિશેષ મય ભેદો પ્રભેદો ગણાય છે. તેથી સામાન્ય અને વિશેષ પ્રત્યેક વસ્તુઓમાં ધર્મરૂપે રહેલ માને છે. હવે ચોથો ઋણુસૂત્રનય એક માત્ર વર્તમાન કાલમાં જે વિદ્યમાન સ્વરૂપ હોય તેને જ વસ્તુ માને છે. ભૂત ભાવિનો અસ્વીકાર કરે છે તેમાં પણ પોતાને જે વિદ્યમાન વર્તમાન અનુભવાતું હોય તેને જ સત્ય માને છે.

અતીતેનાનાગતેન, પરકીયેન વસ્તુતઃ,

ન કાર્યસિદ્ધિરિત્યેતદ્ સદ્ગગનપદ્મવત્ ॥ ૪ ॥

અતીત અનાગત ભૂત ભાવી અને અન્યથી અનુભવિત કોઈ કાર્ય થતું નથી માત્ર વર્તમાન કાલમાં જે આત્મા જે અનુભવતો હોય તેજ આત્મ સ્વરૂપ વસ્તુ છે. બાકી તો આકાશ પુષ્પરૂપ અસત્ છે. તેમ કહે છે.

નામાદિષુ ચતુર્થેષુ, માવમેવં ચ મન્યતે,

ન નામ સ્થાપના દ્રવ્યાણ્યેવમગ્રેતના અપિ ॥ ૪ ॥

આ ઋણુસૂત્રનય નામ સ્થાપના દ્રવ્યરૂપ નિક્ષેપાને નથી જ સ્વીકારતો. માત્ર વર્તમાનિક ભાવ નિક્ષેપાને જ માને

૨૮૬

આ. ઋદ્ધિસાગરસૂરિકૃત વિવેચન સહિત

છે. તેવી રીતે આગળના ત્રણ નયો પણ માત્ર એક ભાવ નિક્ષેપાનો જ સ્વીકાર કરે છે. તેથી વર્તમાનકાલે જે આત્મા જેવા ભાવ સ્વરૂપમાં વર્તે છે તેને તેવા વિશેષ ભાવે જણાવે છે. તેથી સામાન્યનો અર્ધિઆં અસ્વિકાર જ થયો સમજવો. એટલે જ્યારે ધર્મક્રિયામાં હોય ત્યારે ધર્મિ ગણાય છે. યચ્છત્ તત્ક્ષણિકમ્ જે સત્ છે. પદાર્થ સ્વરૂપ છે. તે સર્વ ક્ષણિક-ક્ષણે ક્ષણે વિનશ્વર છે તેથી જે ક્ષણે ધર્મક્રિયા કરતો હોય તે ક્ષણે જ ધર્મિ-અધર્મિ પાપમય ક્રિયા વખતે કહેવાતો હોય છે. તેમ તેની માન્યતા છે, શબ્દનય જણાવે છે કે એક અર્થને કહેનારા સર્વ શબ્દો એક રૂપે જ હોય છે. જેમ કે આત્મા જીવ સત્વ, ભૂત, ચેતન એ સર્વ આત્માના એકાર્થ વાચક પર્યાયો છે. સામાયિક પૌષ્ઠ ધ્યાન ભક્તિ વિગેરે કરનારો ધર્મિ કહેવાય છે.

अर्थ शब्दनयोऽनेकैः, पर्यायैरेकमेव वा,
मन्यते कुम्भकलशघटादेकार्थवाचकाः

॥ ૫ ॥

શબ્દનય જે એકજ અર્થ થતો હોય એકજ અર્થ-રૂપ પદાર્થ જણાવતા હોય તેવા ભિન્ન શબ્દોને એકજ માને છે. જેમકે કુંભ કલશ ઘટ કુટ એક ઘટ એક અર્થના વાચક હોવાથી એક છે. તેમજ આત્મા પોતાના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરવા ધ્યાનાદિક કરતો હોય એકત્વ ભાવનામાં પ્રવૃત્તિ કરતો હોય તો યોગી કહેવાય છે કારણ કે યોગ પ્રવૃત્તિ છે. સંયમ પાલતો હોય તેથી સાધુ ધરખાર તે ત્યાગી હોય. નિગ્રંથ લોગનો ત્યાગ કરતો હોય તેથી પરિત્રાજક એમ સર્વે ભોક્ષ માર્ગના પર્યાયો હોવાથી એકાર્થી જ છે. એમ પૃથ્વીનું પાલન કરતો હોય તે

પૃથ્વીપતિ મનુષ્યનો પાલન કરતો નૃપતિ ન્યાય આપતો હોય તે ન્યાયાધિશ એક વસ્તુના વાચક હોવા છતાં પણ ક્રિયાના ભેદ અને કાલ ભેદથી ભિન્નત્વ સમભિરૂઢ નય માને છે. જેમ કે.

“ત્રુતે સમભિરૂઢોઽર્થ મિન્નપર્યાયભેદતઃ ।

મિન્નાર્થાઃ કુમ્મકલશ ઘટપટાદિવત્ ।

અર્થઃ—સમભિરૂઢ નય શબ્દોના ભિન્ન પર્યાયો—અર્થોને ઉત્પત્તિથી ભિન્ન પડતા હોય ક્રિયામાં ભિન્નતા આવતી હોય કાલથી ભિન્નતા આવતી હોય તે અર્થને જુદા જુદા પદાર્થ રૂપે માને છે જેમકે આત્મા સંસારનો સંકલ્પમાં હોય ત્યારે સંસારી છે જ. સંયમ યોગી કર્મનો ક્ષય કરવા ક્ષપક શ્રેણિમાં પ્રવૃત્ત થતા તેમાં સક્ષળતા પ્રાપ્ત કરવાનું નજીક હોય તો મોક્ષગતિ આત્મા કરે છે. તેઓ જણાવે છે કે.

“યદિ પર્યાયભેદેઽપિ ન ભેદો વસ્તુનો ભવેત્ ।

“મિન્નપર્યાયોર્ન સ્યાત્ સ કુમ્મપર્યાયોરપિ ॥૧॥

જો વસ્તુઓનો પર્યાયોના ભેદથી ક્રિયા ભેદથી વસ્તુનો ભેદ ન પડતો હોય તો કુંભ અને ઘટ પણ એક પદાર્થ જ કહેવાય. માટે ક્રિયા અર્થ ભેદે પર્યાય ભેદ વસ્તુ ભિન્ન ભિન્ન સમ જવી. એમ એવંભૂતનય એક પર્યાય—અર્થ રૂપે કહેવાની વસ્તુને તે અર્થ સંબંધી ક્રિયામાં અભેદ પરિણુત હોય ત્યારે તે વસ્તુરૂપે કહેવાય પણ તેની પહેલા કે પછી તે સ્વરૂપે ન કહેવાય. ન્યારે આત્મા પૂર્ણ શુદ્ધ થયો છતો સર્વ કર્મનો ક્ષય કરીને મોક્ષમાં જાય ત્યારે શિવ કલ્યાણ સહજનંદિ

સચ્ચિદાનંદ કહેવાય છે. ત્યારે પૂર્ણ વ્યક્તિ ભાવે સર્વ આવ-
રણોના અભાવથી આત્મા સર્વ આત્મગુણને પ્રકાશતો છતો
સિદ્ધ શિવ કહેવાય છે. તે એવંભૂત નયથી પરમાત્મા આત્મા
પરમ બ્રહ્મ કહેવાય છે. શ્રી હરિભદ્રસૂરીશ્વર જણાવે છે કે.

“ एकान्त क्षीणसंकलेशो, निष्ठितार्थस्ततश्च सः
निराबाध सदानन्दो भुक्त्वात्मावतिष्ठते ॥ ૧ ॥

જેમના સર્વ કિલ્લટ કર્મોનો નિર્મૂલ સર્વથા ક્ષય થયો
છે. અને ઈષ્ટ એવા પદાર્થો જેમના સાધ્ય થાય છે. પદાર્થની
પૂર્વ પ્રાપ્તિ થવાથી કૃત્કૃત્ય થયેલા નિરાબાધ સદાનંદને
ભોગવતો મુક્તાત્મા મોક્ષમાં વસે છે. તેને યોગ સ્વરૂપના
જ્ઞાતા જ્ઞાન યોગીઓ એવંભૂત નયથી શુદ્ધ સચ્ચિદાનંદ
પરમાત્મા કહે છે. ॥ ૧૩૬ ॥

यस्मान्नोद्विजते लोकस्तस्मान्नोद्विजते स्वयम् ।

हर्षशोक विनिर्मुक्तः स च सर्वप्रियः सदा ॥ ૧૩૭ ॥

અર્થ :-જેઓથી સર્વ કોઈ લોકોને ઉદ્દવેગ થતો નથી
પોતે પણ લોકથી ઉદ્દવેગ પામતા નથી હર્ષ અને શોકથી
સદા મુક્ત રહે છે. તે મહાત્મા સદા સર્વને પ્રિય હોય છે ॥૧૩૭॥

વિવેચન:-જે મહાત્માઓ સર્વજીવોનું કલ્યાણ ઈચ્છતા
છતાં આત્મા ઈન્દ્રિય શરીર મનથી ભિન્ન હોવાથી શરીરના
સુખ દુઃખને પોતાનું માનતા નથી. સર્વ ઈન્દ્રિયોનો વ્યાપાર
વિષયોથી દુર કરીને આત્મસ્વરૂપનાં વ્યાપારમાં જોડયો છે તેથી
સર્વ જગતના લોચ્ય પદાર્થની ઈચ્છાથી વિરામ પામતા હોવાથી

પૂર્ણ શાંત ભાવે આત્મ સમણતામાં વિચરતા હોવાથી તેઓથી કોઈ પણ જીવ નાનો કે મોટો હોય ક્ષુદ્ર કે પ્રાક્ષણ હોય શેઠ કે નોકર હોય રાજા કે રંક હોય પણ તે મહાત્માઓથી ભય પામતા નથી ઉદ્ભવેગને પામતા નથી. તેમજ તે લોકથી જીવોથી મહાત્માઓ પણ ઉદ્ભવેગ કે ભય પામતા નથી કારણ કે અન્ય લોકની પ્રવૃત્તિમાં કે વિરૂદ્ધતામાં તેઓ દષ્ટિ રાખતા ન હોવાથી તેઓ તરફથી ભય કે ઉદ્ભવેગ પામવાનું રહેતું જ નથી કહ્યું છે કે,

પરકીયપ્રવૃત્તૌ યે મૂકાંધનધિરોપમા ।

સ્વગુણાર્જનસજ્જાસ્તે પરમાંજ્યોતિરાપ્યતે ॥

જે પર પુદ્ગલ અને પર મનુષ્યોની જે જે પ્રવૃત્તિઓ થતી હોય તેમાં ઇન્દ્રિયોની પ્રવૃત્તિ ન જોડતા હોવાથી કે ભોલતા ન હોવાથી મુંગા આંધળા કે અહેરાની જેમ રહેતા હોય અને આત્મ સ્વરૂપની એક પ્રવૃત્તિમાં પાંચે ઇન્દ્રિયોને વ્યાપાર સમજણ પૂર્ણ કરતા હોય તે પરમ જ્યોતિ રૂપ આત્મ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરે છે. તેમને ઉદ્ભવેગ કે હર્ષ અન્ય લોકની પ્રવૃત્તિથી થતો જ નથી તેથી તે મહાત્માઓ સર્વ જગતને પ્રિય થાય છે. કારણ કે સંસાર દુઃખથી ઉદ્ભવેગ પામેલાઓને મહાત્માઓની પાસે આવીને તેમના ઉપદેશથી કાંઈક સહત શાંતિને અનુભવ કરે છે ઉદ્ભવેગને દુર કરી શકે છે. તેથી સર્વને તેઓ અતિ પ્રિય જ થાય છે. ॥૧૩૭॥

અંતરનો ત્યાગ તે પણ તપ સ્વરૂપ જ છે. તે જણાવે છે.

કામ્યભોગ્યસ્ય સંન્યાસં, માનસિકં તપઃ સ્મૃતઃ ॥

સર્વ કાયચ્છાસન્ ત્યાગી, સર્વોત્તમો મહાનભવેત્ ॥ ૧૩૮ ॥

અર્થ :—ઈચ્છિત લોગ્ય લોગનો ત્યાગ તેમ માનસિક તપ સમજવો તેમજ સર્વ કાર્ય કરતા છતાં પણ તેના ફલની ઇચ્છાનો જે ત્યાગ થાય તે મહાન સર્વોત્તમ તપ સમજવો. ॥૧૩૭॥

(વિવેચન :—સામાન્યતાએ અલ્પ પુન્યવંત લોકો જીવો ખાવાનું કે પીવાનું ન મળે તો ઇચ્છા વિના પણ ભુખ તૃષા ઝોઢવાનું ન મળે તો શિયાલાની શીત ઉન્હાળામાં તાપ શોષ તૃગ્રા રોગનો પીડા વિગેરે વિગેરે ઇચ્છા વિના પણ સહન કરે છે. તેઓથી જે બલવાન હોય તેઓ તરફથી થતી તાડના ઘાતો લાતો પણ અશુભ કર્મયોગે સહન કરે છે પણ તેથી શુદ્ધ તપ થઈ શકતો નથી. કારણ કે મનમાંથી ઇચ્છા સમાઈ નથી તેથી તે તપ કહી શકાતો નથી જ, સાચો તપ તો ઇચ્છાનો નિરોધ કરવો એટલે જે જે વસ્તુઓ પાંચ ઇન્દ્રિયો વડે લોગવાય છે. તે સ્ત્રી લોજન વિલેપન વસ્ત્ર સુગંધ સંગીત નૃત્ય વિગેરે દૃશ્ય લોગ્ય વસ્તુઓની લોગવા-વાની કામના પ્રાયઃ સર્વ સંસારી જીવોમાં હોય છે. કહ્યું છે કે

સુવન્નરૂપસ્સ ય પન્વયા ભવે, સિયા હુ કૈલાસ સામા સંઘ યા ॥
નરસ્સ વિલુદ્ધસ્સ ન હુન્તિ કિંચિ ઇચ્છા હુ આગોસ સમા
અગન્તયા ॥ ૧ ॥

ચારમનન્તશુક્તા વન્તા ચત્તા ય ધીર પુરુસેહિં,
તે ભોગા પુણ ઇચ્છહ મોક્તું તિણ્દા ઉલો જીવો ॥ ૨ ॥

અર્થના લોભીને સોના રૂપા અને જવાહીરના કૈલાસ પર્વત સમાન અસંખ્ય ઢગલા પ્રાપ્ત થાય તો પણ લોભીયા મનુષ્યને ઇચ્છાની તૃપ્તિ નથી જ થતી કારણ કે ઇચ્છા સરાવલાની ઉત્પત્તિ સમાન વધતી સર્વ લોકલોકના પ્રમાણ સુધી પણ સમાપ્તિ પામતી નથી. વિષય ભોગો અનંત ભવમાં અનંતિ વખત ભોગવ્યા પુનઃપામ્યા છતાં પાછા ભોગવવાની ઇચ્છા નિત્ય જ કરે છે. આમ ભોગ તૃષ્ણાકુળ જીવ તૃપ્તિ નથી જ પામતો. આવા ભોગોનો ત્યાગ કરનારા મોટા ધીર પુરુષો જ ધન્યવાદને પાત્ર છે: જો કે જીવોને ઇચ્છા ન હોય તોય કર્મના અશુભ વિપાકોના ઉદયથી ખાવાપીવા ઝોઢવા પાથરવા અને ભોગો ભોગવવાની ઇચ્છા હોવા છતાં ભુખ તૃપા સહજી પડે છે. તે તપ સ્વરૂપતા પામતી નથી પણ જેને અનેક ભોગ્ય ભોગો વૈભવો સ્નાધિન છતાં મન વચન કાયાથી ભોગની ઇચ્છાનો જે શેષ કરે છે. તેને ત્યાગ સંન્યાસ કહેવાય છે તેજ વસ્તુતઃ તપ છે. કહ્યું છે કે :

‘સંતેવિ કોવિ ઉજ્જર્હ, અસંતે વિ અહિલસર્હ,
મોહં ચયઃવિદટ્ટુંગંજવેણ જહ જંબુ.’ ॥ ૧ ॥

કેટલાકો પૂર્વ પુણ્ય થોગે પ્રાપ્ત થયેલા ભોગોનો ત્યાગ કરવા ઇચ્છે છે. અને ત્યાગે છે. ત્યારે કેટલાક અપુણ્યવંતો ભોગ્યની અપ્રાપ્તિ છતાં તેની અભિલાષા કરે છે.

૨૬૨

આ. ઋદ્ધિસાગરસૂરિકૃત વિવેચન સાહત

ત્યારે કેટલાક પ્રભવની પેઠે જંબુકુમારની ભોગ ત્યાગ વૃત્તિ
જેઠને ભોગનો ત્યાગ કરે છે. એટલે તે જ વસ્તુતઃ તપ છે.
દશ વેદિકાલિક સૂત્રમાં જણાવ્યું છે કે,

જેય કન્તે પિયે મોયે લધ્ધેવિ પિટ્ટિ કુવ્વહ્ ।

સાહિણે વચહ્ મોયે સેહુ ચાહ્તિ વુચ્ચહ્ ।

પ્રિય સુંદર ભોગો જેની પાસે હયાત હોવા છતાં તેનો
સામું ભોગ્ય દષ્ટિથી જોતા નથી તેજ વસ્તુતઃ સત્ય ત્યાગી
છે. તે ભોગો અને કામ્ય અન્ય પણ ઇચ્છાઓ આ ભવમાં
અમુક લાભ થાય વા પરભવે ઈન્દ્ર ચક્રિત્વ આદિની કામનાં
પૂર્વક ભારે તપ કરાય શરીર શોષવીને અણુસણુ કરાય તો
તે તપાચાર પાર્માર્થિક તપ નથી જ ભોગ્ય અને કામ્ય
ભાવનાનો મન વચન કાયાથી સંપૂર્ણ ત્યાગ કરી ઇચ્છાનો રોધ
કરાય છે તેજ વસ્તુતઃ મહાન શ્રેષ્ઠ તપ સમજવો. આમ
ધર્મના કાર્યો સહ ક્રિયા અનુષ્ઠાનો ઉજમણા સાધર્મિક
વાત્સલ્ય વિગેરે પુદ્ગલ ભોગ યશોવાદની લાલચના ત્યાગ-
પૂર્વક કરાય ધર્મના કારણે શરીરનો ત્યાગ કરાય પણ જો
મનમાં પુદ્ગલ કામના ભોગ ઇચ્છાનો અંશજ ન જ હોય
તો તે તપ સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ સુંદર મોક્ષાનંદનો લાભ આપ-
નાર આત્મ સ્વરૂપનો દર્શક થાય જ છે. કહ્યું છે કે,

નિરણુદ્ધાણં મય મોહ, રહિયં સુદ્ધં તત્ત સજુતં

અસંભ માવણા ચેવં કમ્મસુયહેઊ ॥ ૧ ॥

જે તપ ઉપવાસ છઠું અઠૂમ માસખમણુ આદિ કરતા
છતાં તેના પુદ્ગલ ભોગમય આ ભવ કે પરભવે ફલ થાય

આત્મદર્શન ગીતા

૨૬૩

એવી ભાવનાથી અનુષ્ઠાન કરાય નિહાન કરાય નહિ એટલે
કામ્ય લોગ્ય વિષયોની ઇચ્છા વિનાનો જે તપ કરાય તેમજ
શુદ્ધ તત્ત્વ આત્મ સ્વરૂપ પર સ્વરૂપનો વિલેહ કરાય અસદ્
ભાવનો ત્યાગ કરાય તેવું જે તપ કર્મ આત્માના આનંદ
માટે થાય છે. તેથી તેવો તપ મહાન શ્રેષ્ઠ તપ જણાવો ॥૧૩૮॥

આત્મધર્મસ્ય સંરાગાદ્, બાહ્યરાગ પ્રલીયતે ।

આત્મસામ્યસમાલમ્બાત્, સુરાગો પિ વિહન્યતે ॥ ૧૩૯ ॥

અર્થ :—આત્મ ધર્મના રાગથી બાહ્ય રાગ નાશ પામે
છે. આત્મસ્વરૂપનું સામ્યત્વ ભાવે આલંબન કરતાં મહાન
રાગ પણ નષ્ટ થાય જ છે ॥ ૧૨૫ ॥

આત્માના જ્ઞાનદર્શન ચારિત્ર વીર્ય ઉપયોગરૂપ જે ગુણનો
રાગ કે જેને ગુણાનુરાગ કહેવાય છે. આ રાગ જે આત્મામાં
હોય તે આત્મા પુદ્ગલ લોગનો અશુચિમય સ્ત્રી કુટુંબ લોગ્ય
લોગોનો રાગ સારો રીતે સામર્થ્ય પૂર્વક ત્યાગી શકે છે.
કહ્યું છે કે.

“આયા સભાવ નાળી મોઝ રમઝ વત્થુ ધમ્મમિ ॥

સો ઉત્તમો મહપ્પા, અવરે ભવ સુચરા જીવા ॥

આત્મા નિજ સ્વભાવથી સદ્જ સ્વરૂપનો અવશ્ય જ્ઞાની
છે જ તેમજ તેના ગુણ પર્યાયોનો જ નિશ્ચયથી લોગો છે. તેમજ
તેમાં જ રમણ કરનારો છે. તેથી આ સ્વભાવ હાલ આપણા માટે
સત્તાગત છે. કર્મથી અવરાયો છે તેથી તે આત્મગુણ સ્વભાવ

૨૬૪

આ. ઋદ્ધિસાગરસૂરિકૃત વિવેચન સહિત

ઉપર પ્રેમ રાગ શુદ્ધતા પ્રાપ્ત કરવાની આવશ્યકતા હોય છે જ. કારણ કે તે જ આત્માને વસ્તુતઃ ધર્મ છે. આ વસ્તુને જે સ્વીકાર નથી કરતા તે ભવ-સંસારમાં વિષયરૂપ અશુચિતા લોગી ભવમાં ભ્રમણ કરનારા ભુંડા છે. તેમ સમજવું. આવો આત્મરૂપને જે રાગ પ્રેમ કે રૂચિ તે પુદ્ગલ લોગની વૃત્તિને જે રાગ છે. તેનો નાશ કરે છે. કહ્યું છે કે.

પરસંગેણ બન્ધો મુક્તો પરમાવચાયણે હોઈ ॥

સન્વદોસાણં મૂલં પરમાવાણુમવપરિણામો ॥ ૧ ॥

પર પુદ્ગલને સંગ રાગ કરવો તે સંસારનું મૂળ કારણ છે. તેથી તેવા રાગને ત્યાગ કરવો તે જ મોક્ષપ્રાપ્તિનું ઉપાદાન કારણ છે. કારણ કે સર્વ દોષો અઠારે પાપનું કારણ એક પરભાવમાં રમણુતાને અનુભવ છે. તેનું પરિણામ છે. તેથી આત્માને સામ્યભાવ સમતાનું આલંબન કરવું એટલે અનુકુળ કે પ્રતિકુળ સર્વે પરભાવમય જે પદાર્થો છે. તે રૂપ માધ્યસ્થ્ય ધરવું તેથી સારો પણ રાગ નષ્ટ થઈ જશે શ્રી મહામુનિવર વાયકવર દેવચંદ્રણ જણાવે છે કે

“પ્રિતીઅનંતી પરથકી જે તોડે હોતે જોડે એહ કે પરમ પુરૂષથી રાગતા એકત્વતા હો દાખી ગુણુ ગોહ ઋષભ જિણુદંશુ પ્રીતકી.

પ્રભુજીને આવલંબતા નિજ પ્રભાતાં હો પ્રગટે ગુણુ રાશ કે

દેવચંદ્રની સેવના આપે હો અવિચલ સુખવાસ કે ઋષભ જિણુદંશુ પ્રીતકી.

આત્મદર્શન ગીતા

૨૯૫

જે આત્મા મોક્ષ તરફ ગમન કરતો આત્મ સ્વરૂપનો રાગી થયો છતો સર્વ પુદ્ગલ ભોગનો ત્યાગ કરે છે. અને ચારિત્ર અનુષ્ઠાનસહ તપ કરતાં સર્વ ધાતી કર્મનો ધાત નાશ થતાં સર્વ શુભ કે અશુભ મોહ અને કર્મોનો નાશ કરે છે અને આત્માની સામ્ય દશા પ્રાપ્ત થતાં શુભરાગ પણ નષ્ટ થાય છે. ૧૩૬

સમ્યક્ત્વાદિ ગુણસ્થાનં, પ્રાપ્યોર્ધ્વં ગચ્છન્તિ ધ્રુવમ્ ।

ગુણસ્થાને ગુણપ્રાપ્તિ, શુદ્ધિરન્તરેઽધિકા ॥૧૪૦॥

અર્થ :- સમ્યક્ત્વ આદિગુણુ સ્થાનકોને પાળીને નિશ્ચયથી આત્મા ઉંચ કોટિમાં ગમન કરે છે. કારણુ કે જે જે ગુણુસ્થાનકમાં જાય ત્યાં ત્યાં આત્મ સ્વરૂપની અધિક શુદ્ધતાથી તેવા તેવા ગુણો પ્રગટ કરે છે. ॥ ૧૪૦ ॥

આત્મા અનાદિકાળથી સંસારમાં અટવાતો જ્યારે સંહી પંચેન્દ્રિય મનુષ્યત્વાદિપણું પામે છે. ત્યારે અનુકુલ સામગ્રીની પ્રાપ્તિ થતાં જે ભવ્ય હોય તેા યથાપ્રવૃત્તિરૂપ કરણુ અપૂર્વકરણુ વિગેરે કરીને સમક્રિત પામે છે પછી આત્મા ઉર્ધ્વગતિ પામે છે. શાસ્ત્રો જણાવે છે કે :

શ્રમણે વર્ષ પર્યાયા, ત્પ્રાપ્તે પરમશુક્લતાં ॥

સવાર્થ સિદ્ધદેવેભ્યોઽપ્યધિકાં જ્યોતિઃસમુલ્લસેત્ ॥

શ્રમણુપણુમાં અપ્રમત્ત ચારિત્રમાં વર્તાતા એક વર્ષ માત્ર પર્યાયવડે પરમ શુદ્ધતાને પ્રાપ્ત થયેલા શ્રમણો અપૂર્વ શ્રેષ્ઠ ચઢતી પરિણતિવડે શુક્લ લેશ્યાની શુદ્ધતાથી સર્વાર્થસિદ્ધના દેવો કરતા પણ અત્યન્ત આત્માની જ્યોતિ પ્રકાશ પામે

૨૯૬

આ. ઋદ્ધિસાગરસૂરિકૃત વિવેચન સહિત

છે. તેવી રીતે ગુણુશ્રેણિમાં ચઢતા આત્મશુદ્ધતા વધતા પરમ-ગુણોની પ્રાપ્તિ થાય છે. કર્મમલ વિનાશ પામે છે. આત્મશુકલ ધ્યાનથી સર્વ મોહહલનો ક્ષય કરીને યથાખ્યાત ચારિત્રને પામીને જ્ઞાનદર્શનોના આવરણનો ક્ષય કરીને આત્મા અપૂર્વ વીર્યોદ્ધિલાસથી કેવલ જ્ઞાનદર્શન અને સર્વ લબ્ધિ સંપન્ન થાય છે. સ્વ સ્વરૂપ પરસ્વરૂપના પૂર્ણ જ્ઞાતા થાયછે. ॥ ૧૪૦ ॥

શુદ્ધવ્યવહાર માલમ્બ્ય, શુદ્ધાત્મા ભવતિ સ્ફુટમ્ ।

સર્વજ્ઞ સર્વદૃષ્ટા ચ, સર્વે જાનાતિ પश्यति ॥૧૪૧ ॥

અર્થ:—શુદ્ધ વ્યવહારના આલંબનથી આત્મ સ્વરૂપ પ્રગટ ભાવે શુદ્ધ થાય છે. અને સર્વજ્ઞ સર્વદર્શી થઈને સર્વ જગતના પદાર્થોને જાણનાર અને દેખનારા થાય છે. ૧૪૧।

વિવેચન:—શુદ્ધ વ્યવહાર એટલે સર્વ દ્રવ્યથી કરાતી આદ્ય ક્રિયાઓ પ્રભુપૂજા સાધર્મિક ભક્તિ દેવગુરુની સ્તવના પૂજા ભક્તિ મહોત્સવ દેશવિરતિ ચારિત્ર શ્રાવકના ખારત્રતોની શુદ્ધિ સાધુની પાંચ મહાવ્રત પાલન સર્વ જીવરક્ષા સત્ય વકતૃત્વ અચૌર્ય બ્રહ્મચર્ય પરિગ્રહ ત્યાગ જ્ઞાનાદિ પાંચ સમિતિ ત્રણ ગુપ્તિ નવીન જ્ઞાનાભ્યાસ ઉત્તમ ભાવમય ધ્યાન શાસન પ્રભાવના સત્ય ધર્મનો ઉપદેશ વિગેરે શુદ્ધ વ્યવહારથી મન વચન કાયાની શુદ્ધતા થતાં અપ્રમત્ત ચારિત્ર યોગી થાય છે. એટલે અન્ય ભવ્યાત્માઓને મોક્ષ ગમનમાં મહાન જહાજની પેઠે કે આલંબન આપનારા બને છે. તેમજ આત્મભાવે માન પૂજા ભક્તિથી ન લેપાય તો ગુણુ શ્રેણીના

આલંબનથી અપૂર્વ કરણ્ય અનિવૃત્તિ સૂક્ષ્મસંપરાય યથાખ્યાત અયોગી કેવલી અને સિદ્ધત્વને પણ પ્રાપ્ત કરે છે. શ્રીમાન્ દેવચંદ્રણ જ્ઞાનમંજરીની ટીકામાં જણાવે છે કે.

एवं प्रथमं स्थानादिकं विशुद्धिं कृत्वा इच्छादिपरिणतः
क्रमेण स्वरूपावलम्बनादि गृहित्वा प्रीत्याद्यनुष्ठानेन
अस गानुष्ठानेन गतः

सर्वज्ञो भूत्वा अयोगी भूय सिद्धो भवति अतः क्रमसमा-
राधना श्रयस्करी

અર્થ:-એ પ્રકારે પ્રથમ સ્થાનાદિકની વિશુદ્ધિ કરીને આલંબન નિરાલંબન એવા યોગના ક્રમમાં એકાગ્રભાવે પ્રવૃત્તિ કરનારો યોગી ઈચ્છા પ્રીતી પ્રવૃત્તિ પાલનમાં સ્થિરતા કરતો જે ગુણશ્રેણિમાં બાધક હોય તેવી અશુભ પ્રવૃત્તિનો ત્યાગ કરતો અનુક્રમે ગુણશ્રેણિમાં ચડતો સર્વ બાહ્ય અભ્યંતર વ્યવહારની શુદ્ધતા કરતો પ્રતિક્રમણ પ્રતિલેખણ સમિતિ શુપ્તિ જ્ઞાનાદિ આચારોને શુદ્ધ કરતો સાલંબન ધ્યાન વડે પરમાત્મ સ્વરૂપ અને આત્મ સ્વરૂપનો વિવેક કરતો અને એકત્વ ધ્યાનમાં સ્થિરતા લાવતો રૂપસ્થ ભાવમય ધર્મ ધ્યાનવડે આત્માને શુદ્ધ સ્વરૂપમાં લાવતો યોગી તેમાં સ્થિરતા પામતો સર્વ બાહ્ય પૌંડ્રગલિક સંબંધોનો ત્યાગ કરીને અસંગ અનુષ્ઠાનમાં નિરાલંબન ધ્યાન વડે આત્મ સ્વરૂપને અનુભવતો ક્ષયક શ્રેણિથી યથાખ્યાત પરમ શુદ્ધ શ્રેષ્ઠ ચારિત્ર યોગમાં પ્રવેશીને મહા મોહનો વિનાશ કરે છે અને કેવલજ્ઞાન દર્શનને પામીને સર્વજ્ઞ સર્વદર્શી થઈને જગતના સર્વરૂપી અરૂપી પદાર્થોના દ્રવ્યત્વ

૨૬૮

આ. ઋદ્ધિસાગરસૂરિકૃત વિવેચન સહિત

શુષ્ણ્વ પર્યાયત્વની અનંતતાને પ્રત્યક્ષ બ્રહ્મે છે દેખે છે. તેમજ ભવ્યાત્માઓને ઉપદેશ કરી તેમને મોક્ષના માર્ગના ગંતા ગમન કરનારા બનાવે છે. ॥ ૧૪૧ ॥

भवद्भूत भविष्यच्च, उत्पत्ति व्ययध्रौव्यकम् ॥

ज्ञेयाकारं जगद्दयत्र, तस्मै सिद्धात्मने नमः ॥ १४२ ॥

અર્થ :—જેમને જગતના સર્વ પદાર્થોમાં ભૂતકાલ વર્તમાનકાલ અને ભવિષ્યમાં ઉપજતા નાશ પામતા ધ્રુવતા ધરનારા પદાર્થો જેમના જ્ઞાનમાં જ્ઞેયાકાદરૂપે વર્તે છે. તે સિદ્ધ પરમાત્માને વારંવાર નમસ્કાર થાસ ॥ ૧૪૨ ॥

વિવેચન :—જે પરમાત્મા સર્વજ્ઞ સર્વદર્શી થઈને જગતને મોક્ષ માર્ગમાં ગમન કરનારા સંત મહાત્મા યોગી બનાવે છે. તેવા અરિહંતો સામાન્ય કેવલીઓ અને સર્વ કર્મોનો સમૂળ ક્ષય કરીને સિદ્ધાત્મા બન્યા છે. તેવા સિદ્ધ ભગવંતોને મન વચન કાયાની શુદ્ધતા પૂર્વક સદા નમસ્કાર કરું છું. જગતના સર્વ અરૂપી ચેતન અચેતનમય ભાવરૂપ પદાર્થો કે જે સમયે નવા નવા આકારોને પર્યાયરૂપે કરે છે અને પૂર્વના આકારનો વિનાશ કરે છે. વમજ દ્રવ્યત્વરૂપે કાયમ રહેલા છે. તેવા સર્વ પદાર્થોના દ્રવ્યક્ષેત્ર કાલભાવ નામ સ્થાપના વિગેરે પરિણામોનો પોતામાં રહેલા શાશ્વત કેવળજ્ઞાનમાં જ્ઞેયાકારે બ્રહ્મે દેખે છે. તે સિદ્ધ પરમાત્માને સદા નમસ્કાર થાવ. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યપ્રભુ યોગશાસ્ત્રમાં જણાવે છે કે.

संप्राप्य केवलज्ञानदर्शने दुर्लभे योगी

जानाति पश्यति तथा लोका लोकं यथास्थं

॥ ૧ ॥

સાદિકમનન્તમનુપમભવ્યાબાધં સ્વભાવજં સૌખ્યમ્
પ્રાપ્ત સ કેવલજ્ઞાનદર્શનો મોદતે મુક્ત. ॥ ૨ ॥

અર્થ :- અન્ય સામાન્ય યોગીઓને જે પ્રાપ્ત થવું દુર્લભ છે. તેવું કેવલ જ્ઞાનદર્શન મહાન ઉત્કૃષ્ટ અધ્યાત્મ યોગીઓ ધાતિકર્મનો વિનાશ કરીને કેવલ જ્ઞાનદર્શન કે જે અનંત અવ્યાબાધ અનોપમ છે. તેને પ્રાપ્ત કરીને જગતના અનંત દ્રવ્ય ગુણુ પર્યાયમય ભાવોને ભૂતભાવી વર્તમાન તેમજ આપણા મનમાં ઉત્પન્ન થતા, નષ્ટ થાય એવા સર્વ અનંત ભાવોને જાણુ દેખે છે. એમ યથાર્થ રૂપે સર્વ લોક અને અલોકની સર્વ વસ્તુ તેના જે સ્વભાવો પર્યાયો છે તેને જાણુ દેખે છે. સર્વ પૂજ્ય પ્રભુના જ્ઞાનમાં જ્ઞેયાકારે અવસ્થિત રહે છે. અને શરીર સંબંધી કર્મનો અર્વથા ક્ષય થતાં તે કેવલી ભગવંત મોક્ષમાં આદિ સહિત અનંતકાલ અને જગતમાં પદાર્થોથી અનોપમ અને સર્વથા બાધા પીડા રહિત સહજ સ્વભાવમય જે સુખ છે તેનો નિત્ય અનુભવ કરે છે. તેવા પરમાત્માઓ અરિહંતો કેવલીઓ અને સિદ્ધોને મારો સદા સર્વદા નિત્ય મન વચન કાયાના યોગોની શુદ્ધ એકાગ્રતા પૂર્વક નમસ્કાર થાવ. ॥૧૪૨॥ આત્મસ્વરૂપને જે પ્રાપ્ત થયા હોય તેમનામાં નામ રૂપનો ભેદાભાવ છે.

બ્રહ્મા વિષ્ણુ મહેશાશ્ચ, દેવા યત્ર પ્રતિષ્ઠિતાઃ

રત્નત્રયી સ્વરૂપેણ, તસ્મૈ શુદ્ધાત્મને નમઃ ॥ ૧૪૩ ॥

અર્થ :- જ્યાં બ્રહ્મા વિષ્ણુ મહેશ્વર દેવો પ્રતિષ્ઠિત થયા છે. તેવા રત્નત્રયી રૂપ જે પરમાત્મ સ્વરૂપ છે. તેવા

શુદ્ધ સ્વરૂપમય આત્માને નિત્ય નમસ્કાર થાવ. ॥ ૧૪૩ ॥

વિવેચન :—જે આત્મા સર્વદા યોગનો અભ્યાસ કરતા આત્મસ્વરૂપને શુદ્ધ શુદ્ધતમ શુદ્ધતર કરીને તામસ રાજસ સત્વમય જે પુદ્ગલિક પ્રકૃતિઓ રૂપ મોહનીય કર્મોને ક્ષય કરીને પોતાનું પરમ શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપ ઉપજાવ્યું છે. તેજ બ્રહ્મ છે. વિષ્ણુ છે અને મહેશ્વર છે શિવ છે. શંકર છે કારણ કે શ્રી હેમચંદ્ર ભગવાન જણાવે છે કે :

“ ભવવીજાઙ્કર જનના, રાગાદ્યાક્ષયમુપાગતા યસ્ય,
બ્રહ્મા વા વિષ્ણુર્વા હરો, જિનો વા નમસ્તસ્મૈ ॥ ૧ ॥

જેમના સંસારના કલેશમય જન્મ મરણના ઉપાદાન કારણ રૂપ મોહનિય આદિ કર્મના બીજને ક્ષય થયા છે. તેથી કરીને ભવપરંપરા રૂપ સંસારનો ક્ષય કરવાથી મહાદેવ થયા છે. આત્મ સ્વરૂપનો પ્રાગટ્ય ભાવ કરવાથી બ્રહ્મા બન્યા છે. રાગદ્વેષમય આત્મ શત્રુનો સમૂહ વિનાશ કરવાથી જિન થયા છે. તેવા નામથી બ્રહ્મા હોય વિષ્ણુ હોય મહાદેવ હોય મહેશ્વર હોય તેવા પરમાત્મા કે જેમને રત્નત્રયી—પરમ શુદ્ધ કેવલ જ્ઞાનદર્શન યથાખ્યાત શુદ્ધ ચારિત્રરૂપ રત્નત્રયીમય છે. તેમને માટે નિત્ય ત્રિકરણ શુદ્ધતા પૂર્વક નમસ્કાર થાવ. શ્રી માનતુંગ સૂરીશ્વર ભક્તામર સ્તોત્રમાં જણાવે છે કે :

ત્વામવ્યયં વિશ્વમચિન્ત્યમસહૃવ્યમાદ્યં બ્રહ્માણમીશ્વર મનન્ત
મનન્તકેતુમ્, યોગીશ્વરં વિદિતયોગમનેકમેકં, જ્ઞાનસ્વરૂપમમલં
મવદન્તિ સન્તઃ ॥ ૧ ॥ બુદ્ધસ્ત્વમેવ વિવુધાર્ચિત્ત્વુદ્ધિ-

આત્મદર્શન ગીતા

૩૦૧

બોધાત્, ત્વં શંકરો સિ શુવનત્રયશંકરત્વાત્ । ધાતાસિ ધીર !
શિવમાર્ગવિધેર્વિધાનાત્ । વ્યક્તં ત્વમેવ ભગવન્ પુરુષોત્તમોઽસિ

॥ ૨ ॥

(ભકતામર સ્તોત્ર ”)

હે ભગવાન તમે ત્રણેય કાળમાં પોતાના સ્વરૂપથી ચ્યવન ન થતા હોવાથી અવ્યય કહેવાઓ છે, જ્ઞાન સ્વરૂપથી ત્રણ જગતમાં વ્યાપક હોવાથી વિભુ કહેવાઓ છે. હે ભગવાન તમારું મહાત્મ્ય મન ઈન્દ્રિયોથી ચિત્તવી સકાય તેમ નથી તમે સર્વશ્ચ મોહ માયાના સંગથી અસંગ છો સંગ થીરે રિત છો જે ણીજા સત્સંગી છે. તેમાં હે પ્રભુ તમે પ્રથમ નંબરમાં આવો છો, તમે પ્રજ્ઞા છો કારણ કે ત્રણ જગતને તમે સમ્યક્ દૃષ્ટિવત્ બનાવો છો તેમ ઈશ્વર છો કારણ કે સંસારને તથા તેનાં બીજને તમે ત્રીજા જ્ઞાનરૂપ લોચનથી બાળી નાખ્યાં છે. તમે અનંત છો કારણ કે શિવ સ્વરૂપથી કદાપિ વિનાશ પામવાના નથી જ અનંગકેતુ તમે છો કારણ કે કર્મ હોય ત્યાં સુધી જ અંગ શરીર હોય છે. તેના અભાવથી અનંગતાતુ નિરાકાર સ્વરૂપ ચિન્હ વા કેતુ તમે કારણ કર્યું છે. સર્વ યોગીઓને ધ્યેયરૂપ હોવાથી તમે યોગીઓના ઈશ્વર રૂપ છો વળી સર્વ યોગરૂપ મોક્ષ માર્ગને જણનારાને જણાવનારા છો. તમે વ્યક્તિરૂપે અનંત છો અને સમષ્ટીરૂપે સમાન ધર્મી હોવાથી એક રૂપે છો તેમજ તમે નિર્મળ કેવલ જ્ઞાનને પામીને સર્વ સંતોને તેનું આત્મ સ્વરૂપ પર સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરીને આત્મ સ્વરૂપને વિવેક કરાવો છો, તમે હે ભગવાન બુદ્ધ છો, કારણ કે વિષુદ્ધો પંડિતો અને

૩૦૨

આ. ઋદ્ધિસાગરસૂરિકૃત વિવેચન સહિત

દેવોથી સદા પૂજ્યો છે કેવલજ્ઞાનથી સર્વને સત્ય યોધનું દાન કરે છે. કારણ કે આખી દુનિયાને સુખી કરનારા છે હે ધીર પુરુષ ધાતા તમેજ પ્રદા છે કારણ કે મોક્ષમાર્ગનો પ્રવાહ ઉપભવે છે, વ્યક્તરૂપે તમે સર્વ પુરુષોમાં પુરુષોત્તમ છે કારણ કે તમોએ સર્વ ચાર પ્રકારના પુરુષોને સાધીને તેના ફલને જગતને યથાર્થ અનુભવ વ્યક્ત કરીને પ્રગટ કરી આપ્યો છે. તમે રત્નત્રયીના સ્વરૂપને પ્રગટ કરીને આત્માને પૂર્થ સહજનંદિ સિદ્ધ સ્વરૂપ સચ્ચિદાનંદ બનાવ્યો છે. તેથી વારંવાર તમારા તે સ્વરૂપને અમે ત્રણ કરણ ત્રણ યોગવડે સદા નમસ્કાર કરીએ છીએ. ધ્યાન કરીએ છીએ. ॥૧૪૩॥

અદ્વૈતાનાં પરં બ્રહ્મ, દ્વૈતાનાં દ્વૈત ભાવના ।

સાજ્ઞવ્યાનાં પુરુષો યત્ર, સમ્યક્લ્યાતંવ્યમપેક્ષયા ॥૧૪૪॥

અર્થ:-અદ્વૈતોને પરમ બ્રહ્મ ઇંટ છે દ્વૈતવાદિઓ પરમ બ્રહ્મ અપર બ્રહ્મની ભાવના કરે છે. સાંખ્યવાદિ પુરુષને ઇંટ કહે છે. તે પણ નયોની સર્વ અપેક્ષાએ કાંઈક અંશે સમ્યક્ ભાવને પામે છે. ॥ ૧૪૪ ॥

વિવેચ્યઃ અધ્વૈતવાદમાં આત્મસ્વ રૂપ પરમ બ્રહ્મ શુદ્ધતત્ત્વ રૂપ પ્રેમનાથ છે. “ બ્રહ્મ સદ્ જગત્ મિથ્યા ” “ યદ્વૈતં તદ્ બ્રહ્મણો રૂપમ્” બ્રહ્મ એકજ સત્ય સદ્ છે. તેથી અન્ય જે દેખાય છે તેજગત માયા રૂપનો પ્રપંચ મિથ્યાજ છે એમ જે માને છે સંબ્રહ્મ નયની તિર્થગ્ સામાન્ય નયની અપેક્ષાએ ઘટે છે. અને અને દ્વૈતવાદિઓ પરમ બ્રહ્મ અપર બ્રહ્મ એમ બે વિભાગમાં તત્ત્વને પહેંચી નાંખે છે એક “ દ્વૈ બ્રહ્મણિ વેદિતવ્વે પક્

‘પરમ બ્રહ્મ દ્વિતીયં અપર બ્રહ્મ’ એક પરમ બ્રહ્મ અને અપર બ્રહ્મ એ એ બ્રહ્મ છે. તેમાં જે નિત્ય અવિનાશી અવિચલિત સ્વરૂપવંત પરમ બ્રહ્મ છે. અને નવા નવા શરીરને ગ્રહણ કરીને કર્મથી સંસારમાં બ્રમણ કરનારા જીવાત્માઓ અપર બ્રહ્મ છે. તેઓ પરમ બ્રહ્મની ઉપાસના કરતાં પરમ બ્રહ્મ થાય છે. અને કર્મરૂપ પ્રપંચો નાશ પામે છે. તેઓ કૃષ્ણ રામચંદ્રને વિષ્ણુ સ્વરૂપે પૂજે છે. તેમજ જગત્ કર્તૃત્વરૂપ કોઈ કૃષ્ણને કોઈ મહાશ્વરને અને કોઈ બ્રહ્માને માને છે. તેની પૂજા ભક્તિ કરે છે તે નૈગમ નય પ્રમાણે એક અંશે અપેક્ષાએ સત્યતા પામે છે. સાંખ્યમત પુરૂષ અને પ્રકૃતિ એ બન્નેનું પ્રતિપાદન કરે છે. પુરૂષ તે ઈશ્વર પ્રકૃતિરૂપ માયા બેના સંયોગથી જગતનો પ્રપંચ રચાયો છે તેમ માને છે. વસ્તુતઃ પુરૂષ અને પ્રકૃતિનો કંચન અને માટીની જેમ પરસ્પર અનાદિ સંબંધ છે. સમ્યગ્ જ્ઞાન થતાં એ સંબંધ ક્ષય કરવા આત્મા પ્રવૃત્તિ કરે છે અને તે યોગ્ય કાલે છુટી પડે છે. આત્મા પુરૂષ પરમ શુદ્ધ બ્રહ્મ થાય છે. તે પણ અપેક્ષાથી સંગ્રહનયની સત્તાએ સત્ય ઠરે છે, છંદશોપનિષદ જણાવે છે કે :-

“ નહિ વૈ સશરીરસ્ય પ્રિયાઽ પ્રિયયોરૂપહતિરસ્તિ,

અશરીરં વા વસંતં પ્રિયાપ્રિયે ન સ્પૃશતઃ ॥૧૧॥

જેમને શરીરમાં વસવાનું હોવાથી તેમાં થતી મારા પણાની બુદ્ધિથી પ્રિય અને અપ્રિયતાવડે આત્મ શાંતિને ઘાત થાય છે. પણ જેઓ શરીરને પોતાનું માનતા નથી તે ઉપરનો મોહ ત્યાગ કરેલો છે. તેમજ શરીરનો સંયોગ

સંબંધ નથી તેવા સિદ્ધ ભગવંતોને પ્રિયાપ્રિયનો સ્પર્શ નથી થતો સુખ દુઃખનો સર્વથા અભાવ છે. માત્ર એક સચ્ચિદાનંદમય આત્મ સ્વરૂપમાં જ રમણતા હોય છે. આમ હોવાથી અંશે સર્વ દર્શનોમાં અપેક્ષાથી અંશ સત્યતા વર્તે છે. તે માટે તેઓએ માન્ય કરેલા દેવ વિશેષ પણ નામની ભિન્નતા હોય તો પણ મોક્ષ માર્ગમાં ગમન કરનારા સમજવા. વૈશેષિકો સર્વ આત્મગુણો એટલે શરીર ઇન્દ્રિય કર્મના સંયોગથી વિકારવંત થયેલા ગુણો નાશ ત્યારે થાય તેમ કહે છે તે પણ એક અંશે ઠીક જ છે કહે છે.”

“ યાવદાત્મગુણા નોચ્છિન્ના વાસનાદયઃ,

તાવદાત્યન્તિકી મુક્તિર્ન વિકલ્પ્યતે ॥ ૧ ॥

જ્યાં સુધી વાસના રૂપ સંસાર સંબંધી ઇચ્છામય જે આત્માના અશુભ ગુણો કે જે કર્મજન્ય છે. તેનો સર્વથા ઉચ્છેદન થાય ત્યાં સુધી મુક્તિની કલ્પના ન બને. બૌદ્ધો પણ બાહ્યાત્મા ભાવનો મોહ મારા તારાપણાની વૃત્તિનો ક્ષય ન થાય ત્યાં સુધી બીજા રુપે અને ભોગે રુપે સંસાર પ્રવૃત્તિ છે. તે પણ અતે સત્ય થાય છે. આમ અપેક્ષાવડે સર્વ દર્શન પંથો મોક્ષ માર્ગની ગવેષણા કરે છે. તે પ્રશંસવા યોગ્ય ગણાય છે. તેઓના દેવોના બુદ્ધા નામ હોય તો પણ તે મહાદોષ રૂપ નથી તે માટે પરમ પૂજ્ય ગુરૂદેવ કહે છે કે પ્રભું વિષું પરેશાન-માત્માડડને સ્મરે દ્યદાત્માતદા સ તન્મયો ભૂત્વા સ્યાજ્જન્માદિવિનાશકઃ પ્રભુ વિભુ પરેશાન આદિ કોઈ પણ નામથી જે આત્મા પરમાત્માનું

આત્મદર્શન ગીતા

૩૦૫

સ્મરણ બજન કરે છે તેમાં તન્મય થઇને અલોક ભાવને પ્રાપ્ત થાય તો તેના જન્મ જરા વ્યાધિ ઉપાધિ વિગેરે વિનાશ થાય છે. અને આત્મ સ્વરૂપનો દ્રુટા ભોક્તા જ્ઞાતા અવશ્ય થાય છે જ. ॥ ૧૪૪ ॥

अस्ति नास्ति स्वरूपा ये, सर्वधर्मव्यपेक्षया ।

ज्ञेया : प्रतिष्ठिता यत्र ज्ञेयं, स्याद्वाददर्शनम् ॥૧૪૫॥

અર્થ:- અસ્તિતા નાસ્તિઆદિ સ્વરૂપવંત જે ધર્મો છે તે સર્વે દરેક દ્રવ્ય ગુણ પર્યાયોમાં અપેક્ષાથી પ્રતિષ્ઠિત છે. એવો મત ધરાવનાર દર્શનને સ્યાદ્વાદ દર્શન કહેવાય છે. ॥ ૧૪૫ ॥

વિવેચન:- જગતમાં જે રૂપી અરૂપી ચેતન અચેતન પદાર્થો દ્રવ્ય ગુણ પર્યાય રૂપે વર્તે છે, તે સર્વે પદાર્થોમાં અસ્તિત્વ, નાસ્તિત્વ અસ્તિ નાસ્તિત્વ અસ્તિઅવકતવ્ય, નાસ્તિ અવકતવ્ય, અસ્તિ નાસ્તિ અવકતવ્ય એમ અનેક ધર્મો કથંચિત અપેક્ષાએ રહેલા છે. જેમકે એક આત્મદ્રવ્ય સ્વગુણ પર્યાયોમાં સ્યાદ્ અસ્તિત્વ રૂપ છે. પણ પરગુણ પર્યાયથી નાસ્તિત્વ પણ છે. તેમજ જે સમયે સ્વગુણનું અસ્તિત્વ છે. તેજ સમયે પણ પરગુણનું નાસ્તિત્વ હોવાથી. સ્યાદ્ અસ્તિત્વ નાસ્તિત્વ એક સમયે બંને ધર્મોનું કથન અશક્ય હોવાથી કથંચિત અવકતવ્ય પણ છે. અસ્તિઅવકત્વ, નાસ્તિ અવકત્વ એવી રીતે અસ્તિ નાસ્તિ કથંચિત અવકત્વ પણ રહે છે. આમ સ્વદ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાળ ભાવપણે અનેક ધર્મો અપેક્ષાથી વર્તે છે તે

૩૦૬

આ. ઋદ્ધિસાગરસૂરિકૃત વિવેચન સહિત

સર્વ સર્વજ્ઞ ભગવંતોને કેવળ જ્ઞાનથી જ્ઞેય રૂપે છે અને શ્રુત કેવલીઓને શાસ્ત્રવડે જ્ઞેય રૂપે રહે છે. મતિજ્ઞાની અવધિજ્ઞાની મનઃપર્યાવ જ્ઞાનીને સંખ્યાતા અસંખ્યાતા રૂપ દ્રવ્યોની જ્ઞેયતા વર્તે છે. આત્મું આત્માનું જ્ઞેયાકાર સ્વરૂપ નૈનસ્થાદવાદ-અનેકાંતવાદના પ્રરૂપકો જણાવે છે '

સ્વદ્રવ્ય ક્ષેત્રકાલભાવૈઃ વ્યાપ્યવ્યાપકાદિ સમ્બધિ સ્થિત્તાનાં સ્વપરિણામાત્ પરિણામાન્તરાગતહેતુઃ વસ્તુતઃ સદ્રુપતા પરિણતિઃ. અસ્તિત્વસ્વભાવઃ ॥

પોતાનું દ્રવ્યત્વ ક્ષેત્રત્વ કાલત્વ ભાવત્વ વ્યાપક વ્યાપ્યત્વ આદિ સંબંધી રહેલા પોતાના પૂર્વ પરિણામથી ધીજ્ઞ કાળના પરિણામમાં પરિણમન થવા રૂપ જે કાર્ય તેના હેતુ રૂપ વસ્તુની સ્વસદ્ રૂપમય જે પરિણતિ તેજ અસ્તિત્વસ્વભાવ અને જે અન્ય દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાલ ભાવમય વસ્તુમાં પરિણતિનો જે અભાવ તે નાસ્તિતા એમ સાતે બંનેનું સમજવું. તે સર્વે આત્માના ધર્મોમાં અપેક્ષાથી હોય છે તેમ જે માન્યતા છે તે સ્થાદવાદ સમજવો. ભગવાન યશોવિજયવાચકવર કહે છે કે :-

નાપ્રમાણં પ્રમાણં વા સર્વમપ્યવિશેષિતમ્ ।

વિશેષિતં પ્રમાણં સ્યાદિતિ સર્વનયજ્ઞતા ॥ ૯ ॥

સર્વ વચનનો ઉપદેશ સામાન્યતાથી અવિશેષ રૂપ હોય તો પ્રમાણ કે અપ્રમાણ કહી શકાતા નથી એકાંતે પ્રમાણતા નથી આવતી તેથી અન્યોના સિદ્ધાંતોમાં જે સદ્ વચનો હોય ગ્રાહ્ય થતા હોય તો પણ તેના વિષયોની પૂર્ણ વિશેષ શુદ્ધતા કરવાથી પ્રમાણતા લાવવી પડે છે.

તેમજ સ્વનૈનસિદ્ધાંતમાં પણ સર્વ ઉપદેશક વચનોમાં ચાર અનુયોગે કરીને શુદ્ધતા પૂર્વક વિશેષિત કરાય છે. આમ સર્વ પદાર્થોના અનંત ધર્મો કે જને અન્ય લોકો પરસ્પર વિરોધિ માને છે પણ તે સર્વ ધર્મો અપેક્ષાથી એકજ પદાર્થોમાં સદા વિદ્યમાન રહે છે જ તે સર્વ જ્ઞાનીઓને અવશ્ય જ્ઞેય- જાણવા યોગ્ય છે જ. એ જ્ઞેયોના સમ્યજ્ જ્ઞાનથી આત્મા સ્વ સ્વરૂપનો અનુભવી જ્ઞાની થાય છે અને મોક્ષમાર્ગમાં ગંતા ગમન કરનાર થાય છે. ॥ ૧૪૫ ॥

दर्शनानि जिनाङ्गानि, सर्वाणि हि व्यपेक्षया ।

नद्योऽब्धाविव लीनानि, ज्ञेयं स्याद्वाददर्शनम् ॥૧૪૬॥

અર્થ:- સર્વ દર્શનનો અપેક્ષાએ પરમાત્મા જીનેશ્વરના દર્શનના અંગો રૂપ બિરાજે છે. નદીઓ બધાં સુધી સમુદ્રમાં વિલય ન પામે ત્યાં સુધી નદી રૂપે હોય છે. અને વિલય થતાં સમુદ્ર બને છે. તેમ સર્વ દર્શન સિદ્ધાંતો અપેક્ષાએ સ્યાદ્વાદ સિદ્ધાંતના અંગો રૂપે સમજવાં. ॥૧૪૬॥

વિવેચન:- સર્વ દર્શનો નૈયાયિક વૈશેષિક સાંખ્ય યોગ મિમાંસક, બૌદ્ધ, નાસ્તિક, વૈદિક વિગેરેના તત્ત્વજ્ઞાનનો મૌલિક ભાવે વિચારીએ તો એક એક અંશે જૈન સિદ્ધાંત તત્ત્વના અંગો થાય છે. શ્રી આનંદધન મહારાજ જણાવે છે કે.

षड् दर्शनं जिन अंग भणीजे न्यासषड् अंग जो साधेरे,
नमि जिनवरना चरण उपासक षडदर्शन आराधेरे, ॥ १ ॥

जिन सुर पादप पाय वखाणु सांख्य योग दौय भेदेरे
आतम सत्ता विवरण करतां लहो दुग अंग अखेदेरे ॥ २ ॥

દોય ભેદ સુગત મિમાંસક, જિનવર દોય કર ભારિરે,
 લોકાલોક અવલંબન મજીયે ગુરુગમથી અવધારીરે, ॥૩॥
 લોકાયતિકકૂલ જિનવરની અંગ વિચાર જો કીજેરે,
 તત્ત્વ વિચાર સુધારસધારા ગુરુગમ વિના કેમ પીજેરે ॥૪॥

છ દર્શનો છે તે અંશે અંશે પરમાત્માના શાસનના અંગો બિન્ન બિન્ન અપેક્ષાથી બની જાય છે. તે સર્વ દર્શનો પરમાત્માની આજ્ઞા પ્રમાણે જ્ઞાન ચારિત્રની-ચરણની સેવા કરતા છ એ દર્શનની આરાધના થાય છે. પરમાત્માનું શાસન કષ્ટપવૃક્ષ સમાન છે. તેના બે પગ સમાન સાંખ્ય અને યોગ-દર્શન છે કારણ કે પગ ક્રિયા કારક છે તેમને પણ મોક્ષમાર્ગ તરફ ગામક આત્મ સ્વરૂપના ગવેષક છે આત્મ સત્તાનું જે વિવેચન કરનારા છે. તેની આરાધના થાય છે. તેમ બોદ્ધ અને મિમાંસક બંને દર્શનો હાથરૂપ સમજવા કારણ કે તે ક્રિયા અનુષ્ઠાનને કરનારા છે. તેથી લોકાલોકના સર્વ પદાર્થો શુદ્ધગમથી જ્ઞાનનો અનુભવ કરવા તેનું અવલંબન ભારે ઉપકારક થાય છે. અને લોકાયત નાસ્તિક દર્શન પણ અપેક્ષાર્થી જીનવર દર્શનની કુખ છે. કારણ કે તે પ્રત્યક્ષાદિ પદાર્થોને માને છે. આલોકના સુખને ઇચ્છે છે અને બાહ્ય વ્યવહારની આલંબનતા લે છે. અને નીતિ નિયમનો સ્વીકાર કરે છે. તેમજ અદ્રત વેદાંતીઓ સાંખ્યો, યોગિકો સંશ્રદ્ધનયની જે સામાન્ય ભાવમય સત્તા આત્મ સ્વરૂપની શુદ્ધતા જે મૂળ સ્વરૂપ છે તેનો સ્વીકાર કરે છે. અને નૈયાયિક વૈશેષિકદર્શન તથા આત્માને અને શુદ્ધોને સર્વથા જુદા માને છે. સામાન્ય અને

વિશેષરૂપ પદાર્થોનો ભેદ કરીને જણાવે છે. બૌદ્ધ દર્શન આત્માને ક્ષણે ક્ષણે પલટાતો માનીને ક્ષણિકત્વ વડે વૈરાગ્યને પોષણ આપનારો અપેક્ષાએ થાય છે. અને મિમાંસકો ક્રિયા અનુષ્ઠાનથી આલોક પરલોકના મુખની ઇચ્છા રાખે છે. તે ઋણુ સૂત્રનયની અપેક્ષાએ અંગરૂપે બને છે. વળી નાસ્તિક લોકાયતિક દર્શન પ્રત્યક્ષ વ્યવહારને સ્વીકારતું હોવાથી વ્યવહારનયમાં અંશરૂપ બને છે. બીજા પણ દર્શનો તેઓના પેટામાં સમાય છે. આત્મ તત્ત્વરૂપની ગવેષણા પૂજ્ય ગુરૂની ઉપાસના કરતા ભવ્યાત્માઓ સમ્યગ્જ્ઞાનાનુભવનું પાન કરીને પરમાત્માના શાસ્ત્રના સર્વ અંગોના આરાધક છે. આથી સર્વ અંગોના આરાધક થાય છે. આથી સર્વ આત્મસ્વરૂપના દર્શનને વાંચનારાઓ ભયખેદનો ત્યાગ કરવા પૂર્વક સર્વનય સર્વ ભંગ અપેક્ષાથી પરમાત્મ આત્મસ્વરૂપનો અનુભવ કરવામાં ઉપાદાન કારણ થાય છે. જેમ સ્વતંત્ર નદીઓ નદીઓ જ ગણાય છે. પણ સમુદ્રના મુખ આગળ કાંઈક અંશે સમુદ્ર-પણાને પામે છે. અને સમુદ્રમાં અલેદતા થતા નદીપણું બુદ્ધાપણું નથી જ રહેતું તેમ સર્વ દર્શનોનું સ્વરૂપ સમજીને અપેક્ષાથી સર્વમાં સમાનતા ભાવે રહેતાં આત્મ સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે. કહ્યું છે કે.

શ્રેયઃ સર્વનયજ્ઞાનં, વિપુલં ધર્મવાદતઃ;

શુદ્ધવાદવિવાદાન્ના-પરેષાં દુઃસ્વ કારણં ।

સર્વ નયનું વિપુલ જ્ઞાન હોયતો ધર્મ વિચાર કરવામાં અત્યંત આનંદ દાયક થાય છે પરંતુ એકેક નયથી દર્શનનો

૩૧૦

આ. ઋદ્ધિસાગરસૂત્રિકૃત વિવેચન સહિત

પક્ષ પકડીને અન્ય દર્શનોત્તુ ધંડન કરવું તેની અપેક્ષા સ્વિકારવી તે વાદ વિવાદ કલેશ રૂપ થાય છે. સર્વ દર્શનોના અપેક્ષાએ સમન્વય. મુકાબલો કરતાં જૈન સ્વાહવાદ દર્શનને અધંડ દેહરૂપ પૂર્ણ બને છે. તે સર્વ દર્શન રૂપ નયનેા અનુભવ સાપેક્ષ ભાવે આત્મદર્શનને ઉપકારક થાય છે. ॥ ૧૪૬ ॥

સમ્યગવ્યપેક્ષયા જ્ઞાતે, વસ્તુનિ નૈવ વિદ્યતે,
મિથ્યાવાદો ધ્રૂવં યત્ર, સમ્યક્ત્વં તત્પ્રતિષ્ઠિતમ્ ॥૧૪૭॥

અર્થ:- સર્વ વસ્તુઓને અપેક્ષા વડે સમ્યક્ ભાવે તેવા જ્ઞાનથી મિથ્યાત્વ વાદ નિશ્ચય નષ્ટ થાય છે. અને સત્ય સમગ્ર દર્શનની આત્મામાં પૂર્ણ પ્રતિષ્ઠા યાય છે. ॥ ૧૪૭ ॥

વિવેચન:- સર્વ નય દર્શન મત શાસ્ત્રના સિદ્ધાંતની અપેક્ષાથી વિચારાય તો માધ્યસ્થ્યભાવે સર્વ દર્શનના સિદ્ધાંતો અશંત અપેક્ષાએ સમ્યક્ ભાવે સમજાય છે. વસ્તુ અપેક્ષાએ અનેક ધર્મ ધારણ કરતી હોવાથી વસ્તુઓમાં નિત્યત્વ અનિત્યત્વ અનેકત્વ એકત્વ સ્થિરત્વ ચલત્વ ભાવત્વ અભાવત્વ રૂપે અપેક્ષાથી ઘટે છે. આવા સ્વાહવાદ મય સમ્યગ જ્ઞાનથી શુદ્ધ સમ્યક્ત્વ જ્ઞાન દર્શનમય અનેક આત્મ ધર્મથી પ્રતિષ્ઠિત થયેલ છે. શ્રી અનુયોગમાં જણાવ્યું છે કે

સવ્વેસિં પિ નયાણં बहुविहवत्तच्चयं णिसामित्ता ।
जं सव्वणयविशुद्धं तं चरणगुणद्विओ साहू । ॥૧॥

અર્થ:- સર્વ જુદા જુદા નયોત્તુ પરસ્પર વક્તવ્યમય

સિદ્ધાંત સાંભળીને કોઈ પણ ભવ્યાત્માને ગભરાવાની જરૂર નથી જ પણ દરેક નયવાદિઓનું જે કહેવાપણું છે. તેને જુદી અપેક્ષાથી વિચારવું જોઈએ. અને માધ્યસ્થ્ય ભાવે તેનો ન્યાય તોલવામાં આવેતો. સર્વ નયોનું કહેવાનું અપેક્ષાએ યથાર્થ છે. વિશુદ્ધત્વમયવાણું સમ્યગ્ત્વ ગ્રહણ કરી શકાય છે અને સ્વ સ્વરૂપમય આત્મ ચારિત્રમાં સાધુ પુરૂષો સ્થિરતા ને પામે છે, એથી સમ્યગ્ જ્ઞાન દર્શન ચરિત્ર રૂપ આત્મ-દૃષ્ટિ પરમ શુદ્ધ અનુભવાય છે. ॥ ૧૪૭ ॥

एकं जानाति तत् सर्वं, जानातीति विनिश्चयः,

सर्वं जानाति तद्ध्येकं जानाति स्मृतौ स्मृतः ॥१४८॥

અર્થ:-જે એક પદાર્થ જાણે છે. તે જગતના સર્વ પદાર્થો પણ નિશ્ચયતાથી અવશ્ય જાણે છે. અને જે સર્વ પદાર્થોને જાણે છે. તે અવશ્ય એક પદાર્થને પણ જાણે છે એમ શાસ્ત્રોમાં જણાવવામાં આવેલું છે. તેનો આપણને અનુભવ થાય જ છે. ॥ ૧૪૮ ॥

વિવેચન :-જગતમાં જીવ અજીવ આદિ દ્રવ્યો તેના ચતન્ય આદિ અને જડતા આદિ ગુણો છે. તેનો ક્ષણે ક્ષણે ઉત્પાદ વ્યય તથા પરિણામમય પર્યાયો થાય છે તેને જે આત્મા મતિજ્ઞાન ભુતજ્ઞાન અવધિજ્ઞાન, મન:પર્યાવજ્ઞાનવાન એવા જ્ઞાનીઓ જાણે છે. તેનાથી જે આત્મયોગી એક પદાર્થને તેના દ્રવ્યત્વ ગુણત્વ પર્યાયત્વ (ક્રિયાત્વ)ને યથાર્થ સ્વરૂપે જ્ઞેયભાવે જાણે તેને

૩૧૨

આ. ઋદ્ધિસાગરસૂરિકૃત વિવેચન સહિત

છે. તે સર્વ દ્રવ્યગુણો પર્યાયોને પણ અવશ્ય નિશ્ચયતા પૂર્વક જાણે છે. તેમજ જે અનેક સર્વદ્રવ્યગુણ પર્યાયોને યથાર્થ ભાવે જાણે છે તે યોગી એક દ્રવ્યગુણ પર્યાયોને યથાર્થ સ્વરૂપે જાણે છે. તેમાં સંશય કે વિપરિતતા નથી જ આવતી શ્રી આચારાંગ સૂત્રમાં જણાવ્યું છે કે,

જે એક જાણે, તે સર્વ જાણે,
જે સર્વ જાણે તે એક જાણે ।

અર્થ :—જે આત્મા એક પદાર્થને જાણે છે તે સર્વને જાણે છે. જે સર્વને જાણે છે. તે એકને જાણે છે. ॥૧૪૮॥

સદસદાદિભાવાશ્ચ, જ્ઞેયા સર્વે વ્યપેક્ષયા ।

વિશેષાવરણકે રચ્યાતં, વિચાર્યં તત્પુનઃ પુનઃ ॥૧૪૯॥

અર્થ :—સદ અસદ આદિ ભાવો સર્વ દ્રવ્યોમાં વિશેષની અપેક્ષાથી જાણવા યોગ્ય છે. તેમ શ્રી વિશેષઆવશ્યક સૂત્ર ભાષ્યમાં જનભદ્રક્ષમાશ્રમણે કહેલ છે તે અવશ્ય વારંવાર વિચારવું ॥ ૧૪૯ ॥

વિવેચન:-સર્વ પદાર્થોમાં સદ અસદ નિત્ય અનિત્ય એક અનેક ભેદ અભેદ જ્ઞેય અજ્ઞેય એવા અનેક ભાવો રહેલા છે. કોઈપણ પદાર્થ દ્રવ્ય સ્વરૂપે ગુણ રૂપે કે પર્યાય રૂપે એકાંત નિત્ય જ છે. કે એકાંત અનિત્ય છે. એકાંત સદ છે. એકાંત અસત છે. એકાંત વાચ્ય છે. એકાંત અવાચ્ય છે. એવું કોઈપણ એકાંત માનવા યોગ્ય નથી સર્વ દ્રવ્યો અને પર્યાયો દ્રવ્યક્ષેત્ર કાલ ભાવ નામ સ્થાપનાની અપેક્ષાથી પર્યાય અને ગુણો આદિ અનેકમય અનંત ધર્માત્મક વતે

છે એટલે કથંચિત્ નિત્ય, કથંચિત્ અનિત્ય, કથંચિત્ એક કથંચિત્ અનેક એમ એક નય જ્ઞાન પ્રમાણુની છે, એ વાત વિશેષાવશ્યકમાં કહેલી છે. તેને બંધાત્માએ અવશ્ય હૃદયમાં વિચારવી દરેક દ્રવ્ય ગુણો પર્યાયો રૂપ સર્વ પદાર્થો સ્વદ્રવ્ય સ્વ ક્ષેત્ર સ્વ ભાવની અપેક્ષાથી સદ્-વિદ્યમાન છે. પર દ્રવ્ય ક્ષેત્ર કાલ ભાવે અસત્ અવિદ્યમાન છે. તેમજ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ નિત્ય છે. પર્યાયોનાં અપેક્ષાથી શુભેશુભે નિવનતા આવે પૂર્વ પર્યાય નષ્ટ થાય તેથી અનિત્ય છે. સામાન્ય ધર્મથી એકત્વ છે. વિશેષ ધર્મની અપેક્ષાથી અનેકત્વપણુ છે. એમ એવં વિશેષાવશ્યકમાં જિનભદ્રગણીક્ષમાશ્રમણુ પૂર્વધર જણાવે છે.

સદસદવિસેસણાઓ ભવહેઊ જહિદ્વિયમોવલંમાઊ ॥

નાળફલાભાવાઊ, મિચ્છાદિદ્વિસ્સ અઘ્ઘાણં ॥ ૧ ॥

સદ્ અને અસદ્ને અપેક્ષાથી વિચાર કરવાનો જેઓને અભાવ હોય તેવા અજ્ઞાનીઓ અશુભ ભાવથી કર્મનો બંધ કરતા હોવાથી જ્ઞાનનો લાભ જે વિષય વિરતિરૂપ ન મળતો હોવાથી તે જ્ઞાન મિથ્યાત્વ રૂપ હોવાથી અજ્ઞાન જ કહેવાય છે. શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય ભગવાન જણાવે છે કે.

અનન્તધર્માન્મકમેવ, તત્ત્વમતોઽન્યથાઽ સત્ત્વમ્ ।

જગતમાં જે જીવ અજીવ આદિ દ્રવ્યો ગુણો પર્યાયો તે સર્વે તત્ત્વ સ્વરૂપે જોઈએ તો સદ્ અસદ્ આદિ અનંત ધર્મમય અનુભવાય છે. તેમાં દ્રવ્યમાં કેટલાક ધર્મો જીવા-

૩૧૪

આ. ઋદ્ધિસાગરસૂરિકૃત વિવેચન સહિત

જીવમાં ચતુર્યાદિ, પુદ્ગલમાં રૂપ રસાદિ ગુણો સહજભાવ-
રૂપે સદા વર્તે છે. તેમાં અનંત પર્યાયો પણ અનુક્રમે થયા
કરે છે. તેથી પૂર્વકાલમાં જે સદ્ વિદ્યમાન હતા તે વર્તમાનમાં
અસત્ અભાવરૂપે હોય છે. વર્તમાનમાં જે સત્ હોય તે ભવિષ્યમાં
અસદ્ રૂપે થાય છે. જે વર્તમાનમાં વ્યક્તિ ભાવે હોય તે
ભૂતભાવીમાં અસત્ થાય છે. તેથી એકાંત સદ્ કે અસદ્ પાણુ
કેઈ પણ પદાર્થોમાં સમબલુ નથી આનો વિશેષ વિશેષા-
વશ્યક, સ્યાદ્વાદ રત્નાકર, અનેકાંતજયપતાકામાંથી સમ-
જવા યોગ્ય છે. ॥ ૧૪૬ ॥

આ સર્વ ઉપનયનું જે કૃણ છે. તે પૂજ્ય શ્રી જણાવે છે.

સર્વ સિદ્ધાન્તસારોઽય, મુપાદેયો વિચક્ષ્ણૈઃ,
જ્ઞાનદર્શનચારિત્ર, રત્નત્રયીમયો વિશ્વઃ ॥ ૧૫૦ ॥

અર્થ:—સર્વ જગતના સિદ્ધાન્તોનો અભ્યાસ કરીને
તેનો પરમાર્થ અપેક્ષાએ વિવેકથી જાણીને સમ્યગ્જ્ઞાન દર્શન
ચારિત્ર ગુણોત્તું સ્થાન રત્ન ત્રયીથી યુક્ત આત્મા વિશુ
છે. ॥ ૧૫૦ ॥

વિવેચન:—જગતમાં અનેક દર્શનશાસ્ત્રો વિજ્ઞાન,
શાસ્ત્રો, અર્થ શાસ્ત્રો, નીતિ શાસ્ત્રો, તર્કશાસ્ત્રો વિગેરેનો
સારો અભ્યાસ કર્યો હોય તેના રહસ્યોનો પરમાર્થ જાણ્યો
હોય તો તેણે અંતરમાં હૈય ઉપાદેય કઈ વસ્તુઓ છે. તેનો
પૂર્ણ વિવેક કરવો જોઈએ. આત્માનો અભ્યુદય કોનાથી થાય

તેનો અવશ્ય વિચાર કરવો જોઈએ. તમોને જો બાહ્ય અર્થનો લાભ થતો હોય તો તે અર્થ કેટલોક કાલ લાભ આપનાર છે ? તે વિચારશો. મહોપાધ્યાય વાચકવર યશોવિજયજી જણાવે છે કે.

વ્યાપારઃ સર્વશાસ્ત્રાણાં, દિવમદર્શન એવ હિ,
પાન્તુ પ્રાપયત્યેકોઽનુભવો ભવવારિધેઃ ॥૧૧॥

સર્વ શાસ્ત્રોનો વિદ્યાભ્યાસ કરનારને વિવેક હોય તો તેની બતાવેલી દિશા પારમાર્થિક લાભદાયી છે ક્ષણિક તેનો જો વિચાર થાય તો આત્મા સત્ય પરમાર્થનો લાભ પામે તેથી સર્વ વિચક્ષણોએ વિવેક કરવો જોઈએ યથા ચિન્તામર્ણિ દત્ત, ઘટ્ટોઃ ઘટ્ટીફલૈઃ ॥ દ્વાદ્વા જહાતિ સદ્ ધર્મ તથૈવ જનરક્ષનઃ ॥ જેમ કેઈ મૂર્ખો માણસ ઊરા વીણતો હતો તેવામાં હાથમાં ઊરાને બદલે ચિન્તામણિરત્ન આવી ગયું પણ એનો પરમાર્થ નહિ જાણતો હોવાથી તેને ઊરાની ઉપરના રાગથી પથ્થર સમજીને ફેંકી દીધું તેમ અજ્ઞાની ધર્મ આત્મસ્વરૂપના બોધમય શાસ્ત્રો વાંચે ભણે તો પણ પુદ્ગલ લોગનો અત્યન્ત આશક્ત થયેલો તે બંધર અર્થકામ શૃંગાર શાસ્ત્રોમાં જ આનંદ પામતો આત્મદર્શનને નથી જ પામતો પણ સંસાર સુખમાં પામરોની પેઠે પામર બનીને રાગ્યોમાંચ્યો રહે છે. તેને તે સમ્યગ્જ્ઞાન નજ કરે તે તો એમજ માને છે કે

જં પુગલં સુખં, દુઃખં ચેવ ત્તિ જહ યતત્તસ,
ગિહ્ને મદ્વિ લેવો વિડંબણા સિ સળા મૂલં ।

જે પુદ્ગલનું સુખ છે. તે વસ્તુતઃ દુઃખનું ઉપાદાન.

કારણ થતું હોવાથી દુઃખજ સમજવું જેમ કે ગ્રીષ્મ ઋતુમાં તાપથી અકળાયેલો મનુષ્ય શરીર ઉપર માટીનો ગારો લગાવે છે. તેને થોડો વખત જરા ઠંડક થાય પણ માટી સુકાતાં દુઃખમય વિડંબના થાય છે. અને લોકોમાં હાંસી પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી સારા વિચારક વિક્ષણોએ એ પુદ્ગલ ભોગથી વિરતિ પ્રાપ્ત કરીને સમ્યગ્જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રમાં પ્રવૃત્તિ કરવી જોઈએ કારણ કે તેજ તેના સત્ય ગુણો છે. તેનો પોતે તાદાત્મ્યભાવે આશ્રય ઢાતા છે. શ્રી મહોપાધ્યાય યશોવિજયજીએ જ્ઞાનસારમાં કહ્યું છે કે:

ચારિત્રમાત્મચરણાદ્ જ્ઞાનં વા દર્શનં મુનેઃ ।

શુદ્ધજ્ઞાનનયે સાધ્યં-તુ ક્રિયાલાભા તુ ક્રિયાનયે ॥ ૧ ॥

સમ્યગ્દષ્ટિ વંત આત્મા આત્મ સ્વરૂપમાં મન વચન કાયાના યોગવડે અપ્રમત ભાવે જો પ્રવૃત્તિ કરતો હોય તો જ્ઞાનદર્શન ચારિત્રમાં વર્તે છે. તેમ જ્ઞાનનયથી સમજવું અને તે પરમાત્માના ઉપદેશને અનુસારે શુદ્ધ ભાવમય હોય તો શ્રદ્ધારૂપ દર્શન પરમાર્થ ઝોધમય જ્ઞાન તેમાં અપ્રમત ભાવના મય એકત્વતા હોવાથી ચારિત્ર છે તેમ શુદ્ધાદ્વૈત નયથી તે મુનિને તે રત્નત્રયથી વ્યાપક હોવાથી ભેદ નયથી જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર બુદ્ધા માને અને જ્ઞાન ક્ષણરૂપ ક્રિયા શ્રદ્ધાનો પૂર્ણ લાભ થયો હોવાથી ક્રિયાનય-કર્મ યોગવડે ત્રણેને એકરૂપે ચારિત્ર સ્વરૂપે માને છે. જ્ઞાનની અપેક્ષાથી જ્ઞાની ક્રિયાનયની અપેક્ષાથી ચારિત્ર તે કહેવાય છે. તે સર્વ આત્મગુણો આત્માથી અલેદ હોવાથી તેનો અલેદ હોવાથી તેનો તાદાત્મ્યભાવે આશ્રય

આધાર છે. તેમજ સર્વ જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર વડે જગતમાં સર્વની સાથે સમત્વ ભાવે રહેતો હોવાથી વ્યાપકતા ભાવે વિભુ છે. ॥ ૧૫૦ ॥

આ એકાગ્રતા ભાવથી જે લાભ થાય તે જણાવે છે. ઉન્મીનીભાવમાસાદ્ય, સર્વત્ર બ્રહ્મનિષ્ઠયા, યોગિની નિશ્ચલં નિત્યં પ્રાપ્નુવન્તિ શિવં પદમ્ ॥ ૧૫૧ ॥

અર્થ:—સર્વત્ર બ્રહ્મ ભાવની નિષ્ઠા વડે ધ્યાનમાં ઉન્મનીભાવને પામીને તે યોગીશ્વરો નિશ્ચલ નિત્ય ભાવે રહેતા શિવપદને પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૧૫૧ ॥

[વિવેચન :—પરમાત્મ સ્વરૂપમાં રૂપસ્થભાવે એકાગ્રતા થતાં ધ્યાતા ધ્યેય અને ધ્યાનનો અલેહ થતાં સર્વત્ર એક આત્મ સ્વરૂપનું દર્શન કરતાં એક બ્રહ્મત્વમય થાય છે તેથી આત્મા સર્વત્ર બાહ્ય અર્થો પડેલા છતા તે ઉપર દૃષ્ટિ ન કરતાં સંકલ્પો વિકલ્પોથી રહિત થયો છતાં ઉન્મનીભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. શ્રીમાન્ હિમચંદ્રસૂરિ કહે છે કે.

બહિરન્તશ્ચ સમ્મતાત્, ચિન્તાચેષ્ટાપરચ્યુતો યોગી,
તન્મયભાવં પ્રાપ્તઃ કલયતિ ભૃશમુન્મનીભાવમ્ ॥ ૧ ॥

બાહ્ય અને અભ્યંતર ભાવે મનની ચિંતાથી સર્વથા રહિત હોવાથી તેની ચેષ્ટા પણ ન હોવાથી યોગી તન્મય ભાવે એકાગ્રતા પામેલ હોવાથી અત્યન્ત ઉન્મનીભાવને પામે છે. તેમાં એક નિષ્ઠાથી અલેહતા પ્રાપ્ત થતાં નિશ્ચલતાનક યોગે રૂપાતીત શુકલ ધ્યાનની શ્રેણીએ ચડીને સર્વ મોહનીય

આદિ કર્મનો ક્ષય કરીને કેવલ્યલક્ષ્મી અને મુક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. ॥ ૧૫૧ ॥

गुह्याद् गुह्यतरं तत्त्वं, वच्मि शिष्यानामुपकृते ।

ज्ञान भक्ति सामालम्ब्य, भजन्तु साभ्यभावनाम् ॥१५२॥

અર્થ :- ગુહ્યથી પણ ગુહ્યતર તત્ત્વ હું યોગ્ય શિષ્યના ઉપકાર માટે જણાવું છું કે સર્વ પ્રકારે જ્ઞાન તથા ભક્તિનું સમ્યગ્ આલંબન કરીને સર્વ આત્માઓ સામ્ય ભાવનાને લાભે. ૧૫૨

વિવેચન :- આત્મ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરવાના અનેક બાહ્ય રસ્તાઓનું સર્વ વિવેચન થયેલું છે પણ તે અત્યંત ખૂબ છે. અને તેની પ્રાપ્તિમાં મુખ્ય ઉપાદાન કારણુ થાય તેવું સમત્વ ભાવ મહાન આત્મ દર્શનમાં અવલંબન છે. તેને હે શિષ્યો હે મુમુક્ષુ હે સંતો તમારા હિત માટે જણાવું છું સર્વ રાગ દ્વેષ મોહ કષાય અઠાર પાપસ્થાનકોનો ત્યાગ મનવચન કાયાની શુદ્ધિ જગતના સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર મૈત્રી ધન્દ્રિયો ઉપર વિજય અશુદ્ધ મનોભાવ ઉપર વિજય અને અપકારી પ્રત્યે પણ મધ્યસ્થ ભાવ કરવો સર્વત્ર સમતા કેળવવી તે એક જ ગુઠમાં પણ ગુઠ તત્ત્વ છે. તે સમત્વનો લાભ સમ્યગ્ શ્રદ્ધા પૂર્વકનું અનુભવ જ્ઞાન અને પૂજ્ય ગુરુઓ, દેવાધિદેવો, ગુણુ શ્રેષ્ઠ સંતોનો શ્રેષ્ઠ પ્રવૃત્તિઓનું અનુમોદન, ગુણ, સ્તવન, સેવા ભક્તિ વડે થાય છે.

उपशमस्वरूपं उपयुक्तो मिथ्यात्वमपहाय यथार्थमासन
पूर्वकचारित्रं मोहोदयाभावात् क्षमादिगुणपरिणतिश्चमः

કષાયોના વિનાશ યુક્ત મોહનીય કર્મોનો વિનાશ કરીને મિથ્યાત્વનો ત્યાગ કરવા પૂર્વક આત્મા સ્વરૂપનું ચથાર્થ અનુભવ કરવા પૂર્વક ચારિત્રાવરણમોહના ઉદ્યનો અભાવ થવાથી ક્ષમા આજ્ઞાંવ માર્દવ આદિ ગુણોતું જે આત્મામાં પરિણમન થવું તે શમ વા ઉપશમ સમતા કહેવાય છે. તે જ જ્ઞાન ભક્તિ શ્રદ્ધાવડે સર્વ આત્માઓ અનુભવીને આત્મ સ્વરૂપના દર્શી થાય છે. ॥ ૧૫૨ ॥

શુદ્ધસ્થિરોપયોગેન, ધ્યાનં કૃત્વા મૂર્ધનિ ।

પરમબ્રહ્મણિ સંલીનો, બ્રુજેહં, પરમામૃતમ્ ॥ ૧૫૩ ॥

અર્થ :—સ્થિરતા પૂર્વક શુદ્ધ ઉપયોગથી ધ્યાન કરીને મસ્તકે ચિત્ત વૃત્તિને રોકીને જે યોગી પરમ બ્રહ્મમાં સારી રીતે લીન થાય છે તેમ કરીને હું પણ પરમ અમૃતનો લોકતા થઉં ॥ ૧૫૩ ॥

વિવેચન :—જેમ યોગીજનો મનના સર્વ સંકલ્પ વિકલ્પોનો ત્યાગ કરીને સ્થિરતા મય શુદ્ધ આત્મ સ્વરૂપનો નિત્યાનંદમય અનુભવ કરે છે. તેમ હું પણ પરમાનંદનો આત્મ સ્વરૂપ અમૃતનો નિરંતર પાન કરનાર થઉં. કલ્પું છે કે.

બ્રહ્મણ્યર્પિતસર્વસ્વો બ્રહ્મદગ્મ્ બ્રહ્મસાધનઃ,

બ્રહ્માણુજુહ્વદ્ બ્રહ્મ, બ્રહ્મણિ બ્રહ્મ ગુપ્તિમાન્ ॥ ૧ ॥

બ્રહ્માધ્યયનનિષ્ઠાવાન્, પરમ બ્રહ્મ સમાહિતઃ,

બ્રહ્મણો લિયતે નાઘૈર્નિયાગપ્રતિપ્રતિમાન્

અર્થ :—જે યોગી બ્રહ્મને આત્માને જ્ઞાન દર્શન ચારિત્રવૈર્ય ઉપયોગ રૂપસ્વત્વ સર્વનું સમર્પણ કરનાર છે. તેમજ પરમ

૩૨૦

આ. ઋદ્ધિસાગરસૂરિૃત વિવેચન સહિત

બ્રહ્મ ઉપર જ દૃષ્ટિ શ્રદ્ધારૂપના ત્રાટકરૂપ સ્થાન કરી છે. એના વડે અંતરાત્માના સાધન વડે પરમ સ્વરૂપને સાધ્ય કરવામાં પ્રવૃત્ત થયેલા સાધક આત્મા હોય પરમ બ્રહ્મરૂપ આત્મ જ્યોતની યજ્ઞ વેદિકામાં અબ્રહ્મ પર-પુદ્ગલોની નિવૃત્તિ રૂપ અબ્રહ્મરૂપ ઇંધનને હોમી હૃદયને પૂર્ણ સ્વરૂપે આત્મ સ્વરૂપનું રક્ષણ કરનાર યોગીશ્વરો હોય તેમજ બ્રહ્મ સ્વરૂપનો અભવાસ કરનારો દ્રવ્ય અને ભાવથી પૂર્ણ બ્રહ્મચર્યમાં વર્તાનારો કદાપિ પશુ પાપકર્મ કરતો જ નથી. તેથી તે પાપ કર્મનો લેપ તેને લાગતો જ નથી તેમજ પરમ બ્રહ્માનું ધ્યાન કરનારો તેની જ એક નિષ્ઠા ચિત્તવૃત્તિ હોવાથી પરમ બ્રહ્મમાં લય થાય છે. તે જ બ્રહ્મ યજ્ઞ કરનારો વસ્તુતઃ છે. તે જ પરમ અમૃતનું શુદ્ધાનંદ રૂપ અમૃતનું નિરંતર પાન કરતો છતો પ્રત્યક્ષ ભાવે આત્મ સ્વરૂપનો અનુભવ કરે છે. ॥૧૫૧॥

સમાધિસન્નિવિષ્ટોઽહં, મૃત્યુમીતિવિવિર્જિતઃ

મૃત્યુર્હરતિ પ્રાણાંશ્વ, જીવો નિત્યસનાતનઃ ॥૧૫૨॥

અર્થઃ—હું આત્મા સમાધિમાં સમ્યક્ ભાવે પ્રવેશેલો હોવાથી હવે મને મરણ આદિનો ભય રહ્યો નથી જ કારણ કે મૃત્યુ તો શરીરના પ્રાણોને હરણ કરે છે. પણ આત્મા જીવતો નિત્ય સનાતન ભાવે શાશ્વત જ છે. ॥ ૧૫૪ ॥

વિવેચન :—હવે મેં સ્વ સ્વરૂપ પર સ્વરૂપની વહેંચણી કરી છે. તેથી મેં મારું સ્વરૂપ શરીર ઇન્દ્રિયો મન શ્વાસોશ્વાસ આયુષ્ય મનવચન કાય બલરૂપ નથી. તે સર્વ કર્મ જન્ય જઠ પદાર્થો મેં અજ્ઞાન મિથ્યાત્વ કપાયના યોગે મેળવેલા

છે. પણ તેમાં તો માફ કાંઈ પણ નથી જ. હું ચેતનરૂપ સમ્યગ્ જ્ઞાન દર્શન આરિત્ર વીર્ય ઉપયોગ રૂપ શુદ્ધ પરમ બ્રહ્મની સત્તાવાળો છું તેથી તે પર વસ્તુઓનો લાભ કે હાની થતાં માફ કાંઈ પણ બગડવાનું કે સુધરવાનું નથી જ. જે સંયોગથી પ્રાપ્ત થયું છે. તે અવશ્ય વિયોગને લાયક જ છે. એટલે જે પર વસ્તુ આવી છે. તે અવશ્ય જવાની જ છે. જાતસ્ય હિ ધ્રુવં મૃત્યુ : , 'જન્મેલાને અવશ્ય મરવું પડે જ છે. અજાતસ્યડનો મૃત્યુમી' -અજન્મેલાને સિદ્ધ પરમાત્માઓને મરણનો ભય નથી.

ગીતામાં જણાવે છે કે

જાયતે ત્રિયતે વા કદાચિન્નાયં ભવતિ ભવિતા વા બભૂવ
અજો નિત્ય શાશ્વતોડયં પુરાણો ન હન્યતે હન્યમાને શરીરે ॥૧૧॥

આ આત્મા અજ હોવાથી જન્મતો નથી મરતો એ નથી ભૂતકાલ વર્તમાન કે ભવિષ્ય કાલમાં પણ તે નિત્ય સનાતન શાશ્વતો એટલે પુરાતન હોવાથી પુદ્ગલ દ્રવ્યનો શરીર ઈન્દ્રિયો અને પ્રાણો જે કે હણાય કારણ કે પુદ્ગલ દ્રવ્ય સડન પડન વિનાશિ ધર્મવાલું છે. તેનો વિયોગ થાય પણ આત્મદ્રવ્ય જે અસંખ્ય પ્રદેશનું છે તે નિત્ય છે તેનો કોઈ પણ કાલક્ષેત્ર નાશ કરી શકતું નથીજ, જેકે તે પારિણામિક હોવાથી તેના પર્યાયોનો નાશ થાય છે નવા થાય છે તે ક્ષણેક્ષણે બદલાયાજ કરે છે. આયુષ્ય કર્મનો ક્ષય પૂર્ણ થતાં આત્મા કોઈ નિમિત્ત પામીને વા અનિમિત્તે પણ સહજભાવે મૃત્યુ પામે છે, તે મૃત્યુ હથ માણોને ક્ષય કરે છે. એટલે વિયોગ કરે છે.

૩૨૨

આ. ઋદ્ધિસાગરસૂરિકૃત વિવેચન સહિત

પણ આત્મ સ્વરૂપની જરાએ હાનીતે મૃત્યુ કરી શકતું નથી જ. જીવતો નિત્ય સનાતન શાશ્વત જ રહે છે. તે કર્મ આવ-રણનો જ્યારે ક્ષય કરશે ત્યારે આત્મસ્વરૂપનો પૂર્ણ લોકતા થઈને દશપ્રાણોને ગ્રહણ મોચન કરવાનું ત્યાગ કરશે. અને આત્મ સ્વરૂપમાંજ સદા વિચરશે. ॥ ૧૫૪ ॥

बाह्यं जानामि पश्यामि, तत्र न प्रतिबन्धता;

स्वच्छादर्शं स्वरूपं मे, सर्वं तत्र प्रभासते. ॥ ૧૫૫ ॥

અર્થ :- બાહ્યભાવે હું સર્વ દેશ્યોને ડેખું છું. પણ તેમાં મારો કાંઈ રાગદ્વેષનો સંબંધ નથી જ. જેમ સ્વચ્છ આદર્શમાં રૂપ તેમ શુદ્ધ જ્ઞાનમાં મારું સર્વ સ્વરૂપ મને પ્રત્યક્ષ અનુભવાય છે. ॥ ૧૫૫ ॥

વિવેચન :- જગતમાં રહેલા સર્વ ચરાચર બાહ્ય દ્રવ્યો પદાર્થોને કે જે દેશ્ય રૂપે છે તેને હું ડેખું છું અને ગુણ પરિણામોને પણ જાણું છું. તેના અનુકૂલ સ્વભાવ અને પ્રતિકુળ સ્વભાવને પણ જાણું છું પણ તેમાં હવે મને જોગ્યભાવે રાગ મારાપણું નથી. તેમજ પ્રતિકુળ દુઃખ ઉપસર્ગ પણે પીડા રૂપે થાય તો પણ તેના દ્વેષ તિરસ્કાર બુદ્ધિ પણ થતી નથી. પરમ પૂજ્ય યશોવિજય વાચક વર જ્ઞાનસારમાં જણાવે છે કે,

“ स्वस्वकर्मकृतावशाः स्वस्वकर्मऽभुजो नराः,

न रागं नापि द्वेषं, माध्यस्थ्येषु गच्छति

સર્વ જીવોએ પોત પોતાના અધ્યવસાય પૂર્વક પૂર્વકાલમાં

શુભાશુભ કર્મો જે કરેલા છે. તેના વિપાક કાલે ઉદયમાં આવેલા ફલને અવશ્ય લોગવે જ છે. તેથી જ્ઞાનીઓ સમતા ભાવે માધ્વસ્થ્ય ભાવે રહીને લોગવે છે. પણ તેમાં રાગદ્વેષ રૂપ પ્રતિબંધકતા રાખતા નથી જ તેમ હું પણ સર્વ દૃશ્ય ભેગ્ય શુભાશુભોમાં રાગદ્વેષ રૂપ પ્રતિબંધકતા નથી જ રાખતો. પણ મારા જ્ઞાન રૂપ શુદ્ધ આદર્શ-તકતામાં મારું સહજ ભાવનું જે ચૈતન્ય સ્વરૂપ છે તેને તેમાં જોવું છું. શ્રી હેમચંદ્રસૂરિભગવંત જણાવે છે કે,

“ આત્માનાંમાત્મના વેત્તિ મોહત્યાગાઘાત્મનિ ।

તદેવ તસ્ય ચારિત્ર તજ્ઞાનંસ્તત્ત્વ દર્શનમ્ ॥ ૧ ॥

આત્માને આત્મા વડે આત્મમાં જાણે દેખે છે. પણ તે મોહનો ત્યાગ કરવાથી જ થાય છે. વસ્તુતઃ તે જ જ્ઞાન દર્શન અને ચારિત્ર જ છે. ॥ ૧ ॥ તેથી બાહ્ય વસ્તુમાં રાગદ્વેષનો ત્યાગ કરીને આત્મામાં દૃષ્ટિ રાખવી તેથી આત્મ દર્શન થાય છે. ॥ ૧૫૫ ॥

પુણ્યપાપસ્ય મોગં હિ, વસ્તુતો ન કરોમ્યહં,

અન્તર્નિલેપાતાવસ્થો, માસતે બ્રહ્મયોગિરાટ્. ॥ ૧૫૬ ॥

અર્થ :—હું આત્મા પુણ્ય પાપનો કર્તા લોકત્ત્વ વસ્તુતઃ નથી જ પણ અંતરથી નિર્લેપી હોવાથી બ્રહ્મ સ્વરૂપ યોગીરાજને દેખું છું. ॥ ૧૫૬ ॥

વિવેચન :—હું શુદ્ધ આત્મ સ્વરૂપ સત્તાથી હોવાથી નિશ્ચય અને (સંગ્રહનય)ની અપેક્ષાએ પુણ્ય પાપરૂપ પુદ્ગલ

ધર્મનો લોગ કર્તા કે બંધ કર્તા નિશ્ચયનયથી નથી જ.
પરમાત્મ પંચવિંશતિમાં જણાવે છે કે,

દ્રવ્યકર્મવિનિર્મુક્ત, ભાવકર્મઽભિવર્જિતં,

નો કર્મ રહિતં, ચિન્તિ નિશ્ચયેન ચિદાત્મનમ્ ॥ ૧ ॥

અર્થ : — નિશ્ચયનયથી આત્મ સ્વરૂપ વિચારીએ તો આત્મા પુણ્ય પાપ આદિ કર્મના પુદ્ગલો રૂપ દ્રવ્ય કર્મ ગ્રહણ કરતો નથી. તેમજ ભાવકર્મ શુભાશુભ અધ્યવસાયો અને વિપાકોદયે લોગવતા ભાવકર્મનો લોગ પણ હું કરનારો નથી જ. કારણ કે હું નિશ્ચયથી તેવી ક્રિયાનો કરનારો નથી જ પણ આત્માના શુદ્ધ પરિણુતિમય અંતરથી નિશ્ચયભાવે નિર્દોષ અવસ્થાનો ધારક છું.

“નિર્વિકારં નિરાધારમ્, સર્વસંગવિવર્જિતં,

પરમાનન્દ સમ્પન્નં, શુદ્ધ ચૈતન્યલક્ષણમ્ ॥ ૧ ॥

શુદ્ધ નિશ્ચયનયથી જેતાં આત્મા વિકાર વિનાનો સ્વતંત્ર કોઈનું આલંબન નહિ લેનારો સર્વનો સંગ નહિ કરનારો પરમાનંદનો ભોક્તા તેજ સંપદાવંત શુદ્ધ ચૈતન્ય રૂપ લક્ષણ વાલો છે. તેવા બ્રહ્મ સ્વરૂપવંત આત્માને આત્મયોગીન્દ્ર મહારાજ રૂપાતીત ધ્યાન કરનારા યોગાભ્યાસીઓ બહુ દેખે છે. યોગ શાસ્ત્રમાં જણાવે છે કે,

અમૂર્તસ્ય ચિદાનન્દરૂપસ્ય પરમાત્મન : ,

નિરજ્જનસ્ય સિદ્ધસ્ય ધ્યાનં સ્યાદ્રુપવર્જિતમ્ ॥ ૧ ॥

इत्यजसं स्मरन् योगी, तत्स्वरूपावलम्बन,

मान्नाति ग्राह्यग्राहकवर्जितम् ॥ २ ॥

—નિરાકાર સમ્યક્દાનંદ (જ્ઞાન આરિત્ર) સ્વરૂપ પરમાત્મા કે જે નિરંજન (લેપ વિનાના) છે. તેવા સિદ્ધ પરમાત્માનું ધ્યાન રૂપાતીત રૂપે થાય છે તે સિદ્ધ પરમાત્માને નિત્ય સ્મરણ કરતો યોગી તે સ્વરૂપનું અવલંબન કરીને બાહ્ય પુદ્ગલનો અલ્પ વ્યાપાર ત્યાગ કરતો તેમાં તન્મય થઈને પરમાત્મ સ્વરૂપ આત્મ સ્વરૂપનું દર્શન કરે છે. જ ॥ ૧૫૬ ॥

રાગદ્વેષાત્મિકાં વૃત્તિં, સંત્યજામિ સ્વવીર્યત :

તત્ત્વમસ્વાદિલક્ષ્યોઽહં, સમ્યગ્જુદ્ધાત્મદૃષ્ટિત : ॥ ૧૫૭ ॥

અર્થ :- યથાર્થતામય સમ્યક્ત્વ રૂપ શુદ્ધ આત્માની દૃષ્ટિથી હું રાગદ્વેષનો ત્યાગ આત્મવીર્યને પ્રગટાવીને કરું છું. અને 'તત્ત્વ મસિ' રૂપ જે લક્ષ્યને સિદ્ધ કરનારો છું. ॥૧૫૭॥

વિવેચન :- આત્મા સમ્યગ્જ્ઞાનથી પૂર્ણ શુદ્ધ શ્રદ્ધાવંત થયો છતો આત્મ સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરવાનું લક્ષ્ય કરતો હોવાથી પ્રથમ તો આત્મ શક્તિને પૂર્ણ જગાડીને તે આત્માની સાથે અનાદિ કાલીન મલરૂપ વા ધીજરૂપ રાગદ્વેષ મય જે વૃત્તિઓ છે તેનો સર્વથા ક્ષય કરવાની પ્રવૃત્તિ કરવાની છે. તેના ક્ષય જેટલા અંશે થાય તેટલા અંશે આત્માનિર્લેપ થાય છે. તેથી પરમાત્મા અને આત્માનો સમન્વય કરવા લાગે છે. તેથી બ્યારે રૂપસ્થ વા રૂપાતીત ધ્યાનથી અરિહંત અને સિદ્ધ સ્વરૂપનું ભાન થાય છે. તેની જ સાથે આત્મ સ્વરૂપનું પણ દર્શન કરે છે. ત્યારે વિચારે છે તે તે પરમાનંદ ભોગવે છે. હું સંસારમાં કેમ રખડું છું, મારામાં અને

૩૨૬

આ. ઋદ્ધિસાગરસૂરિરૂત વિવેચન અહિત

તેમનામાં કયી બુદ્ધિ છે? અને કયાં એકત્વતા (સમાનતા) છે? તેનો તે ધ્યાનથી વિચાર કરતો પોતાનું સત્તાએ પરમાત્મ સ્વરૂપ છે તેનો જ્ઞાતા થાય છે. ત્યારપછી કર્મભલ દૂર કરવાથી પરમાત્મત્વ પ્રાપ્ત થાય છે તેથી તે 'તત્ત્વમસિ' જે પરમ શુદ્ધ પરમાત્મ સ્વરૂપ છે તે તું જ છે. એવા અર્થમય તત્ત્વમસિમંત્રનું ધ્યાન કરતો રાગદ્વેષનો સમૂલ ક્ષય કરીને પરમાત્મ સ્વરૂપ થવાનું જ માફ સ્વરૂપ છે માટે તે અર્થે પુરૂષાર્થ કરવો જોઈએ ॥ ૧૫૭ ॥

ૐ સોઽહં બ્રહ્મજાપેન, સર્વકર્મવિલીયતે;

સ્વાત્મપરાત્મનોરૈક્યં, તત્ત્વિન્ દષ્ટે પરાત્મનિ. ॥ ૧૫૮ ॥

અર્થ :—સોહં બ્રહ્મરૂપ મંત્રનો જાપ કરવાથી સર્વે કર્મો વિનાશ પામે તેમ જ પરમાત્મા અને આપણા આત્માનું અક્ય થાય છે. એટલે પરમાત્માના સ્વરૂપને જોતાં આત્મા તેમાં લય થાય છે. ॥ ૧૫૮ ॥

વિવેચન :—ૐ રૂપ મંત્રમાં અરિહંત, સિદ્ધ, આચાર્ય ઉપાધ્યાય સર્વ સાધુ સ્વરૂપ પાંચ પરમેષ્ઠિનો આ ઐકારમા સ્મરણ કરાવે છે. “સોઽહં” તે જ હું છું એટલે પરમ શુદ્ધ બ્રહ્મ પરમાત્મા જેવો સમાન હું સત્તાએ છું તે જ હું છું. આવો જાપ કરતાં સ્વ સ્વરૂપનું જાન થાય છે. અને આત્મ વીર્યના ઉલ્લાસથી સર્વ મોહ આદિ કર્મોની પ્રકૃતિઓ ક્ષય કરીને આત્મા પરમાત્માનું અક્ય સાધે છે. એટલે પરમાત્મ સ્વરૂપનું દર્શન થતાં તેમાં તાદાત્મ્ય ભાવે લીનતા આવતાં અલેહભાવે પરમાત્માના સ્વરૂપને આત્મા પ્રાપ્ત કરે છે.

પરમાનંદ પચવિંશતિમાં શ્રી યથોવિજયજી વાચકવર ક્ષ-
માવે છે કે.

યત્ક્ષણે દૃશ્યતે શુદ્ધં તત્ક્ષણે ગતવિભ્રમઃ ,
સ્વસ્થચિત્તં સ્થિરીભૂતં નિર્વિકલ્પસમાધયે ॥ ૧૬ ॥

જે ક્ષણે શુદ્ધ પરમાત્માના સ્વરૂપ દર્શન થાય. તેજ
ક્ષણે આત્મસ્વરૂપની શુદ્ધ સત્તાનું પણ જ્ઞાન થાય છે. તેથી
સર્વ શકા વિભ્રમનો સર્વથા નાશ થાય છે. અને નિર્વિકલ્પ
સંકલ્પ વિનાની પૂર્ણ સમાધિના લાભ માટે થાય છે. તે
સમાધિમાં સ્થિરતા થતાં આત્મા પરમાત્મા સ્વરૂપ અલેક
ભાવે થાય છે. એટલે આત્મા અને પરમાત્માનું અલેકત્વ
પ્રાપ્ત થાય છે. ॥ ૧૫૮ ॥

પરાત્મનસ્ત્વહં દાસ, આદ્યાભ્યાસે વિચાર્યતે,
પરિપક્વસમાધૌ તુ, પરબ્રહ્માસ્મિ નિશ્ચિતમ્. ॥ ૧૫૯ ॥

અર્થ : — પ્રથમ અભ્યાસની આદિમાં હું પરમાત્માનો
દાસ છું એવી ભાવના વિચારાય છે. અને તે અભ્યાસ
અનુક્રમે પૂર્ણ પરિપક્વ થતાં સમાધિમાં હું જ પરમ પ્રહ્મ
પરમાત્મા છું તેવો નિશ્ચય આત્માને થાય છે. ॥ ૧૫૯ ॥

વિવેચન :— જ્યારે આપણે પરમપૂજ્ય ગુરૂની ઉપાસના
વડે શાસ્ત્ર અભ્યાસ, ચારિત્ર અભ્યાસ, પૂર્ણ શ્રદ્ધા યુક્ત
થઈને સર્વ જીવો ઉપર કડુણા કરવી સત્ય જોલવું; પરદ્રવ્યનો
અસ્વીકાર કરવો, પ્રહ્મચર્ય પરિગ્રહ, ત્યાગ રૂપ મહાવ્રત, તથા
ઈન્દ્રિય નિગ્રહ સમિતિ ગુપ્તિ ભાવના અને કષાયો ઉપર

૩૨૮

આ. ઋદ્ધિસાગરસૂરિકૃત વિવેચન સહિત

વિજ્ય કરીને પરમાત્મ સ્વરૂપના દર્શનનો અભ્યાસ ધ્યાન પૂર્વક કરતાં પિંડસ્થ પદસ્થ રૂપસ્થ ધ્યાનવડે હું પરમબ્રહ્મ છું તેમ નિશ્ચય થાય છે. શ્રીમાન હેમચંદ્રસૂરિ પ્રભુ જણુ વે છે કે

મોક્ષોઽસ્તુ યદિ માઽસ્તુ વા પરમાનન્દસ્તુ વેદ્યતે સ્વલુ ॥
યસ્મિન્નિશ્ચિલસુશ્વાનિ પ્રતિભાષન્તે ન કિંચિદિવ ॥ ૧ ॥

પરમાનંદ પરમાત્માની પ્રાપ્ત માટે ધ્યાન સમાધિ કરતાં કર્મનો ક્ષયોપશમ ભાવ થવાથી સ્થિરતાનો સમતાનો અને પરમાનંદનો અનુભવ થાય છે તેનાથી જગતના સર્વ દેવો ચક્રિઓના વિષય જન્ય સુખો કરતાં અનંત ગણું અપૂર્વ સુખ અનુભવાય છે. અહિં પૂર્ણ મુક્તતા ન મલે તો પણ સમ ભાવમય સમાધિથી પરિપક્વ અવસ્થામાં મોક્ષ જેવો આનંદ સમાધિમાંથી અનુભવે છે તેથી પરમાત્મ આત્મ સ્વરૂપનું દર્શન નિશ્ચયરૂપ ભાવે કરે છે. ॥ ૧૫૯ ॥

સર્વકર્મક્ષયે જાતે, પરમાત્મેતિ કથ્યતે;

આત્મેવ પરમાત્માઽસ્મિ, કર્મોપાધિપ્રભેદકૃત્. ॥ ૧૬૦ ॥

અર્થ : —સર્વ કર્મનો સખીજ ક્ષય થાય છે. ત્યારે પરમાત્મા એવા નામે કહેવાય છે. એટલે વસ્તુતઃ આત્મા તેજ પરમાત્મા છે. તેમાં કર્મ જન્ય ઉપાધિથી જે ભેદ કહેવાય છે. ॥ ૧૬૦ ॥

વિવેચન :—આત્મા જે કે સત્તાએ પરમાત્મ સ્વરૂપ વંત છે. પણ જ્યાં સુધી કર્મમલનો સંબંધ હોય ત્યાં સુધી સંસારી જીવોજ જણાય છે. તે કર્મના સંયોગથી ચારગતિ

ચોરાશીલાખ જીવાયોનિમાં બહુ દુઃખ લોગવતો બ્રમણ કરે છે. તેથી શાસ્ત્રોમાં આત્માના-જીવોના અનેક લેહ પાડેલા છે. તેમાં બે લેહ મુખ્ય ગણાય છે. એક બાહ્યાત્મા બીજો અંતરાત્મા પરમાત્મા યોગશાસ્ત્રમાં જણાવે છે કે,

આત્મધિયા સમુપાત્તઃ કાયાદિ કીત્યતેઽન્ન,
વાહિરાત્મા કાયાદે સમાધિષ્ઠાયકો ભવત્યન્તરાત્મ ત્તુ ॥૧॥

જ્યાં જીવો કાયા ઈન્દ્રિય અને મનને આત્મા છે તેની ઉપાસના કરે છે તેને પુષ્ટ કરવા ભક્ષ્યાલક્ષ્ય પેચાપેચનો ભોગ કરે છે. ગમ્યાગમ્યનો વિવેક નહિ કરીને વિષયોમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. અને ધન સ્વજન પુત્ર પુત્રીને પોતાના માનીને અનેક પાપ સેવન કરે છે. એમ જ તેના અનુકુળતાના સંયોગોમાં સુખ અને પ્રતિકુળતાના સંયોગોમાં દુઃખ ધરતો નિરંતર આર્તરૌદ્ર ધ્યાન વડે નરક તિર્યંચ યોનિમાં ભમે છે. તે બાહિરાત્મા સમજવો. તેમજ જે સ્વપરનો વિવેક સમજીને કાયાથી હું જુદો છું કાયારૂપ કોટડીમાં કર્મરૂપ બાહુ ભરીને રહ્યો છું તે મારી નથી તેવી જે બુદ્ધિ થાય તે અંતરાત્મા સમજવો યોગશાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે.

પૃથગાત્માનં કાયાન્વૃથકૂ ચ વિદ્યાત્સદાત્મનઃ કાયઃ,
ઉભયો મેદ જ્ઞાતાત્મનિશ્ચયેન સ્વલેદ્ યોગી ॥ ૧ ॥

આત્માથી કાયા મન ઈન્દ્રિય કર્મ જુદા છે. તેમજ કાયાદિથી આત્મા પણ જુદો છે આત્મા અને કાયાદિનો લેહ સ્વભાવ સમજનારો યોગી કયાંય ભૂલો પડતો નથી

૩૩૦

આ. ઋદ્ધિસાગરસૂરિકૃત વિવેચન સહિત

જ આમ અંતર આત્મા સમ્પૂર્ણગુણથી આરંભીને બારમું
ચથાખ્યાત ચારિત્ર પ્રાપ્ત થાય અને ચાર ઘાતી કર્મોને વિનાશ
કરે ત્યાં સુધી અંતરાત્મ સ્વરૂપ રહે છે ઘાતિકર્મોને ક્ષય
કરીને કેવળજ્ઞાન દર્શન ચારિત્રને પામે ત્યારે તે પરમાત્મા
સમજવો તેમજ અઘાતિકર્મોને ક્ષય થતાં મોક્ષાનંદનો
લોકતા સિદ્ધ પરમાત્મા સમજવો કહ્યું છે કે,

“ચિદ્રુપાનન્દમયો નિઃશેષોપાધિવર્જિતઃ શુદ્ધ
અત્યક્ષોઽનન્તગુણઃ પરમાત્મા કીર્તિત સ્મજ્ઞૈઃ ॥

અર્થઃ—સચ્ચિદાનંદમય જ્ઞાન ચારિત્ર આનંદમય તથા
સર્વ દ્રવ્ય ભાવમય ઉપાધિથી રહિત અત્યન્ત નિર્મળ અનંત
ગુણ પર્યાયવંત કેવળજ્ઞાન દર્શન પ્રત્યક્ષવંત પરમાત્મા સમજવા
તેમ તત્ત્વજ્ઞ પૂજ્યો જણાવે છે. જેના સર્વ કર્મ ક્ષય થયા
છે તે પરમાત્મા થય છે અને કર્મથી જ આત્મા અને
પરમાત્માનો મુખ્યતાએ ભેદ થાય છે તે દુર થતાં આત્મા
તે જ પરમાત્મા થાય છે જેમકે.

શ્રયતે સુવર્ણમાત્રં સિદ્ધરસસ્ય સ્પર્શતો લોહં,
આત્મ ધ્યાતા પરમાત્મત્વં પ્રાપ્નોતિ ।

જે લોહ ધાતુ સિદ્ધરસના સ્પર્શથી લોહત્વને ત્યાગ
કરીને સુવર્ણત્વને ભજે છે. તેમ પરમાત્મ આત્મસ્વરૂપનું
રૂપાતીત ધ્યાન કરતો યોગી અવશ્ય પરમાત્મ સ્વરૂપને પામે
છે. કર્મ જન્ય ઉપાધિ વિનાશ થાય છે. ॥ ૧૬૦ ॥

ધ્યાયામિ તં પરાત્માનં, સત્સ્વરૂપં સુખાલયં,

અન્તઃસ્વરૂપમગ્રોઽહં, પૂર્ણાનન્દમહોદધિઃ

॥ ૧૬૧ ॥

અર્થ :—હું તે પરમાત્માનું ધ્યાન કરું છું; કે જે વિદ્યમાન આત્મ સ્વરૂપ ગુણોના આકર ધર સમાન છે તેથી હું આત્માનું અંતસ્સ્વરૂપ છે તેમાં મગ્ન થયો છું તે પૂર્ણાનંદ મહોદધિને પ્રાપ્ત થયો છું. ॥ ૧૬૧ ॥

વિવેચન :—પોતામાં સર્વગુણો જે સહજભાવે પ્રગટ રહેલા છે તે પરમાત્મા અરિહંત સિદ્ધ સામાન્ય કેવલીઓ પોતાના આત્મગુણોમાં નિરંતર રમણ કરતા સમ્યક્દાનંદનો આનંદ લોગવે છે. તેવા અનંતગુણો પ્રત્યેક ગુણોને અનંતાનંદ પચાંચોના સ્વયંભૂરમણ સમુદ્ર સમાન ગુણાલય છે તેનું રૂપાતીત ભાવે ધ્યાન કરી રહ્યો છે તેમનું ધ્યાન કરવું તે જ વસ્તુતઃ આત્મ સ્વપનું જ ધ્યાન છે કારણ કે તેથી આત્મસ્વરૂપનો પૂર્ણ પ્રકાશ થાય છે. બાહ્ય ભાવની ઉપાધિ બૂલાય છે. તેથી પરમ સુખનો પોતે સ્વયંભૂરમણ છે. એવું સત્ય પરમાર્થિક જ્ઞાન થાય છે. તેથી હું અંત સ્વરૂપમાં મમતા પામીશો પૂર્ણાનંદનો મહોદધિ સ્વયંભૂરમણ હું પોતે છું

“બ્રાહ્મદૃષ્ટિપ્રચારેષુ મુદ્રિતેષુ મહાત્મનઃ,

અન્તરે વાવમાષન્તે સ્કુટાઃ સર્વા સ્મૃદ્વયઃ ॥૨॥

બાહ્ય પૌદ્ગલિક લોગની દૃષ્ટિનો પ્રચાર નષ્ટ કર્યે છતે આત્મ સ્વરૂપમાં રહેલી અનંત ઋદ્ધિ-શક્તિ-સ્મૃદ્ધિને પ્રત્યક્ષ રૂપે આત્મા અવલોકે છે. એટલે પોતે સર્વ આત્મા ઋદ્ધિ-સમૃદ્ધિનો પૂર્ણ સ્વામિ જ છે. ॥ ૧૬૧ ॥

આત્મવીર્યે સમાલમ્બ્ય,, ધુન્વન્ કર્મરજ : કણાનુ;

આત્માઽસંખ્યપ્રદેશાનાં, નિર્મલીભાવમાશ્રયે. ॥ ૧૬૨ ॥

૩૩૨

આ. ઋદ્ધિસાગરસૂરિકૃત વિવેચન સહિત

આત્મદષ્ટિપ્રતાપેન, સાક્ષાદાત્મા પ્રદેશ્યતે;

યત્ર તત્રાઽપિ તત્સ્મર્તા, શુદ્ધમકૃત્યા તદાથયે. ॥ ૧૬૩ ॥

અર્થ:—આત્મા પોતાની સહજ ભાવમય શક્તિ વીર્યનું આલંબન કરીને સર્વ કર્મ રજના પુદ્ગલ કષ્ટીયાને આત્મા જ અસંખ્યેય પ્રદેશોને નિર્મલતા વાળા કરવા પ્રવર્તે છે. તેમ જ આત્મદષ્ટિના જ પ્રતાપથી આત્મ સ્વરૂપને સાક્ષાત્ જુવે છે તે બાહ્યથી જ્યાં હોય ત્યાં રહ્યો છતો તે આત્મભાવનું સ્મરણ કરતાં શુદ્ધ ભક્તિથી આત્માને અનુભવે છે ॥ ૧૬૨ ॥ ૧૬૩ ॥

વિવેચન :—આત્મા જ્યારે પોતાની શક્તિ-વીર્ય જે આજ્ઞામુધી મોહના ઉદયથી અને અન્ય કર્મના બલવાત્ આરવણોથી અનાદિકાલથી આચ્છાદન થયેલું છે. તેને તપ સંયમ શ્રદ્ધાવડે આત્મ સ્વરૂપને શુદ્ધમર્થો બાણીને સર્વ કર્મમલના આવરણ રૂપરજને આત્મ શક્તિ વીર્યને પ્રગટાવીને નષ્ટ કરે છે તે આત્માના અસંખ્યાત પ્રદેશોને નિર્મલ ભાવને પ્રાપ્ત કરે છે. તેથી થયેલ શુદ્ધાત્મદષ્ટિના પ્રતાપથી આત્માના સ્વરૂપનું દર્શન કરે છે કહ્યું છે કે,

યઃ સ્નાત્વા સમતાકુણ્ડે હિત્વા કરમલજં મલમ્ ।

પુનર્નયાતિ માલિન્યં સોઽન્તરાત્મા પરઃ શુચિઃ ॥ ૧ ॥

જે આત્મા સમત્વ ભાવમય સમતા કુંડમાં સ્નાન કરીને રાગદ્વેષથી ઉપજેલા અનેક પાપરૂપ મેલને સ્નાનથી દુર કરીને સમ્યક્ત્વ વાસિત અંતઃકરણ વંત થયેલો હોવાથી પવિત્ર બનેલ

આત્મા ફરીથી આત્માને કર્મ રજવંત અપવિત્ર નથી જ કરતો. એટલે ફરીને કર્મબંધ વડે આત્માને સંસાર સાગરમાં ડુબાડતો નથી જ. તેવો આત્મા આત્મ સ્વરૂપને પ્રત્યક્ષ દેખે છે. તે જે સ્થાનમાં ભવમાં મનુષ્ય તિર્યચકે દેવભવમાં હોય ત્યાં જો આત્મ સ્વરૂપનું પરમાત્મ સ્વરૂપનું સ્મરણ કરતો રહે છે. તે આત્મા શુદ્ધાત્મ ભક્તિથી પરમાત્મ સ્વરૂપનો આશ્રય કરે છે. તે સંસારમાં રખડતો નથી. જે ત્રણ ભવમાં જ સંસારનો ક્ષય કરી પરમાત્મ સ્વરૂપને ભજનારો થાય છે. ॥ ૧૬૨ ॥ ૧૬૩ ॥

ભૂતાશ્ચ વર્તમાનાશ્ચ, ભાવિનો યે જિનેશ્વરા :

જીવા એવ પરાત્માનો, બોધે સમ્યગ્ વિવેકતઃ ॥ ૧૬૪ ॥

અર્થ:—ભૂતકાલમાં થયેલા વર્તમાનમાં થતા ભવિષ્યમાં થનારા જે જીનેશ્વરો છે તે સર્વજીવો સત્ય શુદ્ધ વિવેકથી પરમાત્મ સ્વરૂપના બોધથી જ થયેલા છે. ॥૧૬૪॥

વિવેચન:—જે ભૂતકાલમાં અનંત ચૈવિશીઓ થઈ ગઈ તેમજ પાંચ ભરત પાંચ ઐરાવત તથા પાંચ મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં પણ અનંત કાલથી ચાલતા ધર્મ પ્રવાહને સંભવન રાખનારા અનંતા તીર્થકરો અરિહંતો વીતરાગો થયા ગણધર આચાર્ય થયા, કેવલીઓ થયા, તેમજ વર્તમાનમાં પણ મહા વિદેહમાં થાય છે. ભરત ઐરાવતમાં પૂજ્ય યુગ પ્રવરો થાય છે. ધર્મ પ્રવાહને વિકસાવે છે સુક્રિતનો માર્ગ અવિચ્છિન્ન ચલાવે છે તે સર્વ પૂજ્ય પ્રવરો છે. તે આત્મ સ્વરૂપની શુદ્ધિ કરીને અરિહંત સિદ્ધ આચાર્ય

ગણધર કેવલી ભગવંત વિગેરે પૂજ્યો થયા છે. તેમાં એક અત્યંતઉપકારક સાચો શુદ્ધ સ્વપર વસ્તુઓનો વિવેક કરાવનારા આત્મા પરમાત્મા પુદ્ગલના સંબંધ વિયોગનો યથાર્થ વિવેક વિભાવતા સ્વ ભાવતાનો સમ્યગ્-શુદ્ધ બોધ જ્ઞાન જ સુખ્યકારણ છે.

‘મિથોક્તપદાર્થાનામસંક્રમમચત્ક્રિયા,

ચિન્માત્રપરિણામેણ વિદૂષૈવાનુભૂયતે ॥ ૧ ॥

પરસ્પર એક રૂપ દુધપાણીની પેઠે જીવપુદ્ગલ દ્રવ્યોના જે પર્યાયો અનાદિકાલથી થતા આબ્યા છે. તેને ફરી એકતા રૂપ ન થવા દેનાર અસંકેમણ રૂપ ચમત્કાર કરનાર એક માત્ર સમ્યજ્ઞાનનું પરિણામ છે. તેથી આત્મા પરનો વિવેક થાય તે વિવેકવડે આત્મસ્વરૂપ પર સ્વરૂપનો અનુભવ પૂર્ણ પડિતો કહે છે. તેથી સમ્યગ્ દર્શન જ્ઞાન ચારિત્રની શુદ્ધતા કરતા તીર્થંકર ગણધર આચાર્ય કેવળી વિગેરે ભૂતકાલમાં અનંત થયા વર્તમાનમાં થાય છે. ભવિષ્યમાં અનંતા થશે તે સર્વ સાચા વિવેકનો જ પ્રતાપ છે.

લક્ષ્યલક્ષણયુક્તોઽહં, ભાવશાન્તિપ્રકાશક :

ગુણપર્યાયવાનુ સોઽહં, વિશ્વેશસ્તત્ત્વમાસ્કર: ॥ ૧૬૫ ॥

અર્થ :—લક્ષ્યના લક્ષણથી યુક્ત એવો હું ભાવશાન્તિનો પ્રકાશક છું. તેમજ શેષ પર્યાયનો હું આત્મા સ્વામિ છું તેમજ વિશ્વેશ થઈને સમગ્ર જગતના તત્ત્વ સ્વરૂપનો પ્રકાશ કરનારો છું. ॥ ૧૬૫ ॥

વિવેચન :—હું આત્મા તેનું લક્ષ્ય સાધ્ય પરમાનંદની

પ્રાપ્તિ છે. તેનું સ્થાન પરમ મુક્તિ છે. મુક્તિનો અર્થ સર્વ કર્મ મલનો ત્યાગ કરવો તે છે. તો તે લક્ષણ આત્માનું છે જ્ઞાનસારમાં જણાવે છે કે,

સંયમાસ્ત્રં વિવેકેન શાણેનો તે જિંત મુને :

ધૃતિ ધારોબલ્લવર્ણં કર્મ શત્રુચ્છેદે ક્ષમં મવેત્ ।

પુદ્ગલ ભોગની વૃત્તિનો ત્યાગ કરવો તે સંયમરૂપ અસ્ત્ર કે જે સ્વપર વસ્તુનો બાહ્ય-ત્યાગ રૂપ વિવેક એટલે ભેદ કરવારૂપ સરાણુ વડે ઉત્તર કરાયેલી ધીરજરૂપ ધાર છે જેની એવા તરવાર રૂપ વિવેકવડે આઠ કર્મરૂપ શત્રુનો ઉચ્છેદ-ઘાત કરનાર મુનિને તે કાર્યમાં શુક્લ ધ્યાનરૂપ સામર્થ્ય પ્રગટે છે એટલે કર્મ ઉચ્છેદ કરવા રૂપ મુક્તિ તે લક્ષ્ય હોવાથી તેના ગુણ રૂપ લક્ષણ વંત હું આત્મા છું અને સર્વ સંકલ્પના ત્યાગ પૂર્વક પ્રગટ ભાવમય આનંદ રૂપ ચારિત્ર જ્ઞાન દર્શનમય આત્મભાવ શાંતિનો પ્રકાશક હું છું, તેમજ ચૈતન્ય રૂપજ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર ગુણો અને નવા નવા પરિણામરૂપ પર્યાયોનો કર્તા ભોક્તા સ્વામિ હું છું. તેથી સર્વ જગતના જડ ચૈતનરૂપ તત્ત્વોના ગુણ પર્યાય રૂપ ભાવોનો પ્રકાશક પણ હું જ છું, આત્મ પ્રાભૂતમાં જણાવ્યું છે કે,

“તદ્ મિક્કોચ્છલુ સુધ્ધો નિમ્મઓ નાણ દંસણ સમગ્ગો તમ્મિ ઠિઓ તચ્ચિત્તો સન્ને સ્વયંનેતિ ॥૧॥

હું એક નિશ્ચયથી શુદ્ધ છું તેમજ મારા તારાનો ભેદ મારે નથી તેમજ જ્ઞાન ધર્મ ચારિત્ર સંયુક્ત છું. તે

સ્વરૂપમાં સ્થિરતા કરીને સર્વ કર્મની ઉપાધિને ક્ષય કરીને
સ્વ સ્વરૂપ જગત સ્વરૂપનો હું જ પ્રકાશક છું. ॥૧૬૫॥

આત્મનિ મુક્તતા રૂપાતા, પરંજ્યોતિર્નિરામયઃ

સુરાસુરેન્દ્રસંપૂજ્યઃ સર્વલઙ્ઘિશિરોમણિઃ ॥ ૧૬૬ ॥

અર્થઃ આત્મામાંજ મુક્તતાં રહેલી છે. તે પ્રખ્યાત
જ છે. તેમજ આત્મા પરમ જ્યોતમય અને નિરામય જ
છે સુરાસુરૈશી પૂજાનો છતો સર્વ લઙ્ઘિઓનો નાયક છે.

(વિવેચન :—આત્માની મુક્તતા આત્મામાં જ વર્તે
છે. તે જ્યાં સુધી કર્મ મેલના કાઠવથી તુમડીની જેમ
લેપાયો છે ત્યાં સુધી જ સંસારમાં ડુબેલો રહેવાનો છે.
તે તપ સંયમ શ્રદ્ધાપૂર્વક ધ્યાન સમાધિ કરતો અનુભવ
જ્ઞાન મેળવતો સર્વ મેલનો ત્યાગ કરી શુદ્ધતા પ્રાપ્ત
કરે છે. તેથી તે અવશ્ય મુક્તતામય છે. તેવી ખ્યાતિ
શાસ્ત્રોમાં પ્રસિદ્ધ છે. વસ્તુતઃ વર્તમાન કાળમાંતો તે સંગ્રહ
નયની સત્તાથી મુક્તતાની યોગ્યતા ધરાવે છે તેમજ સત્તાએ
આત્મ સ્વરૂપની અપેક્ષાએ રોગ શોક આદિ વ્યાધિ ઉપા-
ધિનો આત્મા સાથે સંબંધ શરીરમાં જ સંભવે છે તેને
જો આત્માથી ભિન્ન માનવામાં આવે તો શરીરના દુઃખથી
આત્મા દુઃખ ધરતો નથી તે અપેક્ષાએ નિરામય પણ છે.
તેમજ આત્મસ્વરૂપનું પૂર્ણ પ્રાગટ્ય ભાવ થાય ત્યારે જગ-
તના સર્વ ઈન્દ્ર સુર અસુર કિન્નરૌ રાજા ચક્રવર્તી આદિથી
ભાવપૂર્વક પૂજાય છે તેમજ સ્વશક્તિથી જગતને આશ્ચર્ય-
કારક જે લઙ્ઘિ સિદ્ધિઓ છે તે પણ પ્રગટ થાય છે

આત્માની શોધ કરનારાઓએ બહાર રખડવાની જરૂર નથી :

આત્મા જ્ઞેય : સદા ધ્યેયઃ સ્વર્દુવદ્ વાચ્છિતપદઃ

કિમર્થં વાહ્યભાવેષુ. ભ્રમણં હિ નિરર્થકમ્ ॥૧૬૭ા

અર્થ:- આત્મા જ્ઞેય છે તેમજ સદા ધ્યાન કરવા યોગ્ય છે. જે આત્માનું સદા ધ્યાન કરે છે તેને કલ્પવૃક્ષની પેઠે સર્વ વાંછિત આપે છે. આત્માની શોધ માટે બાહ્ય ભાવોમાં ભ્રમણ કરવું નિરર્થક છે.

વિવેચન:-આત્મા કેવો છે તેનું શું સ્વરૂપ છે. આ બધી વસ્તુ આત્મદષ્ટિથી વિચારવામાં આવે તો પોતાને આપોઆપ સમજાય છે. જગતમાં કેટલાક પદાર્થો કેવળ જાણવા યોગ્ય હોય છે. કેટલાક ગ્રહણ કરવા યોગ્ય હોય છે અને કેટલાક ત્યાગ કરવા યોગ્ય હોય છે. આમાં આત્મા જ્ઞેય-જાણવા યોગ્ય છે તેમ જ આ આત્માનો ઉપર ઉપરથી વિચાર કરવાથી તેનું તેના ખરા સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થતી નથી. પરંતુ વારે ઘડીએ તેનું ધ્યાન કરવું જોઈએ. અને તેના ધ્યાનમાં તદ્દીન બનેલા આગળ દુનિયાના સર્વ પદાર્થો તુચ્છ બને છે. કલ્પવૃક્ષ જેમ ઇચ્છિત આપનાર કહેવાય છે તેમ આત્માના ધ્યાનમાં લીન બનેલો સર્વ ઇચ્છિત વસ્તુને મેળવી શકે છે. આત્માની શોધ માટે નદીઓ, તીર્થો, શુક્રાઓ, કે જુદા જુદા ક્રિયાકાંડોની જરૂર નથી. બાહ્ય-દુન્યવી પદાર્થોમાં આત્મા જડવાનો નથી. આત્માની ખોજ માટે તો સદા ચિંતન એ જ વાસ્તવિક માર્ગ છે.

૩૩૮

આ. ઋદ્ધિસાગરસૂરિકૃત વિવેચન સહિત

આ ધ્યાન કઈ રીતે કરવું તેના અનેક પ્રકારો શાસ્ત્રોમાં બતાવ્યા છે. અનુત્તર વિમાનવાસી દેવો સાગરોપમના સાગરોપમ સુધી આ આત્મચિંતનમાં મસ્ત રહે છે. અને અપૂર્વ આનંદ મેળવે છે. આત્મધ્યાનની મસ્તી કોઈ અપૂર્વ છે. એ તો જોણે તેનો સ્વાદ ચાખ્યો હોય તે જ સમજી શકે. ॥ ૧૬૭ ॥

આત્મવિદ્યા સર્વવિદ્યામાં શ્રેષ્ઠ તે હવે જણાવે છે :-

सर्व विद्यासु श्रेष्ठा वै, या विना निष्फलाः क्रियाः

આત્મવિદ્યા સદારાધ્યા, દુર્લભા જન્મકોટિમિઃ ॥૧૬૮॥

અર્થ:-સર્વવિદ્યામાં આત્મવિદ્યા સર્વોત્તમ છે. આત્મવિદ્યા વગરની કચેલી સર્વ ક્રિયા નિરર્થક છે. કોટો જન્મના અભ્યાસથી પણ આત્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિ થવી તે અતિ દુર્લભ છે. આથી હંમેશા આત્મવિદ્યા આરાધવા યોગ્ય છે.

વિવેચન:-તપ, અનુષ્ઠાન કે બીજી ગમે તે કષ્ટસાધ્ય ક્રિયાઓ જીવનમાં કરવામાં આવે પરંતુ આત્માની મુખ્યતા કે સમજ ન રાખવામાં આવે તો તે વિદ્યાનું કાંઈ ફલ નથી. ‘છાર પર લીંપણું તેહ જાણો’ ની માફક સર્વ ક્રિયા ખાર ઉપર લીંપણું જેમ ન ટકી શકે તેમ આત્મજ્ઞાન વગર ક્રિયા કાંઈ લાભ આપી શકે નહિ. માટે જગતની અનેક વિદ્યાઓમાં આત્મવિદ્યા એ સર્વશ્રેષ્ઠ છે. જગતની વિદ્યા તો પ્રયત્ન સાધ્ય અને મહાવરાથી મેળવી શકાય છે.

પણુ આત્મવિદ્યા પામવામાં કરોડો જન્મની જરૂર પડે છે. અને તે પણુ આત્મવિદ્યા તરફ સફલાવના, પ્રયત્ન હોય તો જ મહામુરકેલીએ કોઈક લાઘ્યશાળીઓને સાંપડી શકે છે.

જગતની ખીજી વિદ્યાઓ તે તે ભવમાં દુન્યવી અમુક સિદ્ધિ અપાવે છે પણુ પરિણામે કાંઈ ફાયદો કરતી નથી. પરંતુ આત્મવિદ્યાની સાધનામાં કરેલો પ્રયત્ન તેનો સંસ્કાર જન્મોજન્મ કાયમ રાખે છે અને ઉત્તરોત્તર કલ્યાણ પ્રાપ્તિ કરાવે છે. ॥ ૧૬૮ ॥

આત્મજ્ઞાનથી શું મળે છે તે જણાવે છે :-

નદ્યન્તિ વ્યાધયઃ સર્વે ભાવતપસા મહીતલે

આત્મજ્ઞાનપ્રતાપેન, સર્વસંપદ્ વિજાયતે ॥ ૧૬૯ ॥

અર્થ :-આ જગતમાં ભાવતપ વડે સર્વ વ્યાધિઓ નાશ પામે છે. અને આત્મજ્ઞાનના પ્રતાપથી સર્વ સંપત્તિઓ થાય છે.

વિવેચન :-સનત્કુમાર ચક્રવર્તિનું રૂપ અપૂર્વ હતું. દેવો પણુ તેના રૂપના દર્શન માટે આવતા. ઈન્દ્રે ઈન્દ્રસભામાં સનત્કુમારના રૂપની પ્રશંસા કરી. દેવો સનત્કુમારનું રૂપ જોવા આવ્યા તે વખતે સનત્કુમાર સ્નાનાગારમાં હતા. તેમણે દેવોને પૂછ્યું. ‘તમે કેમ આવ્યા છો?’ દેવોએ જવાબ આપ્યો. ‘ઈન્દ્રે તમારા રૂપની પ્રશંસા કરી તેથી અમે આપનું રૂપ જોવા આવ્યા છીએ.’ ખરે જ, ઈન્દ્રે જેવાં વખાણ્યા તેવા જ આપ રૂપ રૂપના અવતાર છો.’

સનત્કુમારને રૂપનો મદ થયો. તે બોલ્યો, મેં આલુપણો પહેર્યો નથી. તમે માંસ સાચું રૂપ બોલું હોય તો રાજસભામાં આવજો. દેવો, ‘માંસ’ કહી પાછા વર્ચો.

સનત્કુમાર રાજસભામાં બેઠા. દેવો ત્યાં આવ્યા. રાજાએ પૂછ્યું, ‘કેમ, સ્નાનાગાર કરતાં ફરક છે કે નહીં?’ દેવોએ માથું ધુણાવ્યું, ‘રાજન્ ! સ્નાનાગારનું રૂપ આનાથી કયાંય ચડે.’ રાજા વિચારમાં પડ્યો, હાથને શરીર ઉપર ફેરવે છે તો શરીર શીનું લાગ્યું અને તુરત શરીર ઉપર નજર નાખી તો આખા શરીરે કોઠ. દેવો અદૃશ્ય થયા. રાજા વિચારમાં પડ્યો, આ નશ્વર શરીરનો અને રૂપનો મેં મદ કર્યો અને તેનું રૂપ મને તત્કાળ મલ્યું. રાજા બેઠા વૈરાગ્યમાં ઉતર્યો. રાજપાટ છોડ્યું. દીક્ષા લીધી. ઉચ્ચ તપશ્ચર્યા આદરી. તેના કુષ્ટ રોગને મટાડવા વૈદ્યો આવ્યા, પણ તેણે તેની પ્રતિક્રિયા ન કરાવી, વૈદ્યોએ બણો આગ્રહ કર્યો ત્યારે થુંકવાળી આંગળી કરી શરીર ઉપર ઘસી. વૈદ્યોને બતાવી કહ્યું, ‘જુઓ મારી કાયા.’ વૈદ્યોએ જે ભાગમાં થુંક ઘસ્યું હતું તે ભાગ કંચન જેવો સુંદર દેખ્યો. સનત્કુમારે ફરી કહ્યું. ભાવ તપ કરનારને કોઈ વ્યાધિ થતી નથી અને હોય તો ચાલી જાય છે.

આ ભાવતપ આત્મજ્ઞાન વિના સંભવતો નથી. આથી આત્મજ્ઞાન યુક્ત ભાવતપ સર્વ વ્યાધિઓનો નાશ કરે છે એટલું જ નહિ પણ આત્મજ્ઞાનનો પ્રતાપ એવો અપૂર્વ છે કે દીવાને બેઈ પતંગીયા ખેંચાઈ આવે તેમ આત્મજ્ઞાનની

પ્રાપ્તિ થાય ત્યારે આપોઆપ સર્વ લલિધઓ, સિદ્ધિઓ અને સંપત્તિઓ સ્વયં ચાલી આવે છે.

અનેકાન્ત નયથી સિદ્ધિ થાય છે :-

अलं मिथ्या विवादेन, ज्ञानं सर्वज्ञभाषितम्
अनेकान्तनयात् सिद्धि, भाषिता ज्ञानयोगिभिः॥१७०॥

અર્થ :-આ આત્મજ્ઞાન સંબંધમાં ખોટા તર્કવિતર્ક કે વિવાદની જરૂર નથી. આનું જ્ઞાન સર્વજ્ઞ ભગવંતોએ કેવી રીતે કરવું તે જણાવ્યું છે. તે જ્ઞાનયોગી ભગવંતોએ અનેકાન્ત નયથી તેની સિદ્ધિ થાય તે સમજાવ્યું છે.

વિવેચન :-આ આત્મજ્ઞાન માટે અનેક વાદવિવાદો તર્કો વિતર્કો છે. પરંતુ આ તર્ક વિતર્કમાં યડેલો માણસ આત્મજ્ઞાન પામી શકતો નથી, પણ ઉલ્ટો જુદી જુદી રીતે અટવાય છે. કોઈએ આત્માને વ્યાપક કહ્યો છે તો કોઈએ ક્ષુણ્ણ વિનશ્વર કહ્યો છે. આમ આત્મા સ્વરૂપમાં જ જુદા જુદા વિકલ્પો હોય ત્યાં આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ કઈ રીતે થાય ? આથી વસ્તુની સિદ્ધિ માટે ભગવંતે અનેકાન્ત વાદને પ્રરૂપ્યો છે.

આ અનેકાન્ત વાદ એટલે વસ્તુમાં રહેલા અનેક ધર્મોનો વિચાર. અને વસ્તુમાં રહેલા અનેક ધર્મોમાં કોઈ-પણ એકધર્મને મુખ્ય રાખી બીજાને ગૌણપણે રાખી વિચાર કરવામાં આવે તે નય છે અને આ અનેકાન્તવાદ અને

૩૪૨

આ. ઋદ્ધિસાગરસૂરિકૃત વિવેચન સહિત

નયની અનેકાન્ત દષ્ટિ જીવનમાં ઉતરે તો કોઈ દિવસ વિટંબણામાં પડવાનું કારણ નથી.

આત્માને વ્યાપક કહેનાર આત્મા વ્યાપક જ છે એ વાત છોડી દે અને જ્ઞાન દષ્ટિથી આત્મા વ્યાપક છે એમ કહે તો આત્માને વ્યાપક માનવામાં પણ વાંધો નથી.

આત્મા ક્ષણ વિધ્વંસી છે એમ કહેનાર આત્મા ક્ષણ વિધ્વંસી જ છે એવો આગ્રહ છોડી દે, અને પર્યાયની દષ્ટિએ તે ક્ષણવિધ્વંસી છે એમ કહેવામાં આવે તો જસાય ખોટું નથી.

આથી આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ સર્વશબ્દગવંતોએ કહેવા જ્ઞાનમાર્ગથી અનેકાન્ત-પ્રમાણ અને નયથી સિદ્ધ થઈ શકે છે.

આ પ્રમાણુ તે 'સ્વ-પર વ્યવસાયી જ્ઞાન પ્રમાણુ' અને ખીબના વિરોધ વગર કોઈ એક ધર્મની મુખ્યતાએ પ્રતિપાદન તે નય આ દ્વારા પદાર્થની સિદ્ધિ થાય છે.

પ્રમાણુનું સપ્તભંગી વિગેરેથી અને નયનું નૈગમ-સંગ્રહ, વ્યવહાર, ઋણુસૂત્ર, શબ્દ, સમભિરુદ્ધ અને એવંભૂત વિગેરે દ્વારા થઈ શકે છે. ॥ ૧૭૦ ॥

મુમુક્ષુએ હંમેશાં જિનાજ્ઞાને આધીન રહીને વર્તવું :-

જિનાજ્ઞા પારતન્વયેણ, યતિતવ્યં મુમુક્ષુણા

યથા મોહો ત્રિલીયેત, યતિતવ્યં તથાત્મના ॥ ૧૭૧ ॥

અર્થ :- મુમુક્ષુ સાધુએ જિનાજ્ઞાને આધીન રહીને આત્મજ્ઞાન માટે પણ પ્રયત્ન કરવો. આત્માએ જેમ મોહ નાશ પામે તે રીતે પ્રયત્ન કરવો.

વિવેચન :- હંમેશા સાધુએ આત્મજ્ઞાન મેળવવા માટે ગમે તેવા પોતાની ઇચ્છાથી પ્રયત્ન ન કરવા. એટલે જિનેશ્વર ભગવાનની જે રીતે આજ્ઞા હોય તે રીતે પ્રયત્ન કરવા. આત્મજ્ઞાન-આત્મજ્ઞાન કરનારા કેટલાક આત્મજ્ઞાનને મુખ્ય રાખી સાધુના નિત્ય અનુષ્ઠાન અને ક્રિયા ભુલી જાય છે તેમાં જિનાજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન છે. ખરી રીતે 'આણાપ ધમ્મો.' આજ્ઞામાં જ ધર્મ છે. અને આ બધાનું સાર્થક હોય તો એ છે કે મુમુક્ષુએ એવો પ્રયત્ન કરવો કે જેથી રાગ અને દ્વેષ રૂપ મોહ ટળે. અને આ મોહના નાશમાં જ સાચા આત્મજ્ઞાનનો પ્રાદુર્ભાવ છે. ॥ ૧૭૧ ॥

આત્માની યોજ કરનારા મુમુક્ષુએ હંમેશાં સ્વધર્મના વિચાર કરીને પ્રવૃત્તિ કરવી :-

સ્વસમયવિહારેણ, ગન્તવ્યં મોક્ષસમ્પુરવં;

સાધ્યચિન્દુઃ સદાત્મા વૈ સ્મારં સ્મારં ક્ષણે ક્ષણે ॥૧૭૨॥

અર્થ :- મુમુક્ષુએ ક્ષણે ક્ષણે સંભાળીને આત્માનું સાધ્યચિન્દુ રાખવું. પરંતુ આની પ્રવૃત્તિ પોતાના સિદ્ધાંતને અનુસરીને કરી મોક્ષ માટે પ્રયત્ન કરવો.

વિવેચન :- મુમુક્ષુ આત્માનું સાધ્યબિન્દુ રાખે. ક્ષણે ક્ષણે તેનું ચિંતન કરે, પરંતુ ગીતામાં કહેલ ‘સ્વધર્મે નિઘનં શ્રેય’ :- આ ન ભુલવું. એટલે પોતાના સમય-સિદ્ધાંત-ધર્મ તેને અનુસરીને તેણે પ્રવૃત્તિ કરવી. અને એ પ્રવૃત્તિ કરીને મોક્ષની સન્મુખ જવા પ્રયત્ન કરવો. પરંતુ પોતાનો ધર્મ, શાસ્ત્ર અને સિદ્ધાંત છોડી આડાઅવળા માર્ગે વળ્યો તો તે આત્મજ્ઞાન અને વાસ્તવિક જીવન બંને શુભાવી બેસે છે. ॥ ૧૭૨ ॥

લક્ષ્યમાં ઉપયોગ રાખવાથી નિર્મલ પદ મળે છે :-

उपास्योऽदृश्य आत्मा वै लक्ष्यजापेन योगिभिः

लक्ष्यदत्तोपयोगेन शुद्धं च निर्मलं पदम् ॥ ૧૭૩ ॥

અર્થ :- યોગીઓએ જાપનું લક્ષ્ય રાખીને અદૃશ્ય એવા આત્માની ઉપાસના કરવી. લક્ષ્યમાં ઉપયોગ રાખવાથી શુદ્ધ અને નિર્મલપદરૂપ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે.

વિવેચન :- યોગી પુરૂષોએ જીવનમાં કેવળ અદૃશ્ય આત્માને લક્ષ્યમાં રાખી તેની ઉપાસના કરવી. કેમકે આત્માના લક્ષ્યમાં બધીજ વસ્તુની પ્રાપ્તિ છે. જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રમય આત્માનું લક્ષ્ય ઉપયોગપૂર્વક રાખવામાં આવે તો અનંતજ્ઞાન-અનંતદર્શન અને અનંતચારિત્ર-રૂપ મુક્તિની પ્રાપ્તિ થાય છે.

सद्भिः सामर्थ्यं पर्यायैर्द्वातव्यं तत्त्वमात्मनः

अनेकान्ताष्टपक्षैश्च धर्मो ज्ञेयो विचक्षणैः ॥ ૧૭૪ ॥

અર્થ :-આત્મગવેષક સબ્જનોએ આત્માના સામર્થ્ય પર્યાયો વડે આત્માનું તત્વ જાણવું જોઈએ. અને ધુન્ધિ-માનોએ અનેકાન્ત વિગેરે જુદી જુદી આઠ આખતો વડે આત્માના ધર્મોનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

નય અને પ્રમાણથી સમ્યગ્જ્ઞાન થાય છે:—

નયમંગપ્રમાણૈશ્ચ સમ્યગ્જ્ઞાનં પ્રજાયતે ।

સમ્યક્ત્વં દ્રવ્યમાત્રામ્યાં સમ્યક્ચારિત્રસંસ્થિતિઃ ॥૧૭૫॥

અર્થ : નય. સમ્ભલંગી અને પ્રમાણવડે સમ્યગ્જ્ઞાન થાય છે. તમામ પદાર્થોના દ્રવ્યભાવની જાણતાથી સમ્યક્ત્વ અને તેથી સમ્યક્ ચારિત્રની પ્રાપ્તિ થાય છે.

વિવેચન : વસ્તુનું સાચું જ્ઞાન પ્રમાણ નય અને સમ્ભલંગી દ્વારા થાય છે. સ્વ અને પરનો નિર્ણય કરનારું જ્ઞાન તે પ્રમાણ છે. અને પદાર્થમાં રહેલા અનેક ધર્મોમાં કોઈનો પણ અપલાપ કર્યા વિના જુદી જુદી દૃષ્ટિએ મૂખ્યતા રાખી એક અંશને પ્રતિપાદન કરનાર તે નય છે. આ નય અને પ્રમાણ બંનેની અસ્તિ નાસ્તિ અને અવક્તવ્ય ના પરાવર્તનથી સમ્ભલંગી થાય છે. આ ત્રણે વસ્તુ પદાર્થનો સમ્યગ્ યોધ કરાવવામાં અતિ ઉપયોગી છે. અને આ રીતે પદાર્થનું સાચું જ્ઞાન તેજ સમ્યક્ત્વ છે. અને થયેલ શુદ્ધ સમ્યક્ત્વ જ સમ્યક્ચારિત્ર અપાવી શકે છે.

અપ્રમત્તદર્શાથી સહજાનન્દ મળે છે:—

અપ્રમત્તદર્શાં પ્રાપ્ય, સહજાનન્દસ્ય ભોક્તૃતાં ।

ધ્યાનિનઃ સંભવેન્નિત્યં, સમ્યગ્ જ્ઞાનાતિ યોગિરાટ્ ॥૧૭૬॥

અર્થ : આત્મ અપ્રમત્તદશાને પામે છે ત્યારે જ તેને સહજાનન્દનો લોકતા બની શકે છે. અને આ સહજાનન્દ ધ્યાનિમહાત્માઓને સંભવી શકે છે. અને યોગીઓ જ તે સહજાનન્દને જાણી શકે છે.

વિવેચન : આત્મા ખરેખર અપ્રમત્તદશા-પામે છે. ત્યારે આત્માનો સાચો આનન્દ તે જાણી શકે છે. આ અપ્રમત્તદશા જીવનમાં ક્યારે આવે ? કે જ્યારે આત્મા વિષય કષાય વિગેરે વિષયોથી નિવૃત્ત બનીને આત્મરમણમાં એકાકાર બને ત્યારે. જીવનમાં આનન્દ અનેક પ્રકારના છે. પણ જીવનકલ્યાણ કરનાર સાચો આનન્દ આત્મામાં જ. અને તે આનન્દની સાચી સમજ આત્મમસ્તિમાં મસ્ત રહેનાર યોગીઓ જ સમજી શકે છે. તે આનન્દની આગળ જગત્ના વિષય કષાય અને પૌદ્ગલિક આનન્દ તુચ્છ હોય છે. ॥૧૭૬॥

આત્મદર્શનથી પરમાત્મા થવાય છે:—

આત્મનો દર્શન પ્રાપ્ય પરમાત્મા ભવેદ્ ધ્રુવમ્ ।

एतदुक्तं समासेन ज्ञातव्यं ज्ञानयोगिभिः ॥ ૧૭૭ ॥

અર્થ : જે આત્માને સાચું આત્મદર્શન મળે છે તે નક્કી પરમાત્મા બને છે. આ વસ્તુને અહિં સંક્ષેપથી જણાવી છે. અને તે આત્મજ્ઞાનમાં રમણ કરનારાઓએ જાણવા યોગ્ય છે.

વિવેચન : જ્ઞાન, દર્શન અને ચારિત્રમય આત્માનું સાચું

દર્શન થાય તે નહીં અનંતજ્ઞાન દર્શન ચારિત્રવાન પરમાત્મા થઈ શકે છે. આ આત્માએ કઈ રીતે આત્મદર્શન કરવું તેનું સંક્ષિપ્તપણે આ ગ્રંથમાં આલેખન કરેલું છે. અને તેને આત્મદર્શનના ઇચ્છક મહાપુરૂષોએ અવશ્ય જાણી તેનો પ્રયત્ન કરવો.

આત્મદર્શન ગીતેયં શુદ્ધચેતન્યદર્શિકા

ત્રિચતુર્થમ્ભવે મોક્ષઃ પાઠકાનાં સમાધિતઃ ॥ ૧૭૮ ॥

અર્થ : આ આત્મદર્શન ગીતા ગ્રંથ આત્માનું શુદ્ધ ચેતન્યને દેખાડનાર ગ્રંથ છે. અને જેને આત્માનું દર્શન થાય તથા આ ગ્રંથનું સમાધિપૂર્વક પાઠન કરી જીવનમાં ઉતારે તે ત્રીજા અગર ચોથા ભવે મુક્તિને પામે છે.

આલોક્યાધ્યાત્મશાસ્ત્રાણિ ભાવિતાત્મસમાધિના

ઉપકૃત્યૈ કૃતા ગીતા, બુદ્ધિસાગરસાધુના ॥ ૧૭૯ ॥

અર્થ : આત્મસમાધિ રાખીને અને આત્માનાસ્વરૂપને દેખાડનાર અધ્યાત્મશાસ્ત્રોને જોઈને મેં બુદ્ધિસાગર મુનિએ આત્મદર્શન ગ્રંથેષકોના ઉપકારમાટે આ આત્મદર્શન ગીતા અનાવી છે.

અમ્મદાવાદ નગરે કૃત્વા ચ માસકલ્પકમ્ ।

બ્રહ્માનાં સાધ્યસિદ્ધયર્થૈ કૃતા કાચિદુપકૃતિઃ ॥૧૮૦॥

બાળ ષણ્ણિધિ ચંદ્રાબ્દે (૧૯૬૫) જ્યેષ્ઠ માસે સિતંદલે

ત્રયોદશ્યાં કૃતા ગીતા શર્મદા બુધવાસરે ॥ ૧૮૧ ॥

૩૪૮

આ. ઋદ્ધિસાગરસૂરિકૃત વિવેચન સહિત

અર્થ : અમદાવાદમાં માસકલ્પ દરમિયાન આ ગ્રંથ. લવ્ય આત્માઓને આત્મદર્શનની સિદ્ધિ થાય અને તે દ્વારા જીવોનું કાર્મિક કલ્યાણ થાય તે હેતુ માટે બનાવ્યો.

વિ. સં. ૧૯૬૫ના જાેઠ શુદ્ધ તેરસને યુધવારે આ ગ્રંથની રચના કરી છે.

જીવાઃ સર્વે સુખં યાન્તુ શાન્તિઃ સર્વત્ર વર્તતામ્ ।

વક્તૃશ્રોતૃષુ માજ્ઞલ્યં જયશ્રીશ્ચ ધ્રુવા સદા ॥૧૮૨॥

અર્થ : સર્વે જીવો સુખી થાઓ. સર્વત્ર શાંતિ ફેલાવો. વક્તા અને શ્રોતાઓનું માંગલિક થાઓ અને હંમેશાં જપલક્ષી થાઓ.

આ પ્રમાણે યુદ્ધિસાગરસૂરિકૃત વિવેચન સહિત

આત્મદર્શનગીતા સંપૂર્ણ.

